

Г. Г. СІЧКАРЕНКО

**ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПЕРЕБУДОВИ
ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

Г. Г. СІЧКАРЕНКО

**ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПЕРЕБУДОВИ
ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(1985-2005 рр.)**

Київ – 2014

УДК 94(477)''19/20'' : 316.74 : 37
ББК 63.3(4Укр)64 + 60.550.55
С-41

Січкаренко Г. Г.

Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985-2005 рр.):
монографія / Г. Г. Січкаренко. –

ISBN 978-966-638-232-3

У монографії простежений історичний шлях, який пройшла вища школа України від періоду перебудови в СРСР до початку нашого століття. На основі широкого кола джерел, зокрема архівних документів, які вводяться у науковий обіг вперше, проведений критичний аналіз реформування вищої освіти. Висвітлений досвід роботи центральних органів управління вищою освітою, ВНЗ різних форм власності, еволюція соціального становища студентів і науково-викладацьких кадрів.

Для викладачів вищих навчальних закладів, науковців, а також тих, хто відповідає за розробку та проведення освітньої політики.

Рецензенти:

Б.І. Корольов – доктор історичних наук, професор

В.І. Гусєв – доктор історичних наук, професор

В.М. Васильчук – доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського національного лінгвістичного університету, протокол № 6 від 23 грудня 2013 р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Вища школа в Українській РСР (1985-1991 рр.)	
1.1. Соціально-економічна ситуація в країні як передумова реформування вищої школи	8
1.2. Основі напрями трансформації вищої освіти у республіці	28
Розділ 2. Реформування системи вищої освіти незалежної України	
2.1. Структурні перетворення в освітній галузі (перша половина 1990-х рр.)	54
2.2. Кризові процеси у вищій школі та спроби їх подолання (друга половина 1990-х рр.)	94
2.3. Початок стабілізації та інтеграції вищої освіти України до європейського освітнього простору (2000-2005 рр.)	121
Розділ 3. Зміни у становищі учасників навчально-виховного процесу і науковій діяльності у вищих навчальних закладах	
3.1. Студенти та викладачі в умовах освітніх реформ	171
3.2. Наукова діяльність і підготовка кадрів вищої кваліфікації	192
Розділ 4. Розвиток вищої школи недержавної форми власності	214
Висновки	236
Список джерел і літератури	249

ВСТУП

Сучасний історичний період називають епохою знань, де вища освіта відіграє вирішальну роль. Вона виступає головним соціальним інститутом трансляції культури, акумулювання і передачі новим поколінням накопиченого знання і досвіду, соціалізації молоді, відтворення соціально-професійної структури. Від результатів її діяльності залежить динамічний розвиток українського суспільства. У розвинутих країнах, де знання набули значення провідного фактору розвитку, вища освіта з її функціями навчання, науково-дослідною, інноваційною, набула величезного значення. Спостерігається збільшення уваги до вищої освіти як до стратегічного ресурсу суспільства, фактору зростання добробуту країни, її конкурентоспроможності на міжнародній арені.

У період перетворень, які розпочались в Україні з кінця 1980-х рр., вища школа виступала як об'єктом, так і суб'єктом реформування. З одного боку, вона трансформувалась під впливом нових потреб суспільства, державних органів управління, з іншого, через своїх випускників впливала на соціально-економічний, політичний, інтелектуально-духовний розвиток країни. Загострення системної кризи в СРСР змусило керівництво країни до реформ базових соціальних інститутів з середини 1980-х рр. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» (1987 р.) виходила з необхідності докорінного покращення підготовки спеціалістів як умови розв'язання програмного завдання держави – прискорення соціально-економічного розвитку країни.

З початком розбудови незалежної України державні органи ставились до вищої освіти не як до основи розвитку людських ресурсів і динамічного зростання країни, а як до ресурсовитратної галузі, що фінансувалась за залишковим принципом. Результати освітніх перетворень і їх вплив на розвиток країни виявились досить суперечливими. Експерти Світового банку зазначали, що країнам з перехідною економікою (до яких відносять і Україну) в умовах гострої міжнародної конкуренції загрожує небезпека подальшої маргіналізації, оскільки системи вищої освіти цих країн не готові до використання переваг, котрі дають формування й використання знань [1691, с. XIX].

Приєднання України до європейського освітнього простору вимагає подальшого нарощення ефективності вищої освіти, поширення академічних цінностей, виходу на світові ринки освітніх послуг. Значення цієї події виходить за межі освітньої галузі й має сприяти розвитку громадянського суспільства, конкурентоспроможності нашої країни, наближуючи її до стандартів Європейського союзу. Між тим вища школа України, перебуваючи у стані перманентного реформування понад 25 років і маючи певні досягнення, все більше стає об'єктом критики з боку науковців і громадськості. У Національній доповіді НАН України відмічалось, що в освітній сфері сформувались відчутні перекося, які вимагають коригування державної освітньої політики [1504, с. 186]. Остання передбачає розв'язання низки проблем, яке не буде ефективним без врахування розвитку вищої

освіти в історичній перспективі. До того ж, саме сьогодні поширюються гострі дискусії серед науковців, політиків і громадськості, пов'язані з обговоренням проектів Закону України «Про вищу освіту», що знаходяться на розгляді у Верховній Раді, і стратегічних цілей освітньої політики. Це показує, з одного боку, зростання значення вищої освіти, з іншого, що її стан не задовольняє суспільство.

Вища освіта є стрижневою складовою законодавчо закріпленого стратегічного курсу України на євроінтеграцію. Сьогодні існує нагальна потреба у здійсненні рішучих кроків в напрямку впровадження та реалізації модернізації вищої освіти на основі європейських стандартів, кращого світового досвіду та підвищення впливу громадських професійних об'єднань на освітню політику і забезпечення якості освіти.

Подальша модернізація вищої школи, аналіз актуальних проблем і кризових явищ в її системі потребує врахування історичного досвіду та його критичного осмислення. Проблеми, з якими стикається вища школа сьогодні, переважно походять з часів перебудови та періоду становлення незалежності України, коли визначались пріоритети розвитку молодшої держави, її базових соціальних інститутів і відбувався вибір стратегії та тактики освітньої політики. У контексті наведеного для ефективного вивчення шляхів розв'язання освітніх проблем необхідне наукове осмислення процесу реформування вищої школи з середини 1980-х рр.

Дослідження розвитку та функціонування системи вищої освіти також має науково-пізнавальне і прикладне значення для виявлення механізму її взаємовідношень з державою та суспільством. Вища освіта впливає на рівень культури населення, формулювання та реалізацію національних цілей, пришвидшує або гальмує конструктивні форми модернізації суспільства. Історичний аналіз освітніх процесів є актуальним через подальший пошук суспільством оптимальних моделей розвитку.

Історики, соціологи, педагоги, спеціалісти в галузі державного управління висвітлювали кожний під своїм кутом зору функціонування вищої освіти, але вони всебічно не розкривали взаємодії в її системі, зокрема, формування нормативно-правових засад, еволюцію державної освітньої політики та результати її реалізації у вищих навчальних закладах різних форм власності та підпорядкування, зміни у становищі учасників навчально-виховного процесу. У вітчизняній історіографії переважають праці загального плану або присвячені окремим освітнім проблемам, які передусім розглядаються автономно, без урахування взаємовідносин з іншими сферами суспільства. Також основна увага дослідників приділялась головним чином досягненням в освітній сфері, залишаючи осторонь серйозні прорахунки у політиці владних структур щодо вищої освіти. Комплексне об'єктивне дослідження передумов і розвитку вищої освіти в Україні, її здобутків і недоліків, ще не завершено. До того ж кожний новий крок у соціально-політичному розвитку країни, наукової методології вимагає залучення більш широкого кола джерел, здійснення переоцінки досягнень, упущень і ролі вищої освіти у сучасному поступі країни.

У монографії аналізується й узагальнюється історичний досвід розвитку вищої освіти в Україні в умовах суспільно-політичного реформування, починаючи від часів перебудови. У цьому зв'язку головними завданнями виступають розгляд змін засад функціонування вищої школи в часи «перебудови» у СРСР; формування

державної політики в галузі вищої освіти в незалежній Україні; дослідження динаміки професійного становища, мотивацій навчання та ціннісних орієнтацій студентів; змін у становищі та професійній діяльності викладачів; розвиток наукових досліджень і підготовка науково-педагогічних кадрів у ВНЗ різних форм власності; аналіз еволюції приватної вищої школи; розгляд початку процесу входження України до європейського освітнього простору.

Об'єктом дослідження виступає система вищої освіти України, розглянута через діяльність вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації. Предметом вивчення став зміст реформування вищої освіти, розглянутий через механізми державного управління та результати освітньої політики у ВНЗ, що разом з усім суспільством пройшли складний шлях трансформації від перебудови до становлення нових законодавчих і організаційних форм.

Теоретико-методологічну базу дослідження склали діалектичний метод, конкретно-історичний і системний. Активно використовувались основні методи історичних досліджень – проблемно-хронологічний, системно-структурний, порівняльний, фактологічний, класифікації, а також прикладні методи, зокрема, соціологічні, які дозволили опрацювати великі масиви інформації, згрупувати їх у порівняльні таблиці. Через методи конкретно-соціологічних досліджень виявлена динаміка змін соціального становища студентів і викладачів, ставлення їх до освітніх реформ, тіньових відносин, впровадження Болонських принципів з урахуванням соціально-політичних змін в українському суспільстві.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період перманентних освітніх реформ 1985-2005 рр. з часу приходу до влади М.С. Горбачова до початку президентства В.А. Ющенка. Криза радянського ладу та розпочаті системні перетворення призвели до початку реформування вищої освіти, яке було продовжено у незалежній Україні. У перші роки століття відбулась стабілізація в освітній галузі, окреслені пріоритети сучасної політики, створена законодавча база вищої освіти. Підписання Болонської декларації, перехід від державної до державно-громадської форми управління призвели до корекції стратегії розвитку вищої освіти з акцентом на загальноцивілізаційні тенденції, демократизацію, створення умов для рівного доступу громадян до якісної освіти. За потреби авторка виходить за означені хронологічні межі, якщо того вимагає аналіз процесів і логіка викладу матеріалу.

Зміст дослідження побудований за хронологічним і проблемним принципами, що за допомогою комплексного підходу сприяло висвітленню матеріалу у його цілісності. Оригінальність отриманих результатів забезпечено тим, що здійснено узагальнення й аналіз численних неопублікованих джерел державних, відомчих архівів, документів громадських організацій, значного масиву центральної та місцевої преси, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури тощо та запропоновано авторську концепцію процесів реформування вищої освіти у 1985-2005 рр. Емпіричною основою роботи стали результати понад 30 соціологічних досліджень, проведених за участю авторки на базі лабораторії з проблем вищої школи Київського національного лінгвістичного університету, починаючи з 1997 р.

Після опублікування першої монографії авторки «Трансформації вищої освіти в незалежній Україні» (2009 р.) [1630] у країні та системі вищої освіти відбулися

певні зміни, набула подальшого розвитку історіографія проблеми. Наявна робота «Історичний досвід перебудови вищої освіти в Україні (1985-2005 рр.)» є продовженням і поглибленням аналізу розвитку вищої освіти у зазначений період.

У запропонованій роботі, по-перше, вдвічі збільшена джерельна база, завдяки неопублікованим документам архіву організацій Міністерства освіти і науки України за 2002-05 рр. (ф. 166, оп. 19); фондам держаних архівів Київської, Житомирської, Чернігівської областей і м. Києва; архіву Київського національного університету імені Тараса Шевченка; документам і матеріалам поточного діловодства ЦК профспілки працівників освіти і науки України, Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності тощо. По-друге, утричі зросла чисельність використаних публікацій у засобах масової інформації, переважно за рахунок місцевої та вузівської преси. По-третє, у півтори рази збільшилась кількість використаної наукової літератури, переважно завдяки дослідженням (у тому числі зарубіжним) останнього періоду, результатам загальнонаціональних соціологічних опитувань населення України, студентів і викладачів з питань вищої освіти. Додані матеріали статистичного характеру.

Комплексне використання, осмислення джерельної бази, що містить різнобічну інформацію з досліджуваної теми, дало підстави для з'ясування та перевірки фактів, інтерпретації подій, явищ, мотивів учасників процесів в освітній сфері. Це разом призвело до перебудови змісту, структури роботи, сприяло поглибленню аналізу та об'єктивності висновків. Адже в сучасній українській історіографії відсутнє системне й комплексне дослідження, присвячене українській вищій освіті у зазначений період. Вочевидь недостатньо розкриті суперечності освітньої політики, її стратегічні прорахунки, а також негативний (підчас – руйнівний) вплив соціально-політичної кризи на реформування галузі, що відкривало нові перспективи у подальших дослідженнях цієї проблеми.

РОЗДІЛ 1. ВИЩА ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1985-1991 рр.)

1.1. Соціально-економічна ситуація в країні як передумова реформування вищої школи

Процеси у вищій школі тісно пов'язані з історичними подіями, що переживала країна. З середини 1980-х рр. керівництво СРСР намагалось подолати гостру суспільно-економічну кризу за допомогою політики перебудови. У вітчизняній історіографії її визначають як спробу реформаторської частини радянського керівництва шляхом «революції згори» здійснити комплексну системну модернізацію суспільства, яка була зумовлена, з одного боку, зовнішнім викликом (загроза поразки у змаганні систем), з іншого – загостренням внутрішніх проблем (економічний занепад, застійні явища у політичній сфері, ідеологічний диктат у культурі тощо), що викликало протидію громадськості та боротьбу серед керівництва держави [1549, с. 323].

Спроби модернізації стосувалися всіх соціальних інститутів країни. Необхідність перебудови інституту вищої освіти викликала головним чином потребами реформування системи підготовки кадрів для кардинального прискорення соціально-економічного розвитку країни. Перебудова у нашій республіці з квітня 1985 р. тривалий час розгорталась на основі розроблених у союзному центрі моделей і шаблонів. Управління вищою освітою в Українській РСР залишалось централізованим. Нормативно-правові документи приймалися ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР і відповідними республіканськими органами. Державну освітню політику проводило Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, якому підпорядковувались відповідні республіканські міністерства. Очолювали союзне міністерство – В.П. Єлютін (1954-1985 рр.) і Г.О. Ягодін (1985-1988 рр.). Під час освітньої реформи на базі двох центральних міністерств – освіти та вищої і середньої спеціальної освіти, а також Держкомітету з професійно-технічної освіти був створений Державний комітет СРСР з народної освіти (11.03.1988-14.11.91), головою якого залишався Г.О. Ягодін, не зважаючи на те, що протягом 1991 р. його тричі відправляли у відставку.

Центральний орган управління розв'язував питання загальносоюзного значення, зокрема, розподіл бюджетних коштів, здійснення міжнародних зв'язків, затвердження єдиних правил прийому до ВНЗ, типових навчальних планів і програм, навчальної літератури, форм організації навчально-виховної роботи, основних показників планування галузі, завдання науково-дослідної діяльності, підготовки та підвищення кваліфікації й атестації науково-педагогічних кадрів, погоджував з республіканськими міністерствами перелік спеціальностей з підготовки кадрів. У 1987 р. Мінвуз СРСР створив для забезпечення керівництва ВНЗ навчально-методичні об'єднання за групами споріднених спеціальностей на базі регіональних центрів. При Мінвузі діяли Науково-технічна рада, Рада з вищої і середньої спеціальної освіти, науково-методичні поради по галузях освіти,

Науково-дослідний інститут проблем вищої школи, Загальносоюзна рада у справах іноземних учнів і т. ін.

Республіканські міністерства мали самостійні джерела фінансування, яке здійснювала Рада Міністрів республіки, вирішували питання щодо викладання національної культури та мови [1334, с. 487-498]. Вищий орган управління вищою освітою в Україні пережив такі перетворення: Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (09.02.1955-04.06.1991), Міністерство вищої освіти УРСР (04.06.1991-24.08.1991), Міністерство вищої освіти України (24.08.1991-25.02.1992) [150]. Очолював українське міністерство В.Д. Пархоменко (1985-1991).

ВНЗ УРСР у другій половині 1980-х рр. були представлені 10 університетами (з 69 у СРСР), інститутами, зокрема галузевими і вузькоспеціальними, знаходились у складі багатьох міністерств і відомств республіки, деякі мали загальносоюзне підпорядкування. Керівником ВНЗ виступав ректор, якого призначало міністерство. Провідним органом самоуправління вважалася рада ВНЗ, до складу якої, крім проректорів, деканів, входили представники партійної, комсомольської та профспілкової організацій, а також завідувачі кафедр суспільних дисциплін. Система управління знаходилася також під контролем з боку партійних органів, певну роль відгравали профспілкові та комсомольські комітети.

За даними статистики [1147], наприкінці 1980-х рр. в Україні функціонувало 146 ВНЗ, в яких навчалось 854 тис. студентів з 400 спеціальностей, працювало 63,5 тис. науково-педагогічних кадрів, з яких 52,4% – кандидати, 5,2% – доктори наук. На 10 тис. населення УСРС припадало 165 студентів (у СРСР – 174). Як можна побачити з таблиці 1.1, найбільша кількість ВНЗ належала до педагогічного й інженерно-технологічного напрямку. Це обумовлювалось стратегічними завданнями держави, пріоритетним розвитком галузей машинобудування, серцевиною якого був військово-промисловий корпус. Серед 6,2 млн. зайнятого населення республіки 2,7 млн. становили спеціалісти з вищою освітою [1381, с. 3].

Таблиця 1.1

Розподіл ВНЗ в Українській РСР за галузями народного господарства

Освіта	42	Транспорт і зв'язок	10
Промисловість і будівництво	40	Економіка і право	10
Охорона здоров'я, фізична культура і спорт	18	Мистецтво і кінематографія	9
Сільське господарство	17		

Авторка поділяє думки вітчизняних і зарубіжних дослідників [1173, с. 8], [1312, с. 282], [1349, с. 45], [1771, р. 19-24], що система вищої освіти в СРСР була загалом збалансованою з потребами тогочасного суспільства й мала вагомі досягнення. Навіть в умовах тотального контролю та відірваності від світової науки провідні ВНЗ і університетська наука, особливо та, що працювала на ВПК, знаходили можливість готувати фахівців, рівень підготовки яких за низкою показників відповідав світовим стандартам. В Україні існували галузеві, вузькоспеціалізовані інститути та класичні університети. ВНЗ мали необхідну

матеріально-технічну базу, централізовано забезпечувалися потрібним обладнанням, реактивами, науково-методичною літературою, технічними засобами навчання тощо. Гарантована державою система підготовчих відділень, пільг для вступників з робітничо-селянських сімей, забезпечення випускників роботою за фахом (у залежності від успіхів у навчанні) зменшували соціальну нерівність. Статус науково-педагогічних кадрів і оплата їх праці були вищою, ніж у багатьох інших сферах, що приваблювало талановитих фахівців. Викладач мав можливість періодично підвищувати кваліфікацію з відривом від навчального процесу за державний рахунок. Чітко працювала система відбору кращих студентів до аспірантури. Наукові публікації та відрядження, участь у наукових конференціях, експедиціях – безкоштовні.

Разом з тим, одержавлення, планове управління і бюджетне фінансування вищої освіти, особливо під час економічних складностей, ідеологічний контроль обумовлювали уніфікацію і мінімізацію витрат на її утримання, звідси – стандартні навчальні плани, підручники, методичне забезпечення, синхронність навчального процесу та розподіл випускників, складності в отриманні другої спеціальності, зміні напрямку підготовки, поєднанні навчання з роботою тощо. За «Положенням про вищі навчальні заклади СРСР» (прийняте РМ СРСР 22.01.1969 р.), яке затверджувало жорстку централізовану систему управління та стандартизацію навчального процесу, ректор і проректор призначалися міністерством, ректор призначав директорів філій та заступників деканів факультетів, тільки декан обирався таємним голосуванням радою ВНЗ. Фактично ради навчального закладу та факультету були, в основному дорадчими органами. Позитивною рисою Положення 1969 р. було закріплення правового статусу різних громадських організацій студентів, зокрема, наукових товариств, що давало студентам деяку самостійність в науковій роботі.

Централізація й уніфікація управління вищою школою стримували її ініціативу і неоднозначно сприймалися у республіці. Наведемо такий приклад. Для відкриття актуальної проблемної лабораторії з управління маркетингом Київському технологічному інституту легкої промисловості у грудні 1987 р. необхідно було пройти погодження з Держкомітетом з науки й техніки, Мінвузом СРСР і потім з Мінвузом УРСР [128, арк. 83]. Це позбавляло ВНЗ необхідного динамізму, гнучкості. Країна стрімко відставала від вимог науково-технічного прогресу. Якщо за таким показником ЮНЕСКО, як коефіцієнт інтелектуалізації молоді, СРСР у 1964 р. посідав друге місце після США, то у середині 1980-х рр. опинився у п'ятому десятку [1438, с. 116].

В той же час, не зважаючи на централізовану, планову економіку, у радянському суспільстві існувало перевиробництво фахівців інженерних спеціальностей, викривлення соціально-професійної структури та співвідношення фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою тощо. СРСР випереджав інші країни за кількістю лікарів, науковців, інженерів у загальному складі населення. У 1980-х рр. оптимальним співвідношенням інженерів і техніків вважалось 1:4, лікарів і медсестер – 1:3, спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в сфері культури – 1:5, у сфері торгівлі – 1:7, проте реально через перекося у структурі освіти ці співвідношення в цілому в економіці складали у 1980 р. – 1:1,46,

у 1985 р. – 1:1,41, у 1990 р. – 1:1,36 [1207, с. 20, 229]. За кількістю лікарів на 10 тис. населення – 42,7 у 1986 р. СРСР займав перше місце у світі [1585, с. 247]. В УРСР на одного вчителя припадало 8,2 учня, тоді як у західних країнах – 15,3, в країнах, що розвивалися, – 29,3 [1550, с. 712]. У 1987 р. близько 4 млн. дипломованих спеціалістів працювали на посадах, що не потребували такого рівня підготовки, водночас понад 4 млн. посад керівників і спеціалістів були зайняті тими, хто не мав належної освіти [1381, с. 4]. Вища освіта потребувала термінової глибокої модернізації.

Разом з тим оплата праці спеціалістів з вищою освітою в цілому не відповідала рівню їх кваліфікації і мала тенденцію до зниження. У 1982 р. у промисловості середня заробітна плата інженерно-технічних працівників співвідносилася як 112:100 до оплати робітників, у 1985 р. як 110:110; у будівництві як 98:100 [1585, с. 163, 243]. Це також призводило до того, що чимало інженерів працювали на робочих місцях, тільки у металургії таких було 10 тис. [948]. Таким чином, вища освіта не виконувала функцію соціального ліфта, надання громадянам можливості просунутись по соціальних сходах. Перевиробництво спеціалістів з вищою освітою і недостатня оплата їх праці призводили до зниження освітньої та трудової мотивації, відтоку працівників у ті сфери, де не вимагалось такого рівня освіти.

З розвитком ринкових процесів у СРСР спостерігалось падіння привабливості вищої освіти. Це відобразилось на ціннісних орієнтаціях. За даними Центру дослідження громадської думки, у 1989 р. серед пріоритетів населення освіта зайняла 11 місце, поступившись таким позиціям як здоров'я, житло, повноцінна їжа, безпека тощо [1207, с. 19-20]. Для значної частини молоді формулою успіху ставало вміння заробляти, причому у нових умовах вища освіта не була обов'язковою. Отже, викривлення соціальної структури, розрив між вищою освітою і ринком праці, зміна ціннісних орієнтацій населення та водночас збереження консервативних підвалин вищої школи стало додатковим джерелом невдоволеності нею і радянською соціальною системою значної кількості громадян.

Для радянської вищої школи були характерні тотальна ідеологізація та політизація навчального процесу й виховання, наукової та педагогічної творчості; низький рівень академічних свобод, самоорганізації ВНЗ; позбавлення студента можливості будувати власну траєкторію навчання; відторгнення від національної культурно-історичної спадщини, русифікація; відмежованість від світової науки й освітнього досвіду; диспропорції в підготовці спеціалістів за кількісними, якісними, територіальними ознаками; обмежене фінансування вищої освіти й науки (за так званним остаточним принципом) і т. ін. [1176, с. 187-188], [1173, с. 8], [1312, с. 282], [1606]. Вища школа підпадала під зростаючий потік критики вчених і громадськості як у центральних [849], [850], [1670], [924], так і республіканських виданнях [850], [865], [876]. Узагальнюючи публікації, можна сказати, що основні протиріччя академічна громадськість визначала як протиріччя між вищою освітою, потребами економіки, ринку праці та прискоренням соціально-економічного розвитку країни, а також орієнтаціями молоді.

З розвитком кризових процесів у СРСР відбувалося зниження бюджетних витрат на освіту. З 1950 по 1981 рр. відповідно до національного доходу вони зменшилися в цілому з 1,6% до 0,8%, на одного студента – з 2,3% до 0,4% [1585, с.

273]. За низкою показників в освітній сфері УРСР відставала від загальносоюзних. За даними Всесоюзного перепису населення, у 1989 р. на 100 тис. населення СРСР припадало 1867 студентів, а в Україні – 1700. Нас випередили такі республіки як Казахська (1710), Латвійська (1712), Литовська (1758), Російська (1900), Грузинська (1990) [1512, с. 27]. Причому цей показник в УРСР був досить стабільним: у 1970 р. – 1700 студентів, у 1975 р. – 1690, у 1985 р. – 1730. У той час, як за цей період відповідний показник у ФРГ збільшився вдвічі, в Англії – у півтора рази, у Франції – у 1,25 [1512, с. 27]. Отже, частка студентів серед населення України була досить невисокою. Витрати на освіту і науку у бюджеті УРСР з 1980 по 1991 рр. скоротились з 17,2% до 15,3%. Показник витрат на освіту в розрахунку на одну людину був нижчим, ніж загальносоюзний. Водночас не виправдано зростали витрати на управління освітою та наукою – з 1,2% до 2,6% державного бюджету [1161, с. 30]. Однак ефективність управління падала.

Під час роботи з архівними документами того періоду можна побачити поточну бюрократичну, нерідко відірвану від реальних потреб роботу державних органів управління. У текстах рішень панували звична риторика, дублювання постанов центральних органів. Навіть коли реформатори з центральних органів вимагали нових підходів, українські чиновники не квапилися змінювати стиль роботи. Основні зусилля вони спрямовували на вчасну підготовку директив, адже це було показником ефективності роботи. Подальша реакція на прийняті рішення систематично не відслідковувалася. Так, на тлі «перебудови» до середини 1987 р. керівникам ВНЗ був направлений перелік термінових розпоряджень з 80 пунктів, за дорученням Мінвузу УРСР\ Рада ректорів Київського регіону вдвічі збільшила запит різноманітної інформації [127, арк. 8]. Це могло створювати ілюзію змін, фактично майже нічого не змінюючи.

Загалом масштаби документообігу вражають. Так, протягом року на кожного співробітника апарату Мінвузу УРСР припадало в середньому 140 отриманих і 50 відправлених документів. З майже 34 тис. документів, що надійшли до міністерства 1986 р., близько 70% – листи ВНЗ. Зокрема, ректорат Жданівського металургійного інституту (нині Приазовський державний технічний університет) їх направив 715, хоча більшість питань можна було вирішити на місці. Київський політехнічний інститут надіслав у 1985 р. – 1127 листів, у 1986 р. – 1147 [119, арк. 111]. У цілому протягом 1986 р. ректорами було видано майже 30 тис. розпорядчих документів з основної діяльності. Лише в Одеському технологічному інституті харчової промисловості їх приймали в середньому по чотири на день [119, арк. 111]. Зайва регламентація і централізація діяльності негативно впливали на управління ВНЗ, відповідальність кадрів, знижували якість роботи міністерства, яке замість розробки стратегічних завдань багато сил спрямовувало на вирішення поточних питань. Працівники Мінвузу визнавали, що незважаючи на значну кількість відповідних постанов, стан справ у галузі залишався складним, існуючі протиріччя не долалися [1381, с. 4].

З року в рік робота Мінвузу піддавалась критиці як з боку ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР (нерідко удаваною), так і науковців, громадськості, однак ситуація змінювалася дуже мало [див.: 118, арк. 104-105]. Так, тодішній заступник голови Ради Міністрів УРСР С.І. Гуренко 28.02.1987 р. закликав спростити структуру

центрального апарату Мінвузу та змінити стиль його роботи, віддавши частину функцій керівникам ВНЗ і органам студентського самоврядування, підвищивши їх права й відповідальність (такі можливості надавалися новими законами про трудові колективи). Основна увага Мінвузу мала бути перенесена на місця, на надання практичної допомоги ВНЗ і само міністерство мало стати прикладом виконання власних рішень і пропозицій [118, арк. 107]. ВНЗ у цілому звикли виступати лише виконавцями доручень вищих інстанцій і не мали достатніх засад і навиків для самостійного розв'язання своїх нагальних проблем.

Профільне міністерство намагалося певним чином реагувати на критику. Так, через перехід галузі на нові методи господарювання відмінялися форми звітів для ВНЗ: з науково-дослідної роботи, про хід вступних іспитів і результати прийому (з 1987 р.), про науково-технічне співробітництво із зарубіжними країнами та закордонні відрядження (з 1989 р.), про роботу аспірантури і розподіл молодих спеціалістів (з 1990 р.) [112]. Це, з одного боку, спрощувало документообіг, сприяло поширенню самостійності ВНЗ, з іншого, з нашої точки зору, звільняло останніх від контролю й відкривало поле для зловживань. Колегія Мінвузу 28 лютого 1987 р. визнала, що суттєвих якісних змін у діяльності апарату міністерства та підвідомчих навчальних закладів не сталося [120, арк. 119]. Нові методи роботи в усіх ланках просувалися дуже повільно.

Розглянувши загальні питання стилю керівництва галуззю в УРСР, перейдемо до характеристики основних напрямків перетворень у вищій освіті у другій половині 1980-х рр. Визначальне значення для розвитку галузі мали рішення з'їздів і пленумів правлячої партії. Вперше незадовільну оцінку стану освіти було надано на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, де у виступі Ю.В. Андропова було вказано на необхідність проведення реформи системи загальної і професійної освіти [17, с. 18]. 12 квітня 1984 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про реформу загальноосвітньої і професійної школи» [90]. Вона конкретизувалася низкою додаткових постанов, які викликали зміни Основ законодавства СРСР про народну освіту (листопад 1985 р.). Перетворення відрізнялися масштабним характером і були розраховані до 2000 р. [90, с. 19]. Рада Міністрів України затвердила план реалізації вказаної реформи на сесії у вересні 1984 р.

Шкільна реформа вплинула на розвиток педагогічних інститутів і університетів. Були збільшені плани прийому з педагогічних напрямків, впроваджувалися нові спеціальності та навчальні плани, програми, підручники, наскрізна педагогічна практика з I курсу. Внаслідок цього кількісно та якісно збільшився науково-педагогічний склад педінститутів, переглянута структура підрозділів, зміцнена матеріальна база. Якщо у 1981 р. у педінститутах республіки функціонувало 144 факультети і 632 кафедри, то в 1985 р. відповідно 154 і 714 [1460, с. 132]. Проведені заходи певним чином сприяли підвищенню привабливості вищої педагогічної освіти. Вказана реформа не є предметом нашого дослідження, проте для нас є важливим, що вона надала певний імпульс, досвід і інтелектуальний ресурс, які були використані при проведенні в подальшому реформи вищої освіти.

Реальні зміни у вищій школі відбулися після початку перебудови та переходу провідних сфер суспільства на нові принципи. На XXVII з'їзді КПРС 25.02.1986 р. у доповіді М.С. Горбачова ставилося завдання перебудови вищої і середньої

спеціальної освіти. Було підкреслено, що останніми роками зростання випуску спеціалістів не супроводжувалося підвищенням якості їх підготовки, також значного покращення вимагали матеріальна база ВНЗ і використання інженерно-технічних кадрів. Потребували перегляду структура вищої освіти та її відносини з галузями економіки для посилення взаємної зацікавленості у підвищенні рівня навчання та використання спеціалістів [903, с. 2]. У березні 1986 р. Політбюро ЦК КПРС обговорювало нові правила прийому до ВНЗ, де передбачалося скасування соціально-класових пільг і привілеїв [27], і таким чином ліквідувався один з базових принципів радянської освітньої системи. 1 червня 1986 р. у «Правді» (№ 152) був надрукований проект Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні».

Проект протягом 9 місяців обговорювався у колективах ВНЗ, ЗМІ [924], [1055], [1133], [1244] тощо. Багато критики викликав стан викладання суспільних наук. Так, за результатами опитування 2 тис. студентів 16 ВНЗ, у тому числі Харкова й Одеси, проведеного Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР, 23% респондентів вважали знання соціально-політичних наук не потрібними, а особисті і професійні якості викладачів суспільних дисциплін оцінювалися набагато нижче, ніж викладачів профільюючих дисциплін [873]. У публікаціях місцевої української преси авторка виявила також, що найбільш поширеними були критичні виступи керівників і викладачів ВНЗ щодо стану суспільствознавчих дисциплін і необхідності формування нового типу мислення [932], [1085], [1098], а також щодо форм ідейно-виховної роботи і студентського самоврядування. Виділимо статті В. Десятникова [910] і Н. Якупова [1136] про перебудову роботи суспільствознавців Черкаського педінституту та одеських ВНЗ; С. Кочура про нові форми виховної роботи кафедр суспільних наук Львівського лісотехнічного інституту [979], де засуджувався формалізм і відірваність курсів суспільних дисциплін від реальних процесів, пропонувалося покращити аналіз актуальних проблем з позицій марксизму. Статті О. Безталонної [856], Ю. Іващенко [943], І. Кобилянського [959], В. Нижника [1022], Н. Шеховцової [1128] пропагували позитивний досвід розширення студентського самоврядування відповідно у Черкаському університеті, Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту, Київському технологічному інституті харчової промисловості, Хмельницькому технологічному інституті побутових послуг, Тернопільському педінституті. Мова йшла, зокрема, про вивчення думок і пропозицій студентів, залучення їх до розподілу стипендій, організації роботи деканатів, покращення побуту та відпочинку у гуртожитках і т. ін. Виступи освітян сприяли створенню певної громадської атмосфери, яка сприяла більш ґрунтовному характеру реформи вищої школи. Низка висловлених зауважень була врахована [33, с. 1].

Остаточний документ – Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» – був надрукований у «Правді» від 21.03.1987 р. [33]. За кілька днів були оприлюднені декілька спеціальних постанов щодо конкретизації та розвитку найважливіших напрямків перебудови освіти. «Основні напрями...» ще не знайшли, на наш погляд, всебічної оцінки з позиції сьогодення у вітчизняній історіографії. Звертаємо увагу на те, що освітні реформи в СРСР і Україні відбувалися синхронно

з розвинутими країнами на тлі глобалізаційних світових процесів. Досить вказати, що в 1982 р. у США була опублікована відома доповідь «Нація в небезпеці», в котрій наголошено на терміновій необхідності глибокої реформи освіти. У СРСР в 1984 і 1987 рр. почали здійснюватись реформи середньої та вищої освіти. 1991 р. в Україні був прийнятий Закон «Про освіту», а 1994 р. у США виданий законодавчий акт «Про національні цілі освіти». Тобто багато проблем були спільними для розвинутих країн і викликали пошуки нової стратегії їх розв'язання.

Звертаємо увагу також на те, що сам термін «перебудова» вперше з'явився у документі, що був розроблений для вищої школи. Так само уперше в основу державного документу було покладено новітні розробки науковців з різних галузей знання, зокрема, з теорії систем і системного аналізу, автоматизованих систем управління, що ґрунтувались на концептуально-методологічних засадах філософії та теорії систем, а також формалізованих методах і моделях спеціальних дисциплін з використанням комп'ютерних програм [1267, с. 35-39]. Координатором цієї роботи виступив Науково-дослідний інститут проблем вищої школи при Мінвузі СРСР.

Ідеологом «Основних напрямків...» був тодішній перший заступник Міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, доктор технічних наук Ф.І. Перегудов. Під його керівництвом були розроблені оригінальна методологія і засоби системного підходу, що стали основою автоматизованої системи управління економікою, і були вдало застосовані у Томській області (1973-80 рр.). Ф.І. Перегудов був одним з авторів методики, яка ґрунтувалась на врахуванні взаємодії системи з середовищем і простором ініціювання цілей, що спиралась на концепцію системи філософа В.М. Сагатовського. Цей «простір» допоміг уточнити «види кінцевого продукту», які визначали напрямок функціонування і розвитку системи. Це дозволило винести на верхній рівень структури вищої освіти такі складові, як «Матеріально-технічна база» і «Науково-педагогічні кадри», які не розглядались раніше при розробці державних освітніх програм. Практикою попередньої законотворчої діяльності було лише формування мети — підвищення якості підготовки спеціалістів, проте умови її виконання не визначались, оскільки вважалося, що це внутрішні проблеми вищої школи.

Саме «простір ініціювання цілей» дозволив привернути особливу увагу при переході до госпрозрахункових принципів організації економіки на необхідність відпрацювання нових форм взаємодії вищої школи з промисловістю і наукою, тобто актуальним середовищем. Це було важливою інновацією, яку Ф.І. Перегудов запропонував використати при створенні проекту «Основних напрямків...», і перший напрямок був названий «Інтеграція освіти, виробництва і науки». На більш високій рівень також був піднятий другий напрямок – якість підготовки спеціалістів – який визначався в документі як головне завдання вищої школи. Всього було сформульовано 9 основних напрямків, що вважалося розробниками оптимальним, виходячи з гіпотези Міллера (7±2).

Структура «Основних напрямків...» і принципи її розробки використовувались під час роботи над Положенням про Держкомітет освіти СРСР, над Уставом університету, при вдосконаленні системи управління Мінвузів республік, окремих ВНЗ, факультетів [1267, с. 38]. «Основні напрямки...» відіграли важливу роль у

підготовці вищої школи до нових соціально-економічних умов і у вдосконаленні системи управління галуззю. Проте зазначимо, що реформування вищої освіти, на відміну від середньої, почалося з запізненням як відносно накопичених внутрішніх проблем, так і всього комплексу перетворень, що проводилися в той час в країні. Це визначило її наздоганяючий характер і необхідність постійної корекції.

Перейдемо до розгляду згаданого документу [33]. У першому розділі «Вища і середня спеціальна школа і прискорення соціально-економічного розвитку країни» було проаналізовано негативні процеси у галузі. Варто зупинитися на цьому, адже долати їх належало вже в незалежній Україні. У розділі зазначалося, що екстенсивний шлях розвитку вищої освіти, безпідставне зростання випуску спеціалістів не супроводжувались підвищенням якості їх підготовки. Відбулося не виправдане подрібнення спеціальностей і значне їх зростання, відомчі і місцеві інтереси призвели до розпиленості підготовки кадрів однакових спеціальностей серед багатьох ВНЗ. Студентам бракувало творчого мислення, диференційованого навчання, що вимагало удосконалення їх самостійної роботи, методичної допомоги викладачів. Випускники інженерно-технічних, сільськогосподарських, економічних ВНЗ у значній мірі не готові до створення і використання техніки і технології нових поколінь, проектування і наукових експериментів, управління виробництвом. Випускники медінститутів через недостатність клінічної підготовки часто не спроможні кваліфіковано поставити діагноз і забезпечити правильне лікування. Не відповідала сучасним вимогам якість навчання і по інших групах спеціальностей.

Потрібні покращення управління, розвиток демократичних процесів у ВНЗ. Мінвуз СРСР не здійснював належного керівництва, не звертав достатньої уваги на ВНЗ галузевих міністерств. Поглиблювався розрив між рівнем підготовки спеціалістів і запитамі суспільства, що тривалий час не отримувало належної оцінки. Серйозно застаріла матеріальна база ВНЗ, вкрай незадовільним було забезпечення комп'ютерами та іншою сучасною технікою, навчальними приміщеннями, бібліотеками, гуртожитками. Міністерства і відомства, які отримували спеціалістів, практично не брали участі в оснащенні ВНЗ. Менше третини кафедр очолювалися професорами. Чимало викладачів профільних кафедр не мали практичного досвіду. Рівень оплати праці не стимулював залучення до педагогічної роботи провідних фахівців і вчених.

Кожний другий фахівець з вищою освітою в промисловості працював на посадах, які не вимагали отриманої кваліфікації. Плани підготовки спеціалістів не відображали реальної потреби в них, формувались на базі неупорядкованого, нерідко викривленого штатного розкладу, безпідставних заявок міністерств, котрі не несли за це відповідальності. Особливо неприйнятним було використання інженерного корпусу, низький рівень заробітної плати інженерів. Все це призвело до зменшення прагнення молоді до інженерно-технічної освіти, зниження рівня відповідальності студентів за якість навчання. Таким чином, назріла необхідність у глибокій перебудові вищої освіти, яка мала на меті з випередженням формувати кадрові ресурси для прискорення НТП і технічної реконструкції економіки.

Наведений аналіз засвідчив, що вища освіта знаходилася у стані кризи, яка відображала становище всього радянського суспільства. Низка проблем не втратила актуальності в Україні і сьогодні. Це свідчить про те, що кризові процеси у вищій

освіті мають довготривалий об'єктивний характер і свою логіку розвитку, пов'язані з перехідним станом суспільства. Варто вказати, що в Україні ці процеси доповнювалися \ витісненням з освіти української мови. У середині 1980-х рр. у педагогічних училищах Києва до 70% лекцій читалося російською мовою, у Київському університеті ім. Т. Шевченка – менше третини природничих і половини суспільно-гуманітарних дисциплін, у київських бібліотеках книги українською мовою становили не більше чверті читацького фонду [1549, с.313]. Отже, система освіти закладала підвалини для денационалізації молоді. До того ж, за даними Міністерства освіти України, у 1985 р. 30% студентів були не задоволені обраною спеціальністю [114, арк. 3].

Основними напрямками перебудови у згаданій постанові ЦК КПРС і РМ СРСР 1987 р. називалися: інтеграція освіти, виробництва і науки; якість підготовки спеціалістів, їх виховання; наукові дослідження; науково-педагогічні кадри; підвищення кваліфікації і перепідготовки спеціалістів; технічне переоснащення та вдосконалення управління вищою школою.

Як зазначалося, головною рушійною силою перебудови вищої школи визначалася інтеграція освіти, виробництва і науки, яка віднині мала спиратися на договірні зобов'язання, цільову підготовку спеціалістів при частковому відшкодуванні витрат галузями економіки, перенесення частини навчального процесу на виробництва шляхом створення навчально-науково-виробничих комплексів, включаючи філіали кафедр, науково-дослідні лабораторії, експериментальні ділянки. Організовувалися галузеві навчальні центри у складі провідних об'єднань, виробництв, наукових і конструкторських організацій, лікувальних установ, підприємств АПК.

Наступний напрямок перебудови вищої школи – якість підготовки спеціалістів – мав на меті дуже амбітні цілі. Здійснити поворот від масового навчання до індивідуального підходу, комп'ютеризації, розвивати творчі здібності студентів, активні форми навчання, науково-дослідну роботу студентів, зменшити їх кількість в розрахунку на одного викладача, поширити індивідуальні навчальні плани, факультативи, курси за вибором. Формувати фахівця, який мав поєднувати глибоку професійну підготовку з ідейно-політичною зрілістю, мав сучасне економічне мислення, навички управлінської, організаційної й виховної роботи, застосовування комп'ютерних технологій, високу загальну культуру, знання іноземної мови.

У розвиток цього напрямку 13.03.1987 г. вийшла постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо докорінного покращення якості підготовки та використання спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві» [28]. До початку навчального року належало затвердити нові навчальні плани і програми, де до 15% часу виділялось на новітні досягнення науки, скорочувались спеціальності, диференціювався термін підготовки спеціалістів, аудиторні заняття зменшувались на користь самостійної роботи, лекції мали бути проблемними, також належало позбавлятися безвідповідальних студентів, практикувати їх атестацію, відбирати кращих для поглибленої підготовки, перевести до провідних ВНЗ. Заборонялось відволікання студентів від навчального процесу. Належало кардинально покращити відбір кращих абітурієнтів, виключити протекціонізм, хабарництво, інші негативні явища при вступі до ВНЗ. Засудити практику зниження вимог до рівня знань

абітурієнтів заради виконання планів прийому при малому конкурсі вступників. Надавати перевагу особам, які мали досвід роботи з обраної спеціальності.

Належало підвищити відповідальність видавництв і ВНЗ за прискорення випуску навчальної літератури та її систематичне оновлення, збільшити ставки авторських винагород, створювати нові видавництва, зокрема, в Українській сільськогосподарській академії. З 1987 р. через державне інспектування мала проводитись атестація ВНЗ (факультетів, кафедр), їх мережа впорядкуватись шляхом закриття навчальних закладів, філій, кафедр, лабораторій, навчально-консультативних пунктів, яким бракувало кваліфікованих кадрів і необхідної бази. Вводилася вибірність ректорів, їм дозволялося регулювати штати і структуру закладу, разом з профспілками формувати фонди матеріального заохочення. Належало усунути дріб'язкову регламентацію діяльності ВНЗ і кафедр, формалізм і бюрократію. Особливу увагу приділяти роботі кафедр суспільних наук, які повинні були подолати схоластичне теоретизування і догматизм.

Наступний напрямок перебудови націлював на подолання розриву між виховною роботою і реальними проблемами. Необхідно було розвивати студентське самоврядування, передаючи йому питання організації праці, побуту та відпочинку студентів, підтримку порядку у гуртожитках, їдальнях, навчальних приміщеннях і бібліотеках. Більш повно використовувати у радах ВНЗ і факультетів пропозиції студентів для постановки принципів питань навчання і виховання.

Важливий крок – перехід на новий механізм виявлення реального попиту в кадрах, що мало усунути надмірність підготовки спеціалістів. Належало збільшити підготовку спеціалістів в сфері організації виробництва, менеджменту, соціології, психології. Визначалися заходи по підвищенню відповідальності щодо планів підготовки, розподілу та закріплення спеціалістів, системи періодичної атестації фахівців і т. ін.

Для забезпечення реалізації одного з провідних напрямків перебудови вищої освіти ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову № 326 від 13.03.1987 р. «Про підвищення ролі науки у вищих навчальних закладах для прискорення науково-технічного прогресу, покращення підготовки спеціалістів» [35]. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР 29.04.1987 р. затвердили постанову № 150 «Про організацію виконання в Українській РСР постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13.03.1987 р. № 326 «Про підвищення ролі науки у вищих навчальних закладах для прискорення науково-технічного прогресу, покращення підготовки спеціалістів», де були передбачені конкретні заходи [26]. У постановах ставилось завдання суттєвого підвищення рівня, актуальності та економічної віддачі наукових розвідок, випереджального розвитку фундаментальних досліджень, концентрації наукових сил на комплексному вирішенні науково-технічних проблем, посиленні їх матеріально-технічного та кадрового забезпечення, зв'язків ВНЗ з академічними та галузевими науковими установами. Вимагалось підвищити відповідальність ректорів, деканів, керівників і колективів кафедр, наукових підрозділів за якість досліджень, впровадження їх результатів, оперативне використання у навчальному процесі.

Виходячи з аналізу постанов № 326 і № 150, можна виділити наступні заходи щодо їх виконання в Україні. ВНЗ отримували завдання на 1988-90 рр. і період до

2000 р. з реалізації Продовольчої, Енергетичної та інших державних програм, Комплексної програми НТП країн-членів РЕВ. Мінвуз УРСР мав зосередитись на розв'язанні проблем нанесення зносостійких і антикорозійних покриттів, створенні нових керамічних матеріалів і виробів з них, перспективних матеріалів на основі чорних і кольорових металів, підвищенні у 2-4 рази продуктивності праці програмістів. Створювались студентські проектно-конструкторські та технологічні бюро в інститутах: Дніпропетровському гірничому, Київському й Одеському інженерно-будівельних, Українському поліграфічному (Львів), Харківському художньо-промислового, Львівському прикладного та декоративного мистецтва, Дрогобицькому та Тернопільському педагогічних тощо; студентські науково-виробничі загони у Львівському університеті, Вінницькому, Донецькому і Київському політехнічних, Дніпропетровських металургійному та хіміко-технологічному, Дніпропетровському, Донецькому, Київському і Львівському медичних інститутах; тимчасові творчі колективи в Харківському університеті, Київському технологічному легкої промисловості, Одеських політехнічному і технологічному холодильної промисловості інститутах.

У державних планах і бюджеті УРСР передбачалось щорічне розширення теоретичних і пошукових досліджень у ВНЗ, котрі до кінця XII п'ятирічки мали зрости у 2-3 рази. ВНЗ створювали фонди науково-технічного і соціального розвитку. Навколо університетів формувались міжвузівські програми за напрямками: фізичні властивості нових напівпровідникових матеріалів і створення приладів і систем; фізико-хімічні й емісійні властивості тонких плівок і поверхні твердого тіла; збагачення і раціональне використання рослинних ресурсів (Київський університет); прогресивні технології отримання нових матеріалів для оптикоелектроніки і волоконної оптики (Львівський університет); радіаційне матеріалознавство (Харківський університет); термоелектричне приладобудування (Чернівецький університет) і т. ін. Мала зрости участь ВНЗ в роботі міжгалузевих науково-технічних комплексів: «Порошкова металургія», «Надійність машин», «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона», «Металургмаш», «Каталізатор», «Світловод», «Антикор», «Робот», «Нафтовіддача», «Технологічні лазери», «БіоГая», «Механобр» та ін.

Розширялась інтеграція з виробництвом. Мінвузу УРСР у 1987-90 рр. належало забезпечити за договорами з міністерствами розв'язання завдань з розробки базового комп'ютерного програмного забезпечення (Донецький політехнічний інститут), апаратури і способів неруйнівного контролю зварних з'єднань (КПІ), методів і засобів технічної діагностики радіоелектронної апаратури (Харківський політехнічний), автоматичної системи контролю та управління якістю мінеральної сировини (Криворізький гірничорудний), розв'язання проблем у будівництві й АПК тощо. Зміцнювалась дослідно-експериментальна база ВНЗ для випуску малих серій нових виробів, організації малотоннажних і наукомістких виробництв. У додатку до республіканської постанови № 150 визначались відповідні об'єкти 21 ВНЗ.

У союзній постанові № 326 було положення (якого не було у республіканській постанові) про створення у наукових колективах обстановки високої вимогливості, державного ставлення до вирішення завдань прискорення НТП, домагання високих

кінцевих результатів досліджень, скорочення термінів їх реалізації. Необхідним визнавалось підняти роль вчених рад, громадськості, факультетів і кафедр у визначенні напрямків наукових робіт, розподілі ресурсів, не допускати марнотратства, окомилування, завищення реального ефекту від отриманих результатів, необґрунтованого преміювання працівників. Отже, постанови були комплексними, завдання конкретними, механізми визначені і матеріальне забезпечення передбачене. У подальшому ми не зустрінемо подібних документів.

Наступною ланкою вищої освіти, зазначеною у «Основних напрямках перебудови...» було покращення якісного складу науково-педагогічних і наукових кадрів. Цьому також присвячувалась окрема постанова ЦК КПРС і РМ СРСР (13.03.1987 р.) [31] і ЦК КПУ і РМ УРСР (29.04.1987 р.) [24], де ставилось завдання усунення серйозних недоліків у відборі і використанні науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації і вимог до них. Республіканська постанова була також більш поміркованою, гострі оцінки недоліків опущені. Перебудова підготовки кадрів розглядалася як складова єдиної системи неперервної освіти. Одним з основних напрямків вважалась робота аспірантури. Її реорганізація й усунення серйозних недоліків вимагали аналізу тематики досліджень, викладання аспірантам курсів з педагогіки, психології, економіки, обчислювальної техніки, методів математичного моделювання тощо, введення для випускників кваліфікаційного звання «дослідник» відповідного профілю, підвищення відповідальності ВНЗ за виконання дисертацій, припинення підготовки кадрів там, де не забезпечується необхідний рівень роботи аспірантури і т. ін.

Постанови передбачали створення докторантури у провідних ВНЗ, залучення в якості консультантів провідних вчених інших організацій, відрядження докторантів до провідних вітчизняних і зарубіжних центрів, забезпечення іногородніх упорядженим житлом, удосконалення порядку присвоєння вчених звань, перегляд номенклатури спеціальностей, мережі спеціалізованих рад з присудження вчених ступенів, підвищення їх відповідальності, спрощення порядку подання дисертацій до захисту і скорочення терміну їх розгляду тощо. Вводилось стажування викладачів на підприємствах і установах строком до 1 року, можливість направлення до ВНЗ, недостатньо забезпечених кадрами, професорів і доцентів на строк до 5 років. Розширялись можливості публікації результатів дисертацій, критичних наукових матеріалів. Встановлювались почесні звання та щорічні премії. Мінвуз УРСР виділяв: 5 перших премій – по 750 крб., 10 других – по 500 крб. і 20 третіх – по 350 крб. Отже, розглянутий напрямок включав у себе основні аспекти підготовки, атестації, використання науково-педагогічних кадрів, їх заохочення, створення в колективах відповідної атмосфери. Низка завдань здійснювалась вже в незалежній Україні.

Продовженням розглянутого документу можна вважати постанову ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС від 13.03.1987 р. «Про підвищення заробітної плати працівникам вищих навчальних закладів» [34]. Підняття окладів професорсько-викладацькому складу мало відбуватися за результатами атестації. Ректорам надавалось право на доплати до 30% (крім викладацького складу) за сумісництво, виконання обов'язків тимчасово відсутніх працівників, за високі досягнення, визначати у межах фонду зарплати чисельність викладачів-сумісників і апарату

управління. Окремим провідним ВНЗ встановлювались підвищені (на 10%) посадові оклади, преміювання працівників (не більше 0,4 ставки). Кошти, не менше 3,5% фонду зарплати, мала знайти РМ республіки за рахунок покращення організації праці, закриття ВНЗ і їх структур, що не мали необхідних кадрів і матеріальної бази, усунення штатних надмірностей.

Також 13.03.1987 р. вийшла постанова ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про заходи щодо покращення матеріальних і житлово-побутових умов аспірантів і студентів [29], 29.04.1987 р. відповідна постанова в Українській РСР [25]. Постановами передбачалося з 1.09.1987 р. підвищення стипендій, зокрема, за рахунок коштів підприємств і організацій. Призначення стипендій мало проводитись за участю студентів. До 2000 р. планувалось повністю забезпечити студентів гуртожитками за новими проектами з культурно-побутовою та спортивною інфраструктурою. Загальна площа гуртожитків в Україні з 1987-90 рр. по 1991-2000 рр. мала збільшитись з 302 тис. кв. м. до 504. Передбачалося будівництво студентських поліклінік в Одесі, Донецьку, Львові, розширення до 3300 місць у санаторіях-профілакторіях, на 8000 місць у оздоровчо-спортивних таборах (до 2000 р.) [25].

З нашої точки зору, реформа вищої освіти була достатньо продуманою. На державному рівні визнавався кризовий стан вищої освіти, для виходу з цього передбачалося передусім поглиблення інтеграції з наукою та виробництвом і перехід до підготовки фахівців з урахуванням нових вимог економіки. Частина фінансової відповідальності за замовлення фахівців, стипендії, матеріальне забезпечення ВНЗ перекладалася на галузі виробництва. Ефективність підготовки спеціалістів пов'язувалась з підвищенням якісного складу науково-педагогічних кадрів через розширення аспірантури і докторантури, моральне і матеріальне стимулювання праці викладачів. Істотна увага приділялась технічному переоснащенню ВНЗ, комп'ютеризації, збільшенню навчальних і житлових площ, поставок обладнання тощо. У прийнятих документах відображались всі головні аспекти вищої освіти, були враховані як вітчизняні здобутки, так і певною мірою світові тенденції розвитку, які спонукали ВНЗ до застосування елементів модульно-рейтингової системи, залучення позабюджетних коштів, перехід на госпдоговірні відносини з виробництвом. Вводилася атестація ВНЗ, викладачів і студентів, поширювалися процеси демократизації й гласності, зокрема, вибірність ректорів і студентське самоврядування. Проте слабкістю реформи було те, що її впровадження планувалося в рамках соціально-економічної системи радянської держави з використанням звичних директивних методів управління, тобто адміністративно-командним шляхом.

На виконання розглянутих постанов з основних напрямків перебудови вищої освіти кожною структурою і ВНЗ розроблялися Комплексні плани щодо їх виконання в XII п'ятиріччі й на період до 2000 р. Мінвуз УРСР, міністерства та відомства, які мали підпорядковані ВНЗ, періодично аналізували та узагальнювали хід реалізації цих планів. Для більш ефективного впровадження реформи була проведена структурна перебудова органів управління, зокрема, створений Державний комітет СРСР з народної освіти.

Реалізація наміченої реформи з перебудови вищої освіти 1987 р. майже відразу почала давати збої. Лібералізація суспільного життя, введення ринкових механізмів, поглиблення економічної кризи призвели до того, що її завдання переставали відповідати економічній доцільності, інтересам галузей, а сам механізм виконання рішень поступово зазнавав руйнації, директиви «зверху» переставали діяти, як раніше. До того ж, як слушно зазначали Л.Ф. Камінська [1380], Н.І. Паламарчук [1531], перебудова проводилась «згори», без залучення широкого кола освітян, достатнього фінансування, не враховувала специфіку й нагальні національні проблеми республік. Міністерство основну відповідальність перекладало на ректорів. Так, в рішенні колегії Мінвузу «Про хід перебудови навчальної роботи у ВНЗ м. Києва» від 19.08.1987 р. робота Ради ректорів ВНЗ (голова Г.І. Денисенко) була визнана недостатньо дієвою [121, арк. 117].

Вже 8.02.1988 р. ЦК КПУ обговорив хід перебудови у Донецькому університеті і дав йому негативну оцінку. У постанові відмічалось, що через нестачу кваліфікованих працівників багато кафедр і факультетів не забезпечували фундаментальної університетської освіти з ряду спеціальностей, заходи з перебудови мали поверховий характер, вкрай повільно перебудовувались кафедри суспільних наук, які не зуміли подолати догматизм у викладанні, стати опорними для ВНЗ регіону. Недостатньо нарощувалась ефективність наукових досліджень. Матеріально-технічна база знаходилась у занедбаному стані, не вистачало комп'ютерів. Слабо враховувались запити і настрої студентів, принижувалась роль студентського самоврядування. Причину такого стану ЦК вбачав у формально-бюрократичних методах управління, схильності до формалізму і начотництва в ідейно-виховній роботі, адміністрування, що гальмувало демократію, активізацію людського фактора, розвиток гласності. Було рекомендовано розширити новітні спеціальності, Мінвузу УРСР усунути формалізм і надмірну регламентованість у керівництві університетом, зробити акцент на науково-методичному забезпеченні й узагальненні досвіду перебудови вищої школи [1122]. На прикладі Донецького університету були показані проблеми, з якими стикались інші ВНЗ в Україні.

Означена ситуація підтверджувалась результатами соціологічних опитувань українських студентів, де лише 40% відзначили певні зміни в житті ВНЗ, викликані перебудовою, а 43% відповіли, що все залишилось як раніше [134, арк. 97]. У публікаціях центральних і місцевих ЗМІ освітяни звертали увагу на проблеми ВНЗ, пов'язані з демократизацією, запитами виробництва, матеріальним і кадровим станом тощо. Так, у статтях О. Безталанної відмічались протиріччя введення студентського самоврядування у Київському технологічному інституті харчової промисловості [856], М. Болотських – необхідність поліпшення викладацького складу у Харківському інженерно-будівельному інституті [862], О. Коноваленка – проблеми вибору ректора Одеського політехнічного інституту [967], О. Кравченка – байдужість керівників підприємств, місцевої влади до проблем Севастопольського приладобудівного інституту [983]. Це показувало, що ситуація у вищій школі змінювалась доволі повільно і не встигала за потребами суспільства.

Стан галузі вимагав корекції курсу реформ. Цьому був присвячений Пленум ЦК КПРС (17-18 лютого 1988 р.), де розглядалось питання «Про хід перебудови середньої і вищої школи та завдання партії по її здійсненню». У доповіді

Є.К. Лігачова і постанові пленуму констатувалось, що глибина і темпи реформи незадовільні, не відповідали потребам суспільства, залишався розрив між станом вищої освіти і динамізмом змін в країні, а також у роботі Міносвіти, Мінвузу і Держпрофосвіти, що заважало єдиній політиці [998]. Не вистачало поширення передового педагогічного досвіду. Повільно долався залишковий підхід до потреб освіти з боку галузей економіки, міністерств. Належало забезпечити перелом у перебудові освіти, передусім через всебічну демократизацію, підвищення самостійності і відповідальності ВНЗ. Слабкі у кадровому і матеріальному відношенні інститути мали перетворитись у філії провідних ВНЗ [78]. На пленумі були висунуті нові ідеї щодо диференціації, гуманізації та гуманітаризації освіти, які враховували пропозиції освітян, висловлені під час широких дискусій протягом 1986-88 рр. в «Учительській газеті» (редактор В.Ф. Матвеев).

В результаті критики на пленумі органів управління освітою був створений Державний комітет з народної освіти і почались широкі дискусії серед освітян щодо подальшого розвитку галузі. Висловлювались думки про більш чіткі цілі реформи, впровадження нових методик викладання, інноваційних технологій, комп'ютеризації, посилення самостійності ВНЗ у визначенні змісту і методів навчання, підборі викладачів і т. ін. Опосередковано ставилось питання про вичерпаність можливостей поліпшення системи освіти у рамках існуючих соціально-економічних відносин [1526].

На Всесоюзному з'їзді працівників освіти 20.12.1988 р. з критикою вищої школи виступив секретар ЦК КПРС В.А. Медведєв, який зауважив, що попри насиченості економіки випускниками ВНЗ виник дефіцит спеціалістів високого класу, за що країна дорого заплатила зниженням авторитету знань, відставанням у науці та духовним збідненням повсякденного життя [1270, с. 190]. Отже, робилась спроба перекласти відповідальність за стан освіти на ВНЗ. Виступаючи на з'їзді, представники вищої школи пропонували збільшення самостійності ВНЗ щодо складання навчальних програм з суспільних наук, підручників, збільшення часу на спецкурси за фахом [1270]. Ректор Львівського політехнічного інституту К.М. Гаврилук розповів про зростання уваги до викладання українською мовою, підготовки підручників [885]. Дискусії на з'їзді і публікації у ЗМІ висвітлили різні позиції. Одні автори підтримували прийняті рішення щодо шляхів модернізації вищої освіти [859], інші критикували їх і висували ідеї, що виходили за межі моделі радянської освіти [965], треті вносили нові позиції. Наприклад, ректор Миколаївського педінституту В. Байдак пропонував узаконити початок занять з 1 жовтня через традиційні відволікання студентів на сільськогосподарські роботи, радив для змагальності студентів мати на кожному курсі 10% резерву слухачів, з яких поповнювати місця відрахованих студентів [853].

7.07.1989 р., після громадського обговорення, Держкомітет СРСР з народної освіти затвердив наказом № 565 примірне Тимчасове Положення про вищий навчальний заклад СРСР, на основі якого кожний ВНЗ мав розробити свій Устав. У Положенні були значно розширені права студентів, які отримали право обирати і бути обраними до вчених рад, узгоджувати навчальні плани, порушувати питання про заміну викладачів, можливість вільно відвідувати лекції з II курсу тощо. Не обійшлося без недоречних положень (25% студентів і аспірантів у складі рад, вільне

відвідування занять) і загальних декларацій [111]. Низка позицій викликала критику з боку ВНЗ. Так, на Вченій раді Чернігівського пединституту ім. Т. Шевченка 30.08.1989 р. досить критично оцінювалась ст. 10 Положення про права студентів змінювати викладачів і вільно відвідувати лекції з II курсу [455, арк. 20].

Розглянемо процес розробки і обговорення Уставу на прикладі Київського державного університету. Там була створена комісія, яка за півроку підготувала п'ять варіантів, в основу яких було покладено, крім згаданого тимчасового Положення про ВНЗ, проект Уставу Московського державного університету, що розглядався як альтернативний. Особливо жваві дискусії у КДУ викликали принципи автономії, екстериторіальності і розподілу влади. Найбільш радикально виступали студенти, пропонуючи ввести до складу рад 50% своїх представників. Секретар комітету комсомолу В. Григорук радив перетворити міністерство лише на координуючий центр і помічника ВНЗ. Студент хімічного факультету К. Петко пропонував увести до Уставу положення про автономію факультетів, абсолютну вибірність і повноту влади Ради університету, а також виборність ректора, деканів на альтернативній основі після передвиборчих кампаній, референдуму чи конференції [858]. Ці пропозиції виходили за межі рішень Держкомосвіти, які стримували перебудову ВНЗ, і змогли просуватися лише в незалежній Україні.

У травні 1990 р. на всесоюзній зустрічі ректорів було визнано, що заходи з реформи вищої школи були недостатніми, і прийнято рішення про подальшу розробку державної програми, яка б за 10-15 років дозволила відродити всі ступені освіти [1488]. На зустрічі з Президентом СРСР М.С. Горбачовим 11 травня ректори висловили пропозиції: надати ВНЗ більшої автономії, запровадити новітні технології навчання, виокремити провідні університети і зробити їх ядром освітньої системи. Г.А. Ягодін заявив про необхідність коригування реформ, можливість розмежування ВНЗ на категорії: регіональні, республіканські, державні, що збільшило б вплив регіонів на вищу школу [1488]. Ректорів насамперед хвилювало питання автономії навчальних закладів. Питання було назрілим, адже поширення демократизації, самоуправління й автономії знаходились у площині стратегії перебудови країни. Ректори намагались збільшити автономію як можливість приймати самостійні рішення з широкого спектру питань, зокрема, економічних, фінансових, міжнародних. Проте/ для цього не було достатніх політичних і економічних підстав. По суті, керівники ВНЗ прагнули зберегти бюджетне фінансування і держзамовлення на фахівців, але при цьому отримати більшу незалежність від влади. Це вимагало пошуку компромісу, корекції курсу освітніх реформ, який до 1990 р. отримав більш чіткі контури.

Реальний перелам у діяльності вищої школи України став помітним з початку 1989 р. Основний акцент органами управління освітою республіки переносився на залучення всіх викладачів і студентів до процесів трансформації вищої школи; поглиблення демократизації, ініціативи та самостійності ВНЗ; перегляд ряду базових ідей освітньої діяльності тощо [134, арк. 96, 116]. Ці засади були розвинені в Концепції діяльності Управління вищої освіти Мінвузу УРСР, прийнятої колегією 25.07.1990 р. У ній виділялись такі принципи побудови вищої освіти: гуманізація і гуманітаризація; відродження та розвиток національної культури; демократизація і гласність; безперервність і різноманітність, індивідуалізація та диференціація

навчання; прогностичність і гнучкість; інтеграція з підприємствами, організаціями та міжнародною освітою; двоступенева підготовка кадрів; формування творчого мислення; підвищення соціальної значимості та престижу вищої освіти [145, арк. 70]. Мінвузом було поставлено завдання по вдосконаленню управління і самоврядування, переходу на нові принципи і методи роботи з ВНЗ, розвитку їх демократизації, розширенню самостійності аж до автономії [145, арк. 67, 70]. Ці рішення були прийняті головним чином під впливом Декларації про державний суверенітет України і відповідали потребам вищої школи та українського суспільства.

Отже, у період перебудови основні напрями державної політики в освітній сфері формулювались у рішеннях вищих партійних і державних органів, набували форму закону та дублювались у республіканських установах. Потреба у докорінній модернізації освіти в СРСР була усвідомлена партійним і державним керівництвом у першій половині 1980-х рр. Негативні процеси у вищій освіті стали об'єктом критики на рівні державних органів і суспільства, яких не задовольняли якість навчання, структура професійної підготовки, відставання університетської науки від науково-технічного прогресу, виробництва тощо. Після виходу низки постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у березні 1987 р. розпочалось реформування вищої освіти. Останнє відбувалось в межах загального процесу перебудови й обумовлювалось як нагальними проблемами галузі, так і новими вимоги до вищої школи з боку держави, економіки та суспільства.

«Основні напрямки перебудови вищої і середньої освіти в країні» носили переважно комплексний, перспективний характер, надавали можливість республіканським відомствам виявляти власну ініціативу, сприяли певній руйнації консервативного стилю керівництва. Вони враховували досвід роботи ВНЗ, процес гласності, демократизації суспільства, що знайшло своє відображення в акцентах на індивідуалізації, нових формах і методах організації навчання, сприяли розвиткові студентського самоврядування, залученню до перебудови більш широкого загалу освітян.

На перший погляд, концепція освітньої реформи відзначалась певним новаторством, системністю, комплексністю, врахуванням досвіду розвинутих країн, де вища школа також переживала кризові явища [1440]. Однак основними суб'єктами реформування залишалися виконавчі органи – міністерства, відомства, які використовували звичні бюрократичні форми і методи роботи. Зусиль по мобілізації, мотивації, заохоченню освітньої громадськості до реформаторської діяльності було недостатньо. Вже у резолюції Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти (грудень 1988 р.) зазначалося, що докорінного перелому в розвитку освіти не відбулося. Визнавалося, що перебудову гальмували надмірна централізація, недостатній розвиток ініціативи республіканських органів освіти, консерватизм, відсталість частини педагогів, намагання розв'язати нові проблеми застарілими методами [1069]. Вищі органи партійно-державного керівництва залишалися поза критикою. Основний акцент робився на недоліки роботи «на місцях» і «внизу».

1.2. Основи напрямки трансформації вищої освіти у республіці

Розглянемо, які реальні процеси відбувались у республіці з реформування вищої освіти у 1987-91 рр. Ще до виходу «Основних напрямків перебудови...» (за наказом № 660 і інструктивним листом Мінвузу СРСР № 1) у ВНЗ республіки були підготовлені нові навчальні плани, обсяг лекційних занять скорочувався на користь практичних, запроваджувались проблемні лекції, активні форми навчання (дискусії, спецсемінари, «ділові ігри» тощо). У провідних ВНЗ застосовувався блоково-системний підхід організації навчання, який пізніше поступився модульно-рейтинговій системі. З 1.09.1989 р. вводились нові навчальні плани, розроблені Міносвіти УРСР і затверджені Держкомітетом СРСР. Нові плани значно розширили права студентів, факультетів, кафедр у визначенні обсягу, терміну вивчення дисциплін, видів занять, встановлювався проміжний і підсумковий контроль знань студентів, зменшувався обсяг низки дисциплін, що позитивно оцінювалось керівниками ВНЗ [455, арк. 12]. Зростала увага щодо економічної, екологічної, правової підготовки, вводилась дисципліна з основ радянської держави й права, вдосконалювалась організація самостійної роботи студентів. За інформацією Мінвузу УРСР від 24.01.1987 р., студенти I-III курсів Київського, Одеського, Симферопольського університетів переводилися на скорочений навчальний тиждень (в інших ВНЗ – частково). Здібні та старанні студенти отримали можливість займатися за індивідуальним планом [117, арк. 78]. Для наближення до реальних потреб економіки у 1987 р. зменшено прийом студентів з 67 спеціальностей і розширено з 28, що сприяло скороченню 14 факультетів і 700 кафедр ВНЗ [117, с. 86].

Колегія Міносвіти республіки 25.05.1988 р. досить критично розглянула хід перебудови в Чернігівському педагогічному інституті». З архівних документів ми з'ясували, що змінилось у ЧПІ за рік. Серед першочергових завдань було визначено: перехід на нову систему викладання суспільних і культурологічних дисциплін, удосконалення контролю за підготовкою спеціалістів, зокрема, через тестові завдання, атестацію, кваліфікаційні іспити [453, арк. 1]. Введені нові навчальні плани на перших курсах, атестація (двічі за семестр), переглянута тематика спецкурсів, семінарів, факультативів з урахуванням проблем школи, окремі заняття проводились на їх базі. Відкрито 2 комп'ютерні класи. Це посилило зворотній зв'язок, проте індивідуальна робота, яка була внесена до розкладу, не викликала інтересу – в аудиторіях було порожньо, або були присутніми 5-6 студентів [455, арк. 8-9, 16]. Виховна робота була перенесена з масових заходів до невеликих колективів, наприклад, «Клубів молоді господині», «Батьківщина», загону «Обов'язок» [455, арк. 12, 16]. Робота Політклубу була відмічена у «Робітничій газеті» [957]. У зв'язку з переходом на підготовку вчителів на договірній основі ЧПІ з обласним управлінням освіти визначили потреби шкіл до 2000 р. у фахівцях [454, арк. 5].

Проте загалом результати заходів не вплинули на рівень освіти. Керівники ЧПІ відверто зазначали, що якість підготовки спеціалістів ще не відповідала зрослим

вимогам, методична підготовка випускників відставала від рівня професійних знань, на держіспитах отримано 13 незадовільних оцінок [454, арк. 4], якість оцінок з математики склала 20%. Голова ДЕК зазначав слабе володіння математичними поняттями, брак математичної культури студентів, фрагментарний необґрунтований характер їх відповідей [455, арк. 11]. Хоча у педінституті для студентів, які звільнились з армії, проводились додаткові заняття під час канікул і за індивідуальними графіками [454, арк. 5].

Подібні проблеми мали місце і в інших технічних ВНЗ. У Чернігівському філіалі КПІ Вчена рада також відмічала слабку підготовку студентів з математики і фізики. З 1988 р. щороку після першої сесії кількість студентів зменшувалась удвічі. У 1990/91 навчальному році було відраховано 117 студентів, що більше ніж прийнято на I курс, серед них всі, кого прийняли після ПТУ. Значна кількість студентів технологічного факультету залишалась на повторне навчання на платній основі [423, арк. 17-18, 20, 26-27]. Про схожі процеси писали у пресі В.Г. Беленко [856], Д. Ганцяк [889], Ю. Рутковський [1075], М. Нечволод [1021] тощо.

Отже, можна зробити висновок, що в цілому запроваджені у життя ВНЗ напрямки перебудови частково були доречними і продовжені на наступному етапі, а частково носили надуманий або передчасний характер і не уповільнили падіння якості навчання передусім з точних дисциплін, і вища школа, особливо в регіонах, не отримала очікуваних результатів.

Цілком позитивно освітянами сприймалось збільшення незалежності установ республіки від Держкомітету з освіти СРСР, хоча він зберігав контроль за питаннями фінансування, відкриття/закриття ВНЗ, їх філіалів [948], кількістю студентів. Залишались диспропорції у випуску спеціалістів з різних галузей. Так, у сфері культури у багатьох містах були вакантними посади в театрах і філармоніях, а місця редакторів, адміністраторів, наукових працівників заповнювались неспеціалістами. Одночасно випускників ВНЗ – театрознавців, музикознавців, мистецтвознавців, кінознавців не можна було забезпечити роботою за фахом. Лише половина випускників бібліотечних факультетів отримували місця призначення [655, арк. 97, 128].

У Мінвузі республіки намагались змінювати структуру і стиль діяльності. Майже на 40% був скорочений його апарат, більш чітко розмежовані функції міністерства і ректорів. ВНЗ були передані додаткові права по розв'язанню 50 різних питань. Зменшився документообіг: у 1988 р. апаратом Мінвузу було підготовлено 327 наказів проти 440 за попередній рік, направлено до ВНЗ на 39,7% документів менше [134, арк. 96]. Це свідчило про поступове поширення самостійності у діяльності ВНЗ.

Головним напрямком перебудови, як вже зазначалось, була інтеграція вищої освіти, виробництва та науки. Це було найскладнішим завданням для ВНЗ. Воно включало перехід на договірні стосунки з виробництвом у нових умовах фінансування і господарювання з використанням різних форм госпрозрахунку, орендного підряду тощо. Робота кафедр з госпдоговірної тематики передбачала створення галузевих науково-дослідних лабораторій, навчальних науково-виробничих об'єднань, філій кафедр і лабораторій на виробництві та навчально-наукових центрів, організацію тимчасових творчих колективів, науково-технічних і

організаційно-управлінських кооперативів при ВНЗ, центрів науково-технічної творчості молоді тощо [1313], [1531, с. 48], [1697, с. 100-117]. Найбільше поширення отримали навчально-науково-виробничі комплекси, які мали переваги перед іншими формами у фінансових питаннях і наближенні до практики. Досвід роботи комплексів в подальшому використовувався при впровадженні ступеневої підготовки кадрів. Робота в комплексах і об'єднаннях вимагала від викладачів і науковців пошуку замовників і партнерів, адаптації власних досліджень до виробництва, подолання відомчих бар'єрів. Переважали короткотермінові договори конструкторського профілю. Найскладнішим було впровадження наукових розробок у практику.

Проілюструємо діяльність навчально-науково-виробничих комплексів. У системі Мінвузу їх кількість зросла з 24 у 1987 р. до 170 у 1989 р. [133, арк. 84] і понад 200 у 1990 р. [865]. Міністерство відзначало роботу комплексів, створених Харківським інститутом радіоелектроніки та Сєверодонецьким НВО «Імпульс», Хмельницьким технологічним інститутом побутового обслуговування та місцевим ВО «Пресмаш» [865]. Львівський політехнічний інститут у 1987 р. входив до 12 навчально-науково-виробничих об'єднань, мав 8 філій кафедр на виробництві, 380 договорів з академічними, галузевими інститутами і виробництвами [116]. На споріднених підприємствах Львівського політехнічного інституту «Кристал», «Електрон», «Радикал» у 1989 р. діяло 40 філіалів кафедр і 19 лабораторій, працювало 6 студентських науково-дослідних груп [885]. Співробітництво з виробництвом розвивали і гуманітарні кафедри. Так, на Донецькому металургійному заводі була створена філія кафедри соціології та економіки праці Донецького університету, де студенти проходили практику і брали участь у впровадженні госпрозрахунку [1048]. До січня 1989 р. у республіці було створено понад 800 філій кафедр на виробництві (в 1987 р. їх було 350) [133, арк. 84], що дало змогу залучити до навчального процесу близько 15 тис. спеціалістів різних галузей, 2,5 тис. дисплейних місць, сотні одиниць унікального устаткування і приладів [865]. У першій половині 1991 р. обсяг наукових досліджень за договорами з галузями економіки у розрахунку на одного науково-педагогічного працівника по Мінвузу у середньому склав 5432 крб. [158, арк. 78], що було досить непоганим показником.

Перехід на госпрозрахунок і самофінансування збільшив самостійність ВНЗ у науково-дослідних роботах і певною мірою сприяв покращенню матеріальної бази, умов праці, заохоченню співробітників і студентів до наукової творчості. Керівництво ВНЗ республіки спочатку схвально сприйняло розширення своїх прав. Однак через розбалансування економіки, зриви запланованих поставок обладнання, техніки, приладів, необхідних для досліджень, деякі ректори почали звертатись до міністерств з проханням залишити централізоване постачання. Міністерство ж орієнтувало їх на прояв власної ініціативи, відмову від патерналістських настроїв [590]. Більшість ВНЗ не мали досвіду роботи у нових економічних умовах і не були озброєні єдиним концептуальним підходом.

З 01.01.1989 р. на різні форми фінансування і господарювання було переведено 40 ВНЗ [133, арк. 85-86]. Це мало покращити результативність, відповідальність кадрів за наукові розробки, прискорити їх впровадження у виробництво. Однак

ситуація стала погіршуватись, адже університетська наука позбавлялась гарантованих державних дотацій, перш за все для фундаментальної науки. Замовники, не маючи податкових пільг, не були зацікавлені у співпраці з ВНЗ, яких почали відтісняти від вигідних замовлень, додаткових прибутків за реалізацію власних розробок. Це призвело до збільшення частки короткотермінових, дрібних тем. Цільові державні завдання з наукових програм також переважно не забезпечувались централізованим фінансуванням і не мали конкретних замовників, що призводило до зривів в їх виконанні, викривлень звітності тощо [143, арк. 24]. Таким чином, перехід досліджень на нові умови господарювання, цільові державні програми загалом не змогли підвищити наукову віддачу закладів освіти.

За програмою перебудови вищої освіти, нових зв'язків з виробництвом частина витрат на підготовку спеціалістів у ВНЗ мала компенсуватись за договорами замовниками, тобто окремими галузями економіки. До січня 1989 р. обсяг підготовки спеціалістів за угодами з виробництвом у ВНЗ Мінвузу збільшився утричі (з 1987 р.) і склав 88% [133, арк. 84]. Львівській політехнічній інститут у 1989 р. підготував близько 500 випускників, які вчилися на замовлення виробництв, проти 250 у 1988 р. Ректор ЛПІ К.М. Гаврилюк зазначав, що це дало змогу значно покращити фінансове становище інституту [885]. Ректор В.В. Скопенко визнав, що Київський університет сам заробив 17 млн. крб., а держава асигнувала на рік 3 млн. [1088]. Проте загалом цільові договори на підготовку спеціалістів з міністерствами і відомствами покривали чверть нормативних витрат і розвивались все повільніше. Лише кожний шостий випускник ВНЗ Києва розподілявся за договорами, у той час як столиця забезпечувала місцями понад 40% випускників [121, арк. 113]. Отже, отримувала готових спеціалістів безкоштовно.

Перехід виробництв і установ на самофінансування, орендний підряд, отримана трудовими колективами самостійність у визначенні чисельності і структури кадрів призводили до різкого скорочення спеціалістів з вищою освітою, між якими зростала конкуренція. Як наслідок, до 1990 р. міністерства і відомства скоротили заявки на випускників ВНЗ на 40-50% [1381, с. 75]. Ситуація з фінансуванням ВНЗ все більше ускладнювалась. Проректор Слов'янського педінституту В. Ковальчук у «Радянській освіті» (14.12.1990 р.) цілком слушно зазначав, що розраховувати на фінансову підтримку реформи вищої школи не варто. Вихід один: активно займатись власною економічною діяльністю. Вводити платне навчання, договори на підготовку фахівців, платні послуги населенню і підприємствам, орендні відносини тощо [963]. Проте більшість ВНЗ мала патерналістські настрої і продовжувала чекати рішень «згори». Така ситуація зберігалась і на початку 1990-х рр.

У ЗМІ обговорювались питання підготовки кадрів для галузей економіки, перевиробництва інженерів, їх неготовності до діяльності в умовах реальних підприємств. Можливості покращення становища особливо активно розглядались у місцевій пресі. Виділимо статті про шляхи підвищення творчості майбутніх інженерів у Харківському авіаційному інституті [1120], досвід госпрозрахункової підготовки фахівців у Київському політехнічному [984] [1106] [1108] і Харківському автомобільно-шляховому [907] інститутах, перебудову навчання завдяки новим економічним механізмам у Севастопольському приладобудівному

[980], Харківському політехнічному [926], Полтавському інженерно-будівельному [1036] інститутах, про комплексний підхід у підготовці кадрів у Комунарському гірничо-металургійному [1075], Ворошиловградському машинобудівному [1026] інститутах. Автори відмічали, що нові форми взаємодії ВНЗ, виробництва і ринку праці покращували навчально-наукову роботу, атмосферу у колективах, фінансовий стан викладачів. Отже, провідні ВНЗ навчались рахувати гроші і заробляти.

Разом з тим мали місце критичні виступи про формальні підходи у роботі комплексів і кафедр на виробництвах, низький рівень їх організації, бар'єри на шляху нових економічних відносин, зайве відволікання студентів від роботи в аудиторіях і т. ін. Зокрема, це статті ректора Сумського фізико-технологічного інституту І.О. Ковальова [960], викладачів Запорізького машинобудівного інституту М. Клименка [957], КПІ В.Г. Беленка і В.Н. Шишкіна [857]. Освітняни ставили актуальні питання взаємодії з виробництвом, обмінювались досвідом і більш об'єктивно оцінювали ситуацію у галузі.

Найважливішим завданням вищої школи залишалось усунення диспропорцій між випуском спеціалістів і ринком праці. Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 13.03.1987 р. «Про заходи щодо покращення підготовки та використання науково-педагогічних і наукових кадрів» давалось доручення відповідним органам переглянути номенклатуру спеціальностей наукових працівників. Це було реалізовано постановою Держкомітету СРСР з науки і техніки від 4.11.1988 р. [32], де вперше серйозно поставлене питання про оновлення номенклатури. У 1988 р. була відкрита підготовка кадрів з 20 нових спеціальностей [143, арк. 23], у 1989 р. – з понад 40, яких вимагав ринок праці (раніше відкривалося 3-4 спеціальності на рік). Одночасно була скорочена підготовка з 60 спеціальностей і розширена з 28 актуальних [117, арк. 84-86, 100]. Через укрупнення факультетів їх кількість була зменшена на 120 [865].

Наступним напрямком перебудови вищої освіти було завдання докорінного покращення якості підготовки спеціалістів. ВНЗ отримали механізми диверсифікації, демократизації навчального процесу, розширення власної автономії. Так, за наказом Держкомосвіти від 11.03.1990 р., ректори отримали право дозволяти студентам достроково складати іспити, завершувати освіту у скорочений термін, навчатися за індивідуальним графіком тощо. На той час в Україні на індивідуальні плани було переведено 5 тис. студентів [865] (у січні 1987 р. – 150 [117, арк. 78]). Почала запроваджуватись багатоступенева підготовка спеціалістів на рівні бакалаврів і магістрів. Першими приступили до багатоступеневої підготовки у 1989 р. у Харкові автомобільно-дорожній інститут і технікуми, об'єднані в навчально-науково-виробничий комплекс для автомобільної галузі [145, арк. 70]. Було відновлено систему екстернату.

У багатьох ВНЗ поширювались нові форми і методи активного навчання (ділові і рольові ігри, ситуаційні завдання, імітаційні методи тощо). Цьому сприяло розповсюдження передового досвіду через науково-методичні конференції, у 1990 р. їх було утричі більше, ніж у 1989 р., видано 5 збірок з передового досвіду. У системі міністерства функціонувало 8 науково-дослідних лабораторій з проблем вищої освіти [145, арк. 65], які пропагували інноваційні форми. У ВНЗ запроваджувались: модульна система навчання – у Київському університеті (ректор

– В.В. Скопенко), Харківському юридичному (В.Я. Тацій), Івано-Франківському нафти і газу (Б.Г. Тарасов), Комунарському гірничо-металургійному (В.М. Дорофеев) інститутах; рейтингова система оцінки знань – у Харківському юридичному, Дніпропетровському хіміко-технологічному (Я.І. Білий) інститутах, Донецькому державному університеті (В.П. Шевченко); комп'ютерне оцінювання знань – у київських інститутах народного господарства і технологічному харчової промисловості, Дніпропетровському металургійному, медичних інститутах тощо [146, арк. 62-65]. Цей період характеризувався творчими пошуками нових форм організації навчання й активним їх обговоренням академічною громадськістю у ЗМІ.

Так, доцент Симферопольського університету В. Пітушкін-Потаніч критикував систему іспитів і пропагував досвід модульної системи, яка наче виключала випадковість оцінки [1047]. Викладачі Слов'янського педінституту пропагували досвід поєднання модульної і рейтингової системи, конкурсів студентів [963], [1021]. Т. Васильєва і В. Поплужний розповідали про нові форми індивідуальної і колективної роботи студентів Миколаївського педінституту [873]. У низці публікацій місцевої преси зазначалось, що ефект від новацій знижувало те, що праця науково-педагогічних кадрів ніяк не заохочувалась [958], [1026], [1124].

Після аналізу публікацій і архівних документів у дослідниці склалось враження, що у кожному конкретному навчальному закладі запроваджувались переважно окремі елементи нових форм організації освітнього процесу, але при цьому відчувалась відсутність комплексного підходу як на рівні ВНЗ, так і у республіканському масштабі. Це можна вважати однією з причин того, що впровадження нових форм і методів суттєво не вплинули на рівень знань і ставлення студентів до навчання. Об'єктивні показники демонстрували недостатню підготовку студентів з фундаментальних дисциплін. Так, жоден студент Вінницького політехнічного інституту не одержав позитивної оцінки за виконання міністерської контрольної роботи з математики у 1989 р. [136, арк. 117]. Середній бал випускників 1988 р. Одеського медінституту з практичної підготовки комісією МОЗ був зафіксований на рівні 3,2. Більше третини субординаторів-терапевтів не оволоділи технікою перкусії легенів і серця, невпевнено проводили пальпацію, помилково трактували результати ЕКГ і інших лабораторних досліджень, припускалися грубих помилок у призначенні лікування, лише 25% випускників володіли вмінням внутрішньовенного введення ліків дітям раннього віку [594]. За даними опитувань, багато студентів були незадоволені змістом і методами навчання через різке збільшення навчального матеріалу (34,9%), недостатнє закріплення теорії під час практичних занять (34,5%), незадовільну якість викладання (16,6%) [136, арк. 117]. Очевидно, на ці показники впливали не лише вади ВНЗ, але й довузівське навчання та мотивація студентів.

Перегляд змісту, форм, методів освіти, нові курси, зростання самостійної роботи студентів вимагали відповідного навчально-методичного забезпечення, якого гостро не вистачало. ВНЗ мав забезпечити студентів з кожної дисципліни: 1) підручником, навчальним посібником або конспектом лекцій, 2) збірником завдань, 3) методичними рекомендаціями з лабораторно-практичних занять, 4) додатковий довідково-інформаційним матеріалом, у тому числі з організації самостійної роботи

[139, арк. 53]. Хоча ця норма цілком не досягалась, але була орієнтиром для кафедр. Серйознішою проблемою був брак навчальної літератури українською мовою (випуск – 10-12% на рік), яка у більшості ВНЗ складала 1-15% від всього фонду [138, арк. 48]. Навчально-методичне забезпечення недостатньо враховувало значення самостійної роботи студентів, бюджет її часу. Мінвуз у 1989 р. на конкурсній основі організував видання посібників серії «Самостійне вивчення дисципліни українською мовою» [138, арк. 51].

Випуск навчальної літератури здійснювався на трьох рівнях: підручники і посібники видавництва «Вища школа», Київського, Харківського і Львівського університетів; малотиражні видання (відомча література) Учбово-методичного кабінету з вищої освіти (УМК ВО); інструктивно-методична література ВНЗ [139, арк. 53]. У таблиці 1.2. наведені дані випуску літератури станом на 26.07.1989 р. [163, арк. 53-55]. Всі видавництва забезпечували студентів комплектом нормативних навчальних матеріалів, хоча строк їх виробництва був надто тривалий. Так, у 1989 р. мали реалізовуватись плани видань, сформовані у 1983-85 рр. Тепер цей процес було інтенсифіковано: на 3-4 місяці скоротився термін складання планів, у 4 рази – обсяг листування, у 3 рази розширено перелік видань [139, арк. 55-57], хоча ВНЗ вимагали підручників українською мовою, які б містили сучасну інтерпретацію подій, теоретичних положень. Ускладнювало ситуацію зростання вартості книжкової продукції та періодичних видань.

Таблиця 1.2

Випуск навчально-методичної літератури системи Мінвузу УРСР у 1989 р.

видавництва	назви, на рік	обсяг (обліково-видавничі аркуші)	тираж
Вища школа	700	8 тис.	5,5 млн.
УМК ВО	300	2,2 тис.	300 тис.
ВНЗ	10 тис.	20 тис.	-

Політика перебудови загострила національно-мовні питання. До цього панувало національне нівелювання вищої освіти, відрив її від культури народу. Уряд не поспішав надати умови для поширення української мови. У листі заступника міністра вищої і середньої освіти Л.О. Каніщенка від 3.04.1987 р. щодо впровадження вказівок ЦК КПРС з вдосконалення національних відносин відмічалось, що міністерство вважає не потрібним і не обґрунтованим внесення викладання української мови у мережу годин ВНЗ на факультативне навчання через перевантаження навчальних планів. Також оскільки в науковій розробці національних відносин провідна роль належить академічній науці, доречно головним виконавцем заходів визначити Секцію суспільних наук АН УРСР, а не Мінвуз республіки [120]. Тобто останній не поспішав скористатись можливістю поширення української мови у навчальному процесі, намагаючись перекласти відповідальність. Подібна політика тривала протягом наступних двох років. Незважаючи на наявність відповідних умов, постанови ЦК КПУ від 27.12.1988 р., керівництво багатьох ВНЗ не проявляло ініціативи у збільшенні курсів, що викладались українською мовою, забезпеченні їх навчальною літературою,

організації досліджень з національних питань [131, арк. 12]. Діловодство, документи Мінвузу залишались російськомовними до квітня 1989 р. [143, арк. 17].

Важливим кроком було впровадження Міносвіти у липні 1989 р. нових національно орієнтованих планів підготовки з педагогічних спеціальностей для ВНЗ. З вересня вводились обов'язкові курси «Практичний курс української мови» (140 год.), «Історія Української РСР» (370 год.). Вирішальну роль у впровадженні української мови й українознавчих дисциплін відіграв Закон «Про мови в Українській РСР» (28.10.1989 р.). Того ж року вводились обов'язкові вступні іспити з української мови у педінститутах, факультативи, що надавали можливість здобувати другу педагогічну освіту з української мови і літератури. Впродовж 5 років українська мова мала замінити російську в державних закладах. Однак, механізм контролю за реалізацією Закону не передбачався, як і витрати з бюджету. Тому Закон, хоч і став найважливішим політичним надбанням, дуже повільно втілювався в життя, особливо на півдні і сході країни. У ВНЗ Львова викладання здійснювалось українською мовою ще з 1988-89 навчального року [132, арк. 81].

Для контролю за процесом до планів усіх міністерств вносились питання про хід реалізації у ВНЗ Закону «Про мови». Заклади освіти вводили нові курси й спецкурси з історії, літератури, етнографії, мистецтва, бібліографії України тощо, проводили науково-практичні конференції, виступали у ЗМІ. Газета «Прапор комунізму» організувала «круглий стіл» з реалізації вказаних реформ в одеських ВНЗ [1066]. Низка викладачів почала викладання українською мовою, однак процес гальмував брак навчальної літератури, категоріального апарату, особливо з технічних, природничих, військових наук.

Ще до прийняття Закону «Про мови» в усіх ВНЗ з 1988/89 навчального року почали діяти факультативи і курси для бажаючих оволодіти українською мовою або поглибити її знання. Процес проходив неоднозначно у східних регіонах. Так, до Мінвузу надійшли звернення керівників Криворізького гірничорудного і Комунарського гірничо-металургійного інститутів з проханням скасувати курси як такі, що нібито не користувались популярністю у студентів [1041]. Отже, умови впровадження української мови, особливо на сході, не були підготовлені.

У Харківському інституті культури у 1990/91 навчальному році лише 14% викладачів викладали українською мовою. Для порівняння: в Київській консерваторії – 34,5% і ще 33% викладачів готувалися перейти на україномовне викладання, в Київському театральному інституті відповідно 34,8% і 50,4%, у Київському інституті культури – 20% і 40%. Серед 224 назв посібників, підготовлених ХІК з 1989 р. до початку 1991 р., лише 15% були українською мовою [659]. Історичні особливості регіону впливали на мовну підготовку абітурієнтів. У 1990 р. на вступних іспитах до ХІК лише 14% абітурієнтів, атестованих з української мови, писали твір українською, при тому деякі роботи мали 50-60 помилок. Ректор ХІК В.М. Шейко закликав вирішувати питання поступово й обережно [660]. Колегія Міністерства культури роботу Харківського інституту культури по виконанню Закону «Про мови» визнала недостатньою [658, арк. 107]. Через рік ситуація значно покращилась: запроваджені курси для студентів і вступний іспит з української мови, створені україномовні групи, подвоїлось число педагогів, що викладали українською мовою [662]. Отже, через історичні обставини

перехід на українську мову викладання у ВНЗ на сході та півночі України ускладнювався й вимагав додаткових зусиль влади. Хоча загалом ситуація покращувалась. За результатами опитувань 600 студентів і 500 викладачів східного, південного та центрального регіонів у січні і жовтні 1990 р., 2/3 викладачів і студентів висловили певну готовність до навчання українською мовою [1250, с. 17]. Це показало, що вдалось подолати психологічний бар'єр у ВНЗ вказаних регіонів.

Порівняємо вказані дані з результатами загальноукраїнського дослідження «Ставлення населення республіки до мови викладання», яке проводило Центрально-Українське відділення Центру дослідження громадської думки у вересні 1990 р. Позитивно до викладання українською мовою поставилось 40% опитаних, негативно – 42%, байдуже – 18%. Найбільше впливав на це ставлення рівень освіти респондентів. Чим вищий рівень освіти, тим більш негативним виявилось ставлення до української мови викладання (див. табл. 1.3 [1533, с. 45]). За тим же опитуванням 63% респондентів вважали, що наукова література має видаватись мовою, яку обирає автор, 13% – лише українською (серед яких лише 6% з вищою освітою) [1533, с. 45]. Крім чинника рівня освіти, що впливав на ставлення до мови викладання, додається національність. Частка українців серед студентів у 1989 р. складала 62%, росіян – 32%, серед викладачів відповідно 54% і 40%. У ВНЗ східних областей студентів українців – 46%, викладачів – 44%, західних відповідно 86% і 74% [1041].

Таблиця 1.3

Ставлення населення до мови навчання (у % до відповідавших)

Освіта	Як Ви ставитеся до того, що викладання у ВНЗ і технікумах України буде здійснюватися тільки українською мовою?		
	позитивно	байдуже	негативно
Вища, н / вища	35	16	49
Середня спеціальна, професійно-технічна	40	15	45
Середня загальна	49	28	23
9 класів і менше	47	25	28
В цілому по масиву	40	18	42

Отже, ті, хто викладав і навчався у ВНЗ, більш позитивно ставились до переходу на українську мову викладання, ніж населення в цілому і ті, хто отримав вищу освіту раніше. Для пояснення невисокого відсотку бажаючих переходу на українську мову викладання у ВНЗ виділимо ще 3 причини. По-перше, система освіти в радянській Україні працювала на створення « нової історичної спільноти – радянського народу », слугуючи потужним знаряддям русифікації українців. Присутність української мови в освіті, ЗМІ та науці була мінімальною, вона мала невисокий статус. По-друге, українці історично набагато менше (ніж євреї, росіяни, білоруси) були представлені серед когорти людей з вищою освітою та на високостатусних професійних рівнях. Пропорції представництва у професійних категоріях керівників та управлінців, а також спеціалістів, які мали вищу чи середню спеціальну освіту, в 1989 р. за даними перепису населення України, були

такі: усе населення – 26,2%, українці – 24,5%, росіяни – 32,1%, євреї – 62,5%, білоруси – 25,2%, молдавани – 12,8%, болгары – 22,2%, поляки – 23,3% [1584, с. 128-129]. В основі цих тенденцій політичні, етнокультурні, історичні особливості життя українців, які більше пов'язані з сільською традицією, ніж урбаністичною, науково-технічною [1535, с. 42], [1606, с. 86]. По-третє, Україна мала диспропорцію розміщення мережі ВНЗ. Найбільша їх кількість була зосереджена у промислових південно-східних районах, у великих містах, де переважало російськомовне населення.

Для реалізації Закону про мови 12.02.1991 р. прийнята Постанова Ради Міністрів УРСР «Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року». Документ було розроблено Республіканською комісією, створеною за постановою РМ УРСР від 7.12.1989 р., за участю АН, міністерств, відомств, облвиконкомів, Київського і Севастопольського міськвиконкомів, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, інших громадських організацій. Радам народних депутатів, міністерствам і відомствам за участю громадськості рекомендовано до 1.04.1991 р. прийняти на основі Державної програми аналогічні регіональні та галузеві програми і встановити контроль за їх виконанням [56].

Виділимо головні завдання Державної програми для вищої школи. У 1991 р. належало затвердити Концепцію національної вищої освіти і комплексний план з календаризованим графіком переведення ВНЗ на українську мову навчання і завершити цю роботу в нетехнічних закладах до 1996 р. Розширити протягом 1990-95 рр. підготовку вчителів української мови й літератури у педінститутах і університетах Донецької, Запорізької, Кримської, Харківської, Чернівецької, Одеської областей. Створити умови вчителям для отримання другої спеціальності «Українська мова і література». Поширити викладання українською мовою у педінститутах східних і інших областей. Перебудувати зміст мовно-літературної освіти, підручники, словники на конкурсних засадах і видати їх. Передати з союзного до республіканського підпорядкування Дніпропетровський і Харківський університети, Полтавський педінститут, сільськогосподарські й інші ВНЗ. Створити протягом 1991-95 рр. регіональні науково-методичні центри з проблем вивчення болгарської й гагаузької мов, літератури, історії, культури цих народів на базі Ізмаїльського педінституту, кримсько-татарської – Симферопольського університету, молдавської – Чернівецького, польської – Львівського, угорської – Ужгородського університетів. До Раді Міністрів у 1991 р. належало надати пропозиції по відновленню Києво-Могилянської академії, створенню ВАК, переходу на проведення захисту дисертацій українською мовою [56].

Реалізація Державної програми мала об'єктивні та суб'єктивні складнощі. За даними Мінвузу, у 1989 р. кількість студентів, які навчались українською мовою, складала 7,8%, українською і російською – 15,9%, російською – 76,3%. Частка дисциплін, що викладалися українською, становила 11,3%. На вступних іспитах твір українською мовою писали 24% абітурієнтів [103, с. 20]. Впровадження Державної програми розглядалось на колегіях Мінвузу, науково-практичних конференціях, семінарах, комісіях. На колегії 25.01.1989 р. затверджено план заходів з впровадження програми [131], у ВНЗ видано накази з переведення

навчального процесу на українську мову. Колегією 26.12.1990 р. затверджено програму запровадження Закону «Про мови» у ВНЗ, у якій, зокрема, ставилися завдання: у 1991 р. створити кафедри української мови, літератури і культури та кабінети з українознавства; запровадити протягом 1991-2000 рр. українську мову як робочу на наукових конференціях; організувати навчання викладачів на курсах української мови; протягом 1992-95 рр. провести атестацію керівного складу з фахового знання української мови; протягом 1991-93 рр. ввести дисципліни «Українська мова», «Українська література», «Історія України» як обов'язкові тощо [148, арк. 161]. У ВНЗ відбулись позитивні зрушення, проте, низка напрямків не була забезпечена ресурсами, не вистачало викладачів, навчальної літератури тощо.

Перейдемо до змін в умовах прийому студентів. З 1989 р. ВНЗ отримали право змінювати плани і правила прийому, встановлювати кількість іспитів (3-5). Витримали вступні іспити 52,1% абітурієнтів (1988 р. – 57,3%). Конкурс склав – 2,4 чол. на місце (1988 р. – 2,0). Найвищими залишались конкурси на спеціальності юридичні – 4,8 чол., економічні – 3,5, педагогічні – 2,7 і до університетів – 3,0 [1376, с. 89]. Це демонструвало значний незадоволений попит на гуманітарну вищу освіту. Для покращення відбору абітурієнтів у деяких ВНЗ, зокрема медичних, вводились письмові іспити. З 1989 р. план прийому до медінститутів був зменшений на 175 осіб і конкурс склав 2 чол. на місце (1988 р. – 1,5). Однак, на I курс було зараховано 83% абітурієнтів від плану (1988 р. – 72,8%), що пояснювалось МОЗ слабкою підготовкою абітурієнтів [600]. Чимало інститутів, наприклад, кийвські медичний [902] і педагогічний [960], Полтавський педінститут [940] також проводили експерименти з пошуку оптимальних шляхів відбору кращих студентів.

У ЗМІ обговорювались питання вступу до ВНЗ і висловлювались пропозиції щодо прийому на I курс всіх бажаючих, а невстигаючих відраховувати за результатами сесій [1108]. І. Ющук пропонував зараховувати всіх бажаючих за невелику плату (300 крб.), а відбір студентів проводити після I курсу [1130]. «Радянська освіта» розгорнула дискусію [922], викликану статтею О. Кравченка «Чи потрібен цільовий прийом?» [983]. Це показувало, що багатьом освітянам був незрозумілий характер реформ і реальна ситуація. Для подібних експериментів (прийом всіх бажаючих, відмова від цільового прийому) у ВНЗ не було умов і ресурсів. Вища школа УРСР від Держкомосвіти СРСР у перерахунку на кожного студента отримувала менше коштів, ніж інші республіки [948].

На розв'язання накопичених проблем у вищій школі (як і всього суспільства), щоб не втратити на неї вплив, органи влади мали залучати нові методи управління, відмінні від командних. Тому для вступної кампанії 1991 р. Міносвіти України визначало лише основні правила прийому, кожний ВНЗ приймав власні Положення (за погодженням з міністерством), визначав кількість, форми та систему оцінювання іспитів. Наприклад, КПІ почав оцінювати знання абітурієнтів за 12-бальною шкалою [899]. Це певним чином означало поворот на демократизацію управління й автономію навчальних закладів. Міністр В.Д. Пархоменко вказував, що ВНЗ мали самі відкривати і припиняти підготовку з окремих спеціальностей, складати навчальні плани, що допоможе їм швидко реагувати на запити суспільства, нести

відповідальність за якість підготовки. Завдяки цьому кожний ВНЗ буде мати своє обличчя й авторитет [1538, с. 5].

Виняткове значення у постановках про перебудову вищої освіти і повернення її на національний ґрунт приділялось суспільним наукам, які до цього часу були провідниками ідеології і знаходились під ідеологічним контролем. Склад цих кафедр затверджувався міськими (районними) комітетами партії. Від керівників ВНЗ вимагалось особливе ставлення до суспільствознавців. В.Д. Пархоменко на колегії 28.02.1987 р. зауважив, що ставлення ректора, проректора й завідувачів кафедр до справ викладання, наукових досліджень, матеріально-технічного забезпечення кафедр суспільних наук і стану цієї роботи у ВНЗ є показником їх політичної зрілості [119, арк. 118]. У складі Мінвузу існувало окреме Управління суспільних наук (ліквідовано 5.09.1990 р. [149, арк. 11]).

Висококваліфікованих кадрів з суспільних наук не вистачало. Лише 1/3 з 486 кафедр очолювали доктори наук, половина з яких була пенсійного віку, у 20 із 56-х ВНЗ Мінвузу не було суспільствознавців віком до 30-ти років [125, арк. 75, 77-78]. Хоча ці кафедри отримали більшу свободу у визначенні змісту, форм і методів викладання, за листом Мінвузу СРСР від 8.01.1987 р. «Про вдосконалення викладання суспільних наук у ВНЗ на основі розвитку ініціативи, підвищення відповідальності та розширення прав кафедр у перебудові навчального процесу», викладання суспільних дисциплін було позбавлене динамічного розвитку. За результатами перевірок Мінвузу УРСР у грудні 1987 р., понад половини лекцій і семінарів проводились на застарілому матеріалі й трафаретними методами [125, арк. 76]. Проте гострі публікації в центральних ЗМІ сприяли розкріпаченню свідомості суспільствознавців, зростанню інтересу до власної історії [849], [868], [869], [924], [1054].

У нову номенклатуру були внесені зміни. Замість одіозних курсів «Історія КПРС» і «Науковий комунізм» вводились «Соціально-політична історія ХХ ст.» і «Проблеми теорії сучасного соціалізму», які з 1990 р. заміщались на дисципліни з основ соціології, політології, соціальної психології, економічних знань, вводились «Історія України», «Історія і теорії релігії і атеїзму», «Історія і теорія світової та вітчизняної культури», спецкурси (понад 200) з актуальних проблем суспільного розвитку. ВНЗ отримали право визначати послідовність вивчення цих дисциплін, перерозподілу годин між різними курсами в межах 15-20% часу або вводити нові дисципліни, види контролю знань, зміст і форму іспитів, видавати навчально-методичну літературу, створювати підрозділи з суспільних наук [1467, с. 47].

Нові навчальні курси не мали необхідного методичного забезпечення. Тому у Київському, Львівському, Одеському університетах, Київському й Одеському педінститутах були створені авторські колективи для підготовки нових програм і посібників. Суспільствознавцям доводилось терміново опановувати нові курси, переглядати свої орієнтації, шукати нові підходи до студентів. У ВНЗ було започатковано анкетування студентів «Викладач очима студентів», результати якого враховувались при обранні викладача на посаду.

Проблеми кафедр суспільних наук, їх робота критично обговорювалась у ЗМІ. Виділімо статті А. Литвинчука (Ровенський інститут культури) [999], І. Жежеленка, Л. Мандригаша (Жданівській металургійній інститут) [918], В.Ф. Преснякова

(Дніпропетровський університет) [1058]. Серед студентів продовжував падати інтерес до суспільних дисциплін. За даними опитування студентів технічних ВНЗ у 1989 р., лише 30% відзначали важливість політичних знань для майбутнього, формування світогляду [1336, с. 22]. Разом з тим з'являлись публікації, де попереджали про загрозу нерозсудливих рішень щодо руйнування системи викладання суспільно-гуманітарних дисциплін [981], [1039], інтернаціонального виховання студентів [859].

Доволі драматично відбувалось становлення курсу з історії України, який знаходився у центрі ідеологічної боротьби. Поворот почався з жовтневого (1988 р.) Пленуму ЦК КПУ, коли у доповіді В.В. Щербицького було зауважено, що дослідження суспільствознавців слабо відображають актуальні потреби життя, вивчення «білих плям» проводиться не досить енергійно і скоординовано [1065]. Наслідком цього стала постанова Політбюро ЦК КПУ від 21.07.1990 р. «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» [108]. Історія України фактично визнавалась вітчизняною історією, визначались заходи з розвитку наукових досліджень, навчального процесу, публікацій забороненої спадщини. У програмі передбачалось створення кафедр історії УРСР, спеціалізації, факультативів з історії, культури й етнографії України. Попри свою суперечливість (див.: 1633, с. 24) вона започаткувала суверенізацію національної історії, деідеологізацію і департизацію навчання. Постанова в цілому сприяла розвитку національно-демократичного руху.

Поступово через узгодження позицій різних сторін була відпрацьована єдина політика в галузі соціально-гуманітарної підготовки студентів з урахуванням досягнень світової науки, національних і регіональних особливостей, специфіки ВНЗ. Ця робота була узагальнена 15.05.1991 р. на спільній колегії міністерств вищої і середньої спеціальної освіти, народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, Комітету у справах молоді, фізкультури та спорту, де обговорювались питання перебудови змісту і структури навчальних курсів з суспільних дисциплін. На спільній колегії були відпрацьовані єдині підходи. Обов'язковим визнавалось вивчення студентами на варіативній основі 5 базових дисциплін за напрямками: історичний, філософський, економічний, соціально-політичний, культурологічний. У межах кожного напрямку вводились спецкурси з україністики (історія України, історія української філософії тощо). Вступні іспити передбачали обов'язковий екзамен з української мови [157]. Це було винятковим об'єднанням зусиль різних відомств і освітян для розв'язання нагальної проблеми. Хоча вказані базові дисципліни незабаром були переглянуті, важливими були перенос акценту на виховання громадянина України і деідеологізація навчального процесу.

Значний вплив на перебудову вищої школи справили студенти, які були у більшій мірі охоплені ідеями демократизації, гласності, швидко звільнялись від контролю комсомольських організацій. Отримавши обмежений дозвіл влади виявляти громадську активність, студентська молодь скористалась цим шансом для відстоювання своїх інтересів [див.: 1304]. Восени 1987 р. у Львові заявила про себе Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, товариство Лева, весною 1988 р. при Київському університеті виникла студентська організація «Громада». Політична ситуація радикалізувалась. Серед студентських організацій слід

відзначити Українську студентську спілку, що виникла у Києві наприкінці 1989 р. з кінцевою метою досягнення державної незалежності. УСС вимагала поліпшення життя своїх членів (стипендія на рівні прожиткового мінімуму, забезпечення всіх гуртожитками), ліквідацію викладання марксизму-ленінізму, введення виборів ректорів і всіх посадовців, скасування парткомів у ВНЗ, передачу функцій комітетів комсомолу асоціаціям молодіжних організацій [1118]. Кардинально на настрої студентів вплинули «революція на граніті» – голодування студентів 2-17 жовтня 1990 р. і масові акції протестів у Києві. Влада змушена була піти на відставку голови уряду і задовольнила майже всі вимоги протестувальників. На рівні ВНЗ студенти виступили з вимогами зміни навчальних програм, збільшення уваги до української культури, усунення партійно-політичного контролю, все активніше лунала критика викладання марксистських дисциплін [1137], [947, с. 4]. Найбільше студентська молодь була стурбована погіршенням якості навчання.

Урядовці, коментуючи численні мітинги, сходи, страйки, пікети студентів Львова, Києва й інших міст, зазначали, що студенти не знають, які широкі права їм надано (25% місць у радах ВНЗ), або не бажають прийняти права з рук влади, не досягають мети «парламентськими» методами. Майже скрізь студенти не знають, що вирішується на радах [1050]. Л.О. Каніщенко, коментуючи вимоги страйкових комітетів, які ставили питання про зменшення кількості викладачів на кафедрах суспільних наук, відповідав, що обсяг суспільних дисциплін у нас менший, ніж у США, Великобританії, з інженерної підготовки у нас скасували всю гуманітарну складову. Між тим, Мінвуз, керівники ВНЗ проводили переговори зі студентами, «круглі столи» з питань, що їх хвилювали [947, с. 4].

Найбільші сподівання були стосовно розвитку студентського самоврядування. Після початку перебудови представники студентів одержали можливість відстоювати інтереси своїх членів при розподілі випускників, стипендій, брати участь у роботі вчених рад інститутів і факультетів, опікуватись роботою гуртожитків, організацією дозвілля тощо. Особливо багато це обговорювалось у 1988 р. Ректор Одеського медінституту І.І. Ільїн повідомив, що студенти взяли на себе призначення стипендій, матеріального заохочення, гуртожитки, підвищилась їх активність у роботі вчених рад [595]. Ректор Миколаївського педінституту В. Байдак також розповів про зростання громадської активності студентів, яка виявлялася у роботі вчених рад, гуртожитків, розподілі стипендій, аналізі підсумків педагогічної практики, у роботі політклубів і клубів за інтересами, художньої самодіяльності [853].

Справді, робота студентів у вчених радах отримувала суперечливі оцінки у ЗМІ: від цілком позитивних, з боку студентів [876], до дуже критичних, з боку керівників. Наводились приклади, як у Кіровоградському інституті сільськогосподарського машинобудування студенти-члени ради інституту, намагаючись розповісти, які питання ними там порушувались, змогли пригадати одне – про роботу буфету, отже студентство обрано, а ефективність його роботи – майже нульова [1050]. Після аналізу джерел у дослідниці склалось враження, що участь студентів у більшості вчених рад здебільшого мала формальний характер. Між тим, лунали пропозиції ввести до колегії профільного міністерства студентів. Міністр В.Д. Пархоменко у грудні 1989 р. висловив сумніви, чи достатньо серед

студентів ентузіастів, адже робота була безкоштовною, вимагала часу і компетентності [1121]. Проте вже 22.02.1990 р. заступник міністра Л.О. Каніщенко заявив, що йдуть переговори зі студентами, зокрема, щодо включення їх представників до колегії [947, с. 4].

Однак, з нашої точки зору, кращий досвід ВНЗ з перебудови належним чином не узагальнювався й не поширювався. Можна навести висловлювання Л.О. Каніщенка, який у газеті «Радянська освіта» 4.12.1990 р. заявив, що у нас немає на кого орієнтуватись у себе в країні [948]. Більшість студентів були налаштовані досить скептично щодо реформ. За опитуванням на початку 1989 р., понад 65% з них не вірили у можливість реально впливати на перебудову роботи ВНЗ [134, арк. 109].

Попри рішення 13.03.1987 р. про покращення матеріальних і житлово-побутових умов аспірантів, студентів, про що йшлося, ситуація майже не змінювалась. Матеріально-технічна база знаходилась у поганому стані. Так, у 331 гуртожитку Мінвузу проживало близько 140 тис. студентів (94% від потреби) [141], проте проекти застарілі, приміщення тісні, оснащення погане, у багатьох відсутня гаряча вода, не вистачало кімнат для самостійної роботи, бібліотек і т. ін. Органів студентського самоврядування в багатьох гуртожитках не було. За даними Мінвузу, 66% студентів вважали умови побуту в гуртожитках незадовільними, 62-83% назвали неефективною роботу адміністрації і громадських організацій в гуртожитках. Не приділялась увага соціально-культурній інфраструктурі студмістечок [141]. Майже всі ВНЗ мали бази відпочинку, профілакторії, спортивні споруди, але також погано оснащені. Між тим, Л.О. Каніщенко у «Правді України» (22.02.1990 р.) зазначав, що кошти на будівництво й обладнання виділялись, але Мінвуз не міг їх освоїти (52 млн. крб.) [947, с. 1, 4]. Перерозподілити кошти на інші потреби не дозволялось. Планова система давала збої, наставав період дефіциту.

У програмі освітньої реформи вирішальним фактором називалось покращення якості науково-педагогічних кадрів. Тут відбувались суперечливі процеси. За кількістю докторів і кандидатів наук вища школа випереджала академічні і галузеві інститути. У медінститутах близько 80% викладачів мали наукові ступені, в той час як у НДІ МОЗ половина співробітників їх не мала [594]. У 1987 р. у 21 ВНЗ відкрито докторантуру [117, арк. 84-86], у 2 рази зросли темпи підготовки кандидатів і докторів наук. Питома вага викладацького складу Мінвузу з вченими ступенями й званнями з 1985 р. по 1988 р. зросла від 58,3% до 61,7%, докторів і професорів з 5,1% до 6,1% [134, арк. 97]. До 1990 р. серед 33 тис. викладачів системи Мінвузу 63% (20,8 тис.) мали вчені ступені та звання [152, арк. 12]. До позитивних зрушень слід віднести збільшення прийому до аспірантури з економічних дисциплін і підготовку аспірантів з нових спеціальностей, зокрема, з технічної кібернетики, біохімії, біогенетики [134, арк. 98-99].

Проте ефективність аспірантури (захист дисертацій у встановлений термін) залишалась невисокою – 18,3%. Її система в різних групах ВНЗ була представлена нерівномірно. Якщо в цілому аспірантура функціонувала у 116 ВНЗ (77%), то в педінститутах у 6-ти з 29-ти, серед інститутів культури – у 3-х з 11-ти. Не було докторантури у навчальних закладах культури, торгівлі, фізичної культури, більшості сільськогосподарських інститутів. Саме в цих ВНЗ був найбільший

дефіцит кадрів вищої кваліфікації. У половині педінститутів і інститутах культури працювало менше 10 докторів наук, професорів, діяли відповідно 4 і 1 спеціалізовані ради. Найбільша кількість кандидатів і докторів наук працювала в університетах і технічних інститутах. При цьому, майже половина з 1,8 тис. докторів наук, професорів були пенсійного віку [120, арк. 119]. Мережа спеціалізованих рад охоплювала переважно ВНЗ Мінвузу і МОЗ. З 30-ти спеціальностей Україна не мала спеціалізованих рад і готувала фахівців в інших центрах СРСР [188, арк. 13]. Поширену точку зору з цього питання висловив проректор Слов'янського педінституту В. Ковальчук у «Радянській освіті» за 14.12.1990 р. Він писав, що ВНЗ втратили науковий авторитет, перестали бути центрами науки. Серед причин цього - скорочення реальної зарплати викладачів, високе педнавантаження, перехід фахівців до інших сфер діяльності [962].

Дійсно, науковий потенціал вищої школи використовувався недостатньо, планування досліджень нерідко було відірваним від суспільних проблем. Так, у рішенні колегії МОЗ УРСР від 27.06.1988 р. наводився факт, що у Чернівецькій області при наявності високої материнської смертності під час пологів (0,39, при середній – 0,26), великій кількості недоношених новонароджених (43,5, по республіці – 38,2), високій кількості мертвонароджених (10,5, по республіці – 9,7) на кафедрі акушерства і гінекології Чернівецького медінституту лише працювали над проблемами контрацепції та статевого виховання молоді [597]. Наслідком було те, що ефективні методи діагностики і лікування розроблялись не у ВНЗ, а в установах практичної медицини або в тимчасових наукових колективах. Отже, гарантоване бюджетне фінансування наукових досліджень у ВНЗ не завжди приносило соціальну віддачу і було ефективним.

З 979 тем, які входили до плану найважливіших наукових робіт у республіці у 1987 р., лише 36 виконувались у ВНЗ [127, арк. 8]. У 1990 р. ВНЗ брали участь у виконанні завдань 18 республіканських, 6 цільових комплексних програм, 5 за держзамовленнями, у 83 були головними розробниками [144, арк. 24]. Проте, колегія Мінвузу 6.06.1990 р. констатувала, що в умовах переходу до ринку залучення ВНЗ до програм і держзамовлень призводить до розмивання наукового обличчя вищої школи, відлучення її від розподілу прибутку за реалізацію розробок, до зростання дрібних тем. Програми, як правило, не забезпечувались фінансово, не мали конкретних замовників, що призводило до зривів і нечіткості в їх виконанні, порушень у документації, викривленні звітності тощо. Колегія констатувала, що у такому вигляді цільові програми не сприяли підвищенню наукової віддачі ВНЗ і їх ролі у НТП [144, арк. 24].

Недостатньо ефективним залишалось співробітництво між ВНЗ і академічною наукою. Хоча з 1985 р. по 1987 р. кількість філій кафедр в академічних інститутах збільшилась з 9 до 30, реалізовувались лише 9 спільних програм і працювало 20 колективів [128, арк. 57]. Комісія президії РМ УРСР з науково-технічних питань вимагала від Мінвузу закрити проблемні лабораторії, які десятиліттями не давали помітної віддачі [118, арк. 105]. Отже, користь від наукових проектів була в цілому невисокою. Наведені факти не перекреслювали того, що провідні ВНЗ мали високі досягнення, працювали відповідально й ефективно. Так, у Львівському

політехнічному інституті наукові досягнення були підтверджені 308 авторськими свідоцтвами та патентами, економічний ефект яких становив 378 тис. крб. [116].

Можливості прямого міжвузівського співробітництва в науковій сфері з зарубіжними країнами також не отримали широкої підтримки у республіки. Хоча збільшилась участь ВНЗ у виконанні науково-технічних завдань країн-членів РЕВ у 1987 р. з 18 до 31 [117, арк. 100], зменшувалось число розробок українських вчених, які отримували міжнародні винагороди та визнання. Колегія Мінвузу (30.01.1991 р.) констатувала, що через втрату низкою ВНЗ лідируючих позицій у фундаментальній науці, зниження вимог до захисту докторських дисертацій навчальними закладами за 1987-90 рр. приблизно у 1,4 рази менше продано ліцензій, у 2 рази – патентів, у 3 рази – опубліковано статей у зарубіжних виданнях, ніж організаціями АН УРСР [152, арк. 14]. Це змінювало ставлення до наукової роботи студентів [див.: 1587, с. 37]. Проте побачити об'єктивну картину досить складно.

За даними Мінвузу, у 1987 р. до виконання завдань за госпдоговорами було залучено 32% студентів, за участю яких здійснювалось 74,6% досліджень. У співавторстві зі студентами було отримано 12% усіх авторських свідоцтв, видано 11% публікацій, створено 12 студентських конструкторських бюро [93, арк. 3]. За іншими показниками Мінвузу того ж року, до науково-дослідної роботи залучалась менша кількість студентів: у Київському університеті – 12%, київських інститутах: технологічному харчової промисловості – 5,5%, народного господарства – 10% [126, арк. 114]. В.М. Курило і В.П. Шепотько вказували, що у середині 1980-х рр. у педінститутах 92% студентів спільно з викладачами займались дослідженнями [1442, с. 371]. У Миколаївському педінституті у 1988 р. втриє зросла кількість студентів, залучених до науково-дослідних робіт, у 1,5 рази – кількість дипломних робіт [853]. Хоча показники наведені за різними параметрами, можна побачити значні відмінності. Очевидно, не були відпрацьовані єдині критерії оцінки наукової діяльності студентів, до неї відносили як реферати, доповіді на студентських конференціях, так і конкурсні роботи, публікації, авторські свідоцтва тощо.

Отже, з кінця 1980-х рр. спостерігались суперечливі процеси у науковій діяльності ВНЗ. З одного боку, зростали темпи підготовки кадрів вищої кваліфікації, відкривались відділення аспірантури та докторантури, з іншого – вони були представлені нерівномірно в різних категоріях ВНЗ, науковий потенціал не знаходив реалізації в умовах становлення ринку, зменшувалось представництво України у світовій науці. Ці процеси були надалі продовжені.

Поширення співпраці ВНЗ з виробництвом, перехід на нові умови господарювання суттєво не впливали на якість підготовки фахівців, значна частина викладачів не мала досвіду роботи у таких умовах. 57% з них не знали, як практично взятись за перебудову своєї діяльності [1514, с. 113-114]. З розвитком ринкових відносин почався відтік кваліфікованих педагогів до інших галузей. Щоб вплинути на цей процес, за означеною постановою ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦСПС від 13.03.1987 р., з 01.12.1989 р. були збільшені посадові оклади професорсько-викладацькому складу. З Держбюджету Україні виділялось 38 млн. крб., або 87,2% необхідних коштів, решту мали знаходити самі ВНЗ. Посадові оклади за квітень 1990 р. зросли на 19% [1519]. Однак привабливість науково-освітньої праці продовжувала знижуватись. Мінвуз звернувся 20.11.1991 р. до Верховної Ради і

Кабміну УРСР з проханням вжити заходів до матеріального забезпечення прав і гарантій працівників галузі і студентів [160, арк. 1-2]. Однак економічна ситуація зазнавала неочікуваних потрясінь і вела до падіння матеріального рівня освітян.

Уряд намагався розробити механізми і принципи комерційної діяльності ВНЗ в умовах ринку й ознайомити ректорів з їх роботою. За наказом Держкомітету з освіти СРСР від 17.01.1990 р., постановами Ради Міністрів СРСР від 31.08.1989 р. і 19.12.1990 р. щодо розвитку договірних відносин у підготовці спеціалістів з вищою освітою у ВНЗ створювались відповідні документи. Так, Київський політехнічний інститут 21.09.1990 р. затвердив Положення про навчання студентів, які зараховуються понад план на умовах надання платних послуг населенню, Чернігівський філіал КПІ 27.05.1991 р. затвердив Положення про навчання на умовах надання платних послуг [424]. Положення визначали напрямки надання послуг: підготовка до вступних іспитів; навчання студентів, які не пройшли за конкурсом, поновлюються або перейшли з інших ВНЗ; повторне навчання тих, хто мав академзаборгованість; ліквідація академізми в міжсесійний період; отримання другого фаху; вивчення дисциплін понад навчальний план; поглиблене їх вивчення [424, арк. 99]. У подальшому напрямки зазнали змін, відбувався перехід до оцінки освітніх послуг як до товару. Це мало надати ВНЗ додаткові кошти, розв'язати їх ініціативу щодо створення ринку освітніх послуг.

До позитивних зрушень у перебудові вищої освіти можна віднести початок демократизації системи управління, яка відобразилась у передачі ВНЗ частки функцій Мінвузу, систематичній звітності ректорів, деканів, завідуючих кафедрами перед колективами, що оцінювалось схвально громадськістю й адміністрацією [853], [1050]. Особливо активно обговорювались у ЗМІ вибори ректорів. Виявилось 2 позиції. Перша, коли керівник отримував підтримку колективу і залучав до роботи загал, як у Чернівецькому медінституті, Київському художньому інституті [921], [858], [1013]. Друга відрізнялась напруженим протистоянням, демагогією, як під час виборів в Одеському політехнічному інституті [966]. В основному обирались ректорами ті, хто працював у тому ж закладі і знав його проблеми. Процедура виборів надавала можливість підвищувати самостійність ВНЗ, однак при недостатній активності громадськості і вдалій агітації колектив міг підтримати не кращого кандидата.

Необхідно звернути увагу на те, що на тлі ринкових процесів збільшення самостійності ВНЗ призводило до певного відсторонення органів державного управління від освітніх проблем. На це, зокрема, звернули увагу на Вінницькій обласній конференції галузевої профспілки 4.12.1990 р. Студент педінституту А. Дроздік повідомив, що освітяни опинились перед стіною байдужості. Вчитель постійно стоїть у чергах, а студентів 4 роки годують обіцянками про будівництво гуртожитку, їдальні тощо [889]. Це ставало початком процесу, коли вища школа втрачала державну увагу, підтримку і залишалась в подальшому сам на сам зі своїми проблемами.

Протягом 1990-91 рр. відбувалась інтенсивна робота зі створення нової концептуальної та нормативно-правової бази. За Указом Президента СРСР від 15.05.1990 р. Мінвуз республіки розробив проект Концепції національної вищої школи і на її основі проект Закону про вищу освіту, який у вересні 1990 р. був

надісланий до Ради Міністрів і Верховної Ради УРСР [149, арк. 13]. Проект Концепції розвитку національної вищої освіти України був надрукований 23.11.1990 р. для обговорення [16], яке розпочалось у газеті «Радянська освіта» [948] [962], [980], [1130]. Вона спрямовувалась передусім на формування і збереження інтелектуального потенціалу нації. Певні положення вражали освітян своїм радикалізмом і сміливістю [948]. Особливий оптимізм викликала проголошена у Концепції автономія ВНЗ [962]. Після обговорення документу у навчальних закладах ряд позицій було змінено і доповнено положеннями щодо деідеологізації та деполітизації навчального процесу [948], що відповідало загальній атмосфері у республіці. 21.12.1990 р. вийшли Тези ЦК КПУ «Про ставлення до деполітизації народної освіти та роботу партійних організацій навчальних закладів в умовах багатопартійності» [1110]. Однак механізм впровадження Концепції національної вищої школи не був визначений, отож, освітяни сподівалися отримати цей механізм в Законі «Про вищу освіту».

Деякі галузеві міністерства підготували концепції фахової вищої освіти. Наприклад, МОЗ опрацювало «Програму реформи медичної освіти Української РСР». Її метою визначалась підготовка лікарів, рівень знань і вмінь яких відповідали світовим вимогам. Структура навчальних планів наближалась до тих, що мали коледжі, медичні факультети, як у США і Великобританії [605]. Концепцію реформи вищої медичної освіти спеціалісти і громадськість назвали радикальною [604], [892]. Вона містила програму введення безперервної багатоступеневої медичної освіти, державної атестації й акредитації ВНЗ, надання їм автономії, підвищення кваліфікації спеціалістів і т. ін. Визначались етапи реалізації програми. До її впровадження у 1992/93 навчальному році мали бути затверджені нові навчальні плани, програми, комп'ютерні тести, кваліфікаційні характеристики для різних рівнів навчання, а також (до 1.05.1991 р.) концепція розвитку вищої фармацевтичної освіти [606]. МОЗ один з перших проаналізував принципи контрактної форми навчання і створення правової бази для соціального захисту випускників від безробіття. У подальшому, під час обговорення програми спеціалістами деякі положення переглянули. Загалом, Програма реформи медичної освіти відрізнялась комплексністю, враховувала міжнародний досвід, передбачала нову систему підготовки іноземних студентів, верифікацію дипломів і інтеграцію у світову систему освіти.

На початку 1991 р. Мінвузом був підготовлений проект Державної програми розвитку вищої освіти УРСР, де основними засадами визначались загальнолюдські цінності, нарощення інтелектуального потенціалу, міжнародне співробітництво [153, арк. 69-78]. Підготовка фахівців мала відповідати вимогам ринку та демократизації суспільства. Ініціювались структурні зміни, направлені на розвиток двоступеневої освіти, поширення нових типів ВНЗ, різних за строками, рівнями, формами навчання, джерелами фінансування. Планувалось удвічі збільшити прийом до аспірантури і докторантури, розширити залучення вітчизняних і зарубіжних вчених, створення Вищої атестаційної комісії, Академії педагогічних наук, мережі спеціалізованих рад. Поряд з конкурсною мала постати контрактна система комплектування професорсько-викладацького складу [153], [154].

На першому етапі виконання програми (до 1993 р.) передбачалась підготовка нормативно-правової бази, яка мала захищати систему освіти при переході до ринку, державне фінансування до 4% від ВВП, відрахування коштів підприємств на підготовку студентів, наукові дослідження, інновації, спрямовані на апробацію нової структури і механізмів функціонування вищої освіти. Другий етап включав формування і стабілізацію нової системи освіти, відпрацювання й оцінку ефективності її механізмів, початок інтеграції до міжнародної освітньої системи. Кінцевим результатом програми визначалось створення до 2005 р. системи вищої освіти світового рівня. Отже, проект Державної програми розвитку вищої освіти чітко визначав тактичні і стратегічні цілі, етапи розвитку, які знайшли практичне підтвердження. У 1993 р. була прийнята програма «Освіта (Україна XXI ст.)», у 2005 р. відбулось приєднання до Болонського процесу й, з точки зору дослідниці, завершився її певний етап. Проект підсумував наявні напрацювання з реформування освіти і його принципи стали основою Закону «Про освіту в Українській РСР».

Над розробкою останнього працювали фахівці Міністерства юстиції, Інституту держави і права АН УРСР, НДІ педагогіки і психології, педінститутів, Міносвіти і Мінвузу, представники освітян всіх рівнів. Було враховано краще з концепцій національної школи Закарпатської, Львівської й інших областей. Всього напрацьовано понад 10 проектів. Міносвіти 27.11.1990 р. організувало конференцію з обговорення проекту Закону «Про освіту» [див.: 1062]. Раніше проекти законів СРСР без змін вносились до республіканських законодавчих актів. Після прийняття Декларації про державний суверенітет України проект Закону «Про освіту» пройшов широке обговорення, що змогло забезпечити йому достатню якість і тривале існування в правовому просторі.

Закон «Про освіту в Українській РСР» був прийнятий Верховною Радою 4.06.1991 р. Він враховував національні і міжнародні досягнення, зокрема, положення Великої хартії університетів (18.09.1988 р.), документів ООН і РС. Звернемо увагу на основні нові положення [75]. Встановлювалось 4 рівні акредитації ВНЗ: I-II – технікуми, училища, інші подібні установи; III-IV – інститути, консерваторії, академії, університети. Перелік фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст і магістр. Вводилось поняття автономії ВНЗ і окреслювався її зміст відповідно до рівня акредитації. Автономія передбачала права закладу на: визначення змісту освіти, планів прийому студентів, аспірантів, докторантів з урахуванням держконтракту (замовлення) й угод з підприємствами, установами, громадянами, встановлення і присвоєння вчених звань (IV рівень), інші повноваження, що делегують закладу відповідно до його статусу державні органи управління. ВНЗ IV рівня акредитації надавалось право створення навчально-науково-виробничих комплексів, об'єднань, центрів, філій, коледжів, ліцеїв, гімназій різних типів, науково-виробничих підрозділів, технологічних парків, центрів нових інформаційних технологій тощо.

Закон надавав можливість створення і рівноправного функціонування ВНЗ різноманітних організаційно-правових форм: державних, муніципальних, недержавних. На студентів поширювались права на вибір профілю, форм навчання, індивідуальних програм, позааудиторних занять, заборонялось відволікати

студентів на заходи, не пов'язані з навчанням, втручання політичних партій у навчально-виховний процес заборонялось. Втім, ці базові положення потребували ресурсів, узгодження з іншими законами і соціальними практиками. Деякі нововведення Закону, які сприймалися як інноваційні, європейські, не змогли прижитись, надати очікуваний імпульс національній системі й отримати економічну і нормативну підтримку з боку держави. Це стосувалось акредитації, рівності ВНЗ різних форм власності, стандартів вищої освіти, оплати праці, включення до системи вищої школи технікумів і училищ і т. ін. Закон «Про освіту», з одного боку, врахував і узагальнив певні надбання перебудови вищої школи й європейський досвід, з іншого – визначив стратегічні орієнтири, завдання її подальшого реформування у незалежній Україні. Він став підвалиною нормативної діяльності у галузі, основним документом, що регламентував роботу вищої школи до прийняття Закону «Про вищу освіту» (2002 р.).

Отже, перебудова у нашій республіці тривалий час розгорталась на основі розроблених у союзному центрі моделей і шаблонів. Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР «Основні напрямки перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» та інші наступні рішення знайшли відповідне відображення у нормативно-правовій діяльності відповідних українських республіканських органів і стали поштовхом перебудови галузі. Реальні перетворення у вищій школі стали помітними з 1989 р. на тлі нової ідеології і стратегії перебудови (включення деяких ліберально-демократичних принципів), підйому політичної активності українців і національно-демократичного руху. На цей період припадають розширення та поглиблення ринкових відносин, які загальмували проведення напрямів перебудови, оскільки старі механізми не діяли. Напрямки перебудови мали суперечливий характер, критично обговорювались у ЗМІ, потребували постійної корекції органів управління.

Під час проведення перебудови були запроваджені нові форми організації навчального процесу, зменшилась кількість лекційних занять на користь практичних, збільшилась вага самостійної роботи, введені нові навчальні плани, актуальні курси і спеціальності, кардинально змінився цикл суспільних дисциплін, введені госпдоговірні відносини у наукових дослідженнях вузівських вчених з виробництвом, зарахування студентів на платній основі, комерційна діяльність ВНЗ, поширилась їх самостійність, діяльність органів студентського самоврядування, вплив студентів на навчальний процес і т. ін. Справді, у конкретних ВНЗ переважали окремі елементи новацій і відчувався брак комплексного підходу, як і на рівні республіки. Керівництво вищою школою не мало досвіду роботи в умовах зниження бюджетного фінансування та розгортання ринкових відносин. Це можна вважати головними причинами того, що впровадження нових форм і методів суттєво не вплинули на рівень знань і ставлення студентів до навчання. Об'єктивні показники демонстрували недостатню підготовку студентів з фундаментальних дисциплін.

З кінця 1980-х рр. спостерігалась також десинхронізація процесів у науковій діяльності ВНЗ. З одного боку, зростали темпи підготовки кадрів вищої кваліфікації, поширювалась аспірантура і докторантура, з іншого – вони були представлені досить нерівномірно в різних категоріях ВНЗ, їх науковий потенціал

не знаходив реалізації в умовах становлення ринкових відносин, зменшувалось представництво України у світовому науковому просторі. Ці процеси були продовжені у наступний період розвитку країни.

У процесі розгортання національно-демократичного руху поглибились розбіжності союзних і республіканських органів влади. Не маючи ресурсів для подолання освітніх проблем, втрачаючи ефективність централізованої, директивної системи управління і зважаючи на опір громадськості, радянська держава переходила до перерозподілу відповідальності за стан вищої освіти з центру до республіки, а звідти на регіони і ВНЗ. Після прийняття Декларації про державний суверенітет України нормативні документи Держкомосвіти стали носити рекомендаційний характер. У республіці спостерігалось певне поєднання адміністративних методів управління з врахуванням ініціатив освітян, керівників ВНЗ, студентів. Відбувалось перманентне корегування освітніх реформ і вписування їх до загального контексту перебудови й національно-демократичних процесів. Органи управління пішли на компроміс з громадськістю та керівництвом ВНЗ, які вимагали послаблення державного, ідеологічного контролю, поширення самостійності. ВНЗ прагнули зберегти бюджетне фінансування, замовлення на спеціалістів, відшкодування галузями економіки коштів на їх підготовку, а також поглиблення автономії і можливості заробляти на ринку освітньо-наукових послуг. Академічна громадськість, керівництво ВНЗ прагнули досягти консенсусу з урядом щодо перетворення Мінвузу з директивного у координуючий, науково-консультативний, прогностичний центр [858], [948], але механізм цього залишився неопрацьованим і рішення не остаточними.

Прийняття Закону УРСР «Про освіту» відкрило широкі можливості для розробки нової нормативної бази, впровадження національної концепції розвитку вищої школи. Відбулась реорганізація профільного міністерства. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР 4.06.1991 р. перетворилось у Міністерство вищої освіти. За наказом Мінвузу від 27.06.1991 р. Управління середньої спеціальної освіти реорганізовувалось в Управління з підготовки молодших спеціалістів [150].

Таким чином, перебудова в СРСР була викликана глибокою системною кризою і розраховувала через радикальні економічні реформи, демократизацію, гласність зберегти «соціалізм з людським обличчям», де поєднувались би ринок і план, плюралізм і керівна роль КПРС, суверенність республік і єдина союзна держава. З 1985 р. були створені умови, які сприяли розробці комплексної програми перебудови вищої освіти, яка мала новаторські положення щодо відносин освіти, науки і виробництва, громадського самоврядування, якості навчання, підвищення матеріального рівня ВНЗ і т. ін. Проте при швидкому розгортанні ринкових і політичних процесів вона вимагала постійних змін. Старі механізми управління не спрацьовували, реформи не могли дати потрібних результатів і вимагали все більших ресурсів.

Особливих успіхів у процесі перебудови вищої освіти було досягнуто у деідеологізації, гласності, демократизації навчального процесу, просуванні до універсальних цінностей, що сприяло новим формам організації навчання, сприянню активності освітян, студентства. Значимим був пошук нових форм

інтеграції освіти, науки і виробництва, орієнтованих на цільову багаторівневу підготовку фахівців, використання можливостей взаємовигідної співпраці з конкретних напрямків наукової та навчальної діяльності. Проте поступальний розвиток науки гальмувався через брак фінансування, неефективне планування, введення нових форм господарювання на виробництві і неготовність до роботи у нових умовах, а також через падіння привабливості освітньо-наукової діяльності і початок відтоку фахівців з ВНЗ. Нововведення не могли вирішити головні проблеми вищої школи, загальмувати процеси падіння якості освіти, дисбалансу з ринком праці тощо.

Вища школа України відчувала реальні зміни під впливом активізації політичного життя, національно-демократичного руху, починаючи з 1989 р. Зростала самостійність установ республіки щодо союзних, Мінвуз УРСР намагався змінювати структуру і стиль діяльності, поступово перекладаючи частину функцій на ВНЗ.

Разом з тим зростали темпи підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, хоча вони залишались нерівномірно представленими у різних категоріях навчальних закладів. ВНЗ отримали більшу свободу в запровадженні нових навчальних програм, змісту, форм і методів навчання, але це не було підтверджено відповідним науково-методичним забезпеченням. Сучасних підручників українською мовою, комп'ютерів гостро не вистачало. Вводилась нова номенклатура спеціальностей, студентське самоврядування, вибірність ректорів, зростала самостійність ВНЗ, залучались нові механізми господарювання, змінилися роль і зміст суспільних наук, однак освітня громадськість була недостатньо задіяна у цих процесах, не вистачало економічних і кадрових ресурсів. Виключне значення для вищої школи мало прийняття Закону «Про мови», що стало переломним моментом у поверненні вищої освіти на національний ґрунт, поширенні українознавчого компоненту у змісті навчання та виховання. Важливим результатом цього періоду слід вважати виникнення ВНЗ недержавної форми власності, що закріплювало незворотність ринкових, демократичних процесів у системі освіти, хоча це відбувалося без належного державного контролю.

Головною подією стало прийняття Закону «Про освіту», який узагальнив процеси перебудови вищої школи, пропозиції освітян, визначив стратегію і тактику її подальшої модернізації. Документ базувався на ліберально-демократичних засадах. Держава відмовлялася від монополії в сфері освіти, яка звільнялася від будь-яких ідеологічних і політичних доктрин, фінансування ставало багатоканальним, забезпечувались соціальні гарантії студентів і освітян. Закон проголошував освіту пріоритетною сферою українського суспільства й робив спробу оптимального розв'язання нагальних проблем вищої школи. Згідно його положень приймалися нормативні акти з конкретних питань реформування ВНЗ під час незалежності.

Перебудова вищої освіти підпорядковувалась переважно поточним завданням радянської держави, а не нагальним потребам національного відродження, постіндустріального розвитку, формування громадянського суспільства в Україні. Вона здійснювалась переважно адміністративними методами, без відповідного фінансового забезпечення, носила переважно наздоганяючий характер, і тому не

призвела до реального підвищення якості вищої освіти. Також розгортання соціально-економічної кризи робило неможливою послідовну реалізацію програми реформ, яка радше сприймалась як декларація. Тому освітні перетворення, проведені на теренах колишнього СРСР, були непослідовними, мали обмежений успіх і незавершений характер, однак заклали основи для подальшого реформування в незалежній Україні.

Перший етап реформування, який отримав назву перебудови вищої освіти, не був завершений через розпад СРСР. Воно проводилась «згори», без залучення маси освітян і відрізнялось непослідовністю, партійно-державний контроль за діяльністю адміністрацій ВНЗ і органами управління не змінився громадським. Однак багато ідей перебудови вищої школи – демократизація, гуманізація, науково-виробничі комплекси, автономія, нові структури, типи ВНЗ, ступенева підготовка, ліцензування, недержавні заклади освіти тощо – отримали розвиток у наступний період.

За роки перебудови виявилась здатність авангарду студентства і академічної громадськості відображати суспільні настрої, організувати громадські акції і впливати на ситуацію у республіці і системі вищої освіти. У ряді випадків були досягнуті позитивні результати, але в цілому переламати ситуацію у вищій школі не вдалось. Причини цього полягали, зокрема, і в інерційності системи освіти, яка не могла швидко і адекватно відповісти на запити часу. Реформаційні процеси у вищій школі на межі 1980-90-х рр. загалом не змогли сприяти дійсно демократичному розвитку, ґрунтовній модернізації ВНЗ (нагляд за якістю викладання, захист інтересів і соціальні гарантії його учасників, самоуправління й реальний контроль за діяльністю адміністрацій і т. ін.) й тим сприяти підвищенню кваліфікаційного, громадянського, матеріального рівня населення, підтримуючи колективні надії на динамічний цивілізаційний розвиток країни в цілому. Перебудову вищої освіти у 1985-91 рр. ми відносимо до початкового етапу реформування вищої освіти в Україні.

РОЗДІЛ 2. РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

2.1. Структурні перетворення в освітній галузі (перша половина 1990-х рр.)

Ключовим завданням державотворчого процесу в незалежній Україні стало формування основних гілок влади і розподіл повноважень між ними, чого не існувало у СРСР. Навколо цього точилась напружена боротьба, наслідки якої відображались на проведенні освітньої політики. Нормативно-правову базу вищої освіти як об'єкту державного управління складали постанови Верховної Ради, розпорядження, укази, постанови Кабінету Міністрів, Президента України, а також накази, розпорядження і листи Міністерства освіти, який виступав центральним органом державної виконавчої влади, реалізовував державну політику у галузі освіти, а також контроль за виконанням законодавчих актів. До державних органів управління освітою також належали інші міністерства і відомства, які мали ВНЗ, Вища атестаційна комісія, Міносвіти АРК, місцеві органи виконавчої влади і самоврядування та підпорядковані їм органи управління освітою.

Для погодженого вирішення першочергових питань у складі Міносвіти створювалась колегія, склад якої призначався Кабміном за поданням міністра. Рішення колегії проводились в життя наказами Міносвіти. Для реалізації державної політики здійснювався контроль за роботою ВНЗ, що проводився центральними і місцевими органами управління освітою і Державною інспекцією навчальних закладів при Міносвіти [75], [39]. Профільними міністрами у період, що розглядається, були П.М. Таланчук (12.12.1991-18.11.1994), М.З. Згуровський (18.11.1994-14.01.1999), В.О. Зайчук (14.01.1999-31.12.1999), В.М. Кремень (31.12.1999-04.02.2005), С.М. Ніколаєнко (04.02.2005-18.12.2007).

Специфіка органів державного управління освітою у першій половині 1990-х рр. полягала в їх постійній реорганізації. Вона проводилась одночасно з розбудовою управлінської вертикалі, що гальмувало модернізацію галузі. У Заходах з реалізації Державної програми «Освіта» оптимізація системи управління на всіх рівнях відносилась до 1995 р. Міністр П.М. Таланчук 16.03.1994 р. заявив, що формування управлінської вертикалі (Міністерство – обласні управління освітою – районі відділи освіти – освітні заклади) ще не завершилось, зокрема, через неврегульованість питання підпорядкування обласних і міських управлінь освіти [219, арк. 34]. Залучення мережі приватних ВНЗ до системи управління Міносвіти також відбулось лише після 1992 р., що заважало контролю за їх діяльністю, аналізу освітніх процесів. Все це не могло не вплинути на темпи й якість перетворень. Основні освітні реформи припали на період гострої економічної кризи, що спотворило їх хід і певним чином дискредитувало в очах громадськості.

Більшість нових державних органів управління залишались радянськими за стилем і методами управління, хоча були змушені або адаптуватись, або імітувати новий стиль роботи. Успадковані управлінські кадри були пристосовані радше до

виконання союзних директив, ніж до самостійних дій. Боротьба за утримання та перерозподіл влади і власності між державними сановниками у перші роки незалежності відсунули на другий план будову органів державного управління й соціальних відносин, адекватних новим завданням. Базові соціальні галузі, зокрема освітня, перетворились на допоміжні засоби у цій боротьбі [див.: 1388, с. 35-40]. Питання ставало про виживання освітньої сфери, хоча низка кількісних показників, зокрема через комерціалізацію вищої освіти, зростала.

Головним структурним перетворенням були ліквідація міністерств народної освіти та вищої освіти й створення на їх базі єдиного Міністерства освіти (Міносвіти) за Указом Президента України від 25.02.1992 р. Положення про нове міністерство Кабінет Міністрів затвердив 8 липня [39]. На Міносвіти покладалось завдання відродження національної освіти, вдосконалення науки, всебічний розвиток людини як особистості, забезпечення суспільства кваліфікованими спеціалістами. Створення Міносвіти, з одного боку, дозволило більш комплексно й оперативно проводити єдину освітню політику в усіх ланках, з іншого, на нашу думку, уповільнило реформування вищої освіти, яка модернізуватись наприкінці 1980-х рр. більш ефективно, ніж середня. На це вказував також колишній заступник міністра освіти М.Ф. Степко [1073]. Після створення Міносвіти основна увага була перенесена на розв'язання нагальних проблем загальноосвітньої школи.

Перед вищою освітою у досить гострій формі постали завдання, пов'язані з остаточною відмовою від тоталітарної ідеології, переходом до ринкових умов, переведенням навчання на національний ґрунт, з адаптацією до вимог демократичного суспільства і входженням до світового освітнього простору. Ці нові завдання продовжили розв'язувати старими механізмами, які залишились від попереднього періоду.

У спадок країні дісталась мережа ВНЗ, яка була націлена на загальносоюзні потреби. За кількістю спеціалістів з вищою освітою на 10 тис. населення Україна займала дев'яту позицію серед республік СРСР. Місцями у ВНЗ забезпечувались 36% випускників шкіл (у розвинених країнах до 80%) [188, арк. 79-80]. Загрозливою була незбалансованість обсягів підготовки фахівців (особливо інженерів) з ринком праці. Так, у 1993 р. з 1361 випускника Харківського держуніверситету 969 не були працевлаштовані. Складності відчували на факультетах хімічному (з 126 випускників отримали призначення 6) і геолого-географічному (відповідно з 96 – 23). На факультетах історичному, економічному, філологічному й іноземних мов вакантних місць було по 3 на кожного випускника, проте вони їх не приваблювали [1060]. У Донецькій області випуск спеціалістів перевищував потреби економіки із спеціальностей: економіка й управління в машинобудуванні, у гірничій промисловості та геології – у 2 рази; металознавство, обладнання та технології термічних обробок металів – у 4 рази; агрохімія та ґрунтознавство – у 3 рази; автоматизація технологічних процесів і виробництв – у 4 рази [188, арк. 84].

Незбалансованим було територіальне розміщення ВНЗ. Значна концентрація їх спостерігалась у промислових центрах – Києві, Харківській, Одеській, Львівській, Дніпропетровській, Донецькій областях, частка яких становила 56,8% від усіх ВНЗ і 63,1% студентів. У Волинській, Закарпатській, Житомирській, Київській, Чернівецькій, Чернігівській областях було по 1-2 ВНЗ [188, арк. 78, 89]. Найнижчий

відсоток студентів у 1992 р. був у Київській (без Києва) – 0,7%, Закарпатській – 0,9% областях. Найвищий – у Києві (16,8%), Харківській (14,7%) області [188, арк. 90]. Подібні диспропорції відбивались на рівні інтелектуального потенціалу і ефективності використання фахівців в регіонах.

З радянського періоду країні дісталася також розпорошеність мережі ВНЗ між різними міністерствами та відомствами. У 1991 р. Міносвіти підпорядковувалось 100 ВНЗ, міністерствам сільського господарства і продовольства – 20, охорони здоров'я – 15, культури – 10, у справах молоді і спорту – 4, зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі – 3, зв'язку – 1, Укоопспілка і Держадміністрація залізниць мали по 2 ВНЗ [188, арк. 90]. Це в цілому заважало єдиній державній освітній політиці й контролю за її проведенням. Щоправда, вивчення архівних документів дало підстави авторці стверджувати, що у певних питаннях політика Міносвіти не завжди була більш оптимальною, ніж в інших міністерствах відносно підпорядкованих ВНЗ (буде показано далі).

Реформування вищої школи ускладнювалось невизначеністю цілей розвитку держави. З одного боку, через ЗМІ популяризувалась думка про ідеальну модель організації навчання в Англії, США, Німеччині, Франції тощо [863], [875], [923], [948]. Популяризувалась, але не аналізувалась – уважно і критично – з точки зору їх сутності, спрямованості, переваг, з врахуванням внутрішніх суперечностей, на що звертав увагу В.П. Андрущенко [1169 а, с. 126]. З іншого боку, український уряд часто намагався слідувати у фарватері російської освітньої нормотворчості. Все це заважало становленню власної стратегії розвитку вищої освіти.

Між тим західна вища школа з 1970-х рр. знаходилась у кризовому стані, про що свідчать навіть назви досліджень західних вчених: «Криза освіти у сучасному світі» [1440], «Нова депресія вищої освіти» [1737], «Університет у руїнах» [1576], «...Скорочення, перерозподіл і економія» [1754], «Атака на вищу освіту» [1748]. Виявилось відставання європейських університетів від американських. Уряди скорочували фінансування ВНЗ, стимулюючи їх до економії, збільшення позабюджетних надходжень, проводили децентралізацію і відмовлялись від економічного регулювання вищої школи. Там розпочалась конкуренція за студентів, кращі науково-викладацькі кадри, за фінансування досліджень і т. ін. Працівники ВНЗ мали виконувати більше функцій при менших ресурсах. Наприклад, в університеті Стратклайд (Глазго, Шотландія) з початку 1980-х рр. по 2000 р. співвідношення кількості студентів і викладачів змінилось з 10 (12) : 1 до 15 (18) : 1 [1399, с. 27]. Стала очевидною неефективність традиційних методів управління. Європейські університети почали перетворюватись на «підприємницькі», «корпоративні», ВНЗ «академічного капіталізму» [1765], [1739], [1399] тощо. Керівництво вчилось мислити в категоріях ефективності, економічної вигоди. На чолі університетів ставали вихідці з наукового середовища, які мали додаткову освіту і досвід управління великими організаціями, і які не залежали від викладачів. Завдяки новим стратегіям і менеджменту університети залучали позабюджетні кошти і використовувати їх на власний розвиток. Так, університет Стратклайд зменшив бюджетне фінансування з 80% у 1975 р. до 45% у 1995 р., університет Йюенсуу (Фінляндія) з 94% у 1985 р. до 66% у 1995 р., технічний університет Чалмерсу (Швеція) з 67% у 1980 р. до 55% у 1995 р. [1399, с. 63, 88,

113]. Це призвело до впровадження підприємницької культури в академічне середовище.

Українська вища освіта на початку 1990-х рр. переживала схожі проблеми: скорочення бюджетного фінансування, необхідність пошуку додаткових коштів, нового менеджменту, виникнення нових типів ВНЗ і т. ін. Однак шлях розв'язання проблем і наслідки виявились іншими. Перехід на новий менеджмент в управлінні вищою освітою, пристосований до ринкових умов, загалом не відбувся. Збільшення самостійності ВНЗ, усунення партійного контролю при відсутності громадського контролю за діями адміністрації призвели до посилення її авторитарності.. Хоча В.С. Журавський вважав посилення виконавчої влади в перехідний період виправданим необхідністю чіткості й оперативності у здійсненні реформи вищої освіти [1349, с. 22], на нашу думку, це уповільнило модернізацію вищої школи, просування демократичних процесів, навіть порівняно з попереднім періодом.

Для визначення стратегічних цілей освіти і прискорення впровадження Закону «Про освіту» 14.05.1992 р. був виданий наказ Міністерства № 19 «Про розробку програми «Україна ХХІ століття». Державна національна програма відродження освіти» [180, арк. 54-55]. Було створено відповідну комісію під головуванням міністра, організовувалось обговорення назрілих проблем модернізації галузі в закладах освіти, ЗМІ. Друга половина 1992 р. пройшла під знаком розробки та обговорення Державної програми. Основні її положення знаходили відображення й апробацію у поточних рішеннях і документах Міністерства.

Проект Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття) після бурхливих дебатів був прийнятий за основу I Всеукраїнським з'їздом педагогічних працівників 23-24 грудня 1992 р. Після доопрацювань він був схвалений колегією Міністерства 17.02.1993 р., до 15 березня проводилась його державна та наукова експертиза [192]. Лише 3.11.1993 р. Державна національна програма разом з Заходами щодо її реалізації була затверджена постановою Кабінету Міністрів (№ 896). Освіта визнавалась пріоритетним засобом розбудови української держави. Міністерствам і відомствам, у підпорядкуванні яких знаходились ВНЗ, місцевим державним адміністраціям належало протягом 1994 р. розробити відповідні програми, створити умови щодо їх виконання. Текст Державної програми був виданий масовим накладом лише 1994 р. Таким чином, понад два навчальні роки після здобуття незалежності ВНЗ не мали національної концепції реформування освіти, конкретних шляхів її реалізації. До Міністерства надходило багато запитань, пропозицій, скарг, в яких батьки, керівники ВНЗ, депутати звертались за роз'ясненням позиції міністерства з важливих питань, вимагали прийняття невідкладних заходів, зокрема, з проблем фінансування галузі. Справа доходила до виступів і страйків освітян [182, арк.10].

Підґрунтям Державної програми «Освіта» стали Закон «Про освіту», відповідні державні нормативно-правові акти та міжнародні документи, зокрема, Міжнародний стандарт класифікації освіти ЮНЕСКО. Програма виходила за межі освітньої галузі і була загальнонаціональною, вимагала координації багатьох державних і недержавних структур для свого здійснення. Чинна система освіти характеризувалась як така, що не задовольняла потреб розбудови української державності і духовного відродження народу. Це виявлялось у невідповідності

запитами особистості, суспільства і світовим досягненням, у знеціненні престижу освіченості й інтелектуальної діяльності, у бюрократизації всіх ланок освітньої системи тощо. Програма «Освіта» закликала до подолання державної монополії, формування багатоваріантної інвестиційної політики [4, с. 33-34].

Стратегічними завданнями вищої освіти названі: перехід до ступеневої системи підготовки, формування мережі ВНЗ, яка б задовольняла потреби особи, регіону і держави, підвищення освітнього і культурного рівня суспільства, піднесення вищої освіти України на рівень розвинутих країн і її інтеграція у міжнародне науково-освітнє співтовариство. Пріоритетами визнавались оновлення змісту освіти, впровадження ефективних педагогічних технологій, демократизація і гуманізація навчально-виховного процесу, поєднання національних і загальнолюдських начал, залучення до педагогічної діяльності вчених і провідних фахівців. Основними шляхами реформування названі: наукове обґрунтування методики визначення потреби держави у фахівцях, поєднання можливостей державної та недержавної системи вищої освіти з урахуванням запитів регіонів, розробка діагностики якості освіти для відповідності її рівня державним стандартам, акредитація ВНЗ усіх рівнів і форм власності тощо. Програмою передбачалось створення системи соціального захисту учасників навчально-виховного процесу, рушійною силою освіти була визнана наука і сформована стратегія її реформування [4, с. 5-6, 33-36]. Прийнята програма носила дещо декларативний і загальний характер, мала повтори, багатослівність. Проте декретувала ідеали свободи, гуманізму, захисту інтересів молоді. До її важливих рис варто віднести ствердження пріоритету інтересів особистості, відмову від політичного замовлення на її формування, поширення автономії ВНЗ.

Міністерствам економіки і фінансів належало протягом 1993-2005 рр. виділити фінансування для реалізації Програми, однак воно фактично надано не було. Програма не передбачала механізмів реалізації, матеріального і кадрового забезпечення. Вона була розрахована до 2005 р., проте у 2002 р. прийняли нову Національну доктрину, а програма «Освіта» вважалась виконаною. Між тим низка заходів не реалізована дотепер, попри те, що були встановлені конкретні відповідальні та терміни виконання. Наприклад, розробка типових навчальних планів і методичного забезпечення до всіх предметів (Міносвіти, Держкомвидав, АПН, інші міністерства, які мали ВНЗ, 1993-98 рр.), методик визначення потреб держави у фахівцях і обсягів їх підготовки (Міносвіти, Мінпраці, Мінекономіки, НАНУ тощо, 1993-95 рр.), методики визначення нормативів видатків з бюджету на утримання ВНЗ (Міносвіти, Мінфін, Мінекономіки, 1995 р.) та ін. Позитивним було залучення до обговорення реформи освітян, які внесли конструктивні пропозиції, що активізувало державну політику, призвело до серії нормативних актів.

Для практичного проведення реформування ВНЗ базовим став наказ Міносвіти від 3.06.1992 р. «Про невідкладні заходи в системі освіти». Ішлося про механізм виведення освіти на рівень міжнародних стандартів. Серед невідкладних питань визначались розробка принципово нового типу системи та змісту освіти; акредитація ВНЗ; підпорядкування ВНЗ колишніх союзних відомств; розвиток альтернативної системи освіти; атестація та присвоєння вчених звань викладацькому складу, відновлення контрактної системи, встановлення до

1.09.1992 р. оплати викладачам за викладання українською мовою тощо [182, арк. 8-15]. Не всі рішення були продуманими й апробованими, тому не давали потрібного ефекту чи не були здійснені (доплата за викладання українською мовою, порядок акредитації ВНЗ, новації вступних компаній тощо).

Почалось різке скорочення бюджетного фінансування ВНЗ. Кошти виділялись лише на зарплату, стипендії, частково – на погашення заборгованості з поточних витрат. Практично не було грошей на ремонт, придбання навчальної літератури й обладнання. У наказі Міністерства № 77 про бюджет на 1992 р. керівників ВНЗ закликали до економії та раціонального використання коштів, суворого дотримання податкового законодавства [1182, арк. 186], самостійного пошуку позабюджетного фінансування. Останнє при значному зменшенні кількості ревізійних перевірок ВНЗ через неукомплектованість штатів контрольно-ревізійних служб, брак відповідного досвіду і неврегульованість правових норм створювало умови для зловживань.

Зіставлення змісту і дат виходу наказів, нормативних документів свідчить, що Міністерство працювало досить інтенсивно, проте все ж таки відставало від перебігу подій на місцях, де безконтрольно, безсистемно виникали приватні ВНЗ і на свій розсуд трансформувались державні. Останні самостійно створювали структури, змінювали статус і перейменовувались, передавали в оренду (іноді розпродавали) приміщення, споруди, зараховували студентів за плату на бюджетні місця. Так, восени 1991 р. без відповідного обґрунтування Дніпропетровський і Харківський сільськогосподарські інститути були перетворені в аграрні університети [172, арк. 127]. Тобто спостерігався певний перехідний період, коли міністерства і відомства створювали нові ВНЗ, реорганізовувати діючі без атестації та погодження з Міністерством, Кабміном або на основі нормативів Держкомосвіти СРСР.

Означене змусило державні органи діяти більш оперативно і відповідально. Мінвуз 27.11.1991 р. прийняв рішення щодо припинення створення та реорганізації ВНЗ до затвердження нормативних документів [172, арк. 128]. У грудні до Кабміну були направлені Положення про вищий навчальний заклад, про акредитацію ВНЗ, про порядок створення, реорганізації і ліквідації ВНЗ. Республіканській інспекції, головному управлінню вищої освіти належало протягом 1992-93 рр. провести інспектування й атестацію новостворених закладів [172, арк. 128].

Особливо загрозливою залишалася ситуація з безконтрольним створенням ВНЗ недержавної форми власності, без ліцензування й акредитації, хоча вони були закріплені Законом «Про освіту», де вперше з'явилось поняття «ліцензування». Систему оцінювання ВНЗ було започатковано постановою Кабміну від 1.06.1992 р. «Про акредитацію вищих навчальних закладів», де акредитація визначалась офіційним визнанням права ВНЗ здійснювати діяльність на рівні державних вимог і стандартів освіти. Утворювалась Міжгалузєва республіканська акредитаційна комісія (МАК), відповідним Положенням встановлювались строки (до 01.01.1994 р.) перереєстрації ВНЗ у Держреєстрі з видачею ліцензії. Акредитація мала проводитись з ініціативи і за рахунок ВНЗ. Основними принципами проголошувались орієнтація на передові стандарти якості, гласність і періодичність, достовірність і об'єктивність експертизи, авторитетність і незалежність експертів.

Інститутам III рівня акредитації надавалось право присвоєння кваліфікації «спеціаліст» і автономія щодо визначення змісту освіти, структури спеціальностей,

створення у своєму складі навчальних закладів, науково-виробничих організацій, встановлення посадових окладів і доплат. За IV рівнем акредитації університетам, академіям надавалось право присвоєння кваліфікації «магістр» і більш широка автономія у визначенні структури і плану прийому, тривалості навчання, присвоєнні вчених ступенів і звань, розвитку наукових досліджень, фінансування за вищими нормативами й розпорядження усіма асигнуваннями [181, арк. 114-122]. Надання такої автономії ВНЗ було важливим, однак створювало можливості для зловживань. Знижувала значення Постанови також підконтрольність акредитації лише державним органам, недостатнє розмежування понять ліцензування й акредитація, відсутність стандартів вищої освіти.

Завершив формування системи акредитації наказ Міносвіти від 20.10.1992 р., за яким встановлювались такі основні завдання Міжгалузевої акредитаційної комісії: визначення стратегічних напрямків, державних пріоритетів програм підготовки спеціалістів, маркетингове супроводження діяльності акредитованих ВНЗ, сприяння їх міжнародному визнанню. Акредитація включала ліцензування, атестацію і сертифікацію. Ліцензування мали проходити всі державні ВНЗ, інші – за бажанням, визначало пільгове оподаткування і право на держзамовлення. Атестація давала право на видачу диплому державного зразку та бюджетне фінансування [184, арк. 115-130]. Вона мала включати опитування випускників, експертизу дипломних і курсових робіт, діяльності викладачів, науково-дослідної роботи, стану матеріально-технічної бази тощо. На підставі висновків експертної групи Міжгалузева комісія разом з відповідними міністерствами приймала певне рішення і подавала його на розгляд Міносвіти.

Для проведення переакредитаційного самоаналізу ВНЗ була розроблена громіздка система показників із 150 позицій, на яку спиралась Державна інспекція. Низка показників була непридатною для оцінювання невеликих недержавних ВНЗ, що викликало критику їх керівників [1436, с. 19], [1687, с. 10]. Ця система застосовувалась фактично до 1996 р. Акредитація мала поліпшити підготовки спеціалістів, інформувати суспільство про рівень їх підготовки. Проте в умовах браку коштів для фінансування вищої школи, збільшення приватних ВНЗ, тінізації соціально-економічних відносин вимоги акредитації ставали дещо формальними і неадекватними реальності. Американська система акредитації, на яку спиралось Міносвіти, мала незалежну експертизу, була невідконтрольною державним органам, чого не вистачало Україні. Тому акредитація мала суперечливі наслідки.

З березня 1993 р. розпочалось масове затвердження колегією Міносвіти рішень МАК про зміни статусу і назв державних ВНЗ. Десятки інститутів отримували IV рівень акредитації та змінювали назви на університети, академії, філії інститутів отримували незалежний статус і згодом ставали університетами. Так, Київський державний інститут фізичної культури став Університетом фізичного виховання і спорту України, Одеський політехнічний інститут – університетом (рішення від 3.03.1993 р.). Кіровоградське вище льотне училище цивільної авіації перетворювалось на Льотну академію України (26.04.1993 р.), Харківський інститут механізації і електрифікації сільського господарства – на Українську державну аграрно-технічну академію, Дніпропетровський гірничий інститут – на Державну гірничу академію (26.05.1993 р.), Одеський електротехнічний інститут зв'язку – на

Державну академію зв'язку України, Київський державний педагогічний інститут на Український педагогічний університет (31.06.1993 р.) [210, арк. 134], [211, арк. 3], [213, арк. 9-10]. За постановою Кабміну від 13.06.1993 р. «Про вдосконалення мережі вищих навчальних закладів» за пропозицією Міносвіти, погодженою з міністерствами фінансів і економіки, 17 ВНЗ отримали статус університетів і академій. У протоколах колегії Міносвіти йшлося про необхідність керівникам ВНЗ (які підвищили статус) разом з управліннями освіти обладміністрацій у трьохмісячний термін розробити заходи по зміцненню матеріально-технічної бази і забезпеченню закладів науково-педагогічними кадрами вищої кваліфікації [211, арк. 134], [210, арк. 3], [214, арк. 10]. Отже, матеріальна база і науково-педагогічний склад ВНЗ не були достатніми, але це не заважало отримувати статуси академій і університетів. До того ж, покращити ситуацію під час економічної скрути, недофінансування вищої школи, відтоку кваліфікованих кадрів було сумнівно.

Підкреслимо, що зміна статусу і перейменування інститутів розпочались ще в УРСР. Так, 31.10.1990 р. на базі Київського автомобільно-дорожнього інституту і заочного факультету Ленінградського інституту водного транспорту була створена Транспортна академія, 27.03.1991 р. Харківський автомобільно-дорожній інститут реорганізований у Харківський технологічний університет, 10.07.1991 р. Харківський фармацевтичний інститут – в Українську фармацевтичну академію [1156, арк. 19], [158, арк. 80]. Звернемо увагу, що згадані ВНЗ знаходились у підпорядкуванні галузевих міністерств. Тобто вони діяли більш оперативно в трансформації своєї системи освіти, а Мінвуз не зайняв послідовної позиції, не зміг протистояти проханням інших відомств і місцевих адміністрацій.

Мотивацією рішення МАК відносно підвищення статусу ВНЗ ставала згода з рішенням їх Вчених рад і пропозиціями місцевих адміністрацій, галузевих міністерств і відомств з урахуванням матеріалів експертизи щодо зміни статусу і назв [212, арк. 154]. Матеріали експертизи опинились на останньому місці. Майже кожна обладміністрація чи галузь прагнули мати «свої» університети, академії, філії. Статус ВНЗ могли змінити й лише за зверненням місцевої держадміністрації. В основі мотивацій переважав матеріальний інтерес і міркування престижності. За тим слідували вимоги до уряду про збільшення фінансування ВНЗ (Мінфін виходив з 5% закладів з вищим статусом), що загострювало економічну ситуацію та підривало авторитет вищої школи. Очевидно, що Міносвіти відчувало тиск з боку ректорів, освітян і різних владних структур, виходило з корпоративних інтересів.

Звернімо увагу, що подібні поспішні рішення викликали критику з боку низки керівників міністерств і ВНЗ. Міністр охорони здоров'я Ю.П. Спіженко на колегії МОЗ 27.02.1992 р. зазначав, що атестація й акредитація ВНЗ повинна здійснюватись за критеріями, серед яких найважливіший – рівень підготовки випускників, а не інші міркування [610]. Серед документів Міносвіти ми знайшли Зауваження заступника міністра В.В. Корогоза та начальника управління науково-дослідних виробництв Г.О. Клименка від 11.06.1993 р. щодо питань автономії та акредитації ВНЗ. В ньому пропонувалось тимчасово припинити акредитацію з питань автономії ВНЗ до затвердження Кабміном типового положення та статуту ВНЗ [213]. Пропозиція не була прийнята. Безконтрольне створення численних філій продовжувалось. Це шкодило широкому колу громадян і іміджу вищої школи.

Підвищення статусу українських ВНЗ включало і перетворення педінститутів в університети. Так, у 1992 р. на базі Івано-Франківського педінституту відкрився Прикарпатський університет, у 1993 р. на базі Луцького педінституту – Волинський університет, на базі Луганського машинобудівного інституту, Рубіжанського філіалу Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту був організований Східноукраїнський університет, при якому функціонував Луганський педінститут [202]. Надалі Черкаський, Сумський, Київський, Харківський, Одеський та інші педінститути реорганізувалися в університети. Розширявся перелік спеціальностей і спеціалізацій підготовки. Після тривалої перерви (з 1954 р.) у Дніпропетровському, Київському, Харківському, Запорізькому, Прикарпатському, Сімферопольському, Ужгородському університетах відкрились психологічні факультети та відділення, розпочалась підготовка спеціалістів широкого профілю: викладач з двох дисциплін, менеджер невиробничої сфери [1460, с. 93-95]. Новостворені університети розглядались як регіональні центри педагогічної освіти та науки, проте відповідної концепції щодо цього своєчасно підготовлено не було.

Відкриття університетів інколи відбувалось доволі драматично. Звернено увагу на дискусію, яка відбувалась між представниками викладацького колективу і ректоратом Луцького педінституту ім. Л. Українки стосовно його перетворення у Волинський університет, на сторінках місцевої і республіканської преси протягом 1992 р. [923], [944], [1052], [1138]. У газеті «Волинь» від 12 березня доцент Луцького педінституту, член робочої групи по створенню Волинського університету Б. Ярош звинуватив ректора Б.Й. Заброварного у пасивності і перешкоджанні процесу трансформації. Автор стверджував, що педінститути начебто вичерпали себе й єдина можливість стабілізувати колектив – перетворитись в університет. Комусь вигідно, писав Б. Ярош, нав'язувати думку, що в університет прийдуть запрошені спеціалісти і заберуть квартири, але Голова облради В.І. Блаженчук повідомив про виділення 1,5 млн. карб. на будівництво будинку для викладачів, оголошено про допомогу облвиконкому у створенні фонду для розвитку університету, про поповнення бібліотеки тощо [1138]. Чотири члени робочої групи по створенню університету, не повідомивши інших членів, відвідали Верховну Раду і Кабмін [923], де було нібито знайдено підтримку щодо створення університету, відпрацьовано варіанти і етапи його становлення. Б. Ярош наполягав, якщо не скористатись таким шансом, педінститут може перетворитись у провінційну гімназію [1138]. Подібна позиція відображала поширену думку освітян, які розглядали перетворення на університет як механізм швидкого і безболісного покращення свого становища за рахунок держави.

Іншу картину трансформації Луцького педінституту надав ректор Б.Й. Заброварний. Так, за кількістю студентів, факультетів, спеціальностей Луцький педінститут знаходився на 4 місці в країні. На 40 кафедрах працювало 523 викладачі, з яких 12 докторів наук, професорів, 198 кандидатів наук, доцентів. За 1990-91 рр. було захищено 27 кандидатських і 2 докторські дисертації. З точки зору ректора, педінститут мав потенціал для свого розвитку і думка про його перетворення в гімназію чи закриття не відповідала реальності. Справді, гостро не вистачало житла (у гуртожитках проживало 72 викладачі, серед яких 29 кандидатів наук, доцентів, що мали дітей), будівництво якого через велику інфляцію

відкладалось [923]). Отже, у центрі і на місцях серед керівників і викладачів ВНЗ мало місце різне бачення ролі новостворених університетів. З одного боку, їх розглядали як регіональні центри педагогічної освіти та науки, з іншого – лише як рятівний круг. Це дещо викривляло реальну картину і заважало цілеспрямованому розвитку вищої освіти.

Стрімке масове підвищення статусу інститутів мало двоєке соціальне значення. Розширення переліку спеціальностей приваблювало молодь, сприяло її доступу до вищої школи та розвитку регіонів. Випускники шкіл все частіше обирали ВНЗ поряд з місцем проживання через високі ціни у великих центрах (що відбувалось і в інших пострадянських країнах [1708, с. 288]). Проте це супроводжувалось зниженням рівня навчання. Наприклад, у Харківському університеті при високому конкурсі на відділення української мови та літератури якісна успішність склала у 1990-91 навчальному році – 42%, у 1991-92 – 40%, у 1992-93 – 34% [1051].

До першочергових заходів реформування вищої школи належали також створення нормативної бази ВНЗ, атестація викладацького складу та присвоєння вчених звань. У листопаді-грудні 1991 р. Мінвуз прийняв положення «Про вищий навчальний заклад України», «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації ВНЗ України», «Про акредитацію ВНЗ», «Про формування професорсько-викладацького складу ВНЗ», «Про педагогічний персонал ВНЗ», «Про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» (проект), «Про присвоєння вчених звань педагогічним працівникам України», «Про порядок присвоєння кваліфікації бакалавра і магістра та присудження відповідних наукових ступенів», «Про ВАК України» (проект), «Про атестацію ВНЗ України» (проект), «Про наукову та науково-виробничу діяльність ВНЗ» (проект), «Про наукову інтелектуальну власність» [161], [162], [163], [164], [165], [166], [167], [168], [169], [170], [171], [176]. У травні 1992 р. створена Атестаційна колегія. За Положенням вона разом з ВАКом розробляла вимоги, приймала рішення та видавала атестати з присвоєння вчених звань і ступенів, регулювала права ВНЗ щодо їх присвоєння, приймала рішення про відкриття і закриття докторантури й аспірантури, спільно з ВАК, НАНУ, галузевими академіями наук переглядала номенклатури спеціальностей, вносила пропозиції щодо формування спеціалізованих рад у ВНЗ [144, арк. 56-57]. У той же час була прийнята постанова Кабміну «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», де введено положення про те, що дисертація може бути науковою працею у вигляді опублікованої монографії або наукової доповіді чи підручника [182, арк. 40]. Розширялись можливості отримання звань доцентів і професорів без відповідних наукових ступенів (як виняток).

Під час аналізу документів ставало помітним прагнення законодавців демократизувати процес атестації та присвоєння ступенів і звань, зробити його гнучкішим, більш оперативним і сучасним. Однак вже у жовтні 1992 р. Міносвіти піддало критиці валовий підхід до присвоєння вчених звань без відповідного вченого ступеня, недостатнє врахування виховного спрямування науково-педагогічного доробку здобувачів, особливо при присвоєнні звання професора. Насамперед це спостерігалась у вищих сільськогосподарських, мистецьких, військових і педагогічних навчальних закладах [188, арк. 9, 38]. Отже, нові підходи

до атестації науково-педагогічних кадрів на той час не призвели до перемоги над некомпетентністю й корпоративними інтересами.

Серед основних проблем ВНЗ був брак нормативно-правового забезпечення договірної підготовки випускників. З розвитком ринкових відносин, розпадом єдиного економічного комплексу СРСР договірні зобов'язання між ВНЗ і роботодавцями, які існували в радянський період, не виконувались, різко впали замовлення на спеціалістів. У 1991 р. лише 28,8% студентів навчались за договорами [188, арк. 84]. Особливо складною була ситуація у технічних ВНЗ. Так, у Житомирській філіал Київського політехнічного інституту у 1992 р. було зараховано 130 студентів на договірній основі, у 1993 р. серед 199 студентів таких не було зовсім. Розподілено випускників за договорами у 1992 р. – 26, у 1993 р. – жодного [333, арк. 6]. У Донецьких університеті та політехнічному інституті заявки на випускників на 1991-95 рр. порівняно з 1986-90 рр. зменшились з прикладної математики – в 11 разів, з геологічних спеціальностей – у 21 [188, арк. 84]. Дещо кращою була ситуація у сільськогосподарських ВНЗ. Так, у Житомирському сільськогосподарському інституті на ветеринарному факультеті доля студентів, що навчались за договорами, склала у 1991/92 навчальному році 66%, на факультеті механізації у 1992/93 році – 71% [347, арк. 134, 155]. Виробництва через скрутні економічні умови нерідко відмовлялись від виконання договорів або приймали на роботу випускників пізніше вже без соціальних гарантій. Це ускладнювало визначення структури й обсягу підготовки спеціалістів, загострювало проблеми зайнятості серед випускників ВНЗ.

Безробіття серед останніх зростало. На 1.10.1992 р. службою зайнятості країни було зареєстровано 60,7 тис. безробітних, серед них з вищою освітою – 36,2%, у 1993 р. відповідно – 70,5 тис. і 61,4%. Найбільше зареєстрованих безробітних з вищою освітою було у Києві – 62,4% у 1992 р. і 88,9% у 1993 р., у Харківській області відповідно – 59,1 і 82,2, Криму – 54,4 і 80,7, Вінницькій – 57,1 і 67,7, Дніпропетровській – 38,0 і 71,6 [188, арк. 89], [212, арк. 43]. Це знижувало мотивацію студентів до навчання, престижність вищої освіти і кваліфікованої праці.

Протягом 1990-94 рр. спостерігалось зменшення частки студентів серед населення (табл. 2.1 [1142, с. 16]), чисельності вступників до ВНЗ (табл. 2.2 [1145]) і конкурсів, особливо на вечірній формі навчання. У 1992 р. набір студентів на вечірню форму у Сумській, Чернігівській, Черкаській, Луганській, Рівненській областях склав 44-83% від плану [219, арк. 32]. На це вплинули ринкові відносини, сподівання молоді, що можна заробити гроші й без професійної освіти.

Таблиця 2.1

Чисельність студентів на 10 тис. населення за навчальними роками

1985/1986 – 167	1993/1994 – 159	1997/1998 – 220	2001/2002 – 316
1990/1991 – 170	1994/1995 – 172	1998/1999 – 240	2002/2003 – 351
1991/1992 – 168	1995/1996 – 178	1999/2000 – 259	2003/2004 – 387
1992/1993 – 164	1996/1997 – 192	2000/2001 – 285	2004/2005 – 429

Таблиця 2.2

Вищі навчальні заклади (на початок навчального року)

	Кількість ВНЗ	Кількість ст-тів, тис.	Прийнято ст-тів, тис.	Випущено фахівців, тис.	Кількість*а спірантів	Кількість* доктор-тів
1990/1991	149	881,3	174,5	136,9	13374	–
1991/1992	156	876,2	173,7	137,0	13596	503
1992/1993	158	855,9	170,4	144,1	13992	592
1993/1994	159	829,2	170,0	153,5	14816	765
1994/1995	232	888,5	198,0	149,0	15643	927
1995/1996	255	922,8	206,8	147,9	17464	1105
1996/1997	274	976,9	221,5	155,7	19227	1197
1997/1998	280	1110,0	264,7	186,7	20645	1233
1998/1999	298	1210,3	290,1	214,3	21766	1247
1999/2000	313	1285,4	300,4	240,3	22300	1187
2000/2001	315	1402,9	346,4	273,6	23295	1131
2001/2002	318	1548,0	387,1	312,8	24256	1106
2002/2003	330	1686,9	408,6	356,7	25288	1166
2003/2004	339	1843,8	432,5	416,6	27106	1220
2004/2005	347	2026,7	475,2	316,2	28412	1271
2005/2006	345	2203,8	503,0	372,4	29866	1315

* На кінець 1990, 1991, ..., 2006 р.

Керівники ВНЗ висловлювали сумніви щодо доцільності збереження заочної і вечірньої форми навчання, або необхідності їх зменшення. Директор Житомирської філії КПІ Б.Б. Самоткін на Вченій раді 27.09.1993 р. відзначив, що заочників з виробництва зараховано 40%, 42% – ті, хто не пройшов до стаціонару після школи, і багато з них буде призвано до армії. З точки зору директора, набір можна було зменшити удвічі, хоча план набору на стаціонар і заочне навчання був однаковий, по 175 студентів. У 1993 р. вперше набір на вечірню форму навчання не проводився [328, арк. 2, 5, 14].

Перед урядом постала необхідність корекції структури та обсягів підготовки спеціалістів. Для цього треба було врахувати чимало параметрів: освітні потреби країни, галузей виробництва, бізнесу, громадян, демографічні й інші особливості регіонів, що вимагало співпраці багатьох відомств. Скоординувати цю роботу не вдавалось. ВНЗ з 1993 р. стали впроваджувати навчання за контрактом з престижних спеціальностей, які мали попит у населення [330, арк. 14], але виникали проблеми подальшого працевлаштування випускників. Диспропорції між підготовкою кадрів і ринком праці зростали.

До оцінки цієї проблеми спостерігались різні підходи. У МОЗ, наприклад, підраховали, що за попередні 15 років забезпеченість населення лікарями зросла з 27,6 чол. до 38,4 на 10 тис. населення. Збільшення відбувалось із швидкістю 0,88 за рік, при таких темпах у 2000 р. вона могла досягти 48,1 лікаря на 10 тис. населення [610]. Враховуючи досвід зарубіжних країн і стан української системи охорони здоров'я, МОЗ вважало, що цей показник не мав перевищувати 32 лікарі на 10 тис. населення. Міністр охорони здоров'я Ю.П. Спіженко зазначив 27.02.1992 р., що потреба в лікарях, яка була основою планів прийому студентів, повинна бути спрямована не на збільшення кількості, а на доведення до оптимальних показників, виходячи з матеріальних і фінансових ресурсів. У зв'язку з цим планувалось

зменшити прийом на I курс медичних інститутів при зменшенні педагогічного навантаження викладачів і збереженні їх кількості [610]. Це був рідкий випадок державницького підходу до базових проблем вищої освіти.

Принциповою основою реформи вищої освіти, яка пов'язувалась з включенням до європейської системи, виступала ступенева підготовка. Законом «Про освіту» встановлювалась ступенева система підготовки (бакалавр, магістр) поряд з традиційним рівнем – спеціаліст. Протягом 1991-92 рр. Міносвіти розробляло її концепцію, до чого було залучено близько 3 тис. фахівців [186, арк. 136]. Для відпрацювання технології організації ступеневої підготовки був розпочатий експеримент у Вінницькому, Київському, Одеському політехнічних, Алчевському гірничо-металургійному інститутах та ін. Найскладнішим видалось узгодження змісту освіти, навчальних планів підготовки бакалавра, спеціаліста, магістра в різних типах ВНЗ. Так, у Вінницькому політехнічному інституті змінювався навчальний цикл: після чотирьох місяців навчання студенти мали чотири місяці працювати на підприємстві, створювався деканат інтеграції з виробництвом. Заступник гендиректора ВО «Маяк» П. Пахолук у газеті «Вінниччина» висловив надію, що нова система зможе ліквідувати традиційні ножиці між вищою школою та виробництвом і сприяти інтеграції науково прогресу з виробництвом [1044].

Найбільш результативно ступенева підготовка здійснювалась у навчально-науково-виробничих комплексах – у Харківському, Одеському, Київському політехнічних, Севастопольському приладобудівному, Харківському інженерно-будівному інститутах. Перші такі заклади виникали ще в 1989 р. [159, арк. 37]. «Запорізька правда» поширювала досвід створеної у 1991 р. регіональної асоціації «Магістр», яка об'єднувала Запорізький машинобудівний інститут - коледжі - ліцеї - школи [1053]. У червні 1992 р. на базі Харківського політехнічного інституту в складі школи, технікуму, об'єднання «Завод імені Малишева» був створений навчальний комплекс «Машинобудівник». На базі Донецького політехнічного інституту, Штерівського енергетичного технікуму і об'єднання «Донбасенерго» 1.07.1992 р. був заснований навчально-виробничий комплекс «Енергетик» [179, арк. 68-69], [182, арк. 1]. Навчально-виробничі комплекси, об'єднуючи середню й вищу освіту з виробництвом, підвищували ефективність навчання завдяки послідовності вивчення дисциплін, вдосконалення профорієнтації і відбору студентів, використання виробничих баз, сприяння курсовому, дипломному проектуванню тощо і скорочували термін навчання на 1-2 роки. Це можна назвати одним з позитивних наслідків створення єдиного Міносвіти.

Перші результати апробації ступеневої системи навчання виявили багато розбіжностей через відсутність єдиної концепції. Освітньо-професійні програми підготовки бакалавра були затверджені в червні 1994 р., спеціаліста – в лютому 1995 р. Програма підготовки магістра не була створена і вимагала додаткового обговорення академічною громадськістю. Різні ВНЗ пропонували неоднакову кількість кваліфікаційних і освітніх рівнів, наукових ступенів, термінів навчання. За результатами опитування керівників 26 ВНЗ, проведеного Харківським державним університетом, основними перешкодами впровадження ступеневої підготовки були названі: відсутність державної програми, стимулів для реформування – 48%, недостатня матеріально-технічна база – 45%, недостатнє опрацювання концепцій

ступеневої освіти – 27%, відсутність навчально-методичної бази – 18%, пасивність освітян – 6%, низька кваліфікація науково-педагогічних кадрів – 5%. Керівники ВНЗ намагались перенести відповідальність за неуспіх інновацій за межі свого впливу [188, арк. 26-27, 33].

Уповільнювала впровадження ступеневої підготовки відсутність необхідної документації, слабкі інтеграційні зв'язки між закладами, несвоєчасна підготовка навчальних програм, методичної літератури, положень про ступеневу підготовку і напрямків підготовки фахівців різних рівнів і т. ін. [188, арк. 26-29]. Також, з нашої точки зору, заважали органічному втіленню ступеневої підготовки некритичні запозичення західної системи освіти, неадаптованість їх до українських реалій. Це посилювало нерівнозначність різних рівнів освіти, ускладнювало їх сприйняття населенням, працедавцями, частиною освітян. Перехід до ступеневої освіти було розтягнуто на роки, нормативне забезпечення не завершено й дотепер.

Чинний Перелік напрямків підготовки і спеціальностей вимагав уточнення через нові економічні умови, розвиток науки й урахування міжнародних стандартів. У СРСР переважала вузькофахова підготовка спеціалістів, яка здійснювалась за замовленням підприємств. У нових умовах, як свідчила міжнародна практика, доцільніше готувати спеціалістів за інтегрованими напрямками, які (спеціалісти) в разі потреби могли за короткий термін пройти фахову перепідготовку. При створенні нового переліку напрямків підготовки й спеціальностей був врахований досвід радянської освіти, Міжнародні стандарти класифікації освіти (ISCED) і професій (ISCO). Проте ринок праці не був готовим сприймати нові освітньо-професійні рівні. «Перелік напрямків підготовки фахівців з вищою освітою за професійним спрямуванням, спеціальностей різних кваліфікаційних рівнів та робітничих професій» було затверджено постановою Кабміну у травні 1994 р., однак час його дії виявився недовгим, адже був порушений принцип системного підходу до класифікації сфери праці та освіти. У 1997 р. Перелік був переглянутий.

Пріоритетним завданням вищої освіти було переведення її на національний ґрунт, зокрема, впровадження державної мови, програм з національної культури у навчально-виховний процес, забезпечення відповідною літературою тощо. Ця робота, розпочата після виходу Закону «Про мови», тепер контролювалась усіма урядовими відомствами. Розглянемо діяльність Міністерства культури. Протягом 1990-92 рр. ним здійснено перевірку й аналіз реалізації Закону «Про мови» у ВНЗ мистецтва і культури, серед яких лише 2 з 10 були з українською мовою викладання. На колегії міністерства 24.06.1992 р. розглядалось питання «Про роботу ректоратів Донецької, Київської та Одеської консерваторій по спрямуванню учбово-виховного процесу на розв'язання проблем духовного відродження України» [664]. У документах справи зазначалось, що у Київській консерваторії українська мова вивчалася на I-II курсах як обов'язковий предмет, з 1992 р. близько 70% занять проводилось українською мовою. ВНЗ Східного й Південного регіонів сповідували принцип поступовості впровадження української мови у навчальний процес і побут студентів, передбачали моральне і матеріальне заохочення викладачів і студентів до оволодіння державною мовою. Українська тематика зайняла домінуюче місце в наукових і навчально-методичних розробках, зросла питома вага україністики в навчальному процесі. Були впроваджені курси з

народної творчості і фольклору, джерелознавства, музичної палеографії, історіографії музичної культури України, українського музичного країнознавства, загальної та музичної соціології тощо. У консерваторіях відкривались класи гри на українських народних інструментах, студенти залучались до збирання і вивчення народнопісенного, інструментального фольклору, традицій і обрядів [664]. Отже, крім запровадження в навчальний процес української мови, дисциплін з української культури в Донецькій, Київській, Одеській консерваторіях проводилась планомірна робота з підготовки студентів до самостійного вивчення і пропагування культурної спадщини українського народу.

Міносвіти у другій половині 1992 р. прийняло низку наказів «Про додаткові заходи на виконання Закону «Про мови в Українській РСР» у системі Міносвіти України», «Про впровадження в освітніх закладах норм «Українського правопису» четвертого видання», «Про роботу органів освіти щодо реалізації Закону України «Про мови в Україні» в навчальних закладах Херсонської області» [183, арк. 93], [184, арк. 12, 23], [188, арк. 53-77] тощо. У наказах поряд з позитивними тенденціями щодо зростання кількості академічних груп, навчальних дисциплін з викладанням українською мовою, відмічався незадовільний стан справ, особливо у східних і південних областях. Мовний режим там не витримувався, частина керівників і працівників не зайняли чіткої позиції в цьому питанні [183].

У ВНЗ аналізувалась ситуація з переведенням освіти на національний ґрунт, розроблялись відповідні заходи, контролювалось їх впровадження. Так, у Житомирському інженерно-технічному інституті 25.10.1993 р. обговорювалось питання про реалізацію постанов Вченої ради відносно україномовності навчального процесу. Зокрема, зазначалось, що I курс майже повністю перейшов на українську мову навчання, а II курс – частково. Не на всіх кафедрах програми складені українською мовою, бракувало термінологічних словників, діловодство ще не стало повністю україномовним [330, арк. 13, 16]. Щоправда, збільшилась кількість академічних груп з викладанням виключно українською мовою: з 5 (із 17 загалом) у 1992 р. до 14 (із 30) у 1993 р. [333, арк. 6]. Кількість дисциплін, які викладались українською мовою, також зростало: з 11 (із 75) у 1992 р. до 35 (із 93) у 1993 р. [324, арк. 1]. Це загалом відповідало загальноукраїнським показникам, де кількість академічних груп з викладанням українською мовою складала: у 1989 р. – 7%, у 1991 р. – 23%, у 1993 р. – 37% [221, с. 10]. Рівень володіння викладачами державною мовою почали враховувати при укладанні контракту або проходженні конкурсу на відповідну посаду [183].

Чимало факторів розв'язання вказаної проблеми знаходилося поза впливом вищої школи, вимагало втручання держави і громадськості. Не вистачало спеціалістів з української мови, словників, методичного забезпечення. Набір студентів на спеціальність «українська мова і література» з 1989 до 1992 рр. збільшився на 180 місць [901], однак цього було недостатньо. Особливо складним був процес у ВНЗ південно-східного регіону, де залишалась проблема формування україномовного середовища. Там створювались паралельні академічні групи з українською і російською мовами навчання, розпочалась прискорена підготовка вчителів для осіб, що мали гуманітарну педагогічну освіту [195]. Реалізація Закону «Про мови» виявилась складною й вимагала постійної уваги державних органів.

З 1992/93 навчального року у ВНЗ вводилось вивчення української мови фахового спрямування, з 1.09.1993 р. відкривались відповідні кафедри, хоча програма нового курсу не була остаточно підготовлена. Наприклад, на Вченій раді Житомирського інженерно-технічного інституту 25.10.1993 р. зазначалось, що викладачі не знайшли спільної думки відносно змісту дисципліни «Українське ділове мовлення» [330, арк. 13, 16].

Кількість студентів-першокурсників, які вивчали українську мову до вступу у ВНЗ, поступово зростала: 1989 р. – 72%, 1991 р. – 81%, 1993 р. – 95% [188, арк. 57]. Хоча процес був не рівномірним. У Житомирському інженерно-технічному інституті кількість таких студентів у 1993 р. була 17, а у 1992 р. не було жодного. Кількість абітурієнтів, які складали вступні іспити з української мови і літератури на денну форму, у 1992 р. була 33,6%, у 1993 р. – 29,8 [333, арк. 6]. В цілому у ВНЗ культури і мистецтва 62,6% складали письмовий іспит з української мови, але у Харківському інституті культури – 9,6%, Одеській консерваторії – 17,1%, Донецькій консерваторії – 5,6% [665, арк. 15]. Напевно, на ці показники впливали фактори регіону, шкільної освіти та обраний фах.

Перехід на українську мову викладання гальмувався браком підручників, словників, іншої літератури. Для видавничої діяльності не вистачало ресурсів. Наприклад, Львівському університету до 1991 р. на видавництво з держбюджету виділялось 50 тис. крб. щороку і цього вистачало, але сьогодні для цього потрібно 250 тис. крб., зазначав у газеті «Високий замок» від 11.01.1992 р. ректор І.А. Вакарчук [872]. Галузевим ВНЗ намагались допомогти «свої» міністерства і відомства. Так, Мінкультури після аналізу ситуації 24.06.1992 р. доручило Управлінню економіки і прогнозування винайти можливість фінансування ВНЗ мистецтв і культури у здійсненні видавничої діяльності [664, арк. 37]. Міносвіти зверталось з цього приводу до уряду, однак економічно обґрунтована стратегія не була реалізована. 19.10.1992 р. була прийнята Державна комплексна програма «Навчальна книга», оголошувався конкурс на створення національних підручників. Ректорам доручалось сприяти обміну інформацією між бібліотеками для перерозподілу літератури між ВНЗ [183]. Підготовка нових підручників і посібників відбувалась швидкими темпами, часто без рецензування, апробації, методичного супроводу, що впливало на їх якість.

Найгірше було з забезпеченням україномовною літературою з нормативних дисциплін. Це враховувалось Інститутом системних досліджень при складанні планів видань. Основними видавництвами виступали «Вища школа» (52% видань), «Либідь» (34%), а також «Світ», «Основа», «Віпол». У таблиці 2.3 показано нарощування видань україномовної навчальної літератури у 1989-93 рр. і його падіння у 2-3 рази у 1994-95 рр. [237], як ілюстрація кризового стану галузі. Певну допомогу надало видавництво «Основи» Міжнародного фонду «Відродження». Відмітимо програму «Трансформація гуманітарної освіти в Україні» (1993-98 рр.), яка впроваджувала нову генерацію підручників і посібників. Проте їх все одно не вистачало. Обсяг видань виконувався на третину. Ускладнювалось розповсюдження виданої літератури, адже за її доставку і зберігання книжкові бази вимагали до 30% вартості примірника. Через відсутність коштів припинилось видання «Вісника» Київського університету, за винятком серії фізико-математичних наук (редактор

О.К. Закусило) [720, арк. 35]. Державна політика національного відродження вищої школи не повністю відповідала вимогам законів про мову, про освіту і залишалась непослідовною.

Таблиця 2.3

**Випуск навчальної літератури для ВНЗ
(за мовою видання й кількістю назв)**

	1989 р.		1990 р.		1991 р.		1992 р.		1993 р.		1994 р.		1995 р.	
	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.
Вища школа	118	12	87	11	62	26	30	76	4	112	-	68	-	47
Либідь	3	2	3	5	8	11	10	21	-	68	-	63	-	31

Вагомою подією у розбудові національної освіти стало відродження Києво-Могилянської академії та пізніше Острозької академії. У розпорядження робочої групи по відродженню Києво-Могилянської академії виділялось 300 тис. крб. з Фонду милосердя Голови Верховної Ради, Кабмін забезпечував реалізацію наукової концепції відродження [50]. Офіційне відкриття Університету «Києво-Могилянська академія» 24.08.1992 р. викликало захоплені відгуки у ЗМІ, основну ідею їх відбивав поклик: «Віват, Академія!» [884], [914], [1007], [1078]. Від неї чекали швидкого відродження національних освітніх традицій і прориву до світових лідерів [863], адже КМА відразу отримала вагому міжнародну підтримку. 23-24 травня 1993 р. була проведена Міжнародна нарада експертів ЮНЕСКО, присвячена діяльності УКМА. Однак висловлювалось незадоволення стосовно доречності протиставлення елітних університетів іншим [861], [217, арк. 6-7]. Однак Академія відігравала значну роль у наближенні ВНЗ країни до міжнародних стандартів.

Важливим випробуванням для вищої школи стала підготовка до 1992/93 навчального року – першого в умовах незалежності. До вступних кампаній завжди прикута увага значної кількості населення і ЗМІ. Органами управління освітою була розроблена необхідна нормативна база. Міносвіти 28.02.1992 р. видав наказ «Про затвердження Положення про приймальну комісію вищого навчального закладу України», Кабмін 21.07.1992 р. прийняв постанови про пільги для сільської молоді та постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи при прийомі до ВНЗ. Керівники галузі роз'яснювали через ЗМІ специфіку вступної кампанії [1107], [898]. Кожний навчальний заклад міг самостійно розробляти правила прийому (згідно з основними положеннями міністерства), визначати форму іспитів, критерії та систему оцінок, вибір мови – українська чи російська, залишався за абітурієнтом [899], [901], який міг випробувати себе у 9 ВНЗ [900], [1002].

Досить суттєво переглядався план прийому і спеціальності. Заступник міністра освіти В.П. Гондюла у «Робітничій газеті» від 4.06.1992 р. повідомляв, що збільшився прийом зі спеціальності «Менеджмент (організація виробництва)» з 380 до 620, «Міжнародні відносини» – з 150 до 250 тощо. У 10 інститутах розпочата підготовка екологів. Вперше у Харкові почали готувати спеціалістів з вищою освітою з пожежної безпеки, це було останньою спеціальністю, фахівців з якої в Україні не готували [899]. Вища школа шукала нові шляхи розвитку. Управління вищої школи Міносвіти запропонувало у 1992/93 навчальному році зараховувати

всіх бажаючих, а випускати лише тих, чий рівень знань відповідав стандартам якості [186, арк. 10], [211, арк. 15-17]. Ректор Дрогобицького педінституту В.Г. Скотний виступив зі статтею «Вступні екзамени – анахронізм» у тижневику «Освіта» за 7.07.1992 р. [1089], і у педінституті зарахували всіх абітурієнтів. Це викликало проблеми із забезпеченням умов навчання через обмежені матеріальні, викладацькі ресурси. В Уряді побоювались, що це може призвести до відтоку працівників з економіки і зриву призову до армії [211, арк. 17]. У Харківському педінституті після трирічних експериментів було впроваджено нову організацію навчання. Студенти могли самі обирати дисципліни, строки, порядок їх вивчення, час складання заліків і іспитів. Викладачі читали переважно оглядові лекції. Семінарські заняття перетворювались в дискусії, діалоги, ділові ігри. Однак не все себе виправдало. Зимова сесія, стартувавши в жовтні, була розтягнута на кілька місяців [946]. Багато інновацій, наприклад, вільне відвідання лекцій, зменшення аудиторних занять, послаблення дисципліни і зв'язку стипендій з успішністю, на думку проректора Черкаського педінституту І. Кукурудзи, істотно послабили стимули для навчання, підірвали навчальну дисципліну, що загрожувало демократизації навчального процесу, зламу застарілих структур, зміні пріоритетів у навчальних планах і т. ін. [993]. Багато новацій не витримали випробування часом.

У 1993 р. продовжувались зміни в умовах вступних кампаній у бік збільшення автономії ВНЗ. Вони отримали право приймати до 20% (пізніше до 40%) від плану прийому осіб за рахунок коштів місцевого бюджету, підприємств і окремих громадян. До державних ВНЗ почали приймати студентів на контрактній основі, які не пройшли за конкурсом. Спочатку їх було не багато. У Житомирському філіалі КПІ таких було 17 [330, арк. 14], у Київському університеті ім. Т. Шевченка – 270 [716, арк. 4]. Між тим це сприяло покращенню фінансового становища ВНЗ.

Для підвищення об'єктивності оцінок абітурієнтів Міносвіти започаткував експеримент з проведення тестування випускників шкіл і впровадження нових умов прийому до педінститутів (інші ВНЗ діяли за бажанням). З 20 квітня по 10 травня 1993 р. у середніх школах проводились контрольні роботи у формі тестів, результати яких зараховувалися як випускні і як вступні іспити до ВНЗ. Складався рейтинг вступників. За інститутами залишались лише фахові випробування. Конкурси до педагогічних ВНЗ зросли удвічі і склали 2,9 чол. на 1 місце (загалом у державних ВНЗ – 1,4-1,5 чол.) [214, арк. 137]. Тести випробування створювали для абітурієнтів більш сприятливі психологічні умови, зменшували фінансові витрати ВНЗ, протекціонізм, наближали до світового досвіду, але, на думку ректорів Харківського і Полтавського педуніверситетів В.О. Пащенко і І.Ф. Прокопенка, були недостатньо підготовленими організаційно, а також з точки зору змісту тестів і оцінки знань [1045], [1063].

На фахових випробуваннях у ВНЗ 80-90% абітурієнтів не підтвердили оцінок шкільного тестування. Міносвіти пояснювало це невідповідністю тестів програмам, наприклад, тести з іноземної мови для шкіл були спрощеними, для фахових випробувань – надто складними [214, арк. 138]. Система тестів виявилась аморфною і громіздкою [883]. Тестування зачіпало інтереси осіб і структур, які контролювали зарахування студентів. Загалом експеримент з тестуванням не був достатньо підготовленим, тому його результати багатьох розчарували й перехід до

зовнішньої оцінки знань випускників шкіл був відкладений на 15 років. Продовжити експеримент (якій перейшов на постійну основу) вирішили окремі університети: «Києво-Могилянська академія», Чернівецький ім. Ю. Федьковича, Львівський ім. І. Франка [872].

Освітня громадськість стала більше виступати у місцевих ЗМІ з критичними матеріалами, пропозиціями, відстоювала свої права. Найболючішою проблемою залишалось викладання суспільних дисциплін. Проректор Львівського університету А. Карась у газеті «Молода Галичина» (13.02.1992 р.) відмічав, що відмова від ідеологічних амальгам минулого видалась почасти формальною і зовнішньою, концепція викладання гуманітарних і суспільно-політичних дисциплін, прийнята 15.05.1991 р. спільною колегією 6 міністерств, застаріла. На конференції Львівської обласної Ради і Ради ректорів Львівщини ставилось питань про недоцільність викладання курсу історії України в обсязі 90 год., оскільки він вивчався у школі. Краще залишити 36 год. (крім університетів), а решту часу передати для викладання естетики, етики, історії культури, мистецтвознавства. Конференція рекомендувала ВНЗ переглянути програму курсу «Історія України», узгодивши її естафетність із програмою середньої школи, коледжу [949]. Отже, освітяни самі ініціювали важливі зміни у викладанні, чого раніше не могло бути. Наведемо ще один приклад результативності виступів громадськості. Міносвіти 19.05.1993 р. прийняло рішення про обов'язкове викладання соціології у ВНЗ. На той час готували соціологів 3 факультети і 2 відділення, серед яких Одеський держуніверситет. На третій рік підготовки студентів він отримав рекомендацію держадміністрації про припинення прийому на спеціальність «Соціологія» з 1994/95 навчального року під приводом відсутності приміщень і коштів. Лише після втручання Президента соціологічної асоціації України В.І. Воловича рекомендації було скасовано [879].

Досягненнями цього періоду варто вважати досить активний розвиток міжнародних контактів на рівні ВНЗ. Так, Львівський університет налагодив прямі стосунки з 14 університетами США, Канади, ФРН, Франції, Польщі, Голландії тощо, що надало можливість стажуватись, обмінюватись викладачами та студентами [872]. Важливою була подальша передача ВНЗ частини управлінських функцій центральних органів, що відображалось у статутах ВНЗ [110]. За рішенням вчених рад університети могли самі визначати структуру, функціональні обов'язки, навчальні програми тощо. Так, у 1991 р., за рішеннями Вченої ради Київського університету, було створено 10 кафедр, Інститут українознавства, фізико-математичний і гуманітарний ліцеї. У 1992 р. скорочено навчальний відділ і проректора з навчальної роботи, їх функції передано на факультети і кафедри, які отримали широкі функції і необхідну самостійність [707, арк. 25-27].

З початку 1990-х рр. вища школа разом з суспільством опинилась у винятково складних економічних умовах. Її фінансування зменшилось у 3-4 рази [1297, с. 136]. З квітня 1993 р. припинено бюджетне фінансування господарських витрат, ремонту приміщень [332, арк. 34]. Зривалось тепло- та енергопостачання навчальних закладів, у деяких містах ставало питання про їх закриття. Одночасно спостерігалось марнотратство коштів на популістські політичні заходи. Наприклад, під час виборчих перегонів прем'єр-міністр В.П. Фокін привіз у м. Золотоношу на зустріч з виборцями популярних зірок російської естради і там «витанцьовував з

ними», як висловився начальник управління освіти Черкаської облдержадміністрації А.І. Кузьмінський, замість того, щоб витратити ці мільярди на освіту [217, арк. 4]. У країні відбувалось стрімке майнове розшарування на тлі неефективної політики та відчуження влади від інтересів народу.

За висловом американського економіста А. Аслунда, створювалась «економіка рантьє». Так, купуючи продукцію металургійної і хімічної промисловості за внутрішніми цінами, що через державне регулювання й дешеву робочу силу складала 10% від світових, «рантьє» продавали її на зовнішніх ринках за світовими цінами. Прибутки від таких операцій переважно йшли за кордон і в 1992 р. склали 4,1 млрд. дол. США або 20% валового національного продукту України [1388, с. 70-71]. За підрахунками експертів до середини 1990-х рр. з країни було вивезено 25-50 млрд. дол. США (за офіційними даними – 1 млрд.). Валовий національний продукт скоротився з 1992 по 1994 рр., за різними оцінками на 56-62,5%, промислове виробництво – на 42,1% [1388, с. 65, 75, 76]. Дотаційна політика держави, яку подавали як спосіб порятунку виробництва, також виступала джерелом надприбутків «рантьє», що використовували держбюджет як джерело викачування дешевих кредитів. За даними МВФ, державні кредити українським підприємствам у 1992 р. становили 65% ВВП, у 1993 р. – 47%, а дотації склали 8,1% ВВП 1992 р. і не менше 10,8% 1993 р. [1388, с. 74]. Між тим, державний сектор у першій половині 1990-х рр. був головним джерелом доходів для 64% громадян. У 1994 р. середня зарплата українців складала 17-20 дол. США і не виплачувалась місяцями, або частково чи «натурою». Зростання заборгованості по зарплаті тривало з середини 1993 р. по 1997 р., коли державна заборгованість склала 4 млрд. 188 млн. грн. (майже 1 млрд. дол.) [1388, с. 77-78], що було катастрофічним для населення, однак представляло невелику частку коштів, вивезених можновладцями за кордон.

Владні структури намагались утримати соціальну рівновагу за допомогою мінімізації соціальних змін, збереження старих структур і механізмів соціального управління [1288, с. 39]. Звідси уповільнені темпи і непослідовність освітніх перетворень, поширення тіньових відносин і розрив між декларованими принципами, цілями та бездіяльністю щодо їх втілень. Пом'якшити соціально-економічну ситуацію мали перші парламентські і президентські вибори у 1994 р. В них, зокрема, з метою привернути увагу до проблем галузі, як самовисуванець, брав участь міністр освіти П.М. Таланчук (отримав 0,55% голосів).

Кризове становище державної вищої школи відображалось у падінні зарплати педагогів, яка під час інфляції не індексувалась і виплачувалась вкрай нерегулярно. Середня зарплата освітян знаходилась на 44 з 48 місць у рейтингу зарплат. Якщо останню по промисловості взяти за 100%, то у IV кварталі 1990 р. по вищій школі вона склала 72,7%, у 1993 р. – 67,7% [222, арк. 1]. З розрахунку на одного українця на освіту витрачалось близько 40 дол. США (у розвинених країнах Азії – 1260, Америки – 1000) [211, арк. 175]. Це призводило до відтоку інтелектуальних кадрів. За 1993-94 рр. 20% вчених перейшли до комерційних структур і зарубіжних фірм [638]. Чимало викладачів прагнуло виїхати з країни. Наприклад, у 1992 р. не повернулось 12 викладачів Київського університету, які працювали за кордоном [707, арк. 25]. Віце-президент НАНУ П.Г. Костюк відмічав, що скорочення фінансування науки було закономірним, однак воно відбувалось за рахунок

найбільш цінних фундаментальних досліджень і вчених, що вело до зменшення елітної частини суспільства [977], гальмувало розвиток громадянського суспільства.

До 1993 р. стало очевидним, що перехід від державного фінансування на комерційні засади, залучення позабюджетних коштів давався ВНЗ дуже важко. Гальмували цей процес невідпрацьованість економічного і правового механізму, економічна криза, відсутність попиту на інтелектуально містку продукцію, технології тощо. Основними джерелами фінансування залишались кошти держбюджету і фізичних осіб. До ВНЗ системи Міносвіти за рахунок держбюджету в 1995 р. було прийнято – 78,4% студентів, за кошти окремих осіб – 15,5%, за рахунок галузей економіки – 4,4% і регіональних бюджетів – 1,8% [234, арк. 178]. Тобто зв'язки ВНЗ з виробництвом, яке переживало кризу, майже припинились.

В цих умовах Спілка ректорів ВНЗ 15.04.1993 р. направила листа Президенту Л.Д. Кравчуку з пропозиціями поліпшення фінансового стану галузі. Серед них три пропозиції, реалізація яких не вимагала значних коштів: 1) звільнити державні ВНЗ від оподаткування, 2) закріпити за ними в безоплатне користування землю, будівлі, обладнання з заборонаю їх відчуження, 3) припинити некомпетентне втручання в діяльність ВНЗ з боку місцевої влади. Відповіді отримано не було. Лист було переадресовано іншим структурам. Відписки були одержані від Державної податкової інспекції (про недоцільність звільнення від податку на прибуток) і Фонду держмайна, що майно державних ВНЗ приватизації не підлягає (хоча про це у листі не йшлося) [217, арк. 6-7]. Між тим відбувались наступи на землі, будівлі ВНЗ, що призвело до певного протистояння провідних ВНЗ і урядових структур.

Проілюструємо це на прикладі Київського університету ім. Т. Шевченка. Під час масового виникнення нових університетів Вчена рада звернулася до уряду з проханням надати Київському університету статус автономного незалежного та забезпечити фінансуванням [707, арк. 29]. Клопотання задовольнили через два роки. Указом Президента України від 21.04.1994 р. Київському університету було надано статус національного самоврядного (автономного) державного університету, який здійснює свою діяльність за власним Статутом, що реєструється Міносвіти. Уряду належало з 1995 р. фінансувати КНУ через Держбюджет окремим рядком за індивідуальними нормативами. Указом заборонялось органам виконавчої влади передавати будь-кому закріплене за університетом майно [68].

Проте вже 12.08.1994 р. заступник Голови Верховної Ради О. Ткаченко без попередження адміністрації КНУ вніс у проект постанови Президії ВР пункт, що зобов'язує Кабмін вирішити питання про передачу навчальної і житлової бази по вул. Мельникова, 36 (інститути міжнародних відносин і журналістики) з балансу університету на баланс Верховної Ради для розміщення Національної академії підготовки кадрів державного управління. До проекту давалась доповідна записка з обґрунтуванням необхідності таких дій [716, арк. 5]. Коли проект постанови не прийняли, О. Ткаченко пообіцяв повернутись до цього питання, адже Президія ВР вирішила відібрати приміщення у КНУ. Коментуючи це рішення, ректор В.В. Скопенко, зазначив, що йшлося не про приміщення, а про принцип, про ставлення можновладців до ВНЗ, а також неправомірні дії владних структур Старокиївського і Московського районів Києва, які дозволили розташувати торгівельні точки, бензоколонки на території університету і [716, арк. 6]. Лише у

липні 1995 р. Комісія з питань науки та освіти ВР запропонувала розробити нормативно-законодавчі акти по збереженню майна, земельних ділянок, дослідних господарств ВНЗ, щоб не допускати їх вилучення місцевими органами влади.

Державні органи управління для полегшення економічного стану галузі намагались заохочувати керівників ВНЗ до пошуку позабюджетного фінансування. У наказі Міносвіти від 13.03.1993 р. пропонувалось визначити пріоритетні напрями розбудови системи освіти, прискорити адаптацію галузі до умов ринку, впровадити ефективні механізми використання людських, матеріальних, енергетичних і фінансових ресурсів в умовах приватизації та підприємництва [191]. Для покращення становища проводились численні засідання, наради, обговорення. Постійна корекція політичного курсу заважала аналізу проведених перетворень, розпорошувала сили, кошти, дезорієнтувала колективи ВНЗ.

16.03.1994 р. Міносвіти ухвалило Перелік платних послуг, які могли надавати ВНЗ: 1) виготовлення і реалізація товарів народного споживання, 2) здобуття другої вищої освіти, 3) поглиблене вивчення окремих предметів понад навчальний план, 4) підготовка до вступних іспитів, 5) організація лекторіїв, курсів по вивченню української й іноземних мов, комп'ютеру, 6) навчання студентів понад встановлене держзамовлення, 7) платні гуртки, секції, 8) консультації (аспірантів, докторантів), 9) культосвітні послуги, 10) здача в оренду приміщень, 11) користування обладнанням, копіювальною технікою. До наукових платних послуг віднесені: прийом кандидатських іспитів, цільових сторонніх аспірантів, зовнішня експертиза атестаційних справ здобувачів, надання послуг з міжнародного співробітництва тощо [222, арк. 93]. У порівнянні з відповідними рішеннями 1990 р. додавались напрямки : виготовлення та реалізація товарів, надання приміщень в оренду.

ВНЗ шукали можливості для економії, нові механізми і джерела фінансування: оптимізували керівництво, скорочували штати, структурні підрозділи, аудиторні заняття, збільшували педагогічне навантаження, прийом студентів на контрактній основі, раціональніше використовували площі, поширювали платні освітні послуги, консультування, залучали спонсорів. Ці питання обговорювались у ЗМІ. Під час аналізу публікацій ми помітили динаміку настроїв керівників ВНЗ: від звинувачень влади у нехтуванні економічними проблемами вищої школи до усвідомлення власної відповідальності щодо адаптації до ринкових умов і пропагування позитивного досвіду. Найбільше це помітно по статтях у місцевій пресі протягом 1994 р., самі назви яких є дуже характерними. Це статті ректорів Донецького держуніверситету В. Шевченка «В стані нестабільності стабільно лише злиденне існування освіти» [1126], Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування В.С. Кондратця «Знання – товар, але освіта, зведена до базару, загине...» [965], Уманського педінституту В. Кузя «Скільки виходів зі скрути» [992], Харківського педуніверситету І.Ф. Прокопенка «Вузи не зможуть залишатись островами в ринковому морі» [1063], Одеського політехнічного університету В.П. Малахова «Культгаючи, університет стає на ноги» [1008], Житомирського інженерно-технічного інституту І. Новохатька «Самі собі господарі...» [1030]. Виступи керівників ВНЗ загалом відображали реальні процеси та настрої.

Зазначимо, що освоєння нових джерел фінансування підштовхувало і ідейних керівників до зловживань службовим становищем. Так, нестачі

матеріальних цінностей у 1993 р. були виявлені у Дніпропетровській гірничій академії, Київському державному університеті, Державній льотній академії [217, арк. 11]. Поставало питання впорядкування та посилення державного контролю за фінансовою діяльністю ВНЗ.

Загалом, можливості надання платних послуг у кожному ВНЗ суттєво відрізнялись. Якщо в Київському економічному університеті були отримані кошти, які дорівнювалися 100% державного фінансування, то у київських торговельно-економічному інституті – 8%, в педагогічному університеті – 0,8% [222, арк. 94]. Це ставило ВНЗ у різні умови. Так, Київський університет у 1994 р. понад план зарахував 270 студентів. До каси було внесено 25 млрд. крб., які використовували на розвиток матеріальної бази. Щороку на I курс приймали близько 70 іноземних громадян [716, арк.4]. У 1995 р. вчені Київського університету виконували 493 держбюджетних наукових тем і 16 з госпдоговірної тематики на суму 308,1 млрд. крб. [720, арк. 34]. Однак цих коштів не вистачало, адже з бюджету фінансувались (нерегулярно) тільки зарплата і стипендії. На 1.08.1995 р. борг КНУ склав (у млрд. крб.): за теплову енергію - 257,2, за воду і каналізацію - 92,8, за обслуговування ліфтів - 0,8, за вивезення побутових відходів - 3,6 [720, арк. 33].

В інших ВНЗ картина була не кращою. У Житомирський філіал КПІ у 1993 р. було зараховано 17 студентів на контрактній основі [330, арк. 14], обсяг держбюджетних наукових робіт склав 21,3 млн. крб., госпдоговірних – 58,6 млн. крб. [333, арк. 6]. На кінець 1993 р. філіал опинився у тяжкому фінансовому становищі і не міг розплатитись за комунальні послуги [332, арк. 27] (лише за теплоносії борг склав біля 250 млн. крб.). Директор філіалу Б.Б. Самоткін на Вченій раді 29.11.1993 р. пропонував ввести надзвичайний стан. Звернення до КПІ, держадміністрації не допомогли. За сприянням об'єднання «Імпульс» філіал намагався дотягнути до кінця грудня, щоб завершити семестр. З 03.01.1994 р. оголошувались канікули на місяць, щоб розрахуватись з боргами. Вводився режим економії електроенергії: у 18 год. відключалися всі споживачі, лабораторні роботи для вечірників переносились на вихідні. Питання ставало взагалі про збереження інституту [331, арк. 22]. Міністр охорони здоров'я Ю.П. Спіженко, оцінюючи роботу галузі за 1992 р., визнав, що вона не розвивалась, а боролась за виживання, і така ситуація буде основою політики в найближчому майбутньому [612]. ВНЗ культури і мистецтв не могли придбати ноти, клавіри, партитури, апаратуру звукозапису, комп'ютери, оргтехніку, поповнити фонотеки і відеотеки, руйнувалась система національного кінематографу. У такій ситуації, як зазначив в. о. міністра культури М. Яковина, доводилось говорити не так про відродження і розвиток національної культури, як про її виживання [670, арк. 121].

Отже, можливості заробляти були досить обмеженими. Навчання за контрактом тільки набирало темпи, госпрозрахункові наукові дослідження скорочувались через спад виробництва, зростання цін, інфляцію. У Житомирському сільськогосподарському інституті у 1992 р. було згорнуто дослідження з 5 госпрозрахункових тем [346, арк. 54, 55], у Житомирському філіалі КПІ у 1993 р. зачинено 3 філіали кафедр у навчальних комплексах [333, арк. 6], у КНУ у 1995 р. кількість тем по базовому фінансуванню зменшилася на 48 і за госпдоговорами на 32 теми [720, арк. 34].

Для економії витрат почали підвищувати навантаження викладачів. У звіті КНУ за 1994-95 навчальний рік зазначалось, що університет відчуває жорсткі фінансові обмеження, що вимагало перегляду нормативів навчального процесу, при збереженні штату викладачів і контингенту студентів з нормативним співвідношенням кількості студентів до викладачів 8:1. Навчальне навантаження викладачів мало зростати з використанням усіх резервів [721]. Передбачалось залучення наукових співробітників до занять зі студентами на громадських засадах на 0,25 ставки, передача частини педнавантаження аспірантам – до 60 год. на рік без оплати, проведення занять на молодших курсах кращими старшокурсниками, зокрема, у межах їх педпрактики [722, арк. 14-15]. У Житомирському філіалі КПІ загальний обсяг лекційного навантаження докторів наук, професорів склав у 1992 р. 886 год. [324, арк. 1], у 1993 р. – 927 год. [333, арк. 6]. У Житомирському сільськогосподарському інституті навантаження планувалось до 1000 год., де не менше 50% складали аудиторні заняття [345, арк. 88].

Серйозного негайного покращення вимагала матеріальна база ВНЗ, особливо оснащення комп'ютерною та копіювальною технікою [704, арк. 178]. Найбільш актуальним це було для технічних ВНЗ. Наприклад, у Житомирському філіалі КПІ на кінець 1993 р. лише 33% майбутніх інженерів вміли працювати за комп'ютером [331, арк. 19]. У 1995 р. локальні мережі мали тільки 12 ВНЗ. Кращою ситуація була у Черкаському інженерно-технічному інституті, КНУ, університетах Київському політехнічному, Львівській політехніці, технологічному університеті Поділля (м. Хмельницький) [224, арк. 162].

Більшість ВНЗ продовжувало розглядати шлях покращення свого становища через підвищення статусу, що збільшувало тиск на бюджет. На початку 1994 р. майже кожний четвертий заклад мав найвищий рівень акредитації: класичних університетів було – 14 (8,8%), технічних університетів – 8 (5,0%), галузевих університетів – 10 (6,3%), академій – 9 (5,7%), інститутів – 118 (74,2%) [222, арк. 88]. Щоправда, перед країною стояло питання збільшення кількості студентів, адже ВНЗ забезпечували місцями 36% випускників середніх закладів, у той час як США – 60%, Японія – 70%, Німеччина – 58%, Великобританія – 53%, Франція – 55% [250, арк. 134]. Однак у розвинутих країнах зростання кількості студентів відбувалось переважно за рахунок укрупнення діючих ВНЗ. Масове створення університетів викликало осуд посадовців і громадськості. Віце-прем'єр-міністр І.Ф. Курас 28.05.1996 р. виступив з критикою так званого вдосконалення мережі ВНЗ. Новостворені університети й академії в умовах економічних негараздів, відсутності відповідного досвіду в багатьох з них не могли забезпечити якість і широкий спектр діяльності. Наукові школи, університетські традиції формуються роками, – зазначив І.Ф. Курас [250, арк. 139-140]. Голова Ради ректорів В.В. Скопенко [716, арк. 5], [707, арк. 29], ректор Національної юридичної академії В.Я. Тацій на колегіях міністерства неодноразово критикували ці процеси. Останній назвав розширення системи освіти руйнацією вищої школи і найбільшою шкодою для її системи [250, арк. 113]. Однак ситуація не змінювалась.

Серед абітурієнтів найбільшою популярністю користувались юридичні науки. Лише у КНУ у 1994 р. серед 270 студентів, прийнятих за контрактом, 130 – на

юридичний факультет (Інститут міжнародних відносин – 91, іноземна філологія – 27, економіка – 16) [716, арк. 4]. У 1995 р. найбільший конкурс також був на правознавство [720, арк. 46]. Між тим у 1995 р. вже діяло 60 ВНЗ, які готували юристів, а за неофіційними даними біля 100. Лише МВС мало у своїй структурі 18 ВНЗ [250, арк. 113]. Кошти на їх створення поступали з держбюджету при тому, що деякі нові ВНЗ не мали підстав для навчання (викладачів з науковими ступенями, підручників). Це загрожувало перенасиченню ринку юристами низької кваліфікації.

Необхідно вказати, що підготовка юридичних кадрів мала серйозні проблеми й у радянській період. Мінвузом УРСР 28.10.1987 р. було прийнято рішення «Про стан і завдання по кардинальному покращенню підготовки юридичних кадрів у ВНЗ республіки», де визнавалось, що підготовка юридичних кадрів не відповідає сучасним вимогам, а темпи й якість перебудови навчально-виховного процесу незадовільні [122, арк. 5]. Юридичні факультети були недостатньо забезпечені викладацькими кадрами, нормативними актами, навчально-методичною літературою тощо. Студенти загалом мали невисокий рівень знань, якість дипломних робіт випускників стаціонару нерідко поступалась роботам заочників. Лише незначна кількість дипломних проектів рекомендувалась до практичного застосування. У 1984-86 рр. з органів прокуратури республіки було звільнено 14 випускників Харківського юридичного інституту (6 чол.), Київського та Львівського університетів з причини професійної непридатності [122, арк. 6-7]. Тому якість підготовки в новостворених юридичних ВНЗ викликала обґрунтовану критику, до якої не прислухались керівники державних органів управління.

Щоправда, були й інші приклади. Міністерство охорони здоров'я діяло з державницьких, а не корпоративних інтересів, обґрунтовуючи доцільність зменшення випуску лікарів і перерозподілу їх між спеціальностями (зі збереженням кількості викладачів) [610]. Проте при наявності у 1996 р. в системі МОЗ 15 ВНЗ, які випускали достатню кількість лікарів (8 тис. щороку), ще 10 медінститутів і факультетів розвивались поза системою МОЗ (4 у системі Міносвіти, 6 приватних ВНЗ), в яких навчалось понад 4 тис. студентів. 22.02.1996 р. міністр охорони здоров'я Є.С. Короленко закликав ДАК і Міносвіти перевірити новостворені установи щодо доцільності їх існування [625]. Кількісні характеристики системи охорони здоров'я значно перевищували реальні потреби населення. В Україні на 1 лікаря припадало 222 жителя, в США – 428, Канаді – 464, Англії – 729, Німеччині – 656 [610, арк. 10]. Хоча рівень обладнання, устаткування в нас гірший, треба було об'єктивно аналізувати цю статистику й оцінювати реальні потреби і можливості.

На тлі зростання чисельності ВНЗ відбувалось зниження рівня підготовки, на що вказували результати міністерських контрольних робіт з фундаментальних дисциплін [198, арк. 71, 72], [211, арк. 212-213]. Перевірки Держінспекції показали, що абсолютний показник успішності студентів у 1993 р. складав 65%, 1994 р. – 49%, 1995 р. – 44%, якісний показник відповідно 34%, 24%, 21% [224, арк. 161]. Розрив між підсумковими результатами контролю ВНЗ і міністерства за 3 роки виріс у 2 рази: з 24% 1993 р. до 46% 1995 р. У ВНЗ МОЗ також зафіксовано падіння рівня знань. За атестацією Кримського і Львівського медінститутів у 1993 р. з програми невідкладних станів, рівень знань становив 42% [614, арк. 30].

Причинами зниження фундаментальної підготовки Міносвіти вважало відсутність цілеспрямованого контролю за підготовкою студентів, зменшення забезпеченості сучасною технікою, підручниками, годин з фундаментальних дисциплін деякими ВНЗ [226, арк. 18]. До цього переліку необхідно додати: відтік кваліфікованих викладачів і зменшення можливості підвищення кваліфікації, погіршення шкільної підготовки і навчальної дисципліни студентів, залежність ВНЗ від кількості студентів, що зменшувало вимогливість до них. Зокрема, на Вченій раді Житомирського філіалу КПІ 27.12.1993 р. відмічалось зниження якості стажування викладачів на підприємствах, в наукових установах і ВНЗ [332, арк. 30], про послаблення навчальної дисципліни студентів йшлося на Вчених радах КНУ [704, арк. 179], Житомирського сільськогосподарського інституту [350, арк. 52], Інституту муніципального менеджменту та бізнесу [365, арк. 5], [370, арк. 31].

При цьому провідні ВНЗ намагались втримувати високі показники успішності. У КНУ у 1994/95 навчальному році успішність склала 92,7%, 12,5% студентів закінчили навчання з відзнакою [716, арк. 1]. Якість навчання часто досягалась через відсів невстигаючих. Так, у Чернігівському філіалі КПІ на початку 1990-х рр. з року в рік контингент студентів після першої сесії зменшувався удвічі через недостатню підготовку з математики і фізики [423, арк. 26]. У Житомирському філіалі КПІ у 1992 р. прийняли 130 студентів і 34 відрахували за неуспішність [324, арк. 1]. Навіть у приватних ВНЗ, наприклад у київському Інституті муніципального менеджменту та бізнесу, на I курсі у 1993 р. починали навчання 80 студентів, на II – 56, на III – 24 [370, арк. 31].

Під час аналізу архівних документів у авторки склалось враження, що органи управління не завжди уявляли ситуацію у ВНЗ. Надамо приклади. Колегією Міносвіти 26.04.1993 р. було визначено, що посилюється мотивація творчої праці викладачів, студентів та їх соціальний захист, підвищується ефективність наукової та підприємницької діяльності. А на сторінці нижче, що ускладнюється кадрова ситуація в ВНЗ, визначилась тенденція відтоку кращих фахівців, різко зменшилась частка викладачів з науковими ступенями та званнями, гостро постає проблема старіння педагогічних кадрів [211, арк. 7]. Схожа ситуація спостерігалась в інших міністерствах. У матеріалах колегії Мінкультури від 28.02.1994 р. відзначено, що у ВНЗ вкрай недостатнє методичне забезпечення навчального процесу, знижений професійний рівень випускників вокальних факультетів, міністерство не забезпечило постійного цілеспрямованого контролю за якістю підготовки кадрів, не має ефективної системи підтримки молодих талантів; відсутність нормативних актів, які б соціально захищали студентів, призвела значну їх частину до зубожіння [668, арк. 93]. За два місяці Мінкультури у рішенні від 28.04.1994 р. вже відзначало, що система освіти в галузі культури є стабільною, врегульованою, забезпечує професійну підготовку кадрів, зростає науковий потенціал ВНЗ культури і мистецтва, динамічно розвивається мистецька наука [669, арк. 125]. Обидва документи були надані на підпис міністру. Відсутність в урядовців реальної картини щодо стану вищої школи заважала аналізу ситуації та модернізації галузі. Не обходилося без необдуманих планів на зразок передачі до місцевого підпорядкування педагогічних і медичних ВНЗ, які обслуговували регіональні

потреби [219, арк. 34]. Це викликало обурення освітян, адже на місцевому рівні фінансових можливостей для утримання навчальних закладів було менше.

Наявні проблеми в системі управління існували і в інших міністерствах. В рішенні колегії МОЗ від 27.02.1992 р. констатовано, що складності реформування галузі обумовлені не лише нестабільною економікою, але й недостатньою підготовленістю керівників органів і установ. Зіткнувшись з новими вимогами при обмежених ресурсах, вони не завжди правильно визначали конкретні першочергові завдання [609]. У рішенні від 21.11.1995 р. наголошувалось на необхідності продуманої та ефективною перевірки ВНЗ, оцінки конкретних показників їх роботи за кінцевим результатом, аналізі причин проблем, що виникли [619]. Отже, внутрішній фактор оптимального освітнього менеджменту визнавався не менш важливим, ніж негативні зовнішні впливи.

Загалом складалось враження, що послідовної реальної концепції реформування освітньої галузі не було, тому рішення під час реалізації вимагали постійного коригування. Ще не відслідковувався результат попереднього нововведення, як пропонувався наступний. Керівництво Міносвіти на колегії 16.03.1994 р. самокритично визнало, що йому не вдалось створити оптимальної системи управління освітою. Вона мала стати більш гнучкою, динамічною, готовою до сприйняття новацій, поєднувати елементи централізованого і децентралізованого підходів, розвивати горизонтальні зв'язки з суб'єктами управління на всіх рівнях. ВНЗ мали отримувати від міністерства не стільки кошти і матеріальні ресурси, скільки права [217, арк. 19, 22]. У середині 1990-х рр. керівництво галузі висловлювались проти продовження радикальних перетворень, за доречність певних коректив, вдосконалення і тільки за умов позитивного результату проведення новацій в життя [250, арк. 111-112]. Вищій школі був потрібен новий менеджмент, моніторинг реформ, системний механізм її саморегуляції.

У зв'язку з скрутним економічним становищем серед освітян поширювались настрої невдоволення державною політикою. Організатором акцій протесту щодо захисту прав працівників і студентів ВНЗ виступила профспілка працівників освіти і науки. Після здобуття незалежності України вона змінила модель і напрямок своєї діяльності, оволодівала новими підходами у відстоюванні інтересів освітян і студентів, взаємовідносинах з владою. Стало нормою звернення комітетів профспілки до керівників держави і місцевих органів влади, народних депутатів, органів нагляду за дотриманням законності з приводу порушення трудового законодавства, ущемлення прав працівників бюджетних галузей. Період, що розглядається, позначився небувалом піднесенням активності галузевої профспілки.

Лідери профспілки вважали, що при розробці програм реформування економіки не враховувалась роль освіти як одного з базових факторів розвитку суспільства. Оцінка інтелектуальної праці з боку держави стала небувало низькою. Якщо ставлення до освіти не зміниться – наша держава в перспективі не зможе бути конкурентоздатною на світовому рівні [816, арк. 1]. На VII пленумі ЦК профспілки 1.12.1993 р. її голова Л.С. Сачков зазначав, що якщо у вересні можна було говорити про безперервність роботи освітянської галузі, то у жовтні глибокі кризові процеси привели навчальні заклади, викладачів, вчених, студентів до тієї межі, за якою настає катастрофа [805, арк. 1]. Ми опинились у ситуації, продовжував Л.С. Сачков,

коли байдужість суспільства, виробничників до проблем освіти, відсутність позитивних змін змушує профспілковий актив готуватись до довготривалої упертої боротьби за законні інтереси освітян [805, арк. 10]. У постанові VII пленуму зазначалося, що ЦК профспілки в тактиці дій буде поєднувати форму діалогу з засобами силового тиску, не забороненими чинним законодавством [806, арк. 2].

У червні 1993 р. була організована Всеукраїнська акція протесту проти наступу на права працівників, пікетування, зустрічі страйкомів з представниками різних гілок влади. Виступаючи у лютому 1994 р. на мітингу перед 3 тис. освітян, голова галузевої профспілки Києва А.К. Свиридов охарактеризував становище у ВНЗ як катастрофічне, коли викладачам взагалі перестали платити і так мізерну зарплату. Так, з початку року викладачі та студенти Київського політехнічного інституту не одержали жодної копійки. За короткий термін КПІ втратив 9 професорів, 33 доцентів, 55 викладачів, понад 500 науковців [1510, с. 150].

У лютому 1994 р. представники бюджетних сфер провели зустріч з Президентом Л.М. Кравчуком, де намагались привернути увагу до катастрофічного стану галузі. Він характеризувався жебрацькою заробітною платою, її хронічною затримкою, щорічним зменшенням асигнувань на розвиток науки, придбання приладів і матеріалів, наукові відрядження, на практику студентів, видання науково-методичної літератури, відтоком науково-педагогічних кадрів, браком санітарного лікування, будівництва. ВНЗ мали багатомільярдні заборгованості за комунальні послуги. Вимагалось розморозити виконання статей 52, 54 Закону «Про освіту». Під час зустрічі була створена урядова комісія для підготовки пакету директивних документів щодо розв'язання нагальних потреб [939]. Звернення освітян до керівників держави, акції протесту, дводенний страйк працівників ВНЗ, тиск на місцеві владні структури дали на той час вагомий результат. Верховна Рада запровадила доплати спеціалістам освіти до рівня середньомісячної заробітної плати по народному господарству [1510, с. 150].

У квітні 1994 р. галузева профспілка вступила в колективний трудовий спір з Кабінетом Міністрів. В ході останнього профспілка пройшла всі етапи, передбачені законодавством і вийшла на розгляд конфлікту на рівні трудового арбітражу, результатом чого стало підписання сторонами конфлікту відповідного протоколу. Однак досягнуті домовленості реалізувались незадовільно. Урядова сторона не виконала основного – не було внесено в порядку законодавчої ініціативи пропозицій щодо нової редакції Закону «Про освіту» по блоку соціальних пільг.

З початком нового 1994/95 навчального року соціальна напруга у закладах освіти зростала. За рівнем оплати праці освітяни опинилися на останньому місці. ЦК профспілки звернувся з листом до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, який був по суті проігноровано. На підтримку вимог профспілки пройшла хвиля протесту. 16.11.1994 р. працівники освіти і науки пікетували Верховну Раду, 27 листопада відбулась масова демонстрація у Києві, 2 грудня – перша загальнонаціональна акція протесту в усіх вузівських центрах, 1-3 грудня – апофеозом акцій став масовий страйк у Києві. За даними профспілки, на вулиці вийшло 50 тис. працівників установ освіти [1510, с. 150].

Загалом, у 1992-95 рр. країна тричі була на межі загальнонаціональних страйків освітян, локальні страйки відбувались практично в кожній області. За

даними статистики, серед усіх страйкуючих в країні у 1994 р. 74% склали працівники освіти, 24% – промисловості, близько 2% – інших галузей [811, арк. 9]. Отже, освітяни, перш за все вчителі, були найактивнішими учасниками акцій протесту. Завдяки цьому вдалось врегулювати низку проблем трудових відносин. Було прийнято нормативні акти соціального спрямування, рішення про 40-годинний робочий тиждень, заблоковано законопроекти, які несли погіршення життєвого рівня населення, встановлено додаткові пільги для пенсіонерів, чорнобильців, багатодітних громадян тощо. Впродовж 1992-95 рр. ЦК профспілки тричі звертався до Генерального прокурора: на початку 1992 р. через порушення урядом ст. 52 Закону «Про освіту», наприкінці 1994 р. щодо необхідності вжити заходів по забезпеченню виконання урядом Положення про порядок встановлення доплат спеціалістам освіти, у листопаді 1995 р. у зв'язку з порушенням Мінфіном ст. 115 Кодексу Законів про працю в частині виплати зарплати працівникам ВНЗ і стипендій студентам. Зусиллями профспілкових органів усіх рівнів і освітян вдалось добитись від уряду у 1992 р. забезпечення виконання ст. 52 Закону «Про освіту», а у 1994 р. – поновлення чинності цієї статті [див.: 811, арк. 8-11].

Однак низький рівень зарплати, затримки її виплати, гіперінфляція, припинення бюджетного фінансування на утримання ВНЗ, придбання обладнання, літератури залишались, що погіршувало стан галузі. III з'їзд працівників освіти і науки 22.11.1995 р. засудив проведення економічної реформи за рахунок людей праці, фінансування освіти за «залишковим принципом» [813, арк. 2]. Освітяни наполягали на невідкладній реформі оплати праці на основі реальної оцінки вартості робочої сили, як зазначалось у Зверненні делегатів III з'їзду до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України. У випадку невиконання вимог делегатів з'їзду щодо погашення заборгованості по зарплаті, стипендіях і комунальних платежах ЦК профспілки залишав за собою право закликати своїх членів до акцій протесту, адекватних діям уряду [815]. У Програмі дій профспілки на 1996-2000 рр., яку прийняв III з'їзд, було схвалено рішення про створення при ЦК профспілки фонду солідарності і милосердя для матеріальної підтримки своїх членів у зв'язку з участю у страйку і з інших причин соціального характеру [814, арк. 5]. Зазначене свідчило про серйозні наміри освітян у боротьбі за свої права.

Кризовий стан галузі і поширення масових акцій протесту змусили владу повернутись обличчям до проблем освіти. Поворотним став 1995 р. 17 лютого відбулись перші парламентські слухання «Про стан освіти в Україні», 14 липня прийнята постанова Президії Верховної Ради «Про хід виконання Постанови Верховної Ради України «Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні» від 17 лютого 1995 р.». Побачили світ укази Президента України «Про Основні напрямки реформування вищої освіти в Україні» від 12 вересня, «Про заходи щодо вдосконалення діяльності органів освіти» від 10 жовтня тощо. Це говорило про визнання на державному рівні важкого стану галузі та необхідності кардинальних змін.

Щоправда у кількісному відношенні показники вищої школи покращились через виникнення приватних закладів, перетворення інститутів в університети, поширення контрактної форми навчання у державних ВНЗ, що призвело до збільшення кількості студентів, аспірантів, спеціалізованих рад. До 1995 р. діяло 14

класичних і 45 технічних університетів, 30 академій, 72 інститути державної форми власності. Ліцензію отримали понад 90 ВНЗ I-IV недержавної форми власності. У 134 ВНЗ і 197 науково-дослідних установах навчалось близько 14 тис. аспірантів, у 55 ВНЗ і 56 науково-дослідних установах – близько 600 докторантів. Працювало 636 спеціалізованих рад [77].

Разом з тим учасники Парламентських слухань 17.02.1995 р. констатували відсутність умов для виконання Державної національної програми «Освіта (Україна XXI століття)», належного соціального захисту учасників навчально-виховного процесу, наявність фактів порушення прав громадян на здобуття освіти, повільне оновлення її змісту, необхідність удосконалення мережі ВНЗ різних форм власності, неналежний рівень кадрового забезпечення освіти та науки тощо. Було підкреслено, що зменшення фінансування освіти і науки призвело заклати освіти, значну частину студентства, педагогічних працівників і науковців до зубожіння. Під загрозу поставлено майбутнє країни, її інтелектуальний, творчий, культурний потенціал. Зазначалось, що освіта поступово втрачала роль одного з найпродуктивніших факторів розвитку суспільства, утвердження державності [36].

Учасники слухань рекомендували Кабінету Міністрів до 1.03.1995 р. внести на розгляд Верховної Ради проект нової редакції Закону «Про освіту», розробити низку законопроектів, зокрема «Про вищу освіту», а також розглянути питання про: 1) створення видавничого об'єднання «Підручник», 2) визначення взаємних зобов'язань випускників ВНЗ і замовників спеціалістів, які навчалися за держзамовленням, і гарантії їх працевлаштування, 3) зміни порядку створення, реорганізації і ліквідації закладів освіти; передбачити, що ВНЗ III-IV рівнів акредитації незалежно від форм власності створюються Кабміном, 4) запровадження нового механізму фінансування освіти й науки, передбачивши елементи прямого, нецентралізованого фінансування їх закладів, 5) визначення переліку безкоштовних і платних освітніх послуг, 6) впровадження дієвого механізму соціального захисту учасників навчально-виховного процесу тощо. Було рекомендовано Міносвіти, АПНУ розробити вимоги до нових підручників, запровадження нових стандартів освіти; міністерствам освіти, культури, у справах молоді і спорту спільно з НАНУ і АПН розробити концепцію виховної роботи зі студентами; Держкомітету по телебаченню і радіомовленню вжити заходів по вдосконаленню молодіжних радіо- й телепрограм і неприпустимості пропаганди насильства та порнографії [36].

За 5 місяців за результатами аналізу виконання рекомендацій парламентських слухань прийнято Постанову Президії Верховної Ради від 14.07.1995 р. [106]. Відзначалось, що Кабмін, органи виконавчої влади провели роботу щодо створення нормативних актів, забезпечення фінансування галузі, захисту учасників навчально-виховного процесу, впровадження нових засад, форм і методів діяльності ВНЗ тощо, однак, основні досягнення відносились до середньої школи. Міносвіти підготувало проект нової редакції Закону «Про освіту», проте був прийнятий Закон «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту», наданий Президентом України (23.03.1996 р.). Свого затвердження чекали положення про ВНЗ, про ступеневу підготовку, 17 освітньо-професійних програм. Більша частина рекомендацій парламентських слухань не була реалізована, зокрема, не розроблені

наукові підходи щодо визначення потреб держави в спеціалістах і держзамовленні, механізми фінансування, виділення і закріплення за ВНЗ земельних ділянок, кваліфікаційні характеристики. Суттєві прорахунки допускались в ліцензуванні й атестації ВНЗ, особливо недержавної форми власності, що викликало активне громадське обговорення [916], [925], [0987], [1767], [1768]. До Кабміну були надіслані матеріали парламентської комісії, де обґрунтовувалась необхідність введення нового механізму фінансування освіти, законодавчих змін щодо звільнення освітянських госпрозрахункових структур від оподаткування, а також частини прибутку підприємств, що спрямовувались на розвиток ВНЗ, розробку механізму кредитування студентів тощо [106].

Проект Закону «Про вищу освіту» було надано лише у серпні 1998 р., проте його не підтримав парламент. Верховна Рада взяла за основу проект Закону внесений групою народних депутатів. Створення об'єднання «Підручник» не відбулось, Кабмін обмежився підпорядкуванням видавництва «Освіта» Міносвіти [79]. Серед рекомендацій парламентських слухань, яким приділив увагу уряд, врегулювання порядку працевлаштування випускників ВНЗ [86], [67], розмежування повноважень між урядом і Міносвіти стосовно створення ВНЗ і часткове впровадження нових держстандартів освіти [92]. Переважна більшість рекомендацій врахована не була. Фінансування ВНЗ відбувалось переважно централізовано. Попри окремі спроби, не було забезпечено належного соціального захисту працівників ВНЗ. Видатки на фінансування освіти в 1995 р. становили 4% від держбюджету при його дефіциті 18%, у 1996 р. відповідно 4,6% і 16%, у 1997 р. – 5,2% і 21% [1537]. Не створено механізмів запобігання поширенню насильства і порнографії на телебаченні. Таким чином, відсутність належної нормативно-правової бази і непослідовність державної політики гальмували перетворення у вищій школі.

Між тим, вагомим невикористаним резервом заощадження бюджетних коштів було реальне прогнозування потреб держави і регіонів у фахівцях, розвиток економіки освіти. Багато спеціалістів працювало не за своїм фахом. Незадовільним залишалось прибуття випускників педагогічних, медичних ВНЗ на роботу за призначенням, особливо в сільську місцевість. Ступенева система підготовки давала збої. Випускники педагогічних коледжів після 4 років навчання, вступаючи до педінституту, знову вчилися 4 роки [244, арк. 10]. Такі витрати не могли дозволити собі навіть багаті країни.

Після падіння конкурсів вступників до ВНЗ протягом 1989-94 рр., з 1995 р. вони почали зростати навіть з інженерних спеціальностей (див.: табл. 2.4 [229, арк. 199, 205]). У КНУ зафіксовано зростання конкурсу з 1994 р. (табл. 2.5 [720, арк. 46]). Продовжували зазнавати труднощів ВНЗ, які готували спеціалістів у сфері машинобудування, металургії, гірництва, садівництва. Значно зросли конкурси на заочну форму навчання і знизились на вечірні, де ускладнювалось поєднання навчання з роботою. Так, у Житомирському філіалі КПІ у 1993 р. вперше не було набору студентів на вечірню форму навчання [330, арк. 14], [329, арк. 5].

Таблиця 2.4

Наслідки прийому заяв на денну форму навчання до ВНЗ (у %)

міністерство, відомство, якому	конкурс	конкурс	результати прийому
--------------------------------	---------	---------	--------------------

підпорядковані ВНЗ	1994 р.	1995 р.	на ДФН у 1995 р.
Міністерство освіти	173	189	78,6%
Міністерство охорони здоров'я	213	202	6,7%
Міністерство культури	222	249	1,6%
Міністерство сільського господарства та продовольства	180	183	9,0%
Міністерство транспорту	181	179	1,6%
Міністерство зв'язку	115	127	0,4%
Міністерство молоді і спорту	137	148	1,4%
Укоопспілка	97	125	0,7%
Всього	176	189	зараховано 17315 осіб

Табл. 2.5

**Конкурс на денну форму навчання
у Київському університеті ім. Т. Шевченка**

Подано заяв			Конкурс		
1993 р.	1994 р.	1995 р.	1993 р.	1994 р.	1995 р.
5441	5574	5503	2,36	2,46	2,39

Розглянемо іншу складову освітнього процесу – виховання. З початку розбудови національної вищої школи йому приділялось недостатньо уваги. Міносвіти лише 13.03.1993 р. прийняло рішення розробити (до 1.01.1994 р.) регіональні програми національної системи виховання, яка і через рік не була створена. Представники обласних управлінь освіти А.І. Кузьмінський, Л.В. Нечушкіна скаржились, що ніхто не хотів працювати кураторами студентських груп, адже не були встановлені посадові обов'язки, доплати, а можливості розв'язання цих проблем на місцях були вичерпані [217, арк. 3, 5]. Міносвіти у відповідь звинувачувало обласні управління за недостатню роботу з патріотичного виховання студентів [217, арк. 34]. Взаємні звинувачення не сприяли розв'язанню проблеми. ВНЗ все більше звертали увагу на цю проблему. Вчена рада Житомирського філіалу КПІ 25.10. і 27.12.1993 р. розглядала виховну роботу. Було зазначено, що тривалий час у ВНЗ країни виховна робота проводилась лише засобами навчального процесу. Організація дозвілля, гурткової роботи майже ніким не координувалась, гуртожитком фактично ніхто не займався [332, арк. 32-33]. Молодіжної організації в інституті не було [330, арк. 14], думки студентів не аналізувались. Вважалось за потрібне створити координуючий орган на громадських засадах для сприяння розв'язанню студентських питань [332, арк. 29]. Також у Житомирському сільськогосподарському інституті відмічався незадовільний рівень виховної роботи [350, арк. 52]. Проректор Київського університету Е.О. Голєня звертав увагу на необхідність значного покращення виховної роботи в гуртожитках [720, арк. 26].

Не обішли увагою це питання ЗМІ. Ректори Полтавського педінституту В.О. Пашенко [1045], Харківського інституту культури В.М. Шейко [1127] виступили у місцевій пресі зі статтями про необхідність широкого запровадження

системи патріотичного виховання студентів. У статті В. Чернія йшлося про систему педагогічних принципів виховання студентів [1125]. У якості позитивних прикладів можна відмітити роботу Бердянського педінституту, Вінницького політехнічного та Київського торговельно-економічного університетів, де були знайдені нові форми організації й оновлений зміст виховної роботи [205, арк. 188-190]. Загалом виховна робота терміново потребувала нових підходів, системи організації, фінансування.

Розглянемо цю проблему на прикладі КНУ ім. Т. Шевченка. Стан виховної роботи серед студентів розглядався на Вченій ради 4.12.1995 р., де відмічалось, що вона не мала систематичності і диференційованості. Факультети і кафедри не мали планів виховної роботи, не розглядали її як складову формування професіоналізму, обмежувались переважно адміністративними заходами. Не були визначенні функції кураторів, форми, методи й оцінки результатів їх роботи. Безініціативність Студентського Парламенту і профспілкового комітету, некомпетентність деяких їх представників негативно позначались на виховній роботі. Діяльність Клубу університету більшість факультетів оцінювали негативно. Систематична робота у гуртожитках, спорткомплексі не проводилась, втрачались традиції спортивних свят і т. ін. Серед студентів зростала кількість правопорушень, аморальних вчинків, проявів пияцтва, хуліганства, нігілістичного ставлення до духовних цінностей, масово порушувався внутрішній розпорядок. Кваліфікована профілактична робота з цими негативними проявами не проводилась. Ухвала Вченої ради вимагала розробити науково обґрунтовані концепції виховної роботи і національного виховання в університеті, створити Раду з координації виховної роботи і затвердити Положення про організацію виховної роботи до 01.03.1996 р., призначити кураторів у кожному групі, скласти графіки чергування студентів у навчальних корпусах [723].

Розв'язанню питань виховної роботи, як і інших проблем, було надано імпульс Указом Президента України від 12.09.1995 р. «Про Основні напрямки реформування вищої освіти в Україні». В ньому констатувалось, що вища школа знаходилась в глибокій кризі. Катастрофічно не вистачало коштів, спостерігався відплив викладачів, падала зацікавленість у набутті фундаментальної освіти, не вистачало підручників, посібників і т. ін. Різко знизились вимоги до рівня освіченості, загальної культури в суспільстві. Зазначалось, що вища освіта потребувала глибокого системного реформування, приведення її у відповідність зі світовими досягненнями, посилення державної підтримки. Напрями реформування мали адекватно враховувати процеси модернізації ринкових відносин. Першочерговими завданнями називались: розробка стратегічних напрямків розвитку вищої освіти; вдосконалення мережі ВНЗ, структури підготовки й використання спеціалістів; забезпечення якості освітньої діяльності; ефективна фінансова та господарська діяльність ВНЗ, соціальний захист учасників навчально-виховного процесу. Передбачалось виділення необхідних асигнувань з бюджету на 1996 р. [77].

Згідно Указу Президента відповідним міністерствам і місцевим органам влади належало створити: 1) на базі національних ВНЗ науково-методичні центри з розробки методології науково-теоретичних досліджень, змісту і технологій освіти, комплекси гуманізації суспільства; 2) наукову методику визначення потреб держави у спеціалістах і обсягах держзамовлення; 3) нормативну базу щодо прав і взаємних

обов'язків випускників, керівників ВНЗ і замовників спеціалістів; 4) надати пропозиції з вдосконалення мережі ВНЗ, їх укрупнення, створення регіональних освітніх і навчально-виробничих комплексів; 5) внести зміни до порядку створення та ліквідації закладів освіти; 6) переглянути мережу недержавних ВНЗ і надати їм державну підтримку; 7) внести пропозиції до Кабміну щодо одержання вищої освіти за державними кредитами; 8) розробити механізм державних гарантій працевлаштування випускників, які навчались за держконтрактом тощо.

Для забезпечення якості освіти належало розробити: а) державні вимоги щодо вищої освіти, кваліфікаційні характеристики фахівців; б) освітньо-професійні програми за професійним спрямуванням; в) єдині вимоги для фундаментальної підготовки; г) впровадити систему ступеневої підготовки фахівців. Поліпшити систему акредитації ВНЗ, створити інфраструктуру акредитаційних центрів, провести державну перевірку додержання умов ліцензій. Необхідно було розробити механізми інтеграції до міжнародної системи, а також фінансування освіти і науки, перелік безкоштовних і платних послуг тощо. Урядовим структурам належало підготувати пропозиції щодо закріплення за ВНЗ у постійне користування будівель, земель, на яких вони знаходились, надання місцевими радами ділянок для навчальних господарств; посилити захист учасників навчального процесу, зокрема пенсійне забезпечення, підвищити рівень матеріального стимулювання за вчений ступінь, вислугу років, високі якісні показники в роботі; гарантувати працівникам ВНЗ права на придбання об'єктів приватизації [77].

В Указі була надана гостра об'єктивна критика, оцінка результатів реформування вищої освіти. Перед нею було поставлено широке коло завдань, включені невиконані рішення попередніх нормативних актів, рекомендацій Парламентських слухань. Потрібних коштів для реформування надано не було, проте галузь продовжувала розвиток, а гостра критика надала їй новий імпульс.

Наприклад, в Указі ставилось першочергове завдання розробити концепцію гуманітарної освіти. Вже 18.09.1995 р. вийшов наказ Міністерства освіти «Про створення робочої групи для розробки концепції гуманітарної освіти в Україні». 28-29 вересня відбулась нарада з обговорення проекту концепції за участю ректорів і науковців, 5 грудня – «круглий стіл», 7 грудня проект був розісланий у ВНЗ і обласні управління освіти для обговорення. Зауваження та пропозиції були враховані робочою групою (голова – В.П. Андрущенко). 27.12.1995 р. концепція гуманітарної освіти та першочергові організаційні заходи щодо її впровадження розглядались на колегії Міністерства [242], [243]. Загалом концепція була схвально сприйнята громадськістю. Головним результатом її стало відновлення «виховної вертикалі» (проректори і заступники деканів з виховної роботи, куратори груп). Однак для реалізації концепції не вистачало необхідного фінансування.

Після виходу згаданого Указу, з другої половини 1995 р. спостерігалась зміна ставлення органів влади до вищої освіти і науки, проте переломити кризову ситуацію поки не вдавалось. Між тим, у ВНЗ зростало розуміння власної відповідальності за свій стан, певною мірою долалась пригніченість і невизначеність, що засвідчили ЗМІ. Так, ректори Одеського сільськогосподарського інституту С. Карлюк, Тернопільської академії народного господарства О. Устенко, Національного аграрного університету Д. Мельничук доводили, що жебракувати у

держави – це найлегший шлях, потрібно працювати [1119], що ВНЗ не має бути утриманцем у держави [969], що можна не виживати, а перемагати [973]. Колишній викладач університету США З. Воронка помітив, що освітяни почали більше казати «ми мусимо це зробити», і менше – «нам повинні дати» [880]. ЗМІ стали частіше знайомити з успіхами приватних ВНЗ [843], [875], [967], [1042 тощо]. Зростав контингент і автономія ВНЗ, урізноманітнювалось фінансування, вводились нові програми, типи дипломів, збільшувались міжнародні контакти.

Отже, реформування вищої освіти після здобуття незалежності отримало певний імпульс на тлі загальнонаціонального піднесення. До основних здобутків відносились прийняття Державної програми «Освіта (Україна ХХ століття)», інших нормативно-правових актів, які сприяли модернізації системи освіти і руху її в бік європейського освітнього простору. Було створено нові навчальні плани, система ліцензування, відбувалась українізація освіти, впорядковувалась система управління, мережа ВНЗ, ступенева система навчання, умови прийому студентів, відкривались нові університети, навчально-науково-виробничі комплекси тощо. Спостерігався певний рух до поширення самостійності ВНЗ. Певні зрушення в організації навчання (тестові випробування випускників шкіл, модульно-рейтингова система) не отримали широкої підтримки і були відкладені на десять років.

Багато часу було використано неефективно. В.Г. Кремень визнавав, що державні органи управління намагались деякий час зберігати стару централізовану систему освіти, осмислення безперспективності такого шляху змусило керівників галузі вдатися до реформ лише наприкінці 1993 р. [1434, с. 361]. Досить скоро реформа загальмувалась передусім через наслідки глибокої економічної кризи. До того ж, тривала відірваність вищої освіти від світових аналогів призвела до некритичного запозичення іноземного досвіду, недооцінки важливості виховної складової освіти.

Керівництво державних ВНЗ критично сприйняло масове створення недержавних навчальних закладів, практику акредитації, послаблення впливу держави на розвиток освіти. Спостерігалась неузгодженість і зіткнення інтересів різних учасників освітніх перетворень. Повільно відбувався перехід викладання на українську мову у південно-східних регіонах, двоступеневої підготовки фахівців, формування мережі ВНЗ тощо. Оскільки ресурсів не вистачало, новації носили непослідовний і суперечливий характер. Реформування вищої освіти проводилось переважно адміністративними методами, без зацікавленості учасників навчально-виховного процесу. У багатьох країнах вищу освіту розглядали як умову і засіб динамічного піднесення суспільства, в Україні вона оцінювалась як переважно тягар економіки. До того ж, країна отримала у спадок від СРСР вищу школу у кризовому стані, який посилювався через ринкові відносини і зменшення бюджетного фінансування з початку 1990-х рр., досягнув свого піку у середині 1990-х рр. У цей період зарплата освітян упала нижче рівня середньої по країні і виплачувалась нерегулярно. Справа дійшла до масових мітингів і страйків освітян, які виявились активніше у відстоюванні своїх інтересів, ніж представники інших галузей.

Пошук позабюджетного фінансування у багатьох ВНЗ відбувався досить повільно і часом приймав форму тіньових відносин. Органи управління основну увагу приділили поточним проблемам. Стратегічне завдання – нарощування

інтелектуального і духовного впливу на суспільний розвиток у практичній площині – не ставилось. Інтелектуально місткі сектори економіки, суспільний попит на інтелектуальну діяльність занепадали, а за ними й відповідний компонент в освіті. Зростав попит на фахівців сфери послуг, які орієнтувалися на здобуття практичних навичок. Деякі ВНЗ відмовлялись від фундаментальної підготовки студентів, що критикували представники академічної громадськості [866], [916], [977]. Вища освіта до середини 1990-х рр. перетворювалась на масову, між тим випускники зіткнулись з проблемою працевлаштування. Спостерігалось протиріччя між зниженням потреби суспільства і ринку праці у спеціалістах з вищою освітою і зростанням кількості студентів, ВНЗ. Кризові процеси у вищій освіті були конкретним проявом кризи суспільства.

Існуюча мережа ВНЗ несповна задовольняла потреби населення за обсягом і структурою спеціальностей, територіальною доступністю, механізм взаємодії з галузями економіки залишався невідпрацьованим. Багато часу на модернізацію вищої школи було витрачено неефективно, що підтверджується завданням, яке було поставлено урядом перед новим керівництвом галузі у 1995 р., а саме: створити нову систему освіти, яка б відповідала сучасним соціально-економічним, політичним і соціокультурним реаліям [1172, с. 57]. 1995 р. можна вважати поворотним у житті вищої школи. Саме тоді на державному рівні була надана адекватна оцінка її кризового стану, прийнята низка нормативних документів, визначені конкретні напрямки її подальшої модернізації. Це відчули освітяни й громадськість. Колишній заступник міністра освіти Ю.М. Бугай назвав 1995 р. переломним також і для Міносвіти в плані концептуальних підходів до реформування освіти [866]. Це сприяло переходу від певної декларативності і популізму першого етапу реформ до етапу більш конкретних зрушень, які змогли дати позитивні результати.

У 1995 р. пройшли перші парламентські слухання про стан освіти, що стимулювало критичне осмислення стану вищої школи, активізувало пошуки щодо її модернізації з боку уряду. У короткий термін створена Концепція гуманітарної освіти, підготовлені поправки до Закону «Про освіту» тощо. Позитивним було все більше залучення громадськості до обговорення державних програм, що активізувало державну політику. Щоправда більшість публікацій належала керівникам ВНЗ, присвячувалась знаменним подіям, бракувало проблемних аналітичних статей.

Водночас не були вирішені суттєві питання, які могли б надати більшої результативності реформуванню вищої школи, пошуку позабюджетного фінансування й оптимізації витрат наявних коштів. До цього належать: розробка наукової методики визначення потреби у фахівцях, обсягах держзамовлення, запровадження пільг позабюджетному фінансуванню ВНЗ, уведення податку для приватного виробництва на підготовку спеціалістів, закріплення за установами освіти майна і землі, виділення ділянок для навчальних господарств, оптимізація мережі ВНЗ, відмова від нерентабельних закладів, удосконалення ліцензування й атестації, використання наукового менеджменту, економіки освіти з урахування моніторингу освітніх процесів тощо.

Державні органи управління освіти не приділяли достатньої уваги політико-економічним аспектам перетворень, розв'язанню протиріч між цілями і засобами їх досягнення, консолідації освітян, переважно обмежуючись узгодженням програм реформ з керівництвом країни, вважаючи це достатнім для вдалого їх проведення. Трансформація вищої освіти, за спостереженнями експертів Світового банку, успішніше проходила в тих країнах, де посадовці змогли досягти консенсусу серед освітньої громадськості, при цьому головну роль відігравала опора на позитивні стимули, а не постанови [1691, с. XXV]. З цим варто погодитись. Спільна боротьба освітян, яка у цей період доходила до страйків, привернула увагу держави до нагальних потреб освіти і допомогла у подальшому подолати кризові процеси.

2.2. Кризові процеси у вищій освіті та спроби їх подолання (друга половина 1990-х рр.)

Становлення української держави у другій половині 1990-х рр. проходило на тлі подальшої поляризації суспільства. За критеріями ООН, у 1999 р. 14% українців підпадало під категорію «дуже бідних» (4,3 дол. США на день і менше), 27,8% – «бідних» [1388, с. 142, 174]. Зарплати, пенсії не виплачувались по півроку і більше. Між тим, продовжувалось розкрадання державного майна. Лише в нафтогазовому секторі у 2000 р. прогнозувалось виведення в офшорні зони близько 4,5 млрд. грн. (900 млн. дол. США) [1156, с. 17].

Галузь освіти, як і інші державні сфери, знаходилася у вкрай скрутному стані, проте він мав свою специфіку. Масштабність галузі, що охоплювала понад третину населення, її консерватизм надавали інерції розвитку, уповільнюючи процеси як руйнування, так і реформування. Уряд продовжував підходити до освіти як до ресурсоспоживчої, витратної, а не до ресурсовідтворючої галузі. Вища освіта боролась за виживання в умовах фінансової скрути, втрачаючи чимало досягнень минулих років, без забезпеченої ресурсами державної стратегії розвитку. З 1999 р. з початком покращення економічної ситуації уряд зміг в цілому розрахуватись з боргами по зарплаті, що «збіглося» з виборчою президентською кампанією. Ректори ВНЗ висловлювали подяку Президентові України Л.Д. Кучмі та сприяли його підтримці з боку підпорядкованих колективів.

Перейдемо до розгляду розвитку вищої освіти на новому етапі, який розпочався з 1996 р. Попередній етап, не зважаючи на важливі державні рішення, реальних позитивних результатів не показав, що підтверджували і нові керівники Міносвіти. Наведемо інтерв'ю заступника міністра освіти В.П. Андрущенка газеті «Вечірній Київ» від 26.12.1996 р. На запитання кореспондента, чи розроблено за 4 роки незалежності нову концепцію реформування освіти, заступник міністра відповів «ні», і що тільки недавно Президент доручив міністерству розробити нову концепцію освіти в нових реаліях із залученням фахівців Мінекономіки, Мінфіну, Мінпраці тощо [1057]. Перший етап розвитку освіти у 1991-95 рр. В.П. Андрущенко характеризував як такий, що лише виокремив проблему як цілісність, як соціальне завдання державотворення [1172, с. 112]. На колегії Міносвіти 12.08.1997 р. було заявлено, що система освіти знаходиться на I етапі реформування [264, арк. 47].

З другої половини 1990-х рр. почало змінюватись ставлення державних органів до освітньої галузі. 1996 р. ознаменувався затвердженням змін і доповнень до Закону «Про освіту» (23.03) [8], постанов Кабміну «Про ліцензування, атестацію та акредитацію закладів освіти» (12.02) [71], «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням» (22.08) [86], «Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад освіти (5.09) [60], Указів Президента України «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів (23.01) [67], «Про Положення про національний заклад (установу) України» (16.06) [84]. Загалом за 1994-99 рр. Верховною Радою було прийнято 7 законів, Президентом України видано 67 указів і 4 розпорядження, Кабінетом Міністрів затверджено 83 постанови щодо освітньої сфери. Це було унікально. Міносвіти визнав 1996 р. таким, коли було завершено основний етап формування нормативно-правової бази галузі, визначено її методологічне підґрунтя, коли, незважаючи на складні соціально-економічні умови, система освіти зберегла свою дієздатність, змогла певною мірою протистояти руйнівним процесам і навіть мала деякі позитивні зрушення [258, арк. 26]. Поменшало звинувачень уряду у антиосвітній діяльності. Керівники органів освіти на місцях відмічали поліпшення стилю роботи центральних органів управління освітою, які стали більше спрямовувати діяльність на пошук діалогу і співпраці з підпорядкованими структурами [248, арк. 14, 15, 49].

Однак ситуація у вищій школі залишалась складною та напруженою. Незадовільне бюджетне фінансування, хронічна затримка зарплат, стипендій, припинення розвитку матеріально-технічної бази, погіршення умов роботи призвели до пікетів і страйків, тимчасового призупинення навчального процесу в багатьох навчальних закладах [258, арк. 26-27]. У 1995 р. обсяги фінансування освіти не були проіндексовані з урахуванням інфляції, що призвело до заборгованості понад 20 трлн. грн. по навчальних закладах Міносвіти. 42,8% цієї заборгованості (11 трлн. грн.) перейшли на 1996 р. Фінансування на 1996 р. склало 50,1% від потреби і ця заборгованість перейшла на 1997 р. Проектом бюджету на 1997 р. передбачалось фінансування галузі на 40,5% від потреби [247, арк. 7а], [257, арк. 104, 105]. Відсутність коштів на капітальний ремонт будівель, систем тепло-, водо-, газопостачання, протипожежної безпеки та забезпечення їх функціонування загрожувало життєдіяльності ВНЗ, гуртожитків. У зимовий період нерідко виходили з ладу інженерно-технічні системи, водоводи, дахи тощо. У КНУ ім. Т. Шевченка з запланованих Мінекономіки 40 млрд. крб. у 1996 р. на фінансування капітального будівництва було виділено 2 млрд. крб. Кредиторська заборгованість будівельним організаціям склала 14 млрд. крб. [727, арк. 56]. Продовжувала морально і фізично погіршуватись матеріальна база навчання, зношеність техніки складала 40-50% [257, арк. 106]. Відсутність сучасного обладнання, засобів навчання негативно впливали на підготовку фахівців, особливо з технічних, сільськогосподарських, природничих дисциплін.

Постановою Кабміну від 7.08.1996 р. «Про стан виконання Указу Президента України від 12.05.1996 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат» було

оголошено догану (поряд з іншими) міністрові освіти М.З. Згуровському за недотримання передбачених Законом «Про Державний бюджет України на 1996 рік» лімітів бюджетних асигнувань на заробітну плату працівників установ і організацій, підвідомчих Міносвіти.

Заступник голови ЦК профспілки працівників освіти і науки Г.Ф. Труханов назвав основними факторами соціальної напруги в колективах фактичний розвал системи освіти під гаслами «реформування», «впорядкування», «приведення у відповідність», «укрупнення» тощо, масову тривалу затримку зарплат і стипендій, невиконання владою своїх рішень, адже жоден з прийнятих у 1996 р. указів, постанов, графіків, протоколів переговорів щодо погашення заборгованості по зарплаті не було виконано. Зневірившись у можливостях влади, освітяни почали масово звертатись до Міжнародної організації праці, ЮНЕСКО, Ради Європи [260, арк. 76-79]. Звинувачення профспілкових лідерів були обґрунтованими.

Колективи навчальних закладів протягом 1996-97 рр. продовжували активну боротьбу на свої економічні права. На II (позачерговому) пленумі ЦК галузевої профспілки 21.01.1996 р. було розглянуто нагальне питання «Про дії галузевої профспілки щодо соціального захисту працівників освіти і студентів», прийнято Заяву до Президента, Голови Верховної Ради, Кабінету Міністрів України. За десять днів понад 3 тис. представників ВНЗ, шкіл, дошкільних установ Києва, всіх регіонів пікетували парламент на підтримку вимог щодо ліквідації заборгованості та своєчасної виплати зарплати і стипендій. Відбулась зустріч делегації освітян з Головою Верховної Ради О.О. Морозом [1510, с. 20].

21 лютого представники галузі взяли участь у Всеукраїнській акції протесту, організованій Федерацією профспілок України. В різних формах протесту (мітинги, призупинення роботи, збори) взяло участь 50% первинних профспілкових організацій освітян [817, арк. 1]. Поряд з загальними вимогами визначеними Федерацією профспілок основними галузевими вимогами були: 1) збереження чинності ст. 52 Закону «Про освіту», ст. 18 Закону «Про основи державної політики в сфері науки і науково-технічної діяльності» в частині встановлення ставок і посадових окладів працівників ВНЗ відповідно до рівня середньої зарплати в промисловості з щомісячним коригуванням; 2) в Державному бюджеті на 1996 р. передбачити фінансування освіти в обсягах, визначених Законом «Про освіту» [817, арк. 2]. Виступи освітян підштовхнули уряд на певні дії. Дано доручення Мінпраці, Мінфіну, Мінекономіки, Мінюсту, галузевим міністерствам за участю профспілок проаналізувати причини невиконання зарплати і до 15 квітня розробити положення про порядок компенсації працівникам втрати частини зарплати тощо [817, арк. 3]. 23.03.1996 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень до Закону УРСР «Про освіту», де закріплювались соціальні гарантії освітян. Проте реального покращення економічної ситуації галузі не спостерігалось.

Координаційний комітет соціального захисту працівників освіти і науки 18 квітня ухвалив рішення про підготовку та проведення нових акцій протесту. У Києві й більшості областей частина колективів викладачів, студентів, вчителів з 19 квітня по 16 травня оголошували попереджувальні страйки. 16.05.1996 р. понад 5 тис. викладачів і студентів Києва, представники освітян 19 областей пікетували

Кабмін і провели мітинг протесту [819, арк. 1]. Цього ж дня проведені переговори з урядом і підписано Протокол по задоволенню вимог профспілки.

Станом на 27.05.1996 р. Міносвіти перераховано 9 трлн. 557,2 млрд. крб. на зарплату працівникам ВНЗ, яка була виплачена по 1 квітня. По стипендіях заборгованість погашена за 1995 р., а у ВНЗ Києва – за січень-лютий цього року. Загалом заборгованість зменшилась на 50% [819, арк. 2]. 27.05.1996 р. була підписана галузева угода між Міносвіти та ЦК профспілки працівників освіти і науки, яку 27 червня зареєстрували у Мінпраці (№ 64). Сторони зобов'язувались здійснювати заходи щодо стабільної роботи закладів, забезпечення соціально-економічних і правових гарантій працівників освіти і студентів. Однак ситуація вже виходила з-під контролю, особливо щодо виплат зарплати вчителям шкіл і ПТУ. Погоджений Протоколом від 16.05.1996 р. графік погашення заборгованості урядом не виконувався. Перед початком нового навчального року заборгованість ВНЗ з держбюджету становила по зарплаті 16,9 трлн. крб., по стипендіях 5,6 трлн. крб. [820, арк. 1]. Хронічні невиклати призвели до пікетів і страйків закладів освіти 16 областей і Криму. 1 вересня 1996 р. сотні шкіл не розпочали навчальних занять.

10.09.1996 р. у понад 21 тис. трудових колективах (70% від загалу) відбувались Всеукраїнські профспілкові збори з питання «Про соціально-економічну ситуацію в колективі та подальші дії освітян по захисту їх прав і інтересів», де освітяни висловились за проведення всеукраїнської акції протесту, якщо їх вимоги не будуть виконуватись владою. Частина колективів оголосила передстрайковий стан [820, арк. 2]. 2-4 жовтня пройшла Всеукраїнська акція протесту освітян, не працювали сотні шкіл. 6 жовтня – у День працівників освіти – у Києві понад 10 тис. освітян і студентів взяли участь у масовому мітингу, де була ухвалена резолюція з вимогами до уряду [1510, с. 21]. Найвагомим здобутком галузевої профспілки у 1996 р. стало законодавче закріплення у Законі «Про освіту» соціальних гарантій щодо рівня посадових окладів (ставок) науково-педагогічним працівникам, виплати надбавок за вислугу років, надання щорічної грошової винагороди за сумлінну працю і виплати допомоги на оздоровлення у розмірі посадового окладу тощо.

Однак у 1996 р. галузь отримала бюджетного фінансування 50,1% від потреби [257, арк. 104]. Колегія Міносвіти у рішенні від 14.01.1997 р. констатувала, що освіта підійшла до межі, за якою може наступити процес її незворотного руйнування [258, арк. 27]. Ситуація вимагала термінових дій. Президія ЦК профспілки 24.12.1996 р. прийняла постанову про тактику дій, де пропонувалось одночасне проведення 5.02.1997 р. з 9 до 11 год. у закладах освіти зборів, мітингів, інших заходів, спрямованих проти систематичного порушення конституційних прав і соціальних гарантій працівників освіти та студентів [821]. На засіданні президії ЦК профспілки 22.01.1997 р. прийнято Звернення, яке закликала членів профспілки взяти участь у Всеукраїнській акції протесту 5-6 лютого 1997 р.

Уряд заборгував освітянам зарплату за 3-4 і більше місяців, а стипендії не виплачувались більше півроку. Кабмін не встановив конкретних термінів погашення заборгованості, зафіксованих у протоколі переговорів профспілок з урядовою комісією. ЦК профспілки висунув вимоги до уряду: недопущення в Державному бюджеті зменшення обсягів фінансування на 1997 р.; своєчасну і повну виплату зарплати працівникам освіти, стипендій, погашення заборгованості

за 1996 р. до 1.05.1997 р. і посилення відповідальності державних органів і посадовців за затримку виплати зарплати; відмінити протизаконні рішення Кабміну, Міносвіти в частині, що призводить до погіршення умов праці, навчання, стипендіального забезпечення студентів і т. ін. [825]. 5.02.1997 р. в усіх областях була проведена наймасовіша акція протесту працівників освіти у формі зборів, мітингів, призупинення роботи, пікетування держадміністрацій, у якій взяли участь понад 900 тис. учасників. 6 лютого відбулась Всеукраїнська акція протесту у Києві з понад 3 тис. учасників. Представники профспілки від Криму, Києва, Вінницької, Донецької, Сумської, інших областей передали до парламенту понад 110 тис. підписів про недовіру уряду [1510, с. 21]. На мітингу на знак солідарності з освітянами виступив міністр освіти М.З. Згуровський.

Наступний, 1997 р. був менш результативним у змаганнях з владою, ніж попередній, проте вдалось домогтись від уряду заходів з погашення заборгованості, були врегульовані питання про надання творчих відпусток, пов'язаних з навчанням у закладах освіти, компенсації за невикористану відпустку тощо. За сприяння профспілки було внесено зміни до законодавства стосовно звільнення від оподаткування на прибуток доходів державних закладів освіти, отриманих від надання додаткових послуг. Були відновлені пільги на проїзд у транспорті студентам державних і комунальних ВНЗ і т. ін.

29-30 вересня 1998 р. відбувся форум лідерів студентського профспілкового руху під гаслом «Студентство – за майбутнє України», пройшла зустріч з Президентом Л.Д. Кучмою. У наслідку чого зроблені доручення щодо ліквідації заборгованості по стипендіях, визначення граничної оплати за гуртожиток, розробки положення про пільгові та довгострокові кредити молоді для освіти, недопущення продажу й перепрофілювання студентських оздоровчо-спортивних таборів, фінансування заходів соціального захисту студентів-сиріт тощо.

Завдяки консолідованим діям освітян у Держбюджеті на 1999 р. передбачені асигнування для погашення заборгованості із зарплати на часткову реалізацію ст. 57 Закону «Про освіту» (надбавка за вислугу років, щорічна грошова винагорода за сумлінну працю, допомога на оздоровлення тощо). Також були внесені зміни до Закону «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», що дозволило передбачити відповідні бюджетні кошти для пільгового проїзду студентів громадським транспортом і надання довгострокових кредитів для навчання у ВНЗ. За пропозицією профспілки уряд запропонував виплату надбавок за стаж роботи у науковій галузі.

У складній економічній ситуації, в якій опинилась галузь, вимагались термінові заходи зі стабілізації ситуації. Міністр освіти М.З. Згуровський визнав, що більшість проблем породжена недосконалим механізмом фінансування і використання коштів [257, арк.116]. Уряд, скорочуючи фінансування освіти, вимагав від органів управління галуззю більш чіткої роботи, ефективного використання бюджетних коштів, пошуку внутрішніх резервів, відмови від застарілих підходів і методів роботи. Керівники галузі та ВНЗ, з одного боку, доводили до державних керманців необхідність виконання нормативних актів щодо фінансування освіти, з іншого – вводили режим жорсткої економії, використовували внутрішні резерви, контроль за фінансовою діяльністю,

недопущенням зловживань і недбальства, розшукували додаткові джерела фінансування та направляли їх на погашення заборгованості з зарплати і стипендій. Основними джерелами накопичення коштів ВНЗ були платні освітні послуги, виробнича та господарська діяльність, орендна плата. Міносвіти зверталось до облдержадміністрацій, проводило зустрічі в регіонах з керівниками виконавчої влади й освітянами щодо роз'яснення ситуації та пошуку додаткових джерел погашення боргів по зарплаті, у тому числі через видачу промислових і продовольчих товарів [262, арк. 173]. Для отримання додаткових коштів ВНЗ розширювали співпрацю з міжнародними організаціями і фондами. Завдяки цьому в 1996 р. вдалося задіяти понад 30 млн. дол. США, ще 15 млн. дол. отримано за навчання іноземних студентів, 3 млн. дол. за гранти програми Тасіс. Загальна сума коштів, витрачених 50 іноземними суб'єктами на допомогу вищій школі країни, становила 60 млн. дол. [262, арк. 173, 179]. Однак ситуація залишалася складною.

Для економії коштів у державних ВНЗ збільшились кількість студентів у розрахунку на одного викладача, наповненість навчальних груп, скорочувались термін практики студентів і штати працівників, кількість державних іспитів, погодинна оплата праці викладачів, збільшувалось їх педагогічне навантаження. Зачинялись підготовчі відділення, ІПК або переходили на госпрозрахунок. Збільшення студентів, які вчилися за контрактом, погіршило умови навчального процесу через нестачу приміщень, інформаційного забезпечення, перенавантаження співробітників. Завдяки вжитим діям у 1996 р. вдалося скоротити витрати на утримання державних ВНЗ на 15% і дещо знизити заборгованість з заробітної плати, куди направлялося 64% всіх надходжень [266, арк. 48, 51]. Фінансування інших напрямків життєдіяльності навчальних закладів (капітальний ремонт, оплата комунальних послуг і т. ін.) здійснювалось переважно шляхом взаємозаліків. Органи державного управління самокритично визнали, що в освітній галузі не були створені адекватні змінам у суспільстві механізми фінансово-господарської діяльності [225]. Ставало зрозумілим, що заходи короткотермінової дії, часткового вдосконалення та фінансового обмеження вичерпали себе.

Діяльність уряду піддавалась критиці з боку парламенту. Голова комітету Верховної Ради з питань науки і народної освіти В.Ю. Сторіжко звернув увагу на недосконалість урядових рішень з питань освіти, що суперечили чинному законодавству і свідчили про недостатню підготовку питань Міносвіти та інших міністерств, які перебирали на себе непритаманні функції й не несли за наслідки прийнятих рішень жодної відповідальності [260, арк. 68-69]. Між міністерствами проходив постійно обмін думками, часто в гострій формі, стосовно стану освітньої галузі. Для ілюстрації наведемо фрагменти дискусії, що відбулась на колегії Міносвіти 24.01.1996 р.:

– в УРСР не було структур і спеціалістів-економістів (крім Київського інституту народного господарства), які б предметно займались проблемами фінансування у сфері нематеріального виробництва. Обмежувались тим, що всі розробки, інструкції отримували від Мінфіну СРСР. До цього часу в Мінекономіки України користуються інструкцією «Сметы на содержание ВУЗа» (М.: Минфин, 1978). У той час як, наприклад, у Законі про освіту РФ існував розділ «Економіка

системи освіти», Закон України подібного розділу не мав, що викликало багато проблем (начальник відділу Мінекономіки Ю.М. Вітренко);

– у жовтні 1995 р. на конференції в Криму ми намагалися з'ясувати основні параметри щодо економіки освіти. Запросили спеціалістів з Німеччини, Росії, але теоретичних розробок не отримали. На структуру бюджету негативно впливають прорахунки податкового законодавства (представник Міносвіти А.А. Солодченко);

– необхідно зробити все для виживання галузі, тобто шукати резерви. При диференційованому підході до фінансування ми розраховували на 5-6 елітних ВНЗ, а Міносвіти акредитували по вищому рівню половину (представник Мінфіну В.А. Воробйов);

– потрібно терміново розпочати роботу по економії. Ми дали можливість ВНЗ IV рівня акредитації самостійно встановлювати оклади, штати й вони були не виправдано збільшені – це помилка. Автономія державних ВНЗ повинна бути у навчальному процесі, а не у фінансуванні (міністр М.З. Згуровський) [247, арк. 7-8].

Виправдання, взаємні звинувачення представників різних відомств та гілок влади, спроби перекласти відповідальність на інших ілюстрували відсутність достатньої компетентності та єдиної відповідальної державної програми щодо розвитку вищої освіти. Малоефективна робота органів управління освітою викликала термінове втручання керівництва державою. Міністерство освіти було першим, в роботі колегії якого 14.01.1997 р. взяли участь у розширеному складі члени уряду на чолі з тодішнім Прем'єр-міністром П. Лазаренком. Останній в своєму виступі основну відповідальність за стан галузі перекладав на її керівництво. Було зазначено, що система освіти має бути реформована таким чином, щоб її змогла профінансувати держава, а від галузі освіти залежить раціональне використання отриманих коштів і приведення системи у відповідність з потребами та можливостями суспільства. Належало спиратись на внутрішні резерви та нести відповідальність за власні кроки. Пропонувалось надати більше самостійності ВНЗ, залишити держзамовлення лише на фахівців для основних галузей економіки. Всі інші проблеми ВНЗ мали вирішувати самостійно й заробляти гроші [996]. Сумісне засідання уряду та колегії Міносвіти надало поштовху та певного динамізму розвитку галузі.

Після згаданого засідання були оперативно прийняті постанова Кабінету Міністрів від 30.01.1997 р. «Про затвердження Переліку платних послуг, які можуть надаватися державними навчальними закладами» [59], рішення Міносвіти «Про першочергові заходи та концептуальні напрямки фінансування вищої освіти». 19.02.1997 р. на засіданні колегії міністерства за участю віце-прем'єр-міністра І.Ф. Кураса вперше розглядалось питання «Про стан та заходи щодо фінансового забезпечення освітянської галузі». У прийнятому рішенні визнавалось, що в освітній галузі не створені адекватні змінам у суспільстві механізми фінансово-господарської діяльності, жорсткі заходи щодо зменшення витрат на освіту, пошук шляхів збільшення позабюджетного фінансування, раціонального використання бюджетних коштів не змінили суттєво ситуацію на краще. Вона залишалась надзвичайно складною і напруженою [261].

Картина почала покращуватись у деяких ВНЗ лише наприкінці 1990-х рр. Наприклад, Черкаській інженерно-технічний інститут значно поширивши статті

своїх позабюджетних надходжень, зокрема, через навчання володінню комп'ютером, автомобілем, у 1998 р. отримав 2 млн. 200 тис. грн. (додатково до 1 млн. 800 тис. грн. державного фінансування). За напрацьовані позабюджетні кошти інститут регулярно виплачував зарплатню, утримував гуртожитки, навчальні корпуси, здійснював поточний ремонт, оновлював обладнання, придбав 300 комп'ютерів і планував придбати за власний кошт житло для викладачів [1027].

Проте, значна частина керівників ВНЗ демонструвала власну некомпетентність щодо роботи в нових умовах або прагнення скористатись у власних інтересах ресурсами очолюваних ними закладів, порушувала чинне законодавство, допускала нецільові витрати коштів, а також діяльність, не передбачену статутами навчальних закладів. Це стосувалось і використання нерухомого майна, надання його в оренду та отримання оплати. Для контролю за цією діяльністю в 1996 р. у структурі Міносвіти було створено контрольно-ревізійне управління, періодично розглядались звіти ректорів. У тому ж році за грубі порушення було звільнено ректора Ізмаїльського державного педагогічного інституту, двох відповідальних працівників Міносвіти, також зміцнене керівництво 13 ВНЗ [257, арк. 106]. Проте на той час не було створено чіткої системи запобігання розбазарюванню матеріальних і фінансових цінностей. Нестачі та крадіжки стали реальністю фінансової діяльності певної частини ВНЗ [257, арк. 115]. Наприклад, Кримський медичний інститут з коштів, що отримував від статутної комерційної діяльності, надавав значні кредити під відсотки нижче облікової ставки НБУ різним підприємствам. У багатьох випадках ці кредити поверталися несвоєчасно, не повністю, або не поверталися. Проводячи ризиковану фінансово-комерційну діяльність на підставі угод з підприємствами на постачання медичного обладнання, автотранспорту, навчальних посібників тощо, медінститут не тільки не отримував необхідного обладнання, але й в ряді випадків не спромігся повернути перераховані кошти, що надавало можливість підприємствам-боржникам вільно використовувати державні кошти. Найбільшим боржником Кримського медінституту було мале приватне підприємство «Медекс», якому з вересня 1995 р. по лютий 1996 р. було перераховано 40 млрд. грн. за навчальні посібники. У термін, обумовлений угодою, посібники не були отримані, кошти не повернуті. З урахування штрафних санкцій МП «Медекс» заборгувало інституту 48,8 млрд. грн. Відволікання значних сум на вищезгадані заходи проводилось на тлі великої заборгованості медінституту своїм працівникам по зарплаті, яка на 1.07.1996 р. досягла 62 млрд. грн., заборгованість перед власним ремонтно-будівельним управлінням – 22 млрд. грн. [633]. Подібні явища спостерігались й в інших ВНЗ різного підпорядкування.

На тлі важкого економічного стану державної вищої школи в цілому ситуація в конкретних галузях досить різнилась в залежності від освітнього менеджменту. Так, Міністерством культури і мистецтва для активізації роботи по зміцненню фінансово-господарської дисципліни, вирішенню питань заборгованості по заробітній платі було створено бюджетну комісію на чолі з першим заступником міністра М.В. Захаревичем, яка на щомісячних засіданнях розглядала й оперативно вирішувала зловоденні фінансові питання [681, арк. 16]. Можливо, тому в сфері культури змогли сплатити борги освітянам за 1996-97 рр. на відміну від інших бюджетних галузей [688].

Міністерство охорони здоров'я змогло пом'якшити наслідки економічної кризи для галузі, призначивши заступником міністра не лікаря, як звичайно, а економіста (О.Ш. Коротко), що дозволило, з нашої точки зору, оперативного, цілеспрямовано, більш професійно вирішувати фінансово-господарські проблеми галузі, постійно аналізувати економічну ситуацію, у т. ч. у вищій медичній освіті, контролювати виконання прийнятих рішень. Якщо протягом 1996 р. колегія Міносвіти конкретно не аналізувала стан фінансування галузі, не проводила нарад з питань економічного стану освіти з керівниками обласних управлінь, то колегія МОЗ у тому році розглядала такі питання неодноразово: «Аналіз фінансово-господарської діяльності закладів охорони здоров'я, що підпорядковані МОЗ України» (3.04) [629], «Про наслідки перевірки окремих питань фінансово-господарської діяльності Кримського медичного інституту» (12.08) [632], [633], «Про економічний стан галузі...» (21.08) [634], «Про невідкладні заходи щодо забезпечення своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат» (20.11) [636]. Хоча до 2005 р., за нашими підрахунками, змінилося 11 міністрів охорони здоров'я, у питанні контролю за фінансово-економічною діяльністю зберігалась спадковість, що приносило свої результати. МОЗ заощадило у 1996 р. біля 10 млн. грн. через скорочення держзамовлення на підготовку 2 тис. лікарів (26%) і майже 3 тис. посад викладачів (29%) через збільшення норми педнавантаження, наповнення груп, створення комплексів «університет-коледж», переведення післядипломної освіти на контрактну форму і закриття надлишкових факультетів удосконалення лікарів. Без додаткових витрат бюджету були створені Військово-медична академія й Академія післядипломної освіти для Збройних Сил, введена підготовка військових фельдшерів. Удвічі скорочено термін перебування в інтернатурі, що на 10,8 млн. грн. заощадило загальні бюджетні витрати [638, арк. 9-10].

Принципово, з точки зору державницьких інтересів, МОЗ ставило питання перед урядом, Міносвіти стосовно оптимізації підготовки лікарів. Щороку ВНЗ випускали понад 7 тис. лікарів (звільнялося 4 тис.). Цього було достатньо для країни. МОЗ пропонувало зупинитися на показнику забезпеченості лікарями на рівні більшості країн світу (близько 30 на 10 тис. населення) й скоротити прийом до медичних ВНЗ у 1997 р. на 1200 чол. Збереження навчання студентів на умовах контракту (43%) надало б можливість додатково отримати 11-12 млн. грн. на рік з подальшим збільшенням до 60 млн. грн. при зростанні цього контингенту [638, арк. 9-10]. Такі заходи дозволяли державним медичним ВНЗ частково подолати економічні складнощі.

Разом з тим при високій забезпеченості лікарями у країні створювався серйозний дисбаланс у їх розподілі та використанні. Катастрофічна ситуація склалася в сільській місцевості, де десятки дільничних лікарень і амбулаторій взагалі не мали лікарів, середніх медичних працівників і навіть фельдшерсько-акушерських пунктів. У 1999 р. дефіцит лікарів у сільській місцевості склав: у центральних районних лікарнях – 7920 чол., у дільничних лікарнях – 942 чол., сільських лікувальних амбулаторіях – 1304 чол. [646, арк. 29]. Однак чисельне нарощування спеціалістів не могло розв'язати проблему забезпеченості лікарями сіл, де умови проживання та роботи не відповідали необхідним критеріям. Ця проблема мала загальнодержавний характер. МОЗ критикувало уряд за

бездіяльність, небажання надавати довгострокові кредити на навчання, особливо мешканцям села, порушувало клопотання щодо введення системи отримання вищої освіти за державними кредитами [646, арк. 28]. МОЗ було першим, яке науково обґрунтувало потреби галузі в спеціалістах і оптимізувало структуру та обсяг набору студентів у державні медичні ВНЗ, у той час як інші міністерства та відомства обмежувалися лише планами щодо розробки методик визнання потреб у спеціалістах і обсягів держзамовлення. Однак це було половиною справи.

Чимало проблем викликало мало контрольоване поширення недержавних і непрофільних вищих медичних закладів освіти. Крім 15 ВНЗ системи МОЗ, поза його системою у 1996 р. діяло ще 11 закладів, в яких навчалось близько 5 тис. студентів. Приватний Рівненський економічно-гуманітарний інститут готував лікарів-стоматологів, не маючи на це ліцензії. 4 непрофільні установи діяли у системі Міносвіти. Зокрема, медичні факультети Дніпропетровського та Харківського університетів при наявності в цих містах потужних медичних ВНЗ, в яких скорочувався прийом студентів з вищезазначених причин. Міністр охорони здоров'я А.М. Сердюк звертався до міністра освіти М.З. Згуровського за підтримкою в цьому питанні. Це дало б економію бюджетних коштів у сумі 35 млн. грн. з наступним щорічним їх збільшенням. Мова не йшла про закриття всіх медичних ВНЗ поза межами МОЗ. При дотриманні державних стандартів підготовки спеціалістів, власної кадрової та матеріально-технічної бази такі ВНЗ могли діяти, але не за рахунок державного замовлення, вважали у МОЗ [638, арк. 10-11]. Однак ситуація не змінювалась.

Стан якості підготовки лікарів у недержавних і непрофільних ВНЗ виходив за межі галузевих інтересів і отримав суспільний резонанс. Президент України Л.Д. Кучма, виступаючи на засіданні АМН і МОЗ 17.02.1998 р., зазначив, що гонитва за зиском не повинна брати гору над основною метою медичної освіти, адже за державні кошти, невідомо за чийм замовленням, почали готувати медиків на дрібних факультетах ВНЗ Міносвіти при відсутності належного кадрового і матеріального потенціалу, наприклад, у Дніпропетровську, Харкові, Сумах і навіть у технічних ВНЗ. Якщо до цих пір не могли домовитись два міністри п. Сердюк А.М. і п. Згуровський М.З., тоді треба допомогти Кабінету Міністрів [640].

Суперечності між Міносвіти та іншими міністерствами стосовно створення та підпорядкування ВНЗ були не рідкісним явищем. Їх було б менше, якби до складу ДАК входили представники всіх зацікавлених відомств. МОЗ 17.02.1995 р. надало пропозиції до Верховної Ради, Кабміну про внесення змін до Закону «Про освіту» в розділі про ліцензування, атестацію, акредитацію державних і приватних медичних (фармацевтичних) ВНЗ щодо обов'язкової участі у цьому процесі МОЗ, яке відповідає за рівень надання медико-санітарної та медикаментозної допомоги населенню [680, арк. 6]. Проте проблема так і не була розв'язана, кожна структура мала свої інтереси, які нерідко протистояли загальнонаціональним.

Державна вища школа шукала оптимальні шляхи розвитку, не змінюючи кардинально свої пріоритети. Міністром освіти М.З. Згуровським було поставлено завдання забезпечити сучасні вимоги суспільства в підготовці та перепідготовці кадрів за наявних бюджетних коштів, але зберегти основні якісні характеристики системи освіти на рівні цивілізованих країн [257, арк. 117]. Це могло бути скоріше

гаслом, ніж практичною метою, адже при фінансовій скруті зберегти якісні характеристики на рівні цивілізованих країн не реально. Проте це розумілося спрощено, як виконання вимог до змісту та строків навчання, як об'єктивного інтегрованого показника освіченості нації, та недопущення зменшення кількості студентських місць [257, арк. 117]. М.З. Згуровський 14.01.1997 р. виділив три головні завдання структурного реформування галузі: вдосконалення мережі ВНЗ; вдосконалення структури підготовки фахівців, перегляд напрямків, спеціальностей, рівнів освітньо-професійних програм; встановлення чітких принципів формування держзамовлення на підготовку фахівців і його фінансування [257, арк. 117]. Це було дуже актуальним, оскільки в Україні зберігалось дублювання підготовки кадрів, багато малопотужних ВНЗ, розпорошеність їх між 18 міністерствами і відомствами, нерівномірність розподілу по областях, що ускладнювало рівний доступ громадян до вищої освіти, зберігало нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів. Висока концентрація ВНЗ зберігалась у Києві, Харківській, Одеській, Львівській областях, низька – у Закарпатській, Житомирській, Чернігівській, Івано-Франківській [282, арк. 38]. Потенціал ВНЗ на сході країни був у кілька разів більший, ніж на заході. Розвиток мережі ВНЗ у незалежній Україні ситуацію не покращував (див.: табл. 3.4 [1154, с. 4]). Потужні недержавні ВНЗ також виникали переважно в Києві, на сході та півдні країни.

Державні інтереси щодо впорядкування структури ВНЗ були відображені у Постанові Кабміну від 29.05.1997 р. «Про вдосконалення мережі вищих та професійно-технічних навчальних закладів». Остання впорядковувалась через ліквідацію безперспективних закладів, включення 1105 ВНЗ I-II рівнів акредитації до складу закладів III-IV рівнів, їх укрупнення, об'єднання в комплекси, зміну статусу та перепрофілювання. Це відзначилось на структурі підготовки спеціалістів. Якщо в 1990 р. у ВНЗ I-II рівнів акредитації було підготовлено 143,3 тис. спеціалістів, то в 1997 р. – 118,3, тоді як у ВНЗ III-IV рівнів – відповідно 73,3 і 124,4 тис. [1444, с. 162-163].

Так, на базі Рівненського інституту культури, музичного училища та його Дубнінської філії через об'єднання з Рівненським педагогічним інститутом у 1998 р. створено Рівненський гуманітарний університет, який передали у підпорядкування Міносвіти від Мінкультури. У системі останнього цього ж року отримали вищий рівень акредитації Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського, Київський університет культури і мистецтв (отримав статус національного), Вищий державний музичний інститут ім. М. Лисенка, Академія образотворчого мистецтва і архітектури, Харківська державна академія культури. Цими ВНЗ були створені науково-методичні комплекси з навчальними закладами I-II рівнів акредитації [684]. Прийняті заходи сприяли оптимізації мережі державних ВНЗ, однак кардинально не змінили диспропорції в їх розміщенні.

Друге завдання, яке поставив міністр освіти 14 січня 1997 р., стосувалося вдосконалення структури підготовки фахівців, напрямків, спеціальностей, рівнів освітньо-професійних програм. Для цього намічалось скоротити чинний перелік спеціальностей. Справа в тому, що чимало напрямків майже не мали замовлень галузевих міністерств. Надмірна кількість спеціальностей спонукала ВНЗ створювати малопотужні кафедри, факультети, збільшувала витрати на утримання

адміністративного та викладацького складу. Постановою Кабінету Міністрів № 507 від 24.05.1997 р. затверджувався новий Перелік спеціальностей, за яким мала здійснюватися підготовка кадрів у ВНЗ. На базі провідних навчальних закладів були створені робочі групи з підготовки нових Державних стандартів освіти, відповідно до яких переглядалися структура та характеристики освітньо-кваліфікаційних рівнів, навчальні плани і програми. Зазначимо, що освітньо-професійні програми бакалавра, спеціаліста, магістра науково-методичними комісіями були підготовлені лише частково.

Міністерства та відомства, які мали підпорядковані ВНЗ, нерідко критикували Міносвіти за неврахування їх пропозицій, недостатню узгоджувальну роботу з ними. Так, Міносвіти без погодження з Мінкультури затвердило спеціалізації спеціальностей напрямів «Культура» та «Мистецтво», внаслідок чого спеціалізації мистецького напрямку потрапили до напрямку «Культура» («Музикознавство», «Театрознавство», «Мистецтвознавство», «Кінознавство», «Архітектурознавство»). Згідно Переліку спеціальностей, затвердженого наказом Міносвіти № 405 від 13.11.1998 р., деякі спеціалізації були взагалі випущені. Так у межах спеціальності «Театральне мистецтво» мали готуватися актори, режисери, а також гримери, бутафори тощо; в межах спеціальності «Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво» – скульптори, графіки, живописці, а також мистецтвознавці-критики та ін. Спеціальність «Музичне мистецтво» включала піаністів, оперно-симфонічних диригентів, музикознавців тощо. Мінкультури неодноразово зверталось до Міносвіти з проханням внести зміни до Переліку спеціальностей свого профілю [696]. Адже до однієї спеціальності штучно зводили існуючі раніше окремі спеціальності, що вмещували різні спеціалізації, які відрізнялися методологією підготовки фахівців і навчальними програмами. Не останньою причиною такого становища була відсутність у складі Експертної комісії Міносвіти фахівців галузевих міністерств і відомств. Лише 27.01.1999 р. за наказом Мінкультури № 37 це питання було частково вирішене [696].

Третє завдання стосувалось встановлення принципів формування державного замовлення на підготовку фахівців, його фінансування і посилення відповідальності замовника та виконавця. З цього приводу були видані спеціальні постанови. Відносини ВНЗ з галузевими міністерствами, підприємствами та організаціями щодо працевлаштування фахівців, які навчалися за державний кошт, регламентувалися Указом Президента України «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів» від 23.01.1996 р. [67] і Порядком працевлаштування випускників, затвердженим Кабінетом Міністрів від 22.08.1996, № 992 [86]. Працевлаштування випускників ВНЗ визнавалося важливою багатофакторною соціальною проблемою та складовою державної молодіжної політики.

Головний акцент у формуванні держзамовлення для ВНЗ було зроблено на кадрове забезпечення програм національного значення (енергетика, авіація, машинобудування, транспорт, правознавство, економіка, підприємництво, радіологія, освіта і фундаментальні науки). ВНЗ отримали право самостійного перерозподілу ліцензованих обсягів між спеціальностями, вводити спеціалізації для гнучкого реагування на потреби ринку, розширення профілю підготовки. Це

забезпечувало академічну і професійну мобільність випускників. Були враховані потреби ринку і збільшена підготовка фахівців з менеджменту, маркетингу, банківської справи, зовнішньоекономічної діяльності тощо, зміст підготовки був орієнтований на бажаючих працювати у сфері малого підприємництва. Загалом держзамовлення на підготовку фахівців за денною формою у 1997 р. було зменшено на 17,7%, за заочною – на 20,4% (порівняно з 1996 р.) [273, арк. 204-205]. Для збереження наукових шкіл держзамовлення отримали лише базові університети.

Жодної статистики працевлаштування не існувало. Дані ВНЗ переважно спирались на листи підприємств і установ щодо згоди взяти випускника на роботу, проте в багатьох випадках цього не відбувалось, випускники шукали більш привабливі місця роботи. Держзамовлення виконувало не так функцію забезпечення фахівцями пріоритетних галузей економіки і держустанов, як фінансової підтримки державних ВНЗ і соціального захисту населення. Для запровадження моніторингу працевлаштування випускників були розпочаті дослідження соціологів Харківського національного університету. Однак система підготовки фахівців за державним замовленням залишалась економічно необґрунтованою.

Лєвова частка масштабної роботи по працевлаштуванню випускників перекладалась на ректорів ВНЗ. Міносвіти рекомендував їм створити кадрові служби сприяння працевлаштуванню випускників, адже у попередній період сприянням працевлаштуванню випускників займався цілий відділ Міносвіти, тепер лише одна людина [1095]. ВНЗ повинні були: 1) вивчати стан працевлаштування випускників, створити служби працевлаштування, банк даних щодо наявності робочих місць; 2) зміцнити зв'язки з міністерствами, відомствами, підприємствами, організаціями, установами з метою укладання довгострокових угод-замовлень на підготовку кадрів з подальшим їх працевлаштуванням, а також участі у формуванні змісту освіти з урахуванням вимог до фахівців в умовах ринкової економіки; 3) розширити практику соціального партнерства щодо вдосконалення системи працевлаштування випускників [299]. Згідно Постанови Кабміну про порядок працевлаштування випускників ВНЗ [86] мала встановлюватись жорстка кореляція обсягів прийому студентів, їх держзамовлення і результатів працевлаштування випускників. Це мало спонукати керівників ВНЗ до пошуку власного замовника.

Насправді, без відповідного фінансування, науково-методичного, маркетингового забезпечення пересічному ВНЗ з такими завданнями складно було впоратись. Не попит ринку праці, а попит батьків абітурієнтів на певні спеціальності диктував політику ВНЗ. Це відображалось в поглядах студентів. За даними національного соціологічного дослідження (1999 р.), 90% абітурієнтів, обираючи ВНЗ, переконані в успішному працевлаштуванні після його закінчення. Проте, на III курсі таких студентів вже 40% [1095]. За підрахунками Міносвіти і Мінекономіки, у 1999 р. лише половина ВНЗ готували фахівців адекватно до потреб ринку праці [1095].

Івано-Франківський технічний університет у грудні 1998 р. провів опитування керівників провідних підприємств і банків міста. З'ясувалось, що при прийомі на роботу випускників головними факторами виступали особисті враження працедавця, назва ВНЗ, спеціальність не грали особливої ролі. 92% підприємств

перевіряли знання кандидатів через співбесіду і тестування, або за результатами роботи за тимчасовим контрактом, також через аналіз резюме. Основними недоліками випускників називались: брак досвіду і практичних навичок, недостатня відповідальність, невпевненість або велика самовпевненість, поверховність знань, нетерплячість і кар'єризм. Дослідники робили висновок, що переважна більшість випускників є неконкурентоспроможними в сучасних умовах [942]. Отже, працевлаштування залежало не лише від ВНЗ, але й особистих якостей спеціаліста.

Показник працевлаштування випускників у розрізі областей і спеціальностей розподілявся нерівномірно. Повністю працевлаштовувались фахівці з дизайну, економіки, автомобіле- й тракторобудування, обладнання нафтових і газових промислів, комп'ютерних систем, багатоканального електрозв'язку, судноводіння тощо. Досить високим залишалось число випускників, які працевлаштовувались самостійно, маючи диплом спеціалістів з технології і конструювання швейних виробів, моделювання, дефектології, геологічної зйомки, технології целюлозно-паперового виробництва тощо. 20-30% складали відмови підприємств від замовлених раніше фахівців через зміни у фінансово-економічній діяльності [300, арк. 60-62]. Тим часом чимало ВНЗ наприкінці 1990-х рр. створили центри зі сприяння працевлаштуванню випускників, банки даних з потреби у фахівцях. Позитивним прикладом могло бути співробітництво управління освітою Севастопольської державної адміністрації з Ніжинським і Тернопільським педагогічними університетами, де здійснювалась підготовка фахівців для закладів освіти Севастополя [300, арк. 63].

Чітких прогнозів у потребі фахівців через 5-6 років уряд надати не міг, підприємства переважно приховували потребу у кадрах, щоб не надавати пільги молодим спеціалістам. Були прогнози в окремих галузях. Наприклад, Академія правових наук передбачала, що у 2002 р. роботу б мали лише 60% юристів, економістів і менеджерів [1095]. Треба додати, що обсяг держзамовлення залежав остаточно не від Міносвіти, Верховної Ради та прийнятого бюджету, а також міністерств фінансів і економіки. Виникали ситуації, коли Мінекономіки не зменшував плани набору студентів, але Мінфін не міг це профінансувати. Особливо важко доводилось випускникам технічних ВНЗ. Реально з 8 тис. випускників ВНЗ з професії літакобудування у 1999 р. могли розраховувати на вакансії у наукових закладах, конструкторських бюро та підприємствах колишнього військово-промислового комплексу лише 200-300 чол. Тому, за свідченням науковців, у кожній студентській групі з 25 чол. 5-6 дійсно захоплювалися фахом, 10 – знали типи літаків, а близько 10 студентів були баластом, які не розраховували на працю у авіакосмічній галузі [912].

Досить незбалансованим залишався випуск спеціалістів в галузі освіти. Так, випуск учителів у 1997 р. і наступні 4-5 років з окремих спеціальностей перевищував реальну потребу в педагогічних кадрах. Лише у 1998 р. майже 5 тис. випускників із спеціальностей «дошкільне виховання» та «початкове навчання» залишились без роботи [300]. Хоча у сільській місцевості вакансії були і переважно для них була розпочата підготовка з подвійних і потрійних спеціальностей. Квоти для сільської молоді у ВНЗ загалом складали 50%, але заповнювались на 20% [1095]. Практично не спрацьовувала система договірної підготовки на

міжрегіональному рівні. Як наслідок, у Криму, Дніпропетровській, Луганській, Миколаївській, Одеській областях не вистачало вчителів з історії; в Криму, Вінницькій, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській – з іноземної мови, української мови і літератури. Разом з тим у Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Київській і Львівській областях створився надлишок педагогічних кадрів з цих спеціальностей [300].

Отже, у розглянутий період чітко визначились проблеми, які в країні не розв'язані і досить. Це стосувалось питань відповідності структури, обсягу та рівня підготовки кадрів за державний кошт вимогам ринку праці, незабезпеченості значної кількості випускників першим місцем роботи за фахом. Не були розроблені науково обґрунтовані нормативи потреб галузей і регіонів у випускниках ВНЗ, оплати за навчання студентів, хоча за Указом Президента України «Про реформування вищої освіти» (1995 р.) було доручено Мінфіну, Міносвіти і Державній податковій службі розробити такі нормативи. Не був відпрацьований механізм відшкодування державі витрат за підготовку фахівців приватними та закордонними підприємствами, не створено нормативів утримання одного студента, концепції оплати праці у ВНЗ, надання освітніх послуг, обґрунтування фінансування освіти й держзамовлення для областей. (Різні обсяги фінансування освіти для кожної області, які одноосібно визначало Міністерство фінансів, були незрозумілими керівникам регіонів і ображали їх.) Вища освіта була структурно незбалансованою з потребами суспільства й продовжувала працювати як витратна система. Особливо багато критичних зауважень лунало з боку студентів і профспілки щодо обсягів держзамовлення, обґрунтування вартості навчання, адже ціни в кожному ВНЗ помітно різнилися. Так, ці питання відображалися у Заходах по посиленню захищеності студентів ВНЗ (до постанови президії ЦК профспілки від 14 червня 1994 р.) [809], виступі голови профспілки студентів Львівського держуніверситету на V з'їзді профспілки 22.11.2000 р. [827] тощо.

Вступ України до Ради Європи в жовтні 1995 р. розширив можливості співпраці з європейськими країнами, викликав необхідність практичного узгодження освітнього законодавства з європейськими вимогами. Внаслідок чого були вдосконалені Примірний статут ВНЗ, Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту), проект Положення про підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів, інформаційно-пошукова система «Державний реєстр ВНЗ України», Державний стандарт вищої освіти, введено в дію новий перелік спеціальностей і спеціалізацій тощо. Розробка згаданих документів відбувалась за безоплатною допомогою провідних фахівців українських університетів. Закони України «Про освіту» та «Про вищу освіту» (проект) пройшли експертизу спеціальної комісії Ради Європи. Система української вищої освіти за своїм потенціалом визнана однією з надпотужних в Європі та зрозумілою з точки зору організації, змісту та завдань підготовки фахівців. Інформація про ВНЗ України з зазначенням спеціальностей, умов прийому, законодавства, організації побуту студентів занесена до банків даних, довідників ЮНЕСКО і Ради Європи, що збільшило кількість іноземних студентів у 1997 р. на 2 тис. (загалом навчалось 13,5 тис.) [288]. Рішенням 29-ї Генеральної конференції ЮНЕСКО до списку видатних світових подій було внесено святкування сторіччя НТУУ «КПІ».

У структурі Міносвіти була створена Дирекція з питань співпраці з ЄС і Концепція розвитку співробітництва. Університети відкривали Центри з питань співпраці з ЄС, кафедри ЮНЕСКО. До 1999 р. країною було укладено понад 60 відповідних міжнародних угод. Зокрема, у межах освітньої програми ЄС «Темпус» ВНЗ здійснювали 85 великих проектів, у вищу освіту України було інвестовано 20 млн. еку (з 1993 р.) [288, арк. 64]. Щоправда можливості міжнародного співробітництва, отримання міжнародних грантів не використовувались повною мірою. Україна виявилась не готовою до запровадження Лісабонської конвенції «Про визнання кваліфікацій вищої освіти в європейському регіоні», яка була розроблена під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО і яку Україна підписала в Лісабоні 11.04.1997 р. Однак ратифікована вона була 3.12.1999 р. [12]. За Конвенцією Україна мала забезпечити відкритість процедур і надійність критеріїв надання кваліфікацій, вчених звань тощо, які відповідали прийнятим в Європі. Це вимагало, зокрема, вдосконалення освітнього законодавства, створення національної системи нострифікації документів про освіту, спільних зусиль міністерств освіти, закордонних справ, фінансів та юстиції. Робота з виконання вимог Лісабонської декларації триває й досі.

Ефективність двосторонніх контактів України з країнами ЄС і колишніми соціалістичними державами була різною. Співпраця з Великобританією, Францією, Фінляндією, Нідерландами, Бельгією носила конкретний, оперативний, відповідальний характер. З Румунією, Чехією, Угорщиною, Польщею відрізнялась взаємними претензіями і недостатньою конкретністю, з пострадянськими країнами – необов'язковістю та неоперативністю. Найбільш результативним серед західних партнерів була Німеччина. До 1999 р. між ВНЗ України та ФРН було укладено 77 угод, у тому числі між Асоціацією ректорів України та Конференцією ректорів і президентів ВНЗ Німеччини про академічне співробітництво, відкрито представництво Німецької служби академічних обмінів, яке щорічно надавало українським студентам 150 стипендій на навчання та стажування у Німеччині. Лише в 1998/99 навчальному році на стажування до ФРН було направлено 907 викладачів. 35 ВНЗ України на двосторонній основі співпрацювали з 53 ВНЗ ФРН. (Для порівняння: угоди про співробітництво діяли лише між 7 українськими університетами та 11 Росії.) [288, арк. 64-68]. Вдосконаленню співробітництва з західними партнерами заважали, з погляду Міносвіти, недосконала правова база і брак фахівців з міжнародного права, відсутність належного фінансування. Між тим проведення міжнародних заходів (конференцій, виставок, мовних курсів і т. ін.) сприяли б покращанню іміджу України в ЄС [288].

У кінці 1999 р. відбулась загальна зміна керівництва галуззю. Призначено нових керівників Міносвіти (В.О. Зайчук), ВАК (В.В. Скопенко), АПН (В.М. Кремень), профільного комітету Верховної Ради (С.М. Ніколаєнко). Звернемо увагу на те, що у системі керівництва попередніх міністрів освіти, у минулому ректорів КПІ – П.М. Таланчука і М.З. Згуровського, спостерігалися дещо технократичні підходи, акцентування уваги на структурних перетвореннях, зростанні мережі ВНЗ, кількості студентів тощо. Проте новий міністр освіти В.О. Зайчук (педагог за фахом) переносив акценти на якісні показники навчання, гуманізацію, демократизацію освіти, підвищення її рівня та вплив на суспільні

процеси. Це певною мірою ілюструвало початок стабілізації соціально-економічної ситуації в галузі.

Знаковою подією стала підсумкова колегія Міносвіти 16-17 березня 1999 р., у роботі якої вперше взяли участь Президент України та ректори акредитованих недержавних ВНЗ. Розглядалось питання «Про стан та перспективи розвитку освіти України на зламі століть». У доповіді міністра освіти В.О. Зайчука самокритично було заявлено, що поряд з позитивними надбаннями у вищій школі нарощувались негативні явища та упущення на всіх рівнях управління. Підтвердженням цього було погіршення доступу до повноцінної освіти широких прошарків населення, серйозні диспропорції між випуском спеціалістів і потребами ринку праці, послаблення виховної роботи, зростання злочинності серед студентської молоді. Пріоритетами діяльності галузі були названі стабільність фінансування та ефективність управління [282, арк. 47]. Міністром освіти вперше публічно критикувався низький рівень управління галуззю, виконавської дисципліни, засилля паперової роботи, слабкий рівень аналітичної та прогностичної діяльності на всіх рівнях, невміння виділяти першочергові проблеми. Значною мірою це було обумовлено відсутністю наукового супроводу, браком статистики, належної соціологічної служби, технологій реалізації рішень, моніторингу якості управління. Це перетворювало управління, продовжував міністр, у постійне ситуативне реагування на поточні запити методом спроб і помилок. Хибою управління на всіх рівнях була орієнтація на процес, а не результат. Нерідко всі зусилля втрачалися на підготовку рішень, а не на організацію їх виконання і відстеження результату. Недостатньо відпрацьованою, в тому числі в нормативно-правовому плані, залишалась взаємодія центру і регіонів. В.О. Зайчук звернув увагу на те, що в нових умовах державного управління та збільшення самостійності ВНЗ зменшувалась вага звичних функцій – контролю, розподілу ресурсів, прямого втручання в навчальний процес, а пріоритетними ставали багаторівневі зв'язки та вигідне партнерство. Міносвіти належало переходити на допоміжний контроль, підвищувати його компетентність і стимулюючий характер, удосконалювати управління на рівні ВНЗ. Значне місце мали посісти економічні методи управління [282, арк. 49]. Виходячи з зазначеного, зрозуміло, що мали місце необґрунтовані нормативні документи.

Основні напрямки розвитку галузі були названі в межах продовження попередньої політики, а саме: 1) запровадження нової законодавчо-нормативної бази на всіх рівнях освіти; 2) забезпечення цілісності та неперервності освіти через вдосконалення її структури, змісту, моніторинг якості освіти, введення державних освітніх стандартів; 3) взаємодія і результативність усіх рівнів управління; 4) створення механізму економічного захисту і стимулювання розвитку освітніх систем, навчальних закладів, учасників навчально-виховного процесу [282, арк. 69]. Доповідь нового міністра освіти В.О. Зайчука відрізнялася від попередніх критичним підходом до досягнень вищої школи, акцентами на підвищення її впливу на демократичні процеси і новими вимогами щодо управління галуззю.

У виступі Президента України Л.Д. Кучми на розширеній колегії у досить гострій формі проаналізована ситуація у вищій школі та поставлені завдання перед відповідними державними органами. Було визнано, що система вищої школи збільшилась, підвищився її авторитет, про що свідчила динаміка конкурсів у ВНЗ.

Однак вища школа не стала локомотивом всієї освітньої системи, її зв'язок з середньою школою, технікумами, наукою не тільки не посилювався, а став слабкішим. Проблемою проблем було назване запровадження в освіті новітніх інформаційних технологій [283, арк. 77, 74]. Президент України висловив критичні зауваження щодо розширення мережі ВНЗ, масового надання їм вищого рівня акредитації та самого процесу акредитації, який не забезпечував реальну якість освіти, принциповість і державний підхід. За рахунок простих перейменувань досить слабких ВНЗ було створено чимало університетів і тепер Міносвіти разом з місцевою владою належало робити все, щоб вони таки стали справжніми університетами. Л.Д. Кучма просив керівників областей виявити при цьому не меншу активність і настирність, ніж ту, яка спостерігалась, коли добивались університетського статусу для своїх ВНЗ. Керівники галузі, ректори ВНЗ мали шукати кошти для інвестицій в освіту де тільки можна. Серед них називались не лише кредитування навчання, але й допомога студентам у влаштуванні на роботу паралельно з навчанням. Найбільшим збитком Президент назвав втрату кваліфікованих кадрів і стрімке старіння професорсько-викладацького складу. Однак оновлення останнього не мало проходити за рахунок щедрого дарування незаслужених ступенів і звань на фоні явного зниження інтенсивності наукових досліджень [283, арк. 78]. Виступ керівника держави показав, що існувало розуміння гострих проблем вищої освіти, однак на реальний стан справ у галузі це впливало досить слабо.

Всупереч обґрунтованій критиці практики масового створення нових університетів, яка лунала з усіх боків, варто навести приклади іншого плану. Так, Східноукраїнський державний університет, створений у 1993 р., переживав чимало проблем: масовий відтік кваліфікованих викладачів, падіння якості викладання, знань студентів і т. ін. Проте, у 1998 р. вчені університету отримали 45 патентів, опублікували майже 850 праць, з них близько 100 – у зарубіжних виданнях. Обсяг наукових досліджень і розробок склав суму понад 1 млн. грн., частка господарських договорів збільшилась у 1,5 рази. Одним з прикладів вдалого залучення додаткових каналів фінансування науки був проект «РОТОР», який виконувався в межах Європейської програми «Єврика» спільно з фахівцями Польщі, Чехії та Швеції. На II міжнародній виставці ВНЗ у Києві СУДУ отримав диплом за впровадження нових освітньо-виховних технологій, серед яких дистанційна освіта, підготовка спеціалістів за єдиними інтегрованими програмами для ВНЗ I-IV рівнів акредитації у складі університету. Це забезпечувало зменшення терміну навчання і давало економію коштів. Впровадження багатоканальної системи фінансування призвело до зростання питомої ваги позабюджетних коштів з 31% до 48% за 1996-98 рр. За рахунок платних освітніх послуг було створено близько 700 додаткових робочих місць, у них 371 для викладачів. В університеті функціонувало понад 20 студентських клубів за інтересами [284, арк. 116-119]. За висновком ректора СУДУ О.Л. Голубченка, якісних показників вдалося досягти при максимальній автономності та самостійності всіх підрозділів і форм діяльності, що дозволило розвинути ініціативу науково-педагогічних кадрів [284, арк. 122]. Отже, на практиці значних успіхів можна досягти через зацікавленість та ініціативу безпосередніх учасників навчально-виховного та наукового процесу.

Наша держава намагалась на тлі соціальної диференціації збільшити доступ до вищої школи соціально незахищених прошарків. Зокрема, йдеться про Закон «Про внесення змін до статті 15 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (липень 1999 р.), Укази Президента «Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості» (березень 1999 р.), «Про державну допомогу дітям, які вчаться за гірничими спеціальностями і чиї батьки загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах» (травень 1999 р.), «Про надання допомоги сім'ям загиблих учасників бойових дій на території інших держав у навчанні їхніх дітей» (червень 1999 р.), постанову Кабміну «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» (червень 1999 р.). Соціальним прошаркам, які знаходилися в невігідному становищі, надавалися квоти, позики тощо. Однак суттєвих змін на краще досягнуто не було. Ці дії міжнародними аналітиками вважались досить суперечливим і складним соціальним процесом з неясними результатами й не досить ефективним механізмом забезпечення рівних можливостей [1691, с. 57]. У ВНЗ виникали проблеми з заповненням квот для сільської молоді, відсівом невстигаючих студентів і т. ін.

Перейдемо до розгляду організації навчально-виховного процесу і його якості у другій половині 1990-х рр. Найгострішими невирішеними питаннями залишались забезпечення підручниками та перехід викладання на українську мову. З бюджету на видавничу справу виділялось все менше коштів. Так, у 1996 р. було надано 35% від потреби й план видань підручників був виконаний лише на 15% [257, арк. 106]. Особливо потерпали від нестачі україномовних посібників ВНЗ Південного та Східного регіонів. Наприклад, у Луганському державному педуніверситеті частка україномовної навчальної літератури складала 21% до фонду бібліотек, у Запорізькому держуніверситеті – 14%, Донбаському гірничо-металургійному інституті – 5%, Запорізькій державній інженерній академії – 4%. Оновлення фонду бібліотек ВНЗ Міносвіти україномовною літературою становило 1% [265, арк. 23].

Існував менш витратний і оперативний спосіб сучасного забезпечення навчального процесу у вигляді інформаційно-комп'ютерних технологій. Проте підготовка комп'ютерних підручників, бібліотек, широке залучення навчальних закладів до системи Інтернет тільки розпочиналось. Цій роботі всіляко сприяв тодішній міністр освіти М.З. Згуровський. Для пом'якшення дефіциту літератури Міносвіти вимагало від кафедр надавати студентам (навіть на комерційній основі) тексти лекцій викладачів (Положення про організацію навчального процесу від 2.06.1993 р. [43]). Це певним чином сприяло розв'язанню проблеми, підвищило ефективність самостійної роботи студентів. ВНЗ видавали за власний чи спонсорський кошт навчальні посібники, проте вони не проходили належного рецензування та апробації, тому мали невисокий науковий і дидактичний рівень.

Забезпечення ВНЗ навчально-методичною літературою поліпшувалось повільно. Кілька приватних видавництв в 1998 р. об'єдналися в Асоціацію видавництв «Навчальна книга». При Міносвіти, за Розпорядженням Кабміну від 3 вересня 1997 р., було створено спеціалізоване видавництво навчальної книги «Освіта» [79]. Засновані 16 фахових науково-методичних журналів, об'єднані у видавництво «Педагогічна преса», де видавався також тижневик «Освіта України» та інформаційна збірка Міністерства освіти. Крім цього в більшості регіонів

видавалися науково-методичні та педагогічні журнали, які висвітлювали досягнення та проблеми освітян [280, арк. 28-29].

Незважаючи на певний прогрес, забезпеченість навчальною літературою в 1999 р. становила з нових спеціальностей 50-70%. Недоставало україномовної літератури з професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін (30-40%), методичного забезпечення самостійної роботи студентів, їх практики (40-60%). Була відсутня довідкова література (15-18%), обмежена кількість підручників з дисципліни «Ділова українська мова» (40-48%) [294, арк. 113-114]. Після аналізу підготовки кадрів у Кримському індустріально-педагогічному інституті Міносвіти в жовтні 1999 р. звернулось до ректорів педагогічних ВНЗ з проханням надати допомогу КПІ у формуванні фонду україномовної навчальної літератури [298, арк. 11].

У низці галузевих ВНЗ при підтримці своїх міністерств, у приватних вищих закладах освіти намагались самостійно вирішувати питання підручників шляхом відкриття власних видавництв, створювали навчальну літературу на лазерних компакт-дисках. Проте було зрозуміло, що при наявності фінансових складностей проблему якості та кількості підручників можна вирішити лише об'єднанням зусиль науковців різних установ [645, арк. 2]. Міністр охорони здоров'я Р.В. Богатирьова пропонувала терміново започаткувати державну програму «Підручник для ВНЗ», забезпечивши їй пріоритетне фінансування [647, арк. 28]. Однак державної підтримки в цьому питанні вища школа не отримала.

Ситуація з видавництвом навчальної літератури відображала більш глибокі процеси. Аналітики Міжнародного фонду «Відродження» зафіксували відсутність в країні механізму розповсюдження нових ідей. За дослідженням Центру розвитку видавничої діяльності ІВС-Будапешт, ситуація у видавничій галузі України визнана більш проблематичною, ніж у країнах колишнього СРСР. Видання книг в Україні була малоприбутковою справою через великі податки, відсутність кредитування, незначний попит, невелику кількість професійних перекладачів українською мовою, а найголовніше – відсутність відповідальної політики уряду. Академічна книга існувала переважно за рахунок підтримки МФВ, української діаспори та, подекуди, держави. Навіть на початку 2000-х рр. нормативно-правова база щодо книговидання і розповсюдження залишалася невпорядкованою, а в окремих місцях суперечливою [1265]. Між тим, недостатнє забезпечення україномовною навчальною і науковою літературою гальмувало впровадження державної мови в освіту, формування мовного професійного середовища, негативно впливало на рівень викладання.

У другій половині 1990-х рр. частка академічних груп з викладанням українською мовою збільшилась, однак лише 61,6% студентів навчались українською мовою, кількість педагогів ВНЗ, що викладали державною мовою, складала 58%. У Донецькій і Луганській областях ці показники становили відповідно 10% і 9% [1388, с. 218, 207]. Неприпустимою залишалась ситуація в педагогічних ВНЗ. У Горлівському педінституті українською мовою викладали 9,7% дисциплін, у Мелітопольському й Ізмаїльському відповідно 28% і 42% [273, арк. 207]. Підготовка вчителів української мови і літератури за держзамовленням з 1991 р. по 1997 р. зросла від 1950 до 2555 осіб [274, арк. 240], але цього було недостатньо. Як зазначав Г.В. Касьянов, на початку 1990-х рр. організаційні й соціально-психологічні умови для проведення масштабної реальної українізації

освіти були майже оптимальними: система управління освітою мала чітку вертикальну ієрархію, яка дозволяла контролювати виконання розпоряджень центральних органів; адміністрація ВНЗ і педагоги були привчені до неухильного виконання директив, зокрема ідеологічних; батьки також цілком довіряли авторитету освітньої системи й психологічно були готові сприйняти ідею обов'язкового і масового впровадження державної мови до системи навчання. Таким чином, якби адміністративна українізація освіти супроводжувалася державною фінансовою підтримкою, фундаментальною перепідготовкою педагогів і продуманою системою тлумачення заходів, вона була б дуже ефективною [1388, с. 125-126]. Проте останнього не відбувалось.

Вища освіта ставала переважно україномовною лише наприкінці 1990-х рр. Порівняємо дані. Кількість студентів, які навчались українською мовою, у 1989 р. обмежувалася 7,8%, українською та російською – 15,9%, лише російською – 76,3%. Частка дисциплін, що викладались українською мовою, становила 11,3%, обома мовами – 7,0%, російською мовою – 76,3%, твір українською мовою на вступних іспитах писали 24% абітурієнтів [1250, с. 20]. У 1996 р. вже 94% абітурієнтів вступні іспити до ВНЗ складали українською мовою. 100%-й показник викладання українською мовою мали ВНЗ Тернопільської області. З 1999/2000 навчального року українською мовою навчалось 100% студентів у Київській області. На Одещині цей показник складав 60% [1494, с. 479, 528, 544, 592, 606, 607, 635]. Кількість студентів Луганщини, які навчались українською мовою, того ж року складала 30,5%. Загальна кількість педагогів, які викладали державною мовою, становила 89,6% [1259, с. 23, 21, 213-215]. Перевірити офіційні дані немає можливості через відсутність порівняльних досліджень. Ми припускаємо, що ситуація була більш складною та суперечливою.

Центральним питанням вищої освіти є її якість. Протягом 1990-х рр. керівники освіти приділяли їй недостатньо уваги, адже вирішувались питання виживання галузі. З першими ознаками стабілізації, приходом нового міністра В.О. Зайчука проблему якості стали порушувати частіше. Періодичні перевірки підготовки студентів давали невисокі результати. Розглянемо це на прикладі низки ВНЗ Міністерства агропромислового комплексу. З контрольними роботами інспекції Міносвіти у 1999 р. впоралось 92% студентів. Підтвердили достатній і стабільний рівень фундаментальної підготовки студенти Харківських державного аграрного університету і зооветеринарного інституту. У Луганському державному аграрному університеті від 30% до 50% студентів отримали незадовільні оцінки з вищої й прикладної математики. Лише 15-20% студентів Білоцерківського аграрного університету виконали контрольні роботи. У ряді ВНЗ не вистачало кваліфікованих педагогів. Близько 40% викладачів кафедри вищої і прикладної математики Луганського державного аграрного університету не мали базової освіти. У більшості перевірених ВНЗ Мінагропрому практично не застосовувались сучасні комп'ютерні технології, форми контролю та організації самостійної роботи студентів. Через відсутність відповідного нагляду ректоратів і єдиних вимог до знань студентів різниця між показниками успішності підсумкового контролю і результатами міністерських робіт сягала 35%. Зниження фундаментальної підготовки студентів комісією Міносвіти пояснювалось недоліками організації

кадрового, програмно-методичного і матеріально-технічного забезпечення навчального процесу [287]. Між тим ситуація була складнішою.

Вища освіта перетворювалась на масову, велика кількість ВНЗ практично не здійснювала відбір абітурієнтів. Серед них поширювався прошарок тих, хто не мав достатніх знань, вчився заради диплому, щоб запобігти службі в армії, продовжити безтурботне життя, відстрочити початок трудової біографії тощо. Подібні процеси спостерігались також в університетах Заходу. У США це явище сприймалось як національна ганьба і лихо, коли вимоги ринку могли перетворюватись на загрози ринку [1394, с. 16], [1409а, с. 42-43]. Між тим зміст і методи навчання в українських ВНЗ були розраховані на підготовлену частину випускників шкіл. Ректори ВНЗ, зокрема В.І. Астахова, у зв'язку зі зміною стратегічних цілей освіти піднімали питання про нові критерії якості навчального процесу [296].

Міністр В.О. Зайчук 6.10.1999 р. звернувся до цієї проблеми. Якість вищої освіти він розглянув як підсумковий інтегральний показник діяльності ВНЗ, який залежав від якості педагогічного персоналу і навчальних програм, готовності тих, хто навчається, якості інфраструктури, відповідного внутрішнього та зовнішнього середовища, систематичної оцінки та регулювання засобів і результатів навчання [297, арк. 165]. Отже, на перші місця були поставлені не рівень довузівської підготовки студентів і їх мотивація до навчання, а якість науково-педагогічних кадрів і пов'язані з цим навчальні програми. Це передбачало систему відбору педагогічних кадрів, управління їх кар'єрою, забезпечення високого соціального статусу та фінансового стимулювання. Проте саме цього уряд забезпечити не міг. Конкурсний відбір до аспірантури та докторантури фактично був відсутнім, про що тижневик «Освіта» надрукував відкритий лист міністрові освіти В.О. Зайчуку [886]. Механізмом оновлення змісту навчання мали бути Державні стандарти вищої освіти, які так і не були розроблені.

Не було досягнуто вагомих позитивних зрушень і у розв'язанні проблем виховання студентської молоді, його змісту та форм. На що звертала увагу колегія Міносвіти 28.10.1998 р., аналізуючи питання «Про стан та проблем національно-громадянського виховання у ВНЗ України». Так, за даними Інституту соціальної та політичної психології АПН вважали себе достатньо обізнаними в політичному житті країни 32% студентів старших курсів педінститутів, лише 37,7% опитаних підтвердили бажання бути громадянином України за умови вільного вибору громадянства [278, арк. 65]. У ВНЗ питанням виховання студентів почали приділяти більше уваги, ніж у попередній період.

Для ілюстрації звернемося до роботи Київського університету ім. Т. Шевченка, де Вчена Рада щорічно розглядала питання про стан і перспективи виховної роботи серед студентів і визначала її напрямки на наступний період. Так, 4.12.1995 р. [723] і 9.02.1998 р. обговорювалось питання про культурно-масову і спортивно-оздоровчу роботу серед студентів. 9.02.1998 р. було створено Раду з виховної роботи Київського університету, яка відстежувала динаміку соціального стану і ціннісних орієнтацій студентів, вивчала досвід виховної роботи [734, арк. 95], [742, арк. 221]. Після неодноразових обговорень на Раді університету 06.02.1998 р. було прийнято Положення про виховну роботу в Київському університеті. Метою визнавалось формування соціально активної, здорової, ініціативної особистості, здатної брати

творчу участь у демократичних перетвореннях, поєднувати професійні знання з високою культурою, розвинутим духовним потенціалом, етико-естетичною вихованістю [738, арк. 108].

В ухвалі Вченої Ради Київського університету від 9.02.1998 р. були відзначені позитивні зрушення з зазначеного питання, проте визнавалось, що ця робота ще не набула рис системного, цілеспрямованого процесу, покликаного формувати у студентів високу професійну і загальну культуру, активну громадянську позицію, моральні якості, виховувати їх у дусі відданості національній ідеї. На багатьох факультетах не відчувалась робота кураторів, не здійснювали координуючу діяльність ті кафедри та підрозділи (історії України, фольклористики, української філології, Інституту українознавства, педагогіки, естетики та культурології, психології), які могли організувати семінари для них, обмін досвідом організації виховної роботи на факультетах і в академічних групах. Недостатньо дієвою визнавалась робота Студентського Парламенту, про що свідчили опитування студентів. У загальній системі виховання студентів нечітко вирізнялися принципи, напрями, форми і методи роботи з різними факультетами. Не здійснювався диференційований і індивідуальний підхід до розвитку соціальної зрілості студентів. Спортивна-оздоровча робота не набула рис масової, не проводилось спортивних змагань між факультетами, недостатньо організована інформація про спортивні секції. Мало уваги на факультетах приділялось змісту і формам національного і громадянського виховання тощо [737, арк. 100-113]. Для покращення роботи кураторів, за Положенням про виховну роботу, викладачам планувалось аудиторне навантаження в обсязі 70 год. [742, арк. 222]. Це була найбільша кількість годин серед інших ВНЗ, які підтримали згадану ініціативу.

Міносвіти лише через півроку повернулось до означеного питання і прийняло рішення 28.10.1998 р. про створення умов для збереження та забезпечення дієвості інституту кураторів, проведення щотижневих інформаційних і виховних годин [277]. Однак ситуація з ряду показників вже виходила з-під контролю. Система виховної аудиторної і позааудиторної роботи, профілактичні засоби ставали все менш ефективними. Серед студентської молоді поширювалися прояви антисоціальної поведінки, вживання алкоголю, наркотиків, статевої розпусти. Це відбувалось на тлі послаблення відповідальності батьків і школи за виховання дітей, нестачі педагогів, які б володіли технологіями виявлення і практичної роботи з цією категорією молоді, скорочення закладів з організації дозвілля молоді, зростання бездоглядності, зубожіння населення, агресивного впливу ЗМІ, злочинних елементів у суспільстві. Особливо небезпечним було поширення наркоманії серед студентів. 28.07.1999 р. Міносвіти прийняло окреме рішення «Про підвищення ефективності роботи щодо профілактики наркоманії серед учнівської та студентської молоді». Причинами поширення наркоманії були названі втрата соціальної орієнтації та ідеалів, розгалуження мережі наркобізнесу, намагання частини молоді втекти від нестабільної реальності, страху перед майбутнім, а також пошуки «красивого» життя і способів швидкого збагачення [289, арк. 13-14]. Деякі технічні ВНЗ почали вимагати від абітурієнтів довідки від нарколога.

Отже, проблеми підвищення якості освіти, результативності виховної роботи серед студентів були досить гострими, багато у чому залежали від факторів, на які ВНЗ впливати не могли та вимагали втручання державних органів управління.

Перші ознаки стабілізації соціально-економічної ситуації в галузі стали помітними з 1999 р. Хоча через затримки зарплати продовжувались колективні трудові спори, страйки, загальна кількість їх учасників (переважно вчителів) за два роки зменшилася у 2,4 рази [281, арк. 37, 104]. Вперше за кілька років новий навчальний рік розпочався без гострої соціальної напруги. Збільшився прийом студентів на I курс. Позитивним фактом у розвитку галузі у другій половині 1990-х рр. можна вважати і те, що в освітньому середовищі збільшилась частка людей, які розуміли необхідність рішучих змін і демонстрували готовність до їх здійснення. На це вказувало те, що протягом 1999 р. тільки в Києві відбулися понад 30 конференцій, семінарів, круглих столів, присвячених проблемам реформування освіти [1307, с. 29]. Все це дало можливість міністрові В.О. Зайчуку 6.10.1999 р. заявити, що намагання представити ситуацію в освіті як кризову не має жодних підстав. Проблеми є і досить складні, але є і всі умови, щоб їх послідовно і кваліфіковано вирішувати [297, арк. 161, 163]. Стан вищої школи почав змінюватися на краще, однак критична ситуація ще не була подолана.

Отже, у другій половині 1990-х рр. вища школа загалом знаходилась в умовах фінансової скрути, не маючи реальної, забезпеченої економічно, стратегії розвитку, хоча у Законі «Про освіту» розмір її державного фінансування визначався на рівні 10% від ВВП. Керівництво державних ВНЗ було вимушеним маніпулювати коштами на межі закону, а нерідко і за його частковим порушенням, потрапляючи у залежність як від кредиторів, так і від державних контрольно-ревізійних структур. Необхідної самостійності воно не мало, витрати мали погоджуватись на рівні міністерства. До цього часу у країні був відсутній системний аналіз взаємовідносин економіки освіти та держави. М.Ф. Степко визнав, що дії контрольно-ревізійного управління, комітету з питань державного підприємництва не направлялись на те, щоб сприяти розвитку ринкових механізмів економіки освіти [1651, с. 7-8].

Ректори ВНЗ, подібно до керівників промислових підприємств, сподівались через систему державних замовлень, які виступали як важелі для отримання власної ренти, зберегти ситуацію. Держзамовлення ставало не стільки засобом регуляції державної політики, скільки інструментом реалізації інтересів органів управління, підтримки певних державних ВНЗ, збереження безкоштовної освіти для частини населення, яка часто набувала її незалежно від здібностей, уподобань і потреб ринку праці. Це демонструвало неефективність використання обмежених бюджетних коштів. Так, у 1990-х рр. відчувалася гостра потреба у спеціалістах невиробничої сфери (держзамовлення на підготовку яких майже не зростало) при перевиробництві спеціалістів інженерних спеціальностей, держзамовлення на безоплатну підготовку яких зберігалось (що співіснувало з організацією в технічних ВНЗ платних відділень з підготовки економістів, юристів і т. ін.).

Таким чином, держзамовлення не так сприяло забезпеченню суспільства потрібними фахівцями, як обслуговувало корпоративні інтереси. Подібні ситуації відбувалися в інших сферах і характеризували рівень соціального розвитку країни. Переходу ВНЗ до нового освітнього менеджменту стримувало збереження старого

адміністративного корпусу (середній вік ректорів – 57 років, 60 і більше років мали 43% керівників [294, арк. 106]). Ускладнювало роботу галузі відставання нормативно-правового забезпечення, протиріччя і брак механізму їх реалізації. Вища школа працювала в умовах нестабільного нормативного забезпечення, деякі базові нормативні документи за короткий час змінювалися двічі, наприклад, щодо ліцензування ВНЗ (1992 р. і 1996 р.), порядку присудження наукових ступенів і вчених звань (1992 р. і 1997 р.), переліку спеціальностей.

Отже, період розвитку вищої освіти другої половини 1990-х рр. був досить суперечливим. Не має він і однозначної оцінки у вітчизняній історіографії. Так, О. Дем'янчук і В. Сиченко вважають, що під гаслом упорядкування і регулювання діяльності освітніх закладів у 1996-97 рр. експерименти з реформування вищої школи взагалі були згорнуті. Консервативні сили в парламенті та уряді, зокрема в Міносвіти, значним чином зорієнтувалися на стримування реформаторських процесів, зведення їх до символічних змін форми без змісту [1307, с. 27], [1599, с. 2]. Навпаки, В.П. Андрущенко визнав незаперечним фактом, що в період 1995-99 рр. саме завдяки реформаторським крокам «команди Згуровського» *нова система освіти незалежної України була створена* (виділено В.П. Андрущенко) [1172, с. 57]. Авторка вважає, що вмістивши безліч суперечностей і недоліків, вища освіта цього періоду набула цілісності і керованості. Зокрема, була вдосконалена структура управління галуззю, налагодилась взаємодія з місцевими органами управління освітою. На жаль, це відбулося запізно. Багато часу й сил було витрачено неефективно.

2.3. Початок стабілізації та інтеграції вищої освіти України до європейського освітнього простору (2000-2005 рр.)

Розвиток країни на початку XXI ст. переважно продовжував інерцію другої половини 1990-х рр. і характеризувався невідповідністю між масштабом, глибиною запланованих перетворень і непослідовністю в їх реалізації, переобтяженістю державних структур розв'язанням поточних завдань. Цю ситуацію спровокувала невпинна боротьба між гілками влади і групами інтересів [див.: 1388, с. 161-162]. На межі століть з'явилися перші ознаки економічної стабілізації. Розпочалась виплата боргів із зарплати, яка з 2001 р. зростала протягом кількох років. Втім Україна залишалась країною з одним з найнижчих рівнів офіційної оплати праці в Європі. За індексом людського розвитку у 2003 р. ми посіли 78-е місце в рейтингу 177 країн світу, що порівняно з 1993 р. зменшило наш рейтинг на 33 позиції [1731]. Також Україна перемістилась з групи країн з високим індексом людського розвитку до групи з середнім. З 2005 р. розпочався різкий спад економічного зростання.

Загальна економічна ситуація знаходила своє відображення в освітній сфері. За законодавством, як зазначалось, держава мала забезпечувати на утримання освіти 10% національного доходу. Насправді, навіть в умовах економічної стабілізації видатки на освіту не доходили до 6%, а на вищу освіту, відносно середньої, зменшувались (див. табл. 2.5 [1143, с. 12-13]). Фінансування було нестабільним і освіта не відчувала достатніх результатів економічної стабілізації. Проте, за даними

ЮНЕСКО, при фінансуванні освіти не менше 6% від ВВП і під компетентним державним управлінням вона вважалась рентабельною галуззю. Між тим, витрати на освіту у США склали 16%, Німеччині –12%, Франції –16%, Фінляндії – 7,2% від ВВП [822, с. 80]. Про покращення ситуації в галузі можна говорити лише у порівнянні з попереднім кризовим станом.

Таблиця 2.5

Загальні видатки зведеного бюджету (млн. грн., %)

Індикатори	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.
Всього	48148,6(100)	55528,0 (100)	60318,9 (100)	75655,3 (100)	86190,0 (100)
З них на освіту – всього:					
	7085,5 (14,7)	9557,1 (17,2)	12269,0(20,3)	14956,6 (19,8)	15761,9 (18,3)
У тому числі:					
Заг. середня	2564,6 (5,3)	3531,8 (6,4)	4931,0 (8,2)	6233,4 (8,2)	6550,8 (7,6)
Вища	2285,5 (4,7)	3046,6 (5,5)	4167,0 (6,9)	4619,8 (6,1)	4911,0 (5,7)
Видатки на освіту всього у відсотках до ВВП					
	4,3	4,7	5,6	5,8	-
У тому числі:					
Заг. середня	1,5	1,7	2,2	2,3	-
Вища	1,3	1,5	1,9	1,8	-
Видатки на окремі підгалузі у відсотках до видатків на галузь					
Заг. середня	36,2	37,0	40,2	41,7	41,6
Вища	32,3	31,9	34,0	30,9	31,2

На тлі вказаних соціально-економічних процесів у системі вищої освіти відбувалась подальша модернізація. Вдруге після 1992 р. реорганізовувалось галузеве міністерство і призначався п'ятий міністр. Указом Президента України від 15.12.1999 р, у ході адміністративної реформи Міністерство освіти ліквідувалось (але фактично діяло до квітня 2000 р.) і на його базі та на базі Держкомітету з питань науки й інтелектуальної власності (що ліквідувалось) створювалось Міністерство освіти і науки. У Положенні про МОН, затвердженому Указом Президента України від 7.06.2000 р., Міністерство освіти і науки визначалось головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності [72]. За базову модель реорганізації міністерства було взято створення департаментів з основних напрямків діяльності. До структури МОН входили і йому підпорядковувались: колегія, регіональні управління освіти й науки, Департамент адміністративної роботи і контролю, Департамент вищої освіти, Департамент міжнародного співробітництва, Департамент економіки та соціального розвитку, Департамент науково-технологічного розвитку, Департамент інноваційного розвитку тощо. До складу МОН також входили управління та відділи з прогнозування, моніторингу, розробки і здійснення політики у наукових та освітніх сферах, Управління ліцензування та акредитації, департаменти кадрової роботи й інтелектуальної власності, Державна інспекція навчальних закладів, Атестаційна колегія для присвоєння вчених звань тощо. Департамент вищої освіти мав відділи інформаційно-аналітичної роботи та прогнозування, управління гуманітарної та педагогічної освіти, управління природничої та технічної освіти, управління

керівних і атестації науково-педагогічних кадрів, відділ організації підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів.

У сферу управління міністерства входили наукові установи: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти та Львівський державний центр науково-технічної і економічної інформації. Також при МОН діяли Науково-методичний центр вищої освіти для науково-методичного забезпечення освітньої і фахової підготовки та виховання студентів ВНЗ, Український інститут науково-технічної і економічної інформації, Методично-видавничий центр організації випуску та доставки освітянської літератури, видавництво «Педагогічна преса», редакція газети «Мир»; Державне спеціалізоване підприємство «Освіта», ВАК тощо.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в сфері освіти здійснювали державну політику в межах їх компетенції, були підпорядковані місцевим органам виконавчої влади, самоврядування та відповідним державним органам управління освітою у порядку, встановленому Кабміном. Систему вищої освіти складала ВНЗ всіх форм власності, інші юридичні особи, які надавали освітні послуги, а також органи, які здійснювали управління у галузі вищої освіти.

Під час аналізу архівних документів у авторки склалось враження, що реорганізація органів державного управління освітою, кадрові перестановки, побудова управлінської вертикалі, освоєння і координація керування новими сферами ускладнило процеси управління системою вищою освітою, негативно відбилось на динаміці перетворень. Проте, з іншого боку, прихід нових міністрів і їх команд супроводжувався критичним аналізом зробленого попередниками, зміною стилю керівництва та появою нових планів і акцентів. Цьому сприяли також зовнішні фактори: контроль з боку законодавчих органів, звернення громадян, масові акції протесту освітян і т. ін. Так, новий міністр освіти і науки В.Г. Кремень заявив, що буде розпочато другий етап реформування освіти, для цього необхідні систематичний аналіз її діяльності, визначення пріоритетних кроків трансформації на найближчий час і перспективу [1065, с. 3], [473, арк. 104].

Перше засідання колегії МОН у новому складі відбулося через **півроку** після утворення МОН – 27.07.2000 р. Змінилась періодичність розгляду підсумків роботи вищої школи. Так, Міносвіти перші шість років свого існування на щорічних березневих підсумкових розширених засіданнях колегії аналізувало роботу середньої та вищої школи за попередній рік. Подальші три роки збирались по дві розширені колегії для обговорення підсумків роботи середньої й вищої школи, що збільшувало можливості для аналізу процесів, участі в обговоренні керівників ВНЗ. У березні 2001 р. розширене засідання колегії було присвячено науковій сфері. Підсумкові колегії з питань середньої та вищої освіти відбулись восени. У 2002 р. підсумкових колегій не було, можливо, через проведення II з'їзду працівників освіти. Реорганізація галузевого міністерства і пов'язані з цим процеси також обумовили тривалу перерву у проведенні нарад з начальниками обласних управлінь освіти, що негативно відображалось на координації їх діяльності.

Початок нового тисячоліття освітяни зустрічали у складних умовах. Свідченням цього були затримки з виплатами зарплати і значна кількість трудових спорів на виробничому та територіальному рівнях, періодичні страйки освітян. Наприкінці грудня 1999 р. у Києві зібрався кількатисячний мітинг вчителів,

підтриманий викладачами ВНЗ і студентами. У виступі на мітингу доцента Київського національного педагогічного університету С. Науменко ставилось питання «Чи потрібні ми, освітяни, нашій державі та її керівництву?» Мітингуючі вимагали від держави гарантій у виконанні ст. 57 Закону «Про освіту» про соціальний захист педагогів і науковців. Доцент КНТУУ «КПІ» М. Губарев розповів, що вже півтора року не отримував заробітної платні, при тому, що дружина – безробітна, сини – студенти, а донька ходить до першого класу. Доцент провідного національного університету був змушений підробляти вантажником, охоронцем і т. ін. [925]. Середні посадові оклади науково-педагогічних працівників були нижчими від визнаних законодавчо майже удвічі і не переглядалися з вересня 1996 р. За рівнем середньої заробітної платні працівники освіти посідали одне з останніх місць серед працівників інших галузей. Не виплачувались надбавки за вислугу років, матеріальна допомога на оздоровлення та винагорода за сумлінну працю. В умовах зростання цін, скасування багатьох соціальних пільг зuboжіння освітян поглиблювалося. Уряд блокував прийняття нормативних документів: Переліку посад педагогічних і науково-педагогічних працівників, Положення про встановлення надбавок за вислугу років, Порядку надання щорічної грошової винагороди педагогічним працівникам за сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків і т. ін.

Нове керівництво МОН у такій ситуації зайняло консервативну охоронну позицію, закликаючи профспілки і громадськість не ставити питання про виконання ст. 57 Закону «Про освіту», мовляв, грошей у держави все одно немає, якщо одним зарплатню піднімуть, у інших зростатиме заборгованість, в інших сферах становище ще гірше, ніж у освітян і т. ін. Краще було, з точки зору МОН, зосередити зусилля на захисті соціально-економічних прав учнів [990]. Очевидно, пропонувалось покійно чекати, поки владні сили вирішать власні справи.

У цих умовах керівництво галузевої профспілки почало активно діяти і з 14.03.2000 р. вступило у колективний трудовий конфлікт з МОН, діючи в рамках закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». Однак у державному бюджеті вимоги профспілок не були враховані. На XI Пленумі ЦК профспілки 12.05.2000 р. було прийняте рішення організувати 26 травня Всеукраїнський мітинг протесту у Києві, а в разі невиконання вимог з 1 вересня – Всеукраїнську акцію протесту [1032]. Трудовий арбітраж рекомендував МОН ліквідувати заборгованість, склавши до 5.05.2000 р. графік її погашення.

У такій драматичній ситуації 23.05.2000 р. вийшло Розпорядження Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення організованого закінчення 1999/00 навчального року і початку нового навчального року». У ньому містились доручення Кабміну: а) проаналізувати стан заборгованості з зарплатою працівникам освіти і надати допомогу регіонам у її ліквідації; б) затвердити до 1.07.2000 р. правові акти щодо порядку виплати науково-педагогічним працівникам надбавок за вислугу років і щорічної грошової винагороди за сумлінну працю; в) під час розробки бюджету на 2001 р. передбачити фінансування галузі в розмірі, визначеному ст. 61 Закону «Про освіту», переглянути ставки науково-педагогічних працівників, здійснення інших виплат відповідно до вимог ст. 57 згаданого Закону, виплату стипендій, забезпечення пільгового проїзду студентів відповідно до ст. 9

Закону «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [686]. Отже, у Розпорядженні Президента було враховано основні вимоги галузевої профспілки, що було винятковим досягненням консолідованих дій освітян.

Мітинг освітян 26 травня у Києві все ж відбувся. На ньому зібрались кілька тисяч освітян з усіх регіонів. В резолюції мітингу висловлювалась незгода з освітньою політикою влади та вимагалось від Верховної Ради, Кабміну, МОН забезпечити безумовне виконання Розпорядження Президента України від 23.05.2000 р. [1061]. Це мало певний політичний резонанс. Прем'єр-міністр В.А. Ющенко під час виступу на підсумковій колегії МОН 17.08.2000 р. визнав, що хотів би бачити 1 вересня вчителів в школі, а не на майданах з плакатами. Було заявлено, що на днях уряд прийме рішення про підняття зарплати працівникам бюджетної сфери до розміру мінімальної [468, арк. 91-92, 95]. Проте, послідовності в діях уряду не спостерігалось, ситуація в галузі восени не покращилась.

Керівники профспілки, продовжуючи трудовий колективний спір з МОН, наполягали на включенні своїх вимог до держбюджету. Голова профільного комітету Верховної Ради І.Р. Юхновський наполегливо відстоював інтереси галузі. Під час виступу у парламенті 18.10.2000 р. він нагадав, що оплата праці працівників бюджетних установ була першою захищеною статтею бюджету, а насправді середня зарплата вчителя за місяць складала 147 гр., доктора наук, професора – 282 гр., у той час, як у лейтенанта в армії – 488 гр., в СБУ – 750 гр., у Державній податковій адміністрації – 528-631 гр. «У повазі до вчителя, – продовжував голова комітету, – ми дійшли до крайньої ганьби! І це торкається всіх, починаючи від найвищого керівництва держави до депутата Верховної Ради... Подивіться на пріоритети у Росії, США, Німеччині, Польщі та інших державах! Ми – унікальний випадок в історії людства»¹, – завершив свій виступ І.Р. Юхновський [874]. Ситуація була ганебною. Президент США отримував у 6 разів більше, ніж американський вчитель, Президент Литви – у 3,5 рази, Президент України у 30 разів більше, ніж український вчитель [891]. Це ілюструвало місце освіти у пріоритетах держави.

На тлі вказаних подій значно зросла кількість звернень громадян до органів управління освітою. Чисельність лише колективних звернень до МОН за три квартали 2000 р. збільшилась на 79% [469, арк. 239]. Пропозиції, заяви та скарги надходили переважно з питань затримки зарплати і стипендій, переведення на безоплатне навчання, атестації та підготовки педагогічних кадрів, організації навчально-методичної роботи, підтримки і фінансування раціоналізаторської і винахідницької діяльності. Щоправда, більшість питань належала до компетенції місцевих органів управління. Робота державних органів зі зверненнями громадян була недостатньо ефективною. На місцевому рівні і в апараті міністерства припускались порушення правових норм, бюрократизм і тяганина, що самокритично відмічалось у документах МОН [469, арк. 239]. Скарги громадян могли свідчити як про зростання зловживань в освітній сфері, так і про зростання громадської активності.

¹ Виступ І.Р. Юхновського на засіданні Верховної Ради України 18 жовтня 2000 р. // Освіта України. – № 43.– 23 жовтня 2000 р. – С. 7.

Єдиною впливовою організацією, яка могла час від часу об'єднувати освітян у відстоюванні їх прав, залишалась профспілка працівників освіти і науки, яка після проголошення незалежності України намагалась змінити модель своєї діяльності, перетворитись із своєрідного додатку до адміністрації на осередок опозиції до влади, на захисника інтересів трудящих. Профспілка на початку 2000-х рр. продовжувала проводити активну політику щодо захисту прав освітян. 14 березня вступила у колективний трудовий спір з МОН, 16 березня зареєструвала його у Національній службі посередництва і примирення, уклала угоду з МОН про створення трудового арбітражу. Після місяця безплідної роботи арбітражу була організована всеукраїнська акція протесту освітян проти порушень прав і гарантій, в рамках якої 26 травня пройшли всеукраїнський мітинг в Києві та пікетування Кабміну. У акціях взяли участь понад 6 тис. освітян з усіх регіонів [1510, с. 22]. Як результат, вимоги і пропозиції освітян втілились у Розпорядженні Президента України від 23.05.2000 р. «Про додаткові заходи щодо організованого завершення 1999/00 навчального року і початку нового навчального року».

На початок 2001 р. галузева профспілка об'єднувала 1 млн. 922 тис. працівників, непрацюючих пенсіонерів і студентів. За статистичними даними (2004 р.), вона була найбільшою серед галузевих профспілок, що входили до ФПУ. Студентські профспілкові організації діяли у понад 200 ВНЗ МОН, а також у низці недержавних закладів [1510, с. 19]. Студенти нерідко виступали ініціаторами акцій. У виступі голови профспілки студентів Львівського держуніверситету Л.С. Мандзій на V з'їзді працівників освіти і науки 22.11.2000 р. характеризувались головні проблеми студентів: мізерна стипендія, забезпечення пільгового проїзду, умови проживання, оздоровлення, харчування, і особливо гостра – щорічне зменшення держзамовлення на навчання та працевлаштування. Користуючись нагодою, що на з'їзді були присутні міністр освіти і науки і народні депутати, профспілковий лідер наголосив, що зі студентами так не жартують, адже на прикладі 1990-х рр. треба знати, що можуть студенти. Л.С. Мандзій звернувся до МОН з пропозицією розробити типові положення про контрактне навчання, збільшити контроль за політикою цін за навчання та його кредитування [827]. Це був найрадикальніший виступ на профспілковому з'їзді.

Зазначимо, що під час неготовності профспілки до рішучих дій, виникали періодичні стихійні акції протесту. Так, у Львові були створені страйкові комітети, до яких підключились політичні партії. Львівською радою профспілки 20.11.2000 р. було проведено Віче освітян у присутності численних народних депутатів, представників облдержадміністрації [827], де була прийнята резолюція, яку направили Президентові країни, Голові Верховної Ради. В ній висловлювалось обурення станом фінансування освіти в останні роки, коли видатки на зарплату й інші доплати абсолютно не відповідали вимогам Закону «Про освіту». У той же час держслужбовцям, силовим структурам зарплати і пенсії постійно підвищувались. Таке ставлення влади підриває довіру до неї, спонукає до протесту, зриву навчання в закладах освіти, зазначалось у резолюції. Висувались вимоги: фінансування освіти в повному обсязі, визнання боргів з 1997 р. і гарантовані ст. 57 Закону «Про освіту» тощо. У випадку невиконання вимог, користуючись тим, що профспілка перебувала

у колективному трудовому спорі з МОН, освітяни залишали за собою право не розпочинати навчання у другому семестрі 2000/01 навчального року [828].

Виступи освітян, певне покращення економічної ситуації призвели протягом 2000 р. до законодавчого врегулювання пенсійного забезпечення наукових працівників, підписано Меморандум Кабміну і ЦК галузевої профспілки і т. ін. Між тим, вжиті владою заходи помітно не вплинули на матеріальний стан освітян. Середні посадові оклади науково-педагогічних працівників залишались більше ніж у два рази нижчі від законодавчо визначених. У більшості регіонів не ліквідовано заборгованість з житлово-комунальних послуг, не реалізовувалось право педагогів на підвищення кваліфікації тощо. З метою зняття соціальної напруги, учасники III пленуму ЦК Профспілки знов довели до відома керівників держави вимоги майже 2-х мільйонного загону освітян: підвищення з 1.09.2001 р. посадові оклади на 50% і недопущення заборгованості з зарплати; виконання статей 57, 61 Закону «Про освіту», Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики» від 29.03.2001 р. стосовно надання соціально-економічних гарантій працівникам освіти; передбачити в Національній доктрині розвитку освіти заходи, спрямовані на підвищення соціального статусу науково-педагогічних працівників тощо [830], [831]. Впродовж 2001 р. двічі переглядалися посадові оклади освітян, уведені виплати надбавок за вислугу років, сумлінну працю, допомога на оздоровлення. Виступи профспілки, громадськості сприяли включенню низки вимог щодо умов і оплати праці, житлово-побутового та соціального забезпечення освітян до Національної доктрини розвитку освіти і Державної програми «Вчитель», які, зокрема, встановлювали пенсійне забезпечення науково-педагогічним працівникам на рівні 80-90% зарплати.

Практичну реалізацію прийнятих норм доводилось постійно відстоювати. Законами про держбюджет у наступні роки призупинялась чинність низки положень освітянських законодавчих актів. Це ставало причиною колективних трудових спорів на галузевому рівні, акцій освітян на підтримку своїх вимог під час формування держбюджетів на 2001, 2002, 2003, 2004 рр. Досвід проведення акцій протесту з'ясував необхідність спільних дій з профспілками інших бюджетних галузей. 24.03.2003 р. було проведено спільне засідання президій ЦК профспілок освіти і науки, охорони здоров'я, культури та мистецтв, де розглядавсь соціально-економічний стан бюджетних галузей, ухвалено Заяву до Президента України, Кабінету Міністрів і Верховної Ради з відповідними вимогами і прийнято рішення у разі їх невиконання провести загальну всеукраїнську акцію протесту [833].

Цей крок викликав відповідну реакцію влади. 7.04.2003 р. на спільному засіданні профільних комітетів Верховної Ради депутати підтримали дії галузевих профспілок і висунули вимогу до Кабміну стосовно термінових дій щодо запровадження умов праці працівників освіти і науки, охорони здоров'я, культури, визначених чинним законодавством. Уряд, у свою чергу, звернувся до профспілок з проханням перенести акції протесту і надати Кабміну можливість відпрацювати механізм поетапного підвищення зарплати працівникам бюджетних галузей. На цю пропозицію на підставі підписання відповідного протоколу президії ЦК профспілок бюджетної сфери погодились [1510, с. 27]. Водночас, профспілкам не вдалось домогтись індексації грошових виплат працівникам і студентам через зміни цін на

споживчі товари та послуги, а також компенсації витрат частини зарплати через порушення термінів її виплати [571, арк. 53].

Отже, профспілка з більшим чи меншим успіхом здійснювала представництво і захист прав освітян, організовувала акції протесту. Її лідери подавали пропозиції та зауваження до десятків законодавчих актів, що регулювали питання умов праці, навчання, побуту, оздоровлення, відпочинку, оплати праці, стипендій, підвищення кваліфікації, зайнятості освітян, намагалися спрямовувати свою діяльність на підвищення статусу викладачів, їх зарплати згідно норм законодавства тощо. Проте її дії могли б бути результативнішими.

Голова Київської організації профспілки О. Яцунь у тижневику «Єдність» виступив з планом модернізації її роботи через інвентаризацію, інновацію, інтеграцію. Майно профспілок, яке дісталось у спадок і оцінювалось у понад мільярд доларів, використовувалось вкрай неефективно, адже лідери не були зацікавлені у провадженні ринкових механізмів. Між тим, господарська діяльність зі спільною профспілковою власністю мала бути прибутковою, надходження з якої повинні йти на дієві ЗМІ, створення страйкового фонду, що існував лише на папері, впровадження будівництва соціального житла, недержавного пенсійного фонду тощо [1141]. З цим варто погодитись, адже при відсутності масових громадських організацій освітян, профспілки мали певні резерви для захисту їх інтересів.

Поліпшення (хоча й нестабільне) фінансово-економічних показників вищої школи почалось з 2001 р. Вперше за роки незалежності у 2001-02 рр. збільшилось держзамовлення, особливо на бакалаврів на 11,2% [1349, с. 78]. У Одеському регіоні держзамовлення на підготовку бакалаврів вперше зросло на 7,9%, спеціалістів – на 2,4%, магістрів – на 2,1% [878]. Зросла кількість студентів державних ВНЗ, які навчались за контрактом. У 2001/02 навчальному році розподіл першокурсників за джерелами фінансування був такий: 39,9% – державний бюджет, 0,9% – місцеві бюджети, 0,8% – кошти галузей; 58,4% – кошти юридичних і фізичних осіб [1349, с. 78], у 2003 р. відповідно 39,2%, 0,6%, 1,0%, 59,2%, у 2005 р. 36,1% студентів навчались за кошти державного та місцевого бюджетів, 63,9% – за кошти фізичних і юридичних осіб [1435, с. 219]. Це дозволило державним ВНЗ дещо покращити своє матеріальне становище.

З 1.01.2003 р. запроваджено виплату надбавок за вислугу років і фінансову допомогу на оздоровлення під час відпусток. До 2005 р. зарплата викладачів ВНЗ зросла на 94%. З 1.04.2003 р. розміри стипендій студентам збільшились на 15%, для деяких категорій – на 30%. Був відпрацьований механізм підвищення стипендій (20-30%) від прожиткового мінімуму. Однак, обсяги стипендіального фонду не давали можливості виплачувати стипендії всім встигаючим студентам і вони переставали виконувати функцію заохочення до кращої успішності. Студенти приватних ВНЗ отримали з 1.01.2005 р. пільги на проїзд. Для підтримки талановитої молоді введено 700 стипендій Президента України, 500 стипендій Верховної Ради, 100 стипендій Кабінету Міністрів і 50 стипендій для навчання у зарубіжних університетах [1434, с. 223]. Кошти, отримані ВНЗ як оплата за навчання чи надання додаткових освітніх послуг (розмір якої не мав змінюватись протягом усього навчання), не обкладались податками і не могли вилучатись до бюджетів [650]. Все це певним чином пом'якшувало економічні проблеми ВНЗ.

Проте попередній стан освіти, який відображався на рівні викладання, вже сформував негативну оцінку щодо нього у населення. За результатами загальнонаціонального дослідження Центру ім. О. Разумкова у 2002 р., 54,7% українців переконані, що за роки незалежності система освіти погіршилась, лише 11,1% – що покращилась, 22,5% вважали, що ситуація не змінилась [1217, с. 43]. В той час як, наприклад, у Латвії, за результатами соціологічного опитування фірми SSKD, більше половини жителів (53,1%) вважали, що порівняно з радянськими часами, якість освіти в них покращилася, 33,1% – що погіршилася [там само].

Модернізація освіти (в документах МОН це поняття замінило категорію реформування освіти) у новому тисячолітті мала просуватись за трьома основними напрямками: 1) формування цілісної органічної системи освіти на основі спадщини, 2) її адаптація до нових ринкових відносин, 3) інтеграція системи освіти із збереженням національної сутності в європейський і світовий освітній простір [988]. Фіксуємо подвійний акцент на збереженні освітньої спадщини і національної сутності, що свідчило про новий, відкоректований досвідом 1990-х рр., погляд на майбутнє. До осмислення стратегії розвитку вищої освіти залучались вчені НАНУ, директори інститутів В. Бар'яхтар, М. Жулинський, І. Курас, В. Смолій, Ю. Шемшученко, В. Шинкарук, академіки АПНУ С. Гончаренко, І. Зязюн, С. Максименко, О. Сухомлинська, О. Савченко та ін. Також залучались відповідальні працівники органів виконавчої влади, вчені КНУ ім. Т. Шевченка (ректор В. Скопенко), Донецького університету (ректор В. Шевченко), Прикарпатського університету (ректор В. Кононенко) та ін. Наукову і громадську експертизу концепції модернізації галузі проводили депутати Верховної Ради І. Юхновський, І. Кафарський, С. Ніколаєнко, Г. Філіпчук [1172, с. 389] та ін.

У структурі АПНУ Постановою Кабінету Міністрів від 7.06.1999 р. № 988 був створений Інститут вищої освіти, який мав здійснювати науковий супровід модернізації освіти, видавати журнал «Вища освіта». З 2000 р. розпочалась низка нововведень щодо вдосконалення доступу молоді до вищої школи. Абітурієнтам надавалось право брати участь у вступних випробуваннях у кількох ВНЗ, термін проведення яких розведено у часі (спочатку до національних ВНЗ, потім до університетів, інститутів), що демократизувало систему вступу. Поширювались нові форми вступних випробувань. У Національних університетах «Львівська політехніка», Східноукраїнському та «Києво-Могилянська академія», Українському державному морському технічному університеті тощо працювали центри тестування вступників. За Постановою Кабінету Міністрів від 27.05.2000 р. «Про затвердження Порядку надання молодим громадянам пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти у вищих навчальних закладах» було введено довгострокове пільгове кредитування молоді. У 2003 р., коли програма почала діяти, з бюджету було виділено 15 млн. грн. для майже 4,2 тис. осіб. Проте було надано 2 тис. грантів на 5 млн. гривень, повернення яких розпочиналось за рік після закінчення ВНЗ і тривало впродовж 15 років [1434, с. 223]. У подальшому ця програма не отримала широкого розвитку.

У 2000 р. було знято обмеження для державних ВНЗ прийому студентів на платну форму навчання. Кожен заклад отримав можливість прийняти стільки студентів, скільки дозволяли кадрові та матеріальні ресурси. Рішенням ДАК були

збільшені всі ліцензовані обсяги підготовки студентів, зокрема, на 20% на контрактну форму навчання. Так, у ВНЗ культури і мистецтв у 2001 р. на контрактне навчання було прийнято 557 студентів (55% від обсягу державного замовлення), у той час як у 2000 р. – 305 [700]. Вже за два роки загалом у державних ВНЗ кількість студентів на платному навчанні перевищила їх чисельність за держзамовленням. Це порушувало вимоги ст. 23 Закону «Про вищу освіту» (співвідношення 51% : 49%), але дозволило ВНЗ покращити своє матеріальне становище і сприяло зростанню кількості першокурсників (див. табл. 2.2 [1145]). Цьому сприяло також збільшення недержавних ВНЗ і відокремлених структурних підрозділів. Проте приріст студентів відставав від сусідніх країн. У Польщі без збільшення фондів на освіту відбулось зростання кількості студентів від 400 тис. у 1990 р. до 1,8 мільйонів у 2005 р., що отримало назву «польське диво» [1529, с. 13]. Це проілюстровано порівняльною таблицею 3.6 [1598, с. 16].

Одним з вагомих досягнень вважалось збільшення кількості випускників шкіл, які вступали до ВНЗ (76%). Цей показник перевищував середньосвітовий (60%) і наближався до північноамериканського (84%). Збільшились держзамовлення у 2003 р. на 18% (від 2000 р.) і кількість студентів з сільської місцевості на 7 тис. (від 2002 р.) [1324]. Результати перепису населення 2001 р. показали зростання освітнього рівня. Кількість людей з повною вищою освітою з розрахунку на 1000 чоловік збільшилась з 1989 р. у містах на 30,7%, у селах – на 68,8% [1144]. Отже, вища школа в країні в цілому розвивалась у контексті світових процесів.

Однак, перетворення вищої освіти на масову мало суперечливі наслідки, особливо у регіонах. Голова Одеської облдержадміністрації С. Гриневецький зазначав, що ліцензований обсяг прийому студентів до ВНЗ Одещини у 2003-04 рр. склав понад 30 тис., держзамовлення для ВНЗ всіх рівнів акредитації – близько 14 тис., атестат про середню освіту отримували біля 25 тис. Оскільки з хорошими знаннями школу закінчували не більше 40% учнів, то очевидним був висновок про рівень підготовки студентів на I курсі [905]. Дійсно, рівень підготовки маси абітурієнтів не всюди відповідав вимогам вищої школи, зростання кількості студентів нерідко не забезпечувалось ресурсами ВНЗ, але вони були зацікавлені у їх збільшенні через фінансовий зиск. До того ж, збільшення кількості ВНЗ призводило до падіння конкурсів на вступних іспитах. Показник конкурсу у 1990 р. становив 2,05, у 1995 р. – 1,67, у 1999 р. – 1,47, 2001 р. – 1,56 [1598, с. 17].

Зростання числа ВНЗ було наслідком спрощеної законодавчої бази. Система державного ліцензування, атестації та акредитації ВНЗ викликала постійну критику громадськості. На шпальтах газет «Дзеркало тижня», «День», «Освіта України» точились дискусії стосовно якості вищої освіти, ролі державного контролю. Критикувався недостатній рівень навчання у приватних ВНЗ, філіях, надмірна випуск юристів і економістів, падіння якості наукових досліджень [882], [906], [937], [952], [1025], [1073], [1079], [1083], [1112]. Активне громадське обговорення, зміна керівництва галузі, непопулярні рішення на кшталт нових критеріїв і вимог до ліцензування й акредитації, затверджених ДАК 23.11.1999 р., ініціювали процес перегляду оцінок діяльності ВНЗ з 2000 р.

Зазначимо, що система ліцензування та акредитації, створена у 1996 р., мала багато недоліків. Так, у Положенні про ліцензування освітніх послуг не було

диференціації ліцензійних умов для 76 напрямків і великої кількості спеціальностей [див.: 580, арк. 114]. Ректорам залишалось незрозумілим існування двох процесів оцінки їх діяльності: акредитації й атестації, а також критерії і періоди, на які акредитувались ВНЗ, наприклад, КНУ ім. Т. Шевченка – на 5 років, університети Ужгородський – на 6, Дніпропетровський – на 7, Сімферопольський – на 8, Прикарпатський – на 10 [281, арк. 87]. Чим викликані такі розбіжності нам також з'ясувати не вдалося. Вагомим недоліком ліцензування й акредитації була її громіздкість і тривалість. Присутність керівників ВНЗ на різних етапах розгляду справи (МОН – фахові ради – експертні ради – ДАК – отримання ліцензії) відволікала від роботи і призводила до зайвих фінансових витрат. Вимагалась велика кількість різного роду документів, які багато в чому дублювались. Як зазначав начальник Держінспекції навчальних закладів О.М. Бурлаков, процедура фахової експертизи в багатьох випадках вносила елементи монополізму, необ'єктивності, коли створені при базових ВНЗ фахові ради нав'язували своє бачення, фактично монополізуючи процес, а в окремих випадках і притискуючи конкурентів [481, арк. 15-16].

Ситуацію ускладнило прийняття 1.06.2000 р. Закону «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», який фактично повністю змінював підходи до ліцензування в освіті та загрожував її системі. Освітні послуги прирівнювались до решти видів господарської діяльності, ДАК виключався з процесу прийняття рішень. МОН вдалось лише внести у перелік документів на видачу ліцензії рішення ДАК про спроможність ВНЗ надавати освітні послуги, хоча не було надано тлумачення останніх. Щоправда низка пропозицій МОН була врахована в Указі Президента України від 10.10.2001 р., де доручалось Кабінету Міністрів затвердити перелік освітніх послуг, які підлягали ліцензуванню. Пізніше Законом «Про вищу освіту» було внесено зміни до зазначеного закону про ліцензування, але вони остаточно не вирішували проблеми і протиріччя у чинному законодавстві.

Формування нової системи оцінки освітньої діяльності було розпочато Постановою Кабміну від 9.08.2001 р. № 978 «Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладів та вищих професійних училищах», яке регламентувало другий етап оцінки роботи ВНЗ. 22.02.2001 р. була прийнята нова структура системи ліцензування та акредитації, де підвищувалась роль МОН, участь громадськості та прозорість процесу, спрощувалась процедура і термін розгляду, був централізований фінансовий контроль і приведено до нормативів фінансові витрати ВНЗ [480, арк. 16]. Для кожного випадку ліцензування чи акредитації формувалась своя фахова комісія, яка здійснювала експертизу на місці. Відмінялась атестація державних закладів, комплексні кваліфікаційні завдання, адже кожний заклад розробляв їх сам.

Незабаром було розроблено нове положення про упорядкування системи ліцензування освітніх послуг (саме послуг, а не навчальних закладів). Процедура ліцензування ще більше спрощувалась. Головні відмінності – відсутність фахових рад і розгляд матеріалів новими Експертними радами ДАК, що формувались за групами напрямків підготовки [582, арк. 150]. Проте процедури ліцензування й акредитації залишалися дорогими, громіздкими і забюрократизованими. Аналітики наполягали на перегляді ролі Науково-методичних комісій, контролю за

дотриманням ВНЗ нормативно-правових актів, унеможливленні подачі недостовірної інформації. Так, якщо вимагались такі показники, як наявність приміщень у метрах, кількість постійних викладачів, книжок бібліотечного фонду, то деякі невеликі приватні ВНЗ добували фіктивні довідки, звозили книжки та оформлювали викладачів з трудовими книжками, але лише на момент перевірки, хоча Управління ліцензування, акредитації та нострифікації і Державна інспекція навчальних закладів МОН мали контролювати дотримання ВНЗ ліцензійних та акредитаційних вимог [582, арк. 150], [581, арк. 145].

Ускладнював ситуацію брак фахівців для щорічного контролю дотримання ВНЗ вимог, а у останніх – відповідальності. Начальник управління ліцензуванням, акредитації та нострифікації В.І. Домнич відмічав недостатню компетентність і недобросовісність експертів, які проводили ліцензування, а інколи і свідоме замовчування стану речей (Баширов І.Х. – Донецький державний торговельно-економічний університет, Дзера О.В. і Щербина В.С. – КНУ ім. Т. Шевченка), також «бізнес» деяких осіб або груп, які забезпечували ліцензування певної спеціальності, мігруючи з одного ВНЗ до іншого [555, арк. 54-55], [581, арк. 145], [582, арк. 150]. Для усунення недоліків у роботі експертних комісій МОН планувало організувати навчання експертів і переглянути громадські регіональні експертні комісії. Положення про діяльність і склад останніх було затверджено ДАК восени 2005 р. [581, арк. 144]. Проте, на наш погляд, критерії відбору експертів залишались непрозорими, що гальмувало покращення ситуації.

Колегія МОН 20.10.2005 р. внесла зміни до Положення про акредитацію навчальних закладів і спеціальностей, де передбачалось впровадження тестової оцінки знань студентів, врахування ефективності внутрішнього контролю і самооцінки закладу, наукової роботи та соціальної інфраструктури, зокрема, забезпеченість гуртожитками. Визначалось необхідним забезпечувати оперативне інформування громадськості про результати ліцензування, акредитації та перевірки ВНЗ [581, арк. 145, 146]. У 2005 р. почалося створення державного реєстру ВНЗ.

Суттєвого покращення вимагала система контролю за дотриманням ВНЗ умов і правил освітньої діяльності, тому протягом 2003-04 рр. вона зазнала певних змін. Після виходу Постанови Кабінету Міністрів № 1380 від 29.08.2003 р. «Про ліцензування освітніх послуг» наказом МОН було затверджено Ліцензійні умови надання освітніх послуг і Порядок контролю за дотриманням Ліцензійних умов. До цього ліцензійні умови існували у вигляді Критеріїв і вимог до ліцензування, що затверджувались ДАК і не мали статусу нормативно-правового акту, а порядок контролю за їх дотримання не був чітко врегульований нормативно. Не була сформована нормативна база стосовно створення і діяльності відокремлених структурних підрозділів, які викликали особливо гостру критику громадськості.

Відокремлені (позабазові) структурні підрозділи згідно Положенню про державний ВНЗ створювались за наказом Міносвіти і погодженням з місцевими держадміністраціями. 70% відокремлених підрозділів здійснювали освітню діяльність за ліцензіями і Положеннями базових ВНЗ. Проте, Типового Положення про вказані структури не було, що призводило до розбіжностей в їх назвах, статусах, організації навчального процесу тощо. Деяка частина працювала за

окремо наданими ліцензіями. Серед ВНЗ були такі, які мали до 20 відокремлених центрів [504, арк. 52]. На початку 2002 р. функціонувало понад 410 відокремлених підрозділів, 80% з яких були відкриті за попередні чотири роки [505, арк. 4].

Державною інспекцією МОН у 2002 р. було перевірено 54 відокремлених підрозділів у 8 областях. У Херсонській філії Українського державного морського технічного університету було встановлено належний рівень організаційного і кадрового забезпечення. Позитивно відзначена система роботи управління освітою і науки Миколаївської облдержадміністрації. Проте більшість відокремлених підрозділів недержавних ВНЗ була створена без дозволу держадміністрацій. Існувало дублювання спеціальностей відокремлених підрозділів і місцевих ВНЗ, що погіршувало ситуацію на ринку праці. Так, у центрі зайнятості Миколаївської області на обліку стояло 1819 економістів і юристів, разом з тим у відокремлених підрозділах ВНЗ Миколаєва за цими напрямками навчалось 4712 осіб. Більшість відокремлених структур була недостатньо забезпечена штатними педагогами, навчально-методичною літературою (50-60% від потреби з соціально-гуманітарних наук), комп'ютерною технікою (15%). За результатами перевірки була закрита низка відокремлених структурних підрозділів [505].

Рішенням колегії МОН від 23.05.2002 р. було визнано, що процес створення позабазових структурних підрозділів набув некерованого характеру, дискредитував вищу освіту. Лише у Криму таких філій було майже 70. Необхідно було негайно припинити діяльність підрозділів, де виявлені грубі порушення. Освітню діяльність в навчально-консультаційних центрах дозволялось здійснювати лише за заочною (дистанційною) формою і заборонялося готувати магістрів [504]. Протягом 2003-04 рр. МОН, Державною інспекцією навчальних закладів з управліннями освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій і МОН АРК було здійснено перевірку всіх відокремлених структурних підрозділів, крім Києва. Результати розглядалися на засіданнях ДАК, де були прийняті рішення про приведення у відповідність до чинного законодавства понад 60 підрозділів, припинення діяльності 53 [555, арк. 52-53].

За той же період було здійснено перевірку освітньої діяльності 40 ВНЗ усіх рівнів акредитації у 12 областях. Було встановлено, що в більшості закладів навчально-матеріальна база, кадрове і навчально-методичне забезпечення в цілому відповідали ліцензійним вимогам. До виявлених порушень належали перевищення ліцензійного обсягу; невідповідність частки науково-педагогічного складу якісним вимогам, нормам кількості дисциплін на одного викладача, фахової невідповідності дисциплінам, які ними викладались; не відповідали вимогам забезпеченість комп'ютерами (інколи їх відсутність), був відсутнім доступ до Інтернету; приміщення не відповідали Державним будівельним нормам і т. ін. [554, арк. 46] Харківський національний університет у порушення вимог п. 35 Порядку ліцензування освітніх послуг (за постановою Кабміну № 1380 від 29.08.03) щодо заборони передачі ліцензії юридичній особі для надання освітніх послуг, укладав сумнівні угоди із приватними структурами в АРК, у Черкасах, які від його імені проводили прийом на навчання, організовували дистанційне, заочне навчання, не маючи на те права, брали гроші із студентів [555, арк. 51]. Деякі ВНЗ, користуючись невизначеністю законодавства, намагались комбінувати, перейменовуючи філії в

представництва, навчально-консультаційні центри – в пункти (координаційні, консультаційні, навчальні, навчально-консультаційні, навчально-наукові, навчально-інформаційно-консультативні, міжвузівські) та ін. Керівники окремих ВНЗ не вважали свої підрозділи відокремленими. Деякі підрозділи не були зареєстровані в обласних управліннях, наприклад, 7 – у Маріуполі, навчально-консультаційні пункти в Алушті, Ялті тощо [553, арк. 17]. Тобто, МОН не мало повних даних про мережу відокремлених структурних підрозділів.

Колегія МОН рішенням від 23.12.2004 р. зобов'язала контрольні органи управління освітою провести повторну перевірку фактів порушень і в разі їх не усунення, винести питання на розгляд ДАК щодо анулювання ліцензій відповідних ВНЗ. Всі порушення розглядати як невідповідність умовам контракту та посадовим обов'язкам керівника ВНЗ і приймати відповідні рішення щодо персональної відповідальності [554, арк. 46-47]. У регіонах було проведено додаткові перевірки, проте результати їх були доволі незначні. Найбільша кількість структурних підрозділів ВНЗ різних форм власності і підпорядкування була у Криму: у 2002 р. – 70, у 2005 р. – 93 (із 131 ВНЗ). Заступник міністра М. Степко зазначав, що у Криму особливо багато філій, які не мали правових підстав для своєї діяльності. На початку навчального року у 2005 р. було закрито 56 таких філій [1067], серед яких: Кримський факультет Полтавського педуніверситету (Сімферополь), дочірнє підприємство «Недержавний ВНЗ «Сучасна гуманітарна академія» (Сімферополь, Джанкой, Керч, Кіровський і Ленінський райони), представництва Московського держуніверситету сервісу (Сімферополь) і Міжнародного гуманітарного інституту (Феодосія), Міжнародний центр соціальної освіти Московського соціального університету (Керч), центри Московського державного індустріального університету (Сімферополь, Євпаторія) і дистанційного навчання Московського держуніверситету економіки, статистики та інформатики (Ялта) [895].

Проте, вказані рішення не зменшили гостроту критики діяльності структурних підрозділів і приватних ВНЗ з боку представників державних університетів Криму [1068]. Новий міністр освіти і науки АРК Ю. Ільїн відмічав, що багато відокремлених підрозділів не мали юридичного статусу, отже не несли ніякої відповідальності за якість освіти. Ю. Ільїн пропонував надати його відомству право вносити корективи в навчальні плани з урахуванням регіональних особливостей [1068]. Голова Верховної Ради В.М. Литвин, виступаючи у Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, назвав комерціалізацію освіти, особливо з новомодних спеціальностей, де не дотримувались держстандартів, проблемою національної безпеки [1068]. Проректор з навчальної роботи Південного філіалу Національного аграрного університету «Кримський агротехнологічний університет» М. Осінній зазначав, що комерційні ВНЗ не готували агрономів, ветеринарів, інженерів-механіків та інших спеціалістів, для яких потрібна новітня навчально-матеріальна база, а готували переважно економістів, яких в країні вже достатньо. Положення про те, що акредитація ВНЗ можлива при наявності лише однієї спеціальності, поставило у нерівні умови навчальні заклади, що мали багаті традиції, матеріальну базу, з новоствореними комерційними [1068]. Заступник міністра М. Степко взагалі заявив, що систему акредитації та ліцензування

навчальних закладів належить кардинально змінювати, тому що в цій сфері багато «липи» [1067]. Отже, кардинально покращити ситуацію в освіті уряду не вдалось.

Додатковим підтвердженням такого висновку було те, що якість вищої освіти не покращувалась. За даними МОН у низці ВНЗ успішні студенти складали 10-20%. Одна з причин – у зниженні рівня знань випускників шкіл. В одній школі кілька випускників із 20 медалістів на вступних іспитах отримали двійки. Щоб довести першокурсників до рівня випускників школи в одному з харківських технічних університетів довелося вводити пропедевтичний курс з математики і фізики [1094]. У цьому сенсі найбільш вдалим рішенням уряду можна вважати зовнішнє незалежне оцінювання випускників шкіл, яке було започатковано за сприяння фонду «Відродження». МОН рекомендувало ВНЗ зараховувати результати цього тестування як результати вступних іспитів. У 2004 р. діяло 11 таких пунктів [1094].

Продовжувала гальмувати підвищення рівня навчання незабезпеченість ВНЗ україномовними підручниками. У середині 1990-х рр. Міносвіти вбачало вихід у створенні навчальної літератури самими ВНЗ. Однак 19.10.2000 р. ця практика була піддана критиці МОН як така, що призвела до нераціонального використання позабюджетних коштів і підготовки не завжди якісної продукції [474, арк. 115]. Очевидно, що впровадження вказаних рішень у практику не було забезпечено відповідним державним контролем, не проводився всебічний аналіз ситуації. Сприятим вирішенню проблеми могло б забезпечення ВНЗ комп'ютерами і підвищення комп'ютерної грамотності викладачів [905]. За результатами перевірки 9 педагогічних ВНЗ у 12 регіонах у грудні 2001 р., МОН визнав стан комп'ютерної підготовки вчителів і рівень забезпечення сучасними комп'ютерами такими, що не відповідали сучасним вимогам [306, арк. 13-15]. Ситуація у подальшому змінювалася дуже повільно. Наприклад, у 2005 р. у Львівській області тільки 6% вчителів володіли комп'ютером [575, арк. 2]. Певним каталізатором процесу став експеримент, проведений у 2004-05 рр. і продовжений до 2007 р. за програмою Intel щодо навчання педагогів інформаційно-комунікаційним технологіям. Програмою було охоплено понад 21 тис. вчителів, викладачів і студентів педагогічних ВНЗ. Рішенням колегії МОН від 10.11.2005 р. передбачалось включення питань з інформаційно-комунікаційних технологій до програм державних іспитів за спеціальністю «Педагогічна освіта», а також доповнення до проекту Типового положення про атестацію педагогічних працівників щодо ефективного використання ними інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі [576, арк. 45]. Отже, для освітян досить гостро стояло питання комп'ютерної грамотності. Поліпшити ситуацію мала Державна програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці на 2006-2010 роки», затверджена Постановою Кабінету Міністрів 7.12.2005 р. після обговорення на спільному засіданні колегії МОН і Громадської колегії [569, арк. 205-221].

Для динамічної модернізації галузі давно не вистачало Закону «Про вищу освіту». Керівники провідних університетів закликали МОН позбутись синдромів змін фасадних і перейти до змін суттєвих [473, арк. 218]. У жовтні 2000 р. для обговорення у ВНЗ і ЗМІ були направлені такі документи: Концептуальні питання щодо реорганізації системи ліцензування та акредитації ВНЗ; Умови прийому до ВНЗ; Положення про заочну форму навчання; Положення про підготовку магістрів

у ВНЗ; Концепція науково-технічної та інноваційної політики у системі вищої освіти тощо. Не вистачало нормативного визначення прав і умов кваліфікації фахівців освітніх рівнів бакалавра, спеціаліста та магістра. У дипломі випускника відображались спеціальність і кваліфікація. Якщо за попередні роки перелік спеціальностей переглядався тричі, то перелік кваліфікації фахівців з вищою освітою не змінювався з 1975 р.

У рамках подальшої демократизації управління у міністерствах, які мали підпорядковані ВНЗ, вводилась нова процедура призначення їх керівників на змішаній основі. З одного боку, заміщення посад відбувалося за відкритим конкурсом, з рейтинговим таємним голосуванням на зборах трудового колективу, з іншого – голосування на рівні міністерства з включенням у комісію представників педколективу. У ряді випадків втручання міністерств у процеси обрання ректорів було вирішальним і супроводжувалось неодноразовим обговоренням на засіданнях колегій конкретних кандидатур [672], [674], [675]. Введення контрактної форми прийому на роботу ректорів мало сприяти більш прозорій процедурі, певним чином враховувало думку трудових колективів і органів виконавчої влади, підвищувало відповідальність керівників ВНЗ за стан справ.

Для визначення стратегії розвитку, привернення уваги держави і суспільства до проблем галузі, МОН ініціював проведення II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти (8-9 жовтня 2001 р.), на якому обговорювалась Національна доктрина розвитку освіти. До її розробки були залучені провідні вчені І.Д. Бех, Н.П. Бібік, В.І. Бондар, І.А. Зязюн, Н.Г. Ничкало, О.Я. Савченко та ін. Координатором роботи виступав В.П. Андрущенко. Підготовка Доктрини проводилась у співпраці з Програмою розвитку ООН і Світовим Банком, було проаналізовано досвід освітньої реформи постсоціалістичних країн Польщі, РФ, Словенії, Словачії, Угорщини, Чехії. Вперше залучались міжнародні експерти, які працювали 9 місяців під егідою фонду «Відродження» (керівник Л. Остапенко). Результатом їх роботи стали дослідження «Рівний доступ до якісної освіти», «Управління освітою», «Ставлення академічної спільноти до реформи вищої освіти», «Система моніторингу якості освіти» [1172, с. 412], [891, с. 4].

Проект Національної доктрини був надрукований для обговорення в «Освіті України» у серпні 2001 р. Під час обговорення на конференціях освітян було висловлено близько 740 пропозицій. ЦК профспілки пропонував систему заходів з підвищення статусу науково-педагогічних працівників через встановлення належного рівня оплати праці та пенсійного забезпечення, створення умов для підвищення кваліфікації тощо [831]. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), ухвалена I з'їздом працівників освіти (грудень 1992 р.), визнавалась переважно виконаною (хоча це не повністю відповідало дійсності).

Для обговорення на II Всеукраїнському з'їзді виносились 3 головних положення, які висвітлювались у Доктрині: якість освіти, її доступність для всіх, перебудова освітянської діяльності та її вплив на розвиток особистості. Найгострішими залишалися питання матеріально-технічної бази, інформаційного, навчально-методичного забезпечення навчального процесу та, головне, заробітної плати [945]. На адресу II з'їзду надійшов Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні», який передбачав розв'язання

низки проблем. Ставало традицією, коли лише за допомогою активних акцій освітян (страйку чи з'їзду) вдавалось привернути увагу керівників держави до питань освіти і сприяти їх розв'язанню.

У доповіді на II з'їзді міністра В.Г. Кременя головними завданнями галузі були названі: досягнення справжньої пріоритетності сфери освіти, її модернізація (перехід від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти інноваційного гуманістичного типу) і якість освіти. Серйозною проблемою залишалась технічна та технологічна забезпеченість навчального процесу, де, як було визнано, не тільки не було просування вперед, а відбувалися серйозні втрати. Гострою залишалась проблема забезпеченості україномовними підручниками. Не задовольняли їх кількість, якість, варіативність і вартість. Вихід вбачався у створенні потужної інформаційної бази, нових педагогічних технологій, індивідуальної траєкторії навчання студента, зміні методології підготовки через введення варіативних планів і програм, новій системі оцінювання, змісті навчання і його тривалості. Аудиторне навантаження студентів мало зменшитись з 36 до 30 год. на тиждень [913].

Академічна громадськість гостро критикувала процедуру обрання делегатів і проведення з'їзду. П. Сікорський зазначив, що школа стала розмінною монетою у великій політичній грі [1597, с. 96], В. Громовий, що це був парадно-показушний з'їзд заради з'їзду [906]. У виступах делегатів замість аналізу стану, вимог до влади щодо виконання прийнятих рішень, переважали подяки Президентові, уряду, місцевому губернаторові за турботу про освіту [1597]. Найбільш критичним був виступ Президента України, який піддав критиці МОН за виголошування задалегідь написаних чиновниками хвалебних од, зрепетируваність виступів, визнав інертність і байдужість керівників освіти, зокрема, відносно поганої підготовки проекту Національної доктрини розвитку освіти [995, с. 4]. З'їзд швидко прийняв Національну доктрину розвитку освіти за основу і доручив МОН і АПН доопрацювати її з урахуванням пропозицій делегатів. Доктрина була затверджена Указом Президента України № 347 від 17.04.2002 р.

Зупинімось на аналізі Національної доктрини розвитку освіти, яка мала визначати концепцію і основні напрямки розвитку у першій чверті XXI ст. Попередня Державна національна програма проіснувала всього 8 років. Жанр доктрини обумовив певну декларативність документу, на відміну від чіткого короткого терміну планування, що застосовувала більшість країн. Україна була третьою пострадянською державою, яка прийняла доктрину як форму стратегічного планування розвитку освіти до 2025 р. До цього у 2000 р. були прийняті Національна доктрина освіти в Російській Федерації і Державна Доктрина освіти Киргизької Республіки. Вирішальний вплив на підготовку та зміст Національної доктрини розвитку освіти в Україні справила доктрина РФ [21]. У тексті проекту української Доктрини спостерігалась буквальна схожість з російською, яка лише в остаточному варіанті була усунена. М. Зубрицька, підкреслюючи схематичну подібність доктрин, відзначала водночас принципово важливі відмінності між ними не на користь України. Перша фундаментальна відмінність у тому, що наші сусіди характеризували освіту як основу модернізації суспільства, а ми, як одну з галузей народного господарства. Друга відмінність полягала в якості технологій підготовки,

обговорення і прийняття освітніх доктрин, які, у свою чергу, впливали на технології їх впровадження [937]. Зупинимося на цих відмінностях докладніше.

Російська доктрина наголошувала, що РФ зможе зберегти своє місце серед держав, здатних впливати на світові процеси, базуючись саме на освіченості суспільства і якості людського капіталу. Голова профільного комітету парламенту РФ В.В. Сударенков зазначив, що ніколи за останні 20-25 років проблеми національної безпеки й освіти так щільно не переплітались, що освіта є останнім ресурсом і шансом виживання країни. Через правильно організовану освіту країна може розпочати своє відновлення і розвиток [1659, с. 15]. Цілі освіти пов'язувались з соціально-економічними проблемами всього суспільства. РФ намагалась їх розв'язати зокрема засобами освіти.

Завдання української Доктрини набагато скромніші. Зазначалось, що освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені. Метою державної освітньої політики є створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина [22, с. 22, 1, 2]. Національній доктрині притаманна багатослівність, на відміну від аналогічних документів РФ і Киргизії, написаних у стислому діловому стилі, чітко і конкретно. Так, у розділі «Фінансування системи освіти» російської Доктрини встановлювалось поетапне зростання фінансування з конкретними показниками всіх витрат. На першому антикризовий етап (2000-03 рр.) обсяг фінансування встановлювався не нижче 7% ВВП, на другому (2004-10 рр.) – не нижче 8%, на третьому (2011-25 рр.) – не нижче 10%. Випереджаючий розвиток освіти на основі Доктрини був покликаний вивести Росію з кризи [21]. Аналогічний розділ української Доктрини більш загальний, мав описовий характер. У розділі «Економіка освіти» зазначалось, що обсяги фінансування освіти і науки мають задовольняти потреби особистості і суспільства в якісній освіті. Держава поступово збільшуватиме видатки на освіту та доводитиме їх до середніх показників європейських держав [22, с. 14]. У розділі не було конкретних цифр і прогнозів.

Російська освітня доктрина була вбудована у стратегічні завдання держави і виступала логічним завершенням низки подібних документів, прийнятих у 2000 р.: Військової доктрини, Зовнішньополітичної доктрини, Доктрини інформаційної безпеки і Геополітичної доктрини. В Україні Національна доктрина розвитку освіти була єдиним документом такого роду, де освіта розглядалась не системно, а дещо ізольовано від інших сфер, що свідчило про брак державного підходу до модернізації освіти. Доктрина мала запропонувати українському суспільству конкретну мету з конкретними методами її досягнення, пройти узгодження у державних і громадських органах. Так, у РФ профільний парламентський комітет 23.09.1997 р. прийняв рішення про розробку Доктрини. 29 квітня і 9.06.1998 р. проведені Парламентські слухання «Про національну доктрину розвитку освіти Російської Федерації». 19 листопада рішенням комітетів Ради Федерації і Державної Думи, а також профільного міністерства створена Комісія з розробки проекту національної доктрини освіти. До її складу ввійшло широке коло експертів з урядових і незалежних інституцій. Процесу був наданий загальнонаціональний масштаб. Проект Доктрини був схвалений названою Комісією 10.09.1999 р. і

направлений на широке всезагальне обговорення. Російська держава забезпечила потужну підтримку обговоренню проекту Доктрини. 104 федеральні міністерства і відомства відреагували на її положення. Комісія проаналізувала понад 150 сторінок побажань, понад 30 пропозицій включено до тексту Доктрини. Наголошувалось на необхідності зміни 15-20 законів, щоб впорядкувати законодавство в рамках єдиної стратегії освіти [937]. Таке всебічне обговорення позитивно позначилось на якості стратегічного документа РФ

До підготовки Національної доктрини в Україні було залучено значно вужче коло експертів, переважно педагоги. Публікація проекту Доктрини відбулась в середині липня під час відпусток. Брак ефективного обговорення, широкої участі державних і громадських установ негативно позначилось на змісті, статусі і впровадженні документу. Здавалось, організатори процесу не розраховували на зацікавленість державних структур і побоювались широкого обговорення.

В цілому Національна доктрина розвитку освіти в Україні мала гуманістичний і демократичний характер. Проголошувалось подолання зневаги до суб'єктів начального процесу, підготовка кваліфікованих спеціалістів не стільки для економіки, скільки для самовдосконалення людини. Освіта називалась рушійною силою громадянського суспільства, гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості. Державна освітня політика мала спрямовуватись на посилення ролі органів місцевого самоврядування, батьків, піклувальних рад, меценатів, громадських організацій, фондів, ЗМІ у діяльності навчальних закладів, оцінці якості освітніх послуг. Останні мали визначатись модернізацією, державними стандартами освіти й оцінкою громадськістю. За наполяганням ЦК галузевої профспілки, була відображена норма встановлення педагогам пенсійного забезпечення на рівні 80-90% заробітної плати.

Загалом була зроблена спроба сформувані довготривалі цілі освіти і вийти на новий рівень освітньої політики, однак політична складова документу набрала більшої ваги, ніж правова і економічна. Національна доктрина не набула статусу Закону. Підготовлений у 2001 р. проект «Програми дій Уряду щодо реалізації Національної доктрини розвитку освіти України в ХХІ столітті на період 2001-2004 роки» у процесі тривалого узгодження в державних установах перетворився на «Заходи з реалізації Національної доктрини розвитку освіти на 2002-2004 роки», затверджені Постановою Кабінету Міністрів 19.08.2002 р. З тексту «Заходів...» (відносно «Програми дій...») була вилучена більшість конструктивних позицій, які передбачали додаткове фінансування, скоротився обсяг заходів, реальні управлінські дії замінені завданнями щодо розробки проектів і пропозицій [58].

Ключовим поняттям у Національній доктрині була якість освіти, яка мала визначатись державними стандартами. В різних країнах вони відрізнялись в залежності від традицій і розвитку. Система вищої освіти України та інших пострадянських країн, дотримувалась просторового і часового поєднання здобуття освітніх і професійних кваліфікацій (професійна вища освіта). За такою системою підготовка фахівців здійснювалась ступенево, що підтверджується дипломом, який виступає одночасно і сертифікатом, і, у більшості випадків, ліцензією. Вища освіта спрямована на підготовку особи до виконання обов'язків певних посад, які не вимагали попереднього практичного досвіду. Однак більшість посад за галузевими

кваліфікаційними довідниками потребували значного практичного досвіду. Тому професійна підготовка у ВНЗ націлена на обмежену кількість посад, однак освітня кваліфікація дозволяла випускникам здійснювати кар'єру завдяки отриманню певного практичного досвіду або підвищення кваліфікації.

За законодавством України структура системи стандартів вищої освіти була сукупністю ієрархічно пов'язаних компонентів, які встановлювали вимоги до змісту, обсягу і рівня освіти на рівнях держави, галузі та ВНЗ. Поняття стандартів у державних документах з'явилося у 1993 р. Протягом 1994-95 рр. були розроблені тимчасові стандарти, які часто обмежувались освітньо-професійними програмами. З прийняттям у 1996 р. нової редакції Закону «Про освіту» ідея стандартів була пов'язана з акредитаційним процесом. Другий етап створення стандартів розпочався у 1997-98 рр. [282], [1687, с. 39]. Відсутність стандартів породжувала суттєві розбіжності освітньо-професійних програм і навчальних планів, а також програм з одного напрямку в різних ВНЗ. Через відсутність стандартизованих засобів діагностики, єдиних критеріїв оцінки знань студентів і системності внутрішнього контролю, мали місце значні розбіжності між результатами підсумкового контролю у ВНЗ і міністерських контрольних робіт, які у середньому складали 18% з абсолютної успішності та 25% – з якості навчання [479, арк. 32]. Щоправда, МОН відмічав послідовну і результативну роботу з впровадження засобів діагностики оцінки знань студентів у Харківському національному університеті (ректор В.С. Багіров), Дніпропетровській державній медичній академії (ректор Г.В. Дзяк) [479, арк. 33, 39].

Для створення галузевих стандартів на базі майже 200 ВНЗ було створено понад 500 робочих груп і залучено 3,5 тис. науково-педагогічних працівників. Правовий і організаційний супровід здійснювався за Постановою Кабміну від 7.08.1998 р. «Про розроблення державних стандартів вищої освіти» і наказом МОН від 31.07.1998 р. «Про порядок розробки складових нормативного та навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців з вищою освітою». До того часу було завершено розробку проектів професійних частин галузевих стандартів освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра з 300 спеціальностей (95% від загалу) і з майже 50 напрямів підготовки (70% від загальної кількості) рівнів спеціаліста та магістра [311]. Розробка проектів галузевих стандартів здійснювалась зі значним порушенням термінів. З 1998 р. кількість напрямків і спеціальностей і кількість робочих груп значно зросли через розширення Переліку напрямків і спеціальностей. Більшість груп проводила роботу без будь-якого сприяння, хоча це передбачалось наказами Міністерства освіти. Наприкінці 1999 р. розробка галузевих стандартів була майже припинена через низку проблем. Вони пов'язані з Переліком напрямків підготовки не за галуззю знань, а за принципом відношення до галузі економічної діяльності, з існуванням спеціальностей, які неадекватно відображали класифікації, вказані в Державному класифікаторі професій ДК003-95 [5]. Деякі галузеві ВНЗ не бажали запроваджувати рівень бакалавра. Наприклад, у напрямку підготовки галузі знань «транспорт» були поєднані спеціальності, які за об'єктами діяльності неможна віднести до одного напрямку.

Директор Науково-методичного центру вищої освіти МОН К.М. Левківський звернув увагу на те, що суттєво знижувало ефективність розробки стандартів

виділення кафедр як головної ланки підготовки фахівців. Це переносило центр підготовки фахівців на викладання окремих дисциплін і заважало формуванню цілісного професійного мислення. Між кафедрами існувало напруження стосовно впливу на навчальний процес, де нерідко перемагали не інтереси професії, а приватні, корпоративні. Другою причиною К.М. Левківський вважав брак відповідальності окремих ВНЗ, які намагались монополізувати певний напрямок підготовки або зберегти його за спеціальностями, що не були у класифікаторі професій, мали гучні кон'юнктурні назви, або за рахунок вигаданих спеціальностей однієї кваліфікації, для збільшення державного фінансування тощо. Хоча принципи формування Переліку були затверджені у Міносвіти, при його розширенні бралися до уваги переважно звернення галузевих міністерств, відомств про доцільність введення нових напрямків і спеціальностей. Майже жодне звернення не було підкріплене гарантованим замовленням на фахівців і не пройшло експертизи Міністерства праці та соціальної політики [501, арк. 121]. Це можна пояснити невизначеністю на ринку праці, у громадській свідомості статусу бакалавра, який вважався лише базовою вищою освітою, а також традиціями ВНЗ.

Негативні наслідки розглянутого процесу відчувались на ринку праці, коли прийшли випускники з вигаданими кваліфікаціями. Керівники органів освіти мали давати роз'яснення роботодавцям з цього приводу. Визначена у дипломі кваліфікація, була важливою, оскільки на її підставі визначалась оплата праці, пенсія, пільги і відшкодування у разі втрати працездатності тощо. Отже, протягом освітніх реформ, реалізації ступеневої освіти не вдалось розробити в повному обсязі державні стандарти вищої освіти. Зазначимо, що з одного боку, державні стандарти мали встановлювати і гарантувати якість освіти, діагностику виміру її досягнень. З іншого, не з'ясовано, як поєднати освітні стандарти з індивідуальними запитами студентів у реальних умовах ВНЗ. Серед освітян точились дискусії навколо цього. Висловлювались полярні підходи: від необхідності швидше завершити роботу над стандартами до констатації неприйняття їх більшістю педагогів, а також пропозицій стосовно їх пом'якшення [1000], [929], [888]. Через шість років МОН визнало, що така система стандартизації не сприймалась освітянами і стала своєрідним формальним додатком, а не інструментом організації діяльності вищої школи і державного контролю, була незрозумілою для зарубіжних експертів [1256, с. 20]. Тобто по суті безліч зусиль, безоплатної праці освітян було витрачено марно.

Освітню модернізацію суттєво стримувала відсутність Закону «Про вищу освіту». Було напрацьовано 5 томів законодавчих і нормативних актів про освіту, що у 2,5 рази перевищувало відповідні напрацювання у СРСР. Проект Закону «Про вищу освіту» розроблявся Міносвіти кілька років і восени 1998 р. винесений на розгляд Верховної Ради. Там він викликав різнобічну критику і не був прийнятий. Вочевидь, конструктивних висновків з зауважень і пропозицій депутатів Міносвіти не було зроблено, не надані необхідні роз'яснення, тому Верховна Рада взяла за основу проект Закону групи народних депутатів. Після тривалих обговорень і узгоджень він був прийнятий і підписаний Президентом України 17.01.2002 р.

У підготовці Закону «Про вищу освіту» брали участь представники академічної спільноти, громадських організацій, міжнародний фонд «Відродження» залучив іноземних і українських незалежних експертів. Це сприяло тому, що у

проект Закону були внесені суттєві положення про розширення прав університетів розпоряджатись коштами, власністю, формувати кадрову політику тощо. Однак після обговорення проекту у парламентських комітетах, міністерствах економічного блоку, двічі на засіданнях Верховної Ради низка положень була вилучена. Закон став компромісом між зацікавленими групами впливу, політичними і відомчими силами.

Закон «Про вищу освіту» вмістив нормативно-правові засади попередніх років, визначив повноваження суб'єктів освіти, принципи автономії ВНЗ, врегулював відносини у сфері навчання, виховання, професійної підготовки. Вводилось кілька нових демократичних положень, насамперед, створення вищого колегіального органу громадського самоврядування ВНЗ, який приймає Статут, обирає таємним голосуванням за конкурсом ректора та щорічно заслуховує його звіт. Суттєво розширювались повноваження органів студентського самоврядування, компетенція яких визначалась окремою статтею. Закріплена практика здобуття вищої освіти за кошти фізичних і юридичних осіб. Закон «Про вищу освіту» став нормативною базою подальшої модернізації і певною мірою стабілізував ситуацію в галузі.

Однак, багато принципів Закону не були підкріплені реальною базою для їх впровадження. Відносини ВНЗ різних форм власності з державою з багатьох позицій продовжували регулюватися численними підзаконними актами, що обмежувало принципи самостійності та автономії ВНЗ. Положення Закону «Про вищу освіту» не узгоджувались з низкою інших правових актів, передусім з фінансово-економічних. Дія ряду статей була призупинена чи не виконувалась. Так порушувались статті 3, 4 щодо доступності освіти, 12-ої щодо держстандартів освіти, прав університетів самостійно розпоряджатись власними прибутками. Щорічно призупинялася дія ст. 64.

Закон майже відразу викликав критику. До державних органів надходили пропозиції з його удосконалення, змін положень щодо структури вищої освіти (освітніх і освітньо-кваліфікаційних рівнів), типів ВНЗ і відокремлених підрозділів (створення/закриття), структури і вимог стандартів вищої освіти, норм регулювання студентського самоврядування, наукової і фінансово-господарської діяльності, обґрунтування критеріїв матеріально-технічного та фінансового забезпечення [95]. Протягом наступних двох років до Закону було внесено 6 змін. Колегією МОН від 28.02.2003 р. було прийнято рішення відносно вилучення частини статті щодо співвідношення 51:49 між кількістю студентів, прийнятих за держзамовленням і за кошти фізичних і юридичних осіб [3].

На розгляд Верховної Ради 2.04.2003 р. був винесений законопроект № 3323 «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» (щодо підготовки кадрів)», який прийняли 22.09.2005 р. Наступного дня Українська асоціація студентського самоврядування, Студентське братство й Українська студентська спілка звернулись до Президента країни із проханням ветоувати цей законопроект. 6 жовтня була створена Координаційна рада студентських організацій, до якої окрім згаданих організацій увійшли Асоціація правозахисних організаторів студентів України і Всеукраїнська рада студентів. 11 жовтня рада провела Громадські слухання щодо законопроекту. 14 жовтня до позиції щодо ветоування приєдналась Всеукраїнська студентська рада при МОН. Весь час студентські ЗМІ активно

критикували проект закону [870], [860], особливо положення про необхідність випускникам, які навчалися за державний кошт, відпрацювати три роки за направленням або відшкодувати державі витрати за навчання та про розмір плати за навчання, який прив'язувався до рівня інфляції, змін вартості комунальних послуг і оплати праці викладачів. Студенти зазначали, що законопроект суперечить ст. 53 Конституції, яка гарантувала громадянам право здобувати вищу освіту безоплатно, і міжнародним актам з прав людини, а забезпечення кадрами бюджетних установ має здійснюватись не примусово, а через створення привабливих економічних умов і т. ін. Після виступів студентських організацій МОН також запропонувало Президенту накладати вето на законопроект. Президент України В.А. Ющенко 25.10.2005 р. наклав вето на законопроект і керівники Асоціації студентського самоврядування оцінили це як перемогу у боротьбі за демократизацію вищої школи [1014].

Звернімо увагу на те, що вето було накладено більш як через місяць після ухвалення законопроекту депутатами, тоді як за ст. 94 Конституції Президент протягом 15 днів після отримання закону підписує його. По-друге, Президент фактично вдовольнив тільки вимоги щодо відпрацювання. Всі інші проблемні питання, порушені студентами, залишились без змін, зокрема, про нову редакцію ст. 38 щодо студентського самоврядування. У ній залишився пункт, за яким рішення органів студентського самоврядування мали дорадчий характер, що суперечило поняттю самоврядування і іншим статтям законопроекту. Ветування законопроекту не зняло багато проблемних питань і вони знову повстали за два роки за подібним сценарієм. Практичне застосування Закону «Про вищу освіту» показало також, що низка нормативних положень відставала від вимог часу, не відповідала міжнародним домовленостям, залишалась декларативними. Все це активізувало потребу у загальнонаціональному обговоренні стану вищої школи.

13.05.2004 р. були проведені перші Парламентські слухання «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні» (остання нарада на державному рівні з питань вищої освіти відбувалась майже 25 років тому). В обговоренні взяли участь парламентарі, керівники освітньої галузі і ВНЗ, науковці. Однак, з нашої точки зору, слухання не були достатньо підготовленими, про що свідчила і відсутність проекту постанови. Чимало рекомендацій слухань мали абстрактний, відірваний від реальності характер. Зокрема, доручалось відповідним гілкам влади вжити заходів щодо передачі протягом 2004 р. до МОН вищих навчальних закладів інших відомств центральної влади; забезпечення державного замовлення не менше як 2/3 від кількості студентів державних і комунальних ВНЗ; підвищення удвічі зарплати працівникам вищої школи і приведення її рівня у відповідність ст. 57 Закону «Про освіту», погашення боргів, які виникли через невиконання цієї статті; виділення ВНЗ, відповідно до ст. 61 Закону «Про освіту», у повному обсязі коштів на оплату витрат за електроенергію, тепло, комунальні послуги, погашення боргів, а також на придбання навчально-лабораторного обладнання; внесення на розгляд Верховної Ради законів про Державну програму розвитку освіти на 2005-12 рр.; стимулювання участі роботодавців у підготовці кадрів, науково-освітніх проектів; внесення змін до ст. 87-90, 100 Бюджетного кодексу щодо фінансового забезпечення індустрії технічних засобів навчання та звільнення їх від оподаткування [95]. Доручення

парламентарів були важливими з політичної точки зору, але не передбачали реальних механізмів їх здійснення та джерела фінансування.

Серед рекомендацій, які знайшли підтримку уряду, слід виділити затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005-07 рр. і підготовку Закону «Про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачених ст. 57 Закону «Про освіту» педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів», який у вересні 2004 р. набув чинності. Тут вперше було передбачено здійснення стовідсоткової нормативної виплати освітянам: надбавок за вислугу років, допомоги на оздоровлення при наданні щорічної відпустки і винагороди за сумлінну працю. Більшість інших рекомендацій Кабміном враховано не було. Очевидно, що виконати рекомендації щодо встановлення середніх посадових окладів науково-педагогічним працівникам на рівні подвійної зарплати у промисловості і передачі до МОН відомчих ВНЗ, не було можливим. Актуальним залишалось виконання ст. 61 Закону «Про освіту», розширення кількості студентів, що навчались за державним замовленням, реконструкція гуртожитків і т. ін.

Серед головних проблем виконання Закону «Про вищу освіту» і Парламентських слухань можна назвати прагнення державних структур підлаштувати освітнє законодавство під інші правові акти, інтереси груп тиску, політичних сил, фіскальний підхід до фінансування вищої освіти, звуження автономності ВНЗ щодо неможливості розпорядження власними прибутками, а також в уніфікації фінансових відносин держави з бюджетними установами без урахування специфіки вищої школи, у наступі на демократичні свободи. Подібні факти надали можливість ЦК галузевої профспілки заявити про звуження демократичних засад в управлінні ВНЗ [1562, с. 45].

Незгода з політикою влади була продемонстрована у 2004 р. У країні відчувалось посилення політичного протиборства щодо напрямку суспільного розвитку України, спроби її дезінтеграції, порушення державної цілісності (розділ на схід і захід), наступ на українську школу у низці регіонів, масове залучення студентів до президентських виборів на боці влади, до фальсифікацій результатів виборів. Все це позначилось негативно на перебігу реформування вищої школи, але й активізувало молодіжний рух. Майже півроку тривало протистояння сумських студентів і адміністрації ВНЗ з приводу об'єднання трьох сумських університетів без урахування позицій колективів, яке завершилось пішим походом студентів до Києва та відміною Указу Президента «Про створення Сумського національного університету». О. Гладковська у газеті «Молодь України» від 22.07.2004 р. назвала вказані студентські засоби боротьби Сумською революцією [893].

Активна громадянська позиція студентської молоді виявилась і під час «помаранчевої революції», коли у протестах, мітингах, пікетах, страйках і інших актах громадянської непокорі брали активну участь студенти і частина викладачів. У наслідку чого відбулась зміна правлячої еліти, переорієнтація внутрішнього й зовнішньополітичного курсу, поширились демократичні процеси у вищій школі. На початку 2005 р. активісти студентського руху створили Всеукраїнську студентську раду, яка стала консультативно-дорадчим органом МОН. Рада стала першим і наразі єдиним органом, який представляв на державному рівні інтереси студентів, незалежно від рівня акредитації та форм власності ВНЗ. За наказом МОН від

26.05.2005 р. було утворено громадські ради при МОН України, зокрема, з питань вищої освіти, з реформування економічних механізмів в освіті, з питань науки, інноваційного розвитку й інтелектуальної власності. Виникли відповідні громадські ради в регіонах. Наприклад, МОН АРК координувало діяльність громадських рад з питань недержавних ВНЗ, освіти на державній, кримськотатарській і мовах інших національних меншин тощо. До складу рад увійшли представники навчальних закладів, громадських організацій, ЗМІ. Рада мала право направляти міністру пропозиції з питань вдосконалення галузі. У Криму стали традицією щоквартальні прес-конференції міністра освіти і науки [1037]. Виконуючи доручення Президента України В. Ющенка від 1.06.2005 р. про врахування громадської думки в роботі владних структур, у системі МОН проводилась діяльність щодо більшої відкритості для ЗМІ і громадськості. На колегіях періодично обговорювались питання щодо врахування думки фахівців, представників громадських організацій. Визнавалось, що процеси акредитації, ліцензування, рівня освіти у ВНЗ необхідно зробити більш прозорими, об'єктивними. Так, за міжнародними вимогами не можна було приймати рішення, які не були затверджені органами студентського самоврядування [1076].

Отже, почався перехід від адміністративно-державної системи управління освітою до державно-громадської. Змінювався стиль роботи в регіонах. Так, міністр освіти і науки АРК О. Глузман відмічав, що раніше МОН Криму виконувало 2 функції: збирало інформацію з місць і передавало її в МОН України та інші органи управління, а також контролювало виконання надісланих «згори» указів і розпоряджень. Сьогодні, зазначав міністр, ми займаємось іншим – визначаємо оптимальні умови для розвитку, дивимось, якими інноваційними підходами можна вирішити питання підготовки кадрів, підвищення якості знань, впровадження нових технологій навчання тощо. Міністерство автономії відмовилось від системи атестації навчальних закладів, що діяла раніше через громіздкість і малу ефективність, і почало впроваджувати моніторинг наявних труднощів. Замість великої кількості перевіряючих, як було раніше, в регіони направляли 4-5 фахівця на 5 днів для виявлення проблем, що вимагали додаткової уваги адміністрацій усіх рівнів і фінансування. Керівництво галузі АРК обговорювало з головами держадміністрацій, депутатами, громадськістю районів, представниками культурних і національних об'єднань тенденції розвитку освіти, ступінь загальної відповідальності за стан справ, проводились сумісні засідання МОН з профільним комітетом кримського парламенту. Цей досвід був покладений в основу Програми розвитку системи освіти автономії на п'ять років. У структурі міністерства було створено центр міжнародного співробітництва. У 2005 р. в ряді сімферопольських шкіл запроваджувалась система зовнішнього тестування випускників. О. Глузман визначав такий стиль роботи прикметою часу, слідуванням шляхом демократизації і європейських норм [1020]. Подібні процеси проходили у ряді інших регіонах.

Початок впровадження нового політичного курсу дещо по-новому висвітлив проблеми вищої освіти. 24.04.2005 р. вони стали предметом гострої дискусії на засіданні підсумкової колегії МОНУ за участю президента України В.А. Ющенка. Сама назва питання, що розглядалось, була незвичною «Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа

інноваційного розвитку». У рішенні колегії зазначалось, що освіта і наука виступають не тільки головними чинниками трансформації суспільства, але й досягнення ним високого рівня економічного розвитку і соціальних стандартів, збереження і примноження інтелектуального потенціалу держави, її інноваційного розвитку [562, арк. 165]. Виходячи з Програми Президента України «Десять кроків назустріч людям», МОН визначило 5 пріоритетних напрямів: європейський рівень якості та доступності освіти, духовна зорієнтованість освіти, демократизація освіти, соціальний захист викладачів і студентів, розвиток суспільства на основі нових знань [562, арк. 165]. Визначені напрямки, подальше підписання Болонської декларації призвели до певної корекції стратегії розвитку вищої освіти, з акцентом на гуманізацію, демократизацію, загальноцивілізаційні тенденції. 4.07.2005 р. був виданий Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» [74].

Указ був важливим кроком подальшої демократизації й інтеграції вищої освіти до європейського освітнього простору, створення рівних умов щодо доступу громадян до якісної освіти, підвищення статусу педагогічних працівників. Для цього на уряд покладалось завдання розробити і затвердити до 1.10.2005 р. концепцію реформування освіти, враховуючи перспективи інтеграції України до ЄС; до 1.09.2005 р. – Державну програму інформатизації навчальних закладів на 2006-07 рр.; забезпечити реалізацію заходів щодо: зміцнення демократичних засад в освіті, у т. ч. шляхом розвитку студентського самоврядування; здійснення переходу протягом 2005-06 рр. до проведення вступних випробувань до ВНЗ шляхом зовнішнього незалежного оцінювання випускників шкіл; запровадження з 2005 р. прийому за держзамовленням до державних ВНЗ не менше 50% від обсягу прийому із забезпеченням відповідного фінансування; створення системи моніторингу якості освіти на основі європейських критеріїв; здійснити заходи з реалізації положень Болонської декларації, зокрема, затвердити нові переліки напрямків підготовки фахівців, державні стандарти вищої освіти, вдосконалити мережу ВНЗ, їх підпорядкування, створення укрупнених регіональних університетів, міжвідомчу комісію з підтримки Болонського процесу, а також забезпечити поетапне підвищення розмірів оплати праці науково-педагогічних працівників і приведення їх у 2006 р. у відповідність із вимогами ст. 57 Закону «Про освіту» [74]. На виконання Указу, були прийняті вагомі постанови Кабміну щодо запровадження зовнішнього оцінювання та моніторингу якості освіти від 25.08.2004 р., 31.12.2005 р., Це було довгоочікуваним і важливим рішенням, яке поступово отримало підтримку значної частини громадян. В Указі Президента від 04.07.2005 р. були підняти ключові питання розвитку галузі, але за наявності в цілому позитивної динаміки деякі важливі проблеми досі залишаються невирішеними. Це стосується створення державних стандартів вищої освіти, системи моніторингу якості освіти, підвищення оплати праці викладачів тощо.

Не зважаючи на всі заходи, у вступній кампанії у 2005 р. мали місце суттєві порушення. На це вказували майже 600 звернень на консультаційні телефони МОН, понад 1500 листів і заяв громадян, щотижневий прийом міністерством по 300-400 осіб тощо [579, арк. 98]. При відсутності ліцензій на проведення освітньої діяльності був здійснений прийом до Дніпропетровського, Житомирського та

Черкаського інститутів менеджменту і підприємництва, Української академії бізнесу та підприємництва, Красноперекіпського і Керченського НКП Кримського інституту економіки та господарського права, Донецького інституту психології та підприємництва, Гуманітарного інституту «Артек». У Донецькому інституті психології та підприємництва, Київському університеті права НАНУ в порушення п. 17 Умов прийому вступні випробування проводились у формі усного опитування, а не тестування [579, арк. 98]. ВНЗ не уважно поставились до прийому абітурієнтів, які пройшли в порядку експерименту зовнішнє тестування у незалежних центрах. Лише кожен п'ятий з них був зарахований до ВНЗ (1,7 тис. з 8,7 тис. осіб, які пройшли тестування) [579, арк. 99]. Також у супереч згаданого Указу Президента щодо запровадження з 2005 р. прийому за держзамовлення на денну форму навчання не менше 50% від загального обсягу, низка ВНЗ перевищила норму прийому за кошти фізичних і юридичних осіб. Це Луганський національний педуніверситет (67%), Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника (67%), Харківська національна академія міського господарства (65%), Луцький державний технічний університет (63%) тощо. Мали місце випадки, коли за підписом керівника ВНЗ міністерству подавалась недостовірна інформація або різні про одні і ті ж показники діяльності [579, арк. 101], що ускладнювало збирання та аналіз оперативної інформації

Постійні дорікання викликала державна регіональна освітня політика, яка хоча й враховувала попит і умови конкретного регіону, в цілому розвивалась хаотично і стихійно, місцеві інтереси були недостатньо представлені при розробці реформ, часто переважав відомчий і корпоративний підходи, як зазначала освітня громадськість у своїх виступах у ЗМІ [963], [1017], [905]. Керівник Одеської облдержадміністрації С. Гриневецький в «Урядовому кур'єрі» від 14.05.2004 р. озвучив поширену точку зору щодо необхідності укладання спеціальної угоди між МОН і облдержадміністраціями [905]. Залишалось остаточно нез'ясованим розмежування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування в забезпеченні фінансування ВНЗ.

Між тим, регіональна вища освіта стала більш доступною і привабливою для сільського населення. З 1989 р. по 2003 р. частка фахівців з вищою освітою серед міського населення Криму зросла на 25%, серед сільського – на 36%. Серед інтелігенції розповсюдилось скептичне ставлення до регіональної вищої освіти, оскільки, на їх думку, вона виявилась зорієнтованою переважно на аграрний сектор Криму за рахунок урбаністичної компоненти [1261, с. 229]. Спостерігалось стрімке зростання попиту кримчан на освітні послуги загальноукраїнських ВНЗ і їх філіалів, які, як вважалося, давали більш високий рівень освіти та кар'єрний потенціал для роботи по всій країні (див. табл. 3.7 [1261, с. 232]). Міністр освіти і науки Криму О. Глузман зазначав, що випускники українських шкіл значно частіше і легше вступали до престижних ВНЗ України, де іспити і викладання проводилось державною мовою. Саме тому в 2004 р. було прийнято постанову Верховної Ради АРК «Про програму розвитку та функціонування української мови в Автономній Республіці Крим на 2004-2010 роки» [894]. Газета «Кримська світлиця» від 17.09.2004 р. повідомляла, як молоді кримчани обирали для навчання Львівський лісотехнічний університет [997]. У 2005 р. школи Криму були повністю забезпечені

вчителями з української мови і літератури [934]. Дані процеси були показовими з точки зору просування реформ і опанування амбітною молоддю української мови.

Відчутною залишалася проблема підготовки кадрів для регіонів. Розміщення держзамовлення на фахівців відбувалось безвідносно до локалізації навчання, що призводило до концентрації кадрів одного профілю в області, де їх готували, і хронічному браку в іншому. Так, у Криму роками залишались вакантними місця вчителів української мови і перевиробництво фахівців краєзнавчих професій, у той час, як в інших областях ситуація була протилежною [1261, с. 236]. Як вказував голова Одеської облдержадміністрації С.Г. Гриневецький, домінантою розвитку ВНЗ області залишалась якісна і кількісна необґрунтованість підготовки спеціалістів, перевищення випуску над потребою з багатьох спеціальностей, особливо стихійно популярних. З майже 17 тис. щорічних випускників одеських ВНЗ лише половина отримувала направлення на роботу. С.Г. Гриневецький попереджав про загрозу поступової депрофесіоналізації, погіршення емоційно-психологічного стану суспільств [1064, с. 2]. Загалом, за оцінками Науково-дослідного інституту соціально-трудових відносин Міністерства праці та соціальної політики, 40% державних коштів розподілялось помилково чи збитково [1324, с. 14]. За даними МОН України, пропозиції з боку випускників ВНЗ у 10 разів перевищували попит на них, а серед економістів і юристів на одне місце претендувало 20 осіб [1067]. Причина крилась не лише у неефективній політиці уряду, але і небажанні віддати частину повноважень регіонам, розширити їх можливості у наповненні і витрачанні відповідних коштів, побудові власної політики щодо вищої освіти.

Загалом громадськість схвально зустріла прийняті законодавчі акти, які регламентували діяльність вищої школи, сприяли рішенню злободенних проблем [1068], [930]. Проте, бюджетне фінансування державних ВНЗ відбувалось лише на третину (зарплата, стипендії, частково комунальні платежі), тому перетворення їх у центри науки, інтеграція в освітній простір Європи ускладнювались. За свідченням ректора Таврійського національного університету М. Багрова, спостерігалась тенденція до погіршення ситуації, оскільки уряд, приймаючи рішення про підвищення зарплати викладачам, не запитував ректорів, чи зможуть вони її виплачувати. Оскільки здебільшого на це йшли позабюджетні кошти ВНЗ, які скорочувались. Верховна Рада не підтримала пропозицію підвищити плату за навчання, яка була чи не єдиним джерелом існування для ВНЗ. При цьому податкові служби і казначейство контролювали кожну зароблену копійку. М. Багров пропонував, за прикладом Китаю, звільнити ВНЗ від податків [1068].

Отже, у перші 5 років нашого століття в освітній галузі відбулись важливі події, які мали довготривалий вплив на її подальший розвиток. Найважливішими були: об'єднання освітньої та наукової галузі до егідою МОН, прийняття Закону «Про вищу освіту», Національної доктрини розвитку освіти, Державної програми «Вчитель», проведення II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти, перших Парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні», прийнятий Указ Президента України від 4.07.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні». Загалом були зроблені рішучі кроки до об'єктивного аналізу стану галузі, формування її стратегічних

цілей і підняття на новий рівень освітньої політики. Однак у багатьох випадках політична, декларативна складова документів набрала більшої ваги, ніж правове й економічне забезпечення прийнятих рішень. Довгоочікуваний Закон «Про вищу освіту» відразу викликав критику з боку громадськості і студентів. Дія багатьох положень Закону не була підкріплена реальною базою для їх практичного впровадження. Після його виходу негайно розпочалась робота над численними змінами, узгодженням з різними програмами, нормами, вимогами Болонського процесу тощо. Відсутність адекватного реаліям Закону «Про вищу освіту» суттєво стримувала модернізацію системи вищої освіти.

У перші роки нашого століття була підвищена оплата праці науково-педагогічних працівників, погашена заборгованість по зарплаті і стипендіям за минулі роки, запроваджено виплату надбавок за вислугу років і фінансову допомогу на оздоровлення під час відпусток, прийнято пенсійне законодавство (на приватні ВНЗ воно не поширювалось). Все це, разом з певними рішучими діями профспілки освітян і науковців, призупинило масові страйки освітян і сприяло відносній стабілізації галузі. Хоча реальна зарплата працівників ВНЗ зростала, однак вона не відповідала законодавчим нормам, була помітною лише на тлі зубожіння попереднього періоду розвитку, зберігались диспропорції в заробітку спеціалістів різних кваліфікацій, залишалась нестабільною ситуація в пенсійному забезпеченні та соціальному страхуванні.

У зазначений період змінились кількісні показники вищої школи. Зросла чисельність ВНЗ, студентів, викладачів, аспірантів, відокремлених структурних підрозділів, зокрема, через збільшення держзамовлення і ліцензованих обсягів підготовки студентів, демократизацію вступної кампанії, певне подолання кризових явищ. Розпочався експеримент з ЗНО випускників школи, що робило доступнішою бюджетну форму навчання для широких прошарків населення. Вживались заходи щодо соціального захисту певних категорій громадян при вступі на навчання за кошти держбюджету (сироти, інваліди, постраждалі від катастрофи на ЧАЕС, цільова підготовка сільської молоді тощо). Загалом в країні була створена досить розвинена і розгалужена модель освіти, яка за багатьма показниками не поступалась розвиненим країнам. За даними незалежної міжнародної організації Всесвітнього економічного форуму Україна серед 145 країн світу перебувала на 73-й позиції в рейтингу конкурентоздатності. Однак освітні показники були набагато вищі: доступ до вищої освіти – 17-те, якість математичної і природничої освіти – 44-те, якість освітньої системи – 47-ме місце [1256, с. 43].

Разом з тим, не вдалось вирішити головного питання – забезпечити державні гарантії щодо якості освітніх послуг. Не вдалось розробити в повному обсязі державні стандарти вищої освіти. Міністр В.Г. Кремень 25.04.2002 р. визнав, що так і не була створена концепція ідеології вищої освіти [500, арк. 108]. Знижувала ефективність модернізації вищої школи, відсутність державного підходу щодо врахування регіональних особливостей, аморфність цілей і завдань, відсутність реальних механізмів їх впровадження, а також непослідовні спроби наслідування досвіду інших країн без критичного їх аналізу. Університети справедливо дорікали органам управління на порушення автономії, фіскальну фінансову політику тощо, але ВНЗ явно бракувало нових підходів у сфері управління та організації

навчально-виховного і наукового процесу, спостерігався брак сучасного освітнього менеджменту, широкого залучення позабюджетних коштів.

З кінця ХХ ст. у світі стали наростати процеси інтернаціоналізації. ЮНЕСКО визнало її формою, якою вища освіта відповідає на можливості і проблеми глобалізації. Вона охоплювала програми, освітній процес, дослідження, інституційні угоди, мобільність викладачів і студентів, форми співпраці тощо [1745, р. 6]. Процес інтернаціоналізації містив суттєвий виклик системі вищої освіти України. Все більше зростала необхідність у міжнародній співпраці, базою чого виступали міждержавні, міжвідомчі, міжвузівські міжнародні угоди.

На початку ХХІ ст. Україна підтримувала контакти з понад 50 міжнародними організаціями, програмами, фондами – Радою Європи, ЮНЕСКО, Інформаційною службою США, Фондом Фулбрайта, Німецькою службою академічних обмінів, Британською радою тощо, які надали допомогу на суму в десятки мільйонів доларів США. Найпотужнішою була програма «Транс'європейська співпраця у сфері вищої освіти», в межах якої виконувались десятки проектів з сотнями зарубіжних університетів. У рамках програм TEMPUS/TACIS протягом 1993-03 рр. було виконано 105 проектів [1475]. Разом з інституціями РЄ здійснювались проекти впровадження європейських освітніх стандартів. Поштовхом реальним процесам у бік приєднання до європейського освітнього простору стало Послання Президента України до Верховної Ради «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» від 30.04.2002 р. Постановою Кабміну від 17.09.2002 р. визначались Заходи з виконання положень Послання, де перед МОН ставились завдання подальшого реформування вищої освіти і сприяння її входженню до єдиного європейського освітнього простору, розробка відповідних нормативних документів протягом 2002-05 рр. [51].

Україна приєдналась до Болонського процесу на конференції міністрів країн Європи 19-20 травня 2005 р. [див.: 1339, с. 172]. Керівники галузі назвали це важливим стимулом для подальшого розвитку національної системи вищої освіти і продовження реформ і [1745, р. 12]. Болонська робоча група визнала пріоритетним розвиток таких напрямків: трициклова система освіти; національні системи гарантій якості освіти, що взаємодіють з загальноєвропейськими; взаємне визнання ступенів і термінів навчання країнами-учасницями [1468, с. 35]. МОН активно почало впроваджувати прийняті зобов'язання і з більшості позицій, випередила інші держави, що було відзначено у проміжному звіті України у січні 2006 р. у Відні. Таку швидкість і завзятість у здійсненні загалом не характерних нашої системі новацій не можна назвати цілком доречними. Розглянемо перші результати впровадження Болонських положень у навчальний процес ВНЗ, які знаходяться в межах періоду, що розглядається.

У законодавчих актах постійно проголошувались наміри України щодо входження до європейського освітнього простору, відображались певні позиції Болонської декларації, приміром ступенева освіта. Практичні кроки пов'язані з рішенням МОН від 24.04.2003 р. про впровадження у ВНЗ кредитно-модульної системи. Вона передбачала відхід від традиційної схеми «навчальний семестр - навчальний рік - навчальний курс»; поділ матеріалу дисциплін на модулі; використання більш широкої шкали оцінки знань; вирішального впливу суми балів,

одержаних протягом семестру, на підсумкову оцінку; стимулювання самостійної роботи студентів протягом семестру; підвищення об'єктивності оцінювання знань; запровадження здорової конкуренції в навчанні; розвиток творчих здібностей студентів; запровадження Європейської кредитно-трансферної й акумулюючої системи (ECTS) тощо [526, арк. 19-20]. Ці рішення мали просувати Болонську систему у ВНЗ і сприяти подоланню недоліків навчального процесу, пов'язаних з недостатньою гнучкістю системи навчання, адаптацією до ринку праці, мобільністю студентів і т. ін.

Варто зазначити, що частина провідних ВНЗ різних форм власності вже застосовувала модульно-рейтингову систему оцінювання знань студентів, елементи ECTS. Наприклад, у НТУ «Харківський політехнічний інститут» з 1991 р. існувала кредитно-модульна система оцінки знань, яка наближала організацію навчання до Болонської системи [1103]. КНУ ім. Т. Шевченка активно впроваджував модульно-рейтингову систему навчання з 1.09.1995 р. [715, арк. 100]. 28.04.1995 р. були затверджені Загальні положення про організацію навчання за модульно-рейтинговою системою та проведення письмових іспитів в університеті [719, арк. 30]. Вже 4.09.1995 р. Вчена рада КНУ розглядала результати впровадження цієї системи [722, арк. 13-14]. У медичних ВНЗ застосовувалась кредитно-рейтингова система максимально наближена до європейської з 1996 р. У Запорізькому медуніверситеті була створена комп'ютерна програма для підрахунку балів. За оцінкою ректора університету Ю. Колесника, переваги цієї системи незаперечні [974]. Вчена Рада Інституту муніципального менеджменту та бізнесу 30.06.1999 р. також позитивно оцінила результати рейтингової системи оцінки знань [389, арк. 18]. Досвід різних ВНЗ сприяв оперативності впровадження кредитно-модульної системи в країні в цілому.

Колегією МОН 24.04.2003 р. було прийнято рішення «Про проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації». Наказом МОН від 22.01.2004 р. затверджено Програму дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки на 2004-05 рр. 23 січня та 20.10.2004 р. вийшли накази МОН про «Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців» і «Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу» [87], [88]. Для реалізації рішень створено координаційну раду, робочу групу і визначені базові ВНЗ для супроводу та узагальнення результатів експерименту: КНУ ім. Т. Шевченка, НТУУ «КПІ», Національний університет «Львівська політехніка», Одеський економічний університет, Тернопільський педуніверситет, Харківський національний університет радіоелектроніки, Національний гірничий університет [557, арк. 5-6].

Сутність експерименту полягала у визначенні шляхів і механізмів адаптації ідей ECTS до системи вищої освіти країни, забезпеченні можливості навчання студентів за індивідуальним варіативним принципом, у стимулюванні учасників навчального процесу до підвищення якості освіти та унормуванні можливості студентів отримати професійні кваліфікації відповідно до їх потреб і вимог ринку праці [557, арк. 8]. Експеримент мав впроваджуватись у два етапи: перший (2003-

04 рр.) – розробка навчально-методичних матеріалів і їх апробація; другій (2005-08 рр.) – внесення корективів до експериментальних матеріалів і їх апробація на більшому масиві учасників експерименту. В експерименті загалом було задіяно 106 ВНЗ і 120 тис. студентів, які навчались за 75 напрямками. Допускалась певна свобода пошуку більш оптимальної системи для кожного закладу [557, арк. 9, 13].

До січня 2005 р. було проведено 11 нарад-семінарів, 18 науково-практичних міжнародних конференцій з питань Болонського процесу, видано 17 навчально-методичних посібників, 3 монографії, 9 збірників матеріалів конференцій, розроблено концепції розвитку економічної, педагогічної, технічної освіти в контексті європейської інтеграції, запроваджено навчальну дисципліну «Вища освіта і Болонський процес» за наказом МОН від 21.05.2004 р. та ін. [557, арк. 7]. Протягом 2005 р. ще було опубліковано низку навчально-методичних матеріалів, посібників з роз'ясненням принципів і вимог Болонської декларації, проведено 10 Всеукраїнських нарад-семінарів, 19 науково-практичних конференцій, вийшли монографії та десятки публікацій у ЗМІ [1223]. Отже, за порівняно короткий термін проведена велика робота з роз'яснення принципів Болонського процесу. 3.12.2005 р. за наказом МОН «Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу» перебудова навчального процесу була визнана головним завданням усіх ВНЗ [558].

Проте, впровадження кредитно-модульної системи відбувалось складно, адже не мало фінансового забезпечення, вимагало структурних перетворень організації навчального процесу, зачіпало інтереси його учасників. Перевірки МОН і Держінспекції навчальних закладів встановили, що у багатьох ВНЗ ця робота проходила повільно, переважно у межах однієї спеціальності чи факультету. Положення про кредитно-модульну систему, інші нормативні акти, індивідуальні навчальні плани студентів, інформаційні пакети не підготовлені, рівень ознайомлення викладачів, студентів і співробітників з програмними завданнями діяльності були низькими [559]. Це формувало неохочість ставлення до процесів модернізації, викликало певний спротив через незабезпеченість матеріальними ресурсами і значне підвищення навантаження співробітників.

Наведемо результати досліджень, проведених за участю авторки, перших наслідків впровадження кредитно-модульної системи організації навчання і модульно-рейтингової системи оцінювання знань у Київському національному лінгвістичному університеті, Академії муніципального управління (Київ) та ін. Отримані дані мали кореляцію з аналогічними показниками інших ВНЗ. Так, з 1.09.2004 р. у КНЛУ розпочався експеримент щодо впровадження кредитно-модульної системи, якому передувала досить плідна підготовча робота (наради, семінари, видання посібників, рекомендацій, нових навчальних планів, програм, обговорення в університетській газеті тощо). Кожний студент отримав відповідні нормативно-методичні матеріали. За результатами I семестру, у лютому 2005 р. відбулось опитування майже 500 першокурсників, які брали участь в експерименті [802]. Після узагальнення результатів ректорат КНЛУ оперативно провів заходи по усуненню недоліків, що сприяло покращенню ходу експерименту [776], [1506]. У лютому 2006 р. опитано 858 студентів I-II курсів, які займались за новою системою [803]. Проаналізуємо основні результати проведених соціологічних досліджень.

Студентам ставилось запитання про те, що більше їх стимулює до навчання. Передбачалось, що їх відповіді допоможуть оцінити стимуляційне значення кредитно-модульної системи порівняно із іншими факторами. Можна сказати, що система оцінювання знань стала вагомим стимулом виконання навчальних робіт (30%), хоча і помітно поступалась факторам важливості самих знань (68,4%) і сумлінності, дисциплінованості (54,5%). Система оцінювання знань як стимул для навчальної роботи для студентів, які займалися за старою системою, мала помітно менше значення (14,3%) [802]. Для студентів Академії муніципального управління, де модульно-рейтингова система діяла вже кілька років, цей варіант відповіді набрав 35,9%, при схожій реакції, як і у КНЛУ, на інші варіанти відповіді.

Між тим, поставало питання вихолощування змісту навчання, глибини знань через посилену увагу до системи оцінювання, на що вказували у своїх дописах до анкет чимало студентів. На практичних заняттях складно опитати всіх студентів, тому більше балів отримували не так розумні, підготовлені, як активні студенти. Аналітик Студентської ради Києва М. Ульяніна зазначала, що за кожний бал студенти просто «гризуться», виникала нездорова конкуренція і командний дух знищувався [1681]. На докладний аналіз програмних тем в аудиторії не вистачало часу, на що частіше скаржились краці за успішністю студенти [802].

Кредитно-модульна система оцінювання знань стимулювала у більшості студентів (68,2%) бажання набрати рейтинговий бал, який дозволяв не проходити семестровий контроль [788]. Проте і тут виникали дорікання з боку викладачів і кращих студентів. Студентка НПУ ім. М. Драгоманова висловила думку, що знання, які отримувались за Болонською системою, не склали цілісної картини з дисципліни. Все вивчалось шматками. За звичною системою, під час підготовки до іспиту, студенти за підручником вчили все комплексно [1681]. Ректор Запорізького медичного університету Ю. Колесник, відмічав, що безсесійна система недосконала, бо, готуючись до іспиту, консультиуючись з професором, студент міг мобілізуватись і в умовах стресу запам'ятати матеріал краще і комплексно [974].

Аналіз ставлення студентів до механізму оцінювання знань за модульно-рейтинговою системою показав, що він вимагав подальшого вдосконалення. Наприклад, за новою системою велике значення відводилось модульним контрольним роботам, проте лише 35% респондентів вважали, що вони виявляли реальні знання студентів [803]. Болонські вимоги передбачали скорочення кількості аудиторних занять на користь самостійних, що негативно оцінювалось більшістю ВНЗ. Так, ректори університетів Київського національного торговельно-економічного (А. Мазаракі), Донецького національного (В. Шевченко), «Острозька академія» (І. Пасічник), Запорізького медичного (Ю. Колесник) звертали увагу на те, що студентам бракувало підручників, адже 15 років з бюджету не виділялись кошти на їх придбання. Обравши концепцію самостійної підготовки, як основну в навчальному процесі, ми можемо втратити якість навчання, адже у нас лекція залишалась основним джерелом навчальної інформації, заключали керівники [974]. До цього треба додати недостатню комп'ютеризацію освіти і відповідальність студентів за результати навчання. У масі своїй вони звикли до постійного контролю, не мали навичок роботи з джерелами інформації, звичку до списування, бездумного заучування інформації тощо. Скорочення обсягу аудиторних занять,

збереження старого ставлення до самостійної роботи не сприяли підвищенню рівня навчання. До того ж, більшості викладачів не планувались години для контролю самостійної роботи. Виникла потреба у нормативних документів щодо навчального навантаження викладача.

Отже, нові форми організації навчального процесу, накладаючись на стару систему, часом руйнуючи її, створювали для більшості ВНЗ нові проблеми на додаток до старих. Проте, досвід впровадження модульної форми організації навчання у низці ВНЗ сприяв інтенсифікації освітнього процесу, підвищенню мотивації і відповідальності студентів, інтенсифікації роботи викладачів. В газеті НТУ «ХП» «Політехнік» від 17.02.2005 р. зазначалось, що кредитно-модульна система доступна і проста, менш трудомістка, знання при цьому автоматично структуруються, систематизуються, екзамени складаються помодульно, невеликими порціями і результати виявились показовими й кращими [1001]. Колегія МОН 27.01.2005 р. відмічала, що експеримент сприяв певному підвищенню ролі студента як суб'єкта освітньої діяльності завдяки участі у формуванні індивідуального плану, траєкторії навчання, підвищенню відповідальності, самоорганізації тощо. МОН визнавав необхідність розробки нормативних документів стосовно навчального навантаження викладача, оцінювання досягнень студентів за шкалою ECTS, призначення стипендій, також у підготовки нового покоління науково-методичного забезпечення, урізноманітненні форм і контролю індивідуальної роботи студента та організації навчального процесу в цілому [559, арк. 28, 30].

Значна кількість провідних науковців, освітян, визнаючи необхідність впровадження європейських критеріїв, досить критично у ЗМІ оцінювала наслідки перенесення вимог Болонського процесу на національний ґрунт. Завідувач кафедру політичних наук Таврійського національного університету ім. В. Вернадського, регіональний представник програми академічних обмінів ім. Фулбрайта О. Габріелян зазначав, що цей експеримент був реформою зверху, яка не мала підтримки в суспільстві й університетах. Болонський процес передбачав докорінні зміни з усіх напрямків, що вимагало чималих зусиль з боку викладачів і студентів, тому на практиці всі нововведення у ВНЗ зводились лише до посилення контролю за освоєнням навчального матеріалу студентами, реально до двох сесій додалися як мінімум ще дві [933]. Академік НАНУ В. Семиноженко, директор департаменту МОН Я. Болюбаш, доцент КНЕУ А. Бебело звертали увагу на те, що вищу освіту потрібно модернізувати як організаційно, так і за змістом навчання, тому експериментальна апробація Болонської системи мала здійснюватись паралельно і поетапно з процесами структурно-функціонального вдосконалення вищої освіти відповідно до технологічного, економічного й соціогуманістичного розвитку країни [1080], [855]. З тим варто погодитись.

В Україні Болонську конвенцію сприйняли з оптимізмом, зокрема, через можливість підняти значення університетів і отримати додаткові преференції у складних економічних умовах, коли більшість ресурсів була використана. В. Семиноженко слушно відмітив, що дискусії навколо Болонського процесу відображали найбільш проблемні точки української вищої освіти, які були розташовані в іншій площині, ніж в Європі. Обговорення у ЗМІ показали, що насторожувало освітню громадськість найбільше, крім болонської тематики:

комерціалізація освіти, деформація структури спеціальностей без урахування економічного прогнозу, підміна знань гуманітаризацією [1080]. Ректорів університетів Київського національного торгово-економічного (А. Мазаракі), Національного «Острозька академія» (І. Пасічник), Донецького національного (В. Шевченко), Запорізького медичного (Ю. Колесник) найбільше турбували відсутність стандартів вищої освіти третього покоління. За роки незалежності вони двічі затверджувались, ринок праці вводив нові професії, а системні зміни до класифікатору професій не вносились 10 років. Варто було переглядати базові курси у ВНЗ, чимало з яких стали зайвими. Ю. Колесник підкреслював актуальність розвитку суспільно-професійної атестації й акредитації ВНЗ незалежними структурами, групами професіоналів, як у розвинених країнах. У США де б не навчався студент бухгалтерському обліку, іспит він складав в асоціації бухгалтерів (така суспільно-професійна акредитація в Україні була в області аудиту). Наші стандарти відрізнялись від західних і не завжди на користь останніх. Основна частина наших випускників з п'ятирічним терміном освіти, у західних ВНЗ – 3-4 роки, у нас існував помітний розрив між наукою і навчальним предметом, також європейська модель не давала професійного навчання, де існували окремі процедури допуску випускника до професійної діяльності [974]. Отже, перед вищою школою Україною стояли інші актуальні проблеми, ніж перед Європою, які необхідно було гармонізувати, наблизити до положень Болонської декларації, зберігаючи національні особливості.

Ректор НТУУ «КПІ» М. Згуровський, слушно відзначав, що болонські перетворення мали охопити не лише сферу освіти і науки, а й інші галузі. Найважчими для реалізації були 3 принципи: мобільність членів освітянського простору, привабливість освітянських послуг і можливість працевлаштування. Вони виходили за межі системи освіти і могли бути виконані лише в процесі соціоекономічного інтегрування країни в європейський простір [930]. Вища освіта мала розвиватись у гармонійному взаємозв'язку з державою і суспільством, беручи на себе роль їх провідника.

Органи управління освітою наполягали на терміновому впровадженні у ВНЗ Болонських рекомендацій, при цьому, на наш погляд, недостатньо враховуючи наслідки, можливі ризики, досвід інших країн і критику щодо цього. Західні аналітики відзначали недостатню увагу Болонської декларації до підвищення якості освіти, суто європоцентричний характер її цінностей [1760] і неадекватність її положень стану і специфіці вищої школи постсоціалістичних країн. Звернемось до публікацій польського філософа М. Квека [1748], [1749].

М. Квек зазначав, що Болонський процес зосереджений переважно на внутрішніх європейських регіональних проблемах і є відносно закритим для глобальних змін. Він відображає ринкові, прагматично-економічні потреби Заходу і не має чіткого (не те що глибокого) осмислення становища у Центральній і Східній Європі, її перманентної культурної й освітянської кризи з часів падіння радянської системи, тому не надає жодного аналізу та вказівок для подолання кризи останньої і врахування процесів глобалізації. Маючи шанс стати дороговказом і рушієм для докорінних реформ у цій частині світу, Болонський процес від цього ухиляється. З точки зору М. Квека, ідеологи Болонського процесу не мали уявлення щодо

необхідної допомоги системам вищої освіти країн Центральної та Східної Європи під час їх інтеграції до західноєвропейської системи, не дають чітких рекомендацій. У зв'язку з цим, Болонський процес не відповідає сподіванням наукової спільноти в цих регіонах, залишається неясним, як за своєю стратегією, так і в практичних діях. Цей процес може бути досить успішним у Західній Європі, але не в країнах з перехідною економікою, особливо через поєднання старих і нових проблем, хронічне недофінансування тощо [1748], [1749]. Це попередження мало застерігати Україну від швидкого та некритичного впровадження вимог Болонського процесу. Між тим, останній був достатньо міфологізований і заполітизований, що заважало аналізувати його критично і зробити механізмом зростання рівня вищої освіти. Слабкістю Болонського процесу стало те, що він був результатом домовленостей не освітян і науковців, а переважно чиновників, які розв'язували свої не так освітянсько-наукові, як освітянсько-бюджетні і політико-пропагандистські питання.

Процеси інтеграції до європейського освітнього простору (чому не було серйозної альтернативи) поставив перед національною системою питання уніфікації освітніх програм і способів їх реалізації. Між тим, останні були виявом наших традицій, досвіду, ментальності, культурної ідентичності. Це викликало серед наукової спільноти дискусії, в яких обговорювались плюси і мінуси входження до Болонського процесу, використовуючи аргументи як раціонального, так і емоційного характеру. Хоча ми маємо вже практичний досвід впровадження відповідних змін, у вчених і суспільстві немає чітких уявлень і єдності поглядів щодо цього процесу і його наслідків. Багато питань залишились відкритими і досить спірними до цього часу. У багатьох ВНЗ відновлюються окремі елементи попередньої системи оцінювання знань (наприклад, іспити не складають лише відмінники). Серед загроз для вищої освіти, пов'язаних з Болонськими вимогами, автори [1295, с. 10], [1350], [1389], [1404], [1552, с. 482-566], [1628], [1685, с. 782-788] найчастіше називали наступні. Поряд з ними авторка висловлює і власне бачення проблеми.

1. Болонський процес не надавав чітких настанов, зокрема, відносно державного мінімуму підтримки освіти та науки й зобов'язань щодо їх дотримання. Своїм схематизмом він відкрив шлях до різних викривлень і некомпетентних втручань.

2. Болонський процес не врахував специфіки національних освітньо-наукових систем. Двоциклова концепція недооцінювала фахові (не академічні) вимоги (інженерні, медичні, художні та мистецькі) й ускладнювала (шкодила) їх імплементації. Ступені бакалавра і магістра є кваліфікаціями академічними, а не професійними, не визначений набір кваліфікаційних компетенцій відповідно до їхніх посадових виробничих функцій. Ступінь бакалавра є базовою (а не повною) вищою освітою, місце якого на ринку праці не визначене. Перехід на дворівневу систему освіти відбувся через механічний поділ навчальних програм.

3. Залишається невизначеною доля наукового ступеня доктора наук. Потрібно врахувати досвід Польщі, Німеччини, Франції, Фінляндії, Росії, де також є другий науковий ступінь. Скасування ступеня доктора наук і зрівняння його з європейським доктором знизить рівень підготовки, мотивації до наукової діяльності, компетентність професорсько-викладацького складу. Отже,

західноєвропейська й українська системи вищої освіти працюють у різних режимах, реальний механізм їх погодження (не копіювання) не напрацьований.

4. Адаптація до європейських освітніх вимог загрожує заміною фундаментальних знань окремими не пов'язаними між собою курсами за вибором, що веде до втрати глибини теоретичної підготовки (особливо у соціально-гуманітарних галузях). Замість системних уявлень про світ і науковий пошук майбутній спеціаліст отримує набір вузькопрофільних знань, що обмежує його світогляд, можливості аналізу і пристосування до безперервних соціально-економічних змін. У розвинутих країнах інші умови, існує відпрацьована система перекваліфікації, підвищення кваліфікації, можливість навчання протягом усього життя. Складова гуманітарної освіти у ВНЗ становить: у США – понад 32%, в Німеччині – понад 30%, у Франції – 27%, Росії – 24%, в Україні 24-25% [1172, с. 182]. З 2008 р. за вимогами МОН вона мала складати 10-15%.

Наші студенти мають менший вік і мотивацію до навчання, відсутність уявлення про майбутню роботу (зокрема через невизначеність розвитку економіки та ринку праці), що заважає будувати власну траєкторію навчання, обирати курси. Між тим, організацію вітчизняного освітнього процесу цінували за кордоном за фундаментальну теоретичну підготовку, широкий кругозір випускників, присутність наукового керівника, усні іспити, виробничу практику тощо. Наведемо думку керівника служби академічного обміну К. Франко: «Євросоюз тільки піднімається до сформованого в СНД рівня освітнього простору, який довів світу свої плюси, а тепер зіштовхується з необхідністю повертатися до важко прогнозованих експериментів» [1132].

5. Поспішність у запровадженні принципів Болонської системи без фінансового забезпечення призвела до його фрагментарності і вибірковості, що не давало позитивного ефекту. Їй надавалась зайва директивна та політизована значимість. Недостатня нормативно-правова база, відсутність змін до Закону «Про вищу освіту» суттєво блокували реалізацію важливих Болонських принципів, залишаючи їх поза правовим полем. Цей процес більше пов'язували зі структурними змінами у ВНЗ, між тим головне – це підвищення якості навчання, а структурні зміни мали стати механізмом розв'язання цієї проблеми. У Законі «Про вищу освіту» основою оцінки освітньої діяльності визначені стандарти вищої освіти, розробка яких не була закінчена. Україна, погодившись за Болонськими угодами з контролем якості, науковим моніторингом не могла дотриматись цих принципів за наявних освітніх систем, кадрів, традицій, законів і ресурсів.

6. Україні пропонували швидкими темпами впровадити західну систему освіти, яка складалась за інших історичних умов. Наприклад, у західних університетах студенти здавали по 60-80 письмових робіт за рік, що, при наявності академічних цінностей, незалежного оцінювання сприяло самостійному мисленню через письмо. Наші студенти зі шкільних лав звикли до списування, викладачі самі оцінювали результати своєї роботи, тому цей вид контролю знань у нас не мав потрібного ефекту. Навпаки, звичними для студентів були дискусії, діалог, вміння розмірковувати під час усних заліків і іспитів, особливо з гуманітарних дисциплін. Отже, механічне перенесення європейського досвіду не сприяло підвищенню рівня освіти.

7. Одним з найважливіших принципів європейської інтеграції виступала доступність вищої освіти. В деяких європейських університетах навчання безкоштовне, в інших – не перевищувало 10-20% від середньої зарплати (38-40% у США). В Україні плата за навчання коливалась від 40 до 190% від середнього рівня зарплати [1552, с. 497], що ускладнювало доступ до якісної вищої освіти широкому загалу. Оплата переважно не диференціювалась і не мала стимулюючого характеру, адже переважно не враховувала навчальні успіхи студентів. Для реального впровадження принципів Болонського процесу, необхідне створення належних соціально-економічних умов в країні.

8. Цільового фінансування впровадження Болонських реформ в Україні не спостерігалось. У ВНЗ розробка величезного масиву навчально-методичного забезпечення відбувалась за рахунок власних ресурсів професорсько-викладацького складу, який мав педнавантаження, що у разі перевищувало європейське. Це негативно впливало на якість розроблених документів і мотивацію викладачів.

9. Болонські реформи ускладнювались перетворенням вищої освіти на суб'єкта торговельних відносин у рамках генеральної угоди про торгові послуги (ГАТС). Уряди багатьох країн і міжнародні організації, такі як ЮНЕСКО, Асоціація європейських університетів, Міжнародна організація університетів, Національний союз студентів Європи, Американська асоціація університетів, виступили проти включення освіти до торгових договорів у рамках СОТ. Експерти країн, що розвиваються, стверджували, що угоди пов'язані з СОТ і ГАТС, розроблені лише для захисту продавців і поставщиків, а не користувачів і покупців освітніх послуг [1552, с. 538], [1323]. Науковці звертали увагу на такі наслідки, як: підрив державної відповідальності за сферу освіти через її комерціалізацію; нехтування освітніми потребами малозабезпечених; глобальну стандартизацію освіти, яка нав'язувалась освітніми концернами – гегемонами; руйнацію національних стандартів і норм якості вищої освіти та її соціальних аспектів і т. ін. [1200, с. 28], [1228, с. 85-92, 370-371]. Це закликала до захисту власних інтересів під час інтеграції до європейського простору.

10. Участь у Болонському процесі передбачала неодмінне розширення університетської автономії й академічних свобод. Українські урядовці на цьому не наполягали. За Законом «Про вищу освіту» вона мала реалізуватись через надання права ВНЗ самостійно визначати форми навчання, наймати працівників, розробляти програми науково-виробничої діяльності та ін. Автономія щодо фінансових питань, структури й обсягів підготовки фахівців, визнання дипломів інших ВНЗ на підставі двосторонніх угод, присвоювання наукових ступенів, звань залишалась обмеженою. Певний виняток на той час складала діяльність КНУ ім. Т. Шевченка.

У нормативних документах замовчувався факт підпорядкування ВНЗ місцевим обласним органам влади. Попри наявність елементів автономії та самоврядування державні ВНЗ мали недостатньо свободи. Ілюстрацією цього була ініціатива 8 провідних університетів і Міжнародного фонду «Відродження», спрямована на розробку та практичну перевірку застосування базових елементів університетської автономії, яка була розпочата у квітні 2005 р. [1389]. При спробі запровадження основ автономії, які відповідали Болонському процесу, з'ясувалось, що вони суперечать великій кількості нормативних актів. Проблеми вузівської автономії

порушувались у виступах у ЗМІ Г. Касьянова, С. Комісаренка, В. Кухаря, І. Трахтенберга, В. Яцківа та ін. За розширення університетських свобод виступали громадські організації Академія наук вищої освіти України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Інститут трансформації суспільства.

Необхідно наголосити на відсутності єдиного ставлення освітян на даному етапі до розширення автономії університетів. Небезпідставно висловлювались побоювання, що при відсутності громадського контролю і суспільної відповідальності, автономія може посилити всевладдя адміністрації, корпоративні інтереси, тіньові відношення тощо. Міністр С. Ніколаєнко також попереджав, що автономія від міністерства може призвести до диктатури окремих груп або керівників ВНЗ [1011, с. 7-9, 3]. Дійсно, така загроза існувала. З нашої точки зору, реальна самостійність у різних ВНЗ визначалась також авторитетом, ініціативою, лобістськими можливостями ректорів, використанням особистих зв'язків і т. ін.

Загалом спостерігався певний відхід від елементів автономії та самоврядування університетів, які були започатковані на межі 1980-90-х рр. Рекомендовані профільним міністерством у 1996 р. типові статuti ВНЗ надавали повноту влади ректорам, за вченими радами практично залишались функції дорадчого органу, зберігались повноваження міністерства з регулювання організації навчального процесу, уніфікації навчальних програм, присвоєння вчених звань і т. ін. Усуваючись від вирішення економічних проблем вищої школи, держава водночас не дозволяла самим університетам давати собі раду. Ректори вимагали фінансової самостійності у межах коштів, виділених державою (зокрема, відкривати поточні та депозитні рахунки), без дрібного контролю, численних інструкцій. Питання надання університетам автономії європейського рівня залишалось відкритим. Його вирішення залежало не лише від законодавчої бази, але і готовності суспільства, ВНЗ, освітян до роботи в європейських умовах.

Отже, узагальнюючи перші наслідки реалізації процесу інтеграції вищої школи до європейського освітнього простору, звернемо увагу на наступне. Незважаючи на те, що у суспільстві було поширеним розуміння необхідності модернізації вищої школи відповідно до європейської практики, вказаний процес викликав значну критику наукової громадськості, адже він був розпочатий без потрібного фінансування, врахування інтересів учасників навчання, особливостей національної освітньої системи. Перед вищою школою України стояли дещо інші злободенні завдання, ніж перед європейською, що варто було узгоджувати. Підписуючи Болонські декларації, урядовці обішлись без незалежних представників освітян, що вплинуло на їх ставлення і наслідки. Адміністрація університетів і викладачі загалом також мали різні інтереси та позиції. Якщо перші, переважно були стурбовані залученням додаткових коштів, то другі – якістю освітньої діяльності, вважаючи, що академічні критерії мають домінувати над фінансовими. Необхідні були нові форми відношень між представниками освітньої громади і управлінцями.

Загалом нормативно-правова база освітніх перетворень формувалась повільно, суперечливо і відставала від реальних подій. Органи управління освітою і ВНЗ під час усвідомлення та впровадження Болонських вимог здебільше захопились формальними, кількісними параметрами, що відповідали скоріше зовнішнім, а не внутрішнім, якісним характеристикам європейської вищої школи. Перший досвід

впровадження кредитно-модульної системи організації навчання призвів до певної формалізації оцінювання знань і загрози щодо їх глибини у студентів. Болонський процес не став уповільнюючим фактором зниження якості вищої освіти. Початок входження України до Болонського процесу висвітлив актуальні потреби вищої школи і поставив низку нових проблем і вимог. Багато з них не могло бути вирішено на рівні освітньої галузі, без відповідної модернізації інших державних інститутів. Адаптація вищої школи до Болонського процесу виявилась не лише інституційною, але й соціально-політичною проблемою.

Підсумуємо розглянуте у другому розділі. Реформування вищої школи в Україні відбувалось майже паралельно з її модернізацією у розвинутих країнах і визначалось вимогами постіндустріального суспільства, поступовим переходом до масової вищої освіти, а також пошуком відповідей на зростаючу кількість нових запитів з боку уряду, економіки, суспільства. Вища школа мала ставати більш гнучкою, спроможною до адаптації, адже того вимагали зовнішні умови, які швидко змінювались [див.: 1399].

Відмінною рисою реформ вітчизняної вищої школи було те, що вони стали частиною масштабних інституційних загальних перетворень в країні – формування державності, ринкової економіки, нових правової, суспільно-політичної, культурно-ідеологічної систем, соціальної структури суспільства. Це ускладнювало процес, збільшувало залежність освіти від інших суспільних інститутів і збільшувало ризики освітніх реформ у порівнянні з іншими країнами. Нормативно-правовою базою реформування був Закон «Про освіту» і Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття)». Можна стверджувати, що стратегічні напрямки модернізації були в цілому адекватні тенденціям розвитку суспільства, що дозволило вищій школі, незважаючи на кризові процеси і серйозні втрати, вижити і достатньо модернізуватись. Міносвіти вже 16.03.1994 р. заявило, що, незважаючи на винятково складні соціально-економічні умови, в цілому вдалося зберегти галузь від розвалу і не скоротити основні показники діяльності [219, арк. 29].

Процеси у вищій школі у першій половині 1990-х рр. загалом перебували на периферії суспільної уваги. У масовій центральній і місцевій пресі матеріали про вищу освіту з'являлись нечасто, переважно на початку і в кінці навчального року, під час вступної кампанії або урочистих подій, де авторами переважно виступали керівники ВНЗ. Професійні періодичні видання розраховувались лише на працівників галузі. Картина публікацій у ЗМІ відображала стан справ у владних структурах. До середини 1990-х рр. освітні проблеми розглядалось переважно всередині освітнього товариства. У другій половині 1990-х рр. масові ЗМІ дещо збільшили публікації з освітньої тематики. Найбільше обговорювались питання оновлення гуманітарної освіти, становлення недержавних ВНЗ, фінансування і державне регулювання вищої освіти (акредитація, фальсифікація освітньої діяльності). Чимало ідей з реформування ВНЗ швидко вмирили, зіткнувшись із ситуацією скорочення бюджетних асигнувань, але деякі з пропозицій почали реалізовуватись у наступний період. На кінець 1990-х рр. більшість ВНЗ поступово позбавлялась утриманських патерналістських настроїв, почала враховувати кон'юнктуру ринку праці, впроваджувати нові економічні механізми тощо. З іншого боку, через реструктуризацію економіки, зміну державних пріоритетів

авторитет знань у суспільстві й рівень освіти значно знизилась. Система вищої школи за низкою показників опинилася у стані, який поступався за якісними параметрами стану дореформеному.

У 1990-ті рр. проявились дві головні суперечності у розвитку вищої освіти. З одного боку, позитивні зміни, що відобразились у розширенні диверсифікації, самостійності ВНЗ, багаторівневості освіти, сфери освітніх послуг, можливостей позабюджетного фінансування, мережі навчальних закладів і т. ін. З іншого боку, негативні тенденції, що призвели до наростання системних кризових явищ, а саме: законодавчої неврегульованості, зменшення бюджетного фінансування, відтоку кваліфікованих науково-педагогічних кадрів, зниження якості освітнього процесу, відірваності від ринку праці, неконтрольованого створення приватних закладів освіти, необґрунтованого збільшення спеціальностей зі збереженням деформації їх структури, що не відповідало суспільному розподілу праці тощо. Зростання числа ВНЗ, студентів, аспірантів тощо – носило суперечливий характер. Масове, без достатніх підстав перетворення інститутів в університети, не відбиваючись загалом на піднятті рівня освіти, дещо позитивно позначилось на діяльності таких ВНЗ, адже сприяло на деякий час певному зростанню рейтингу закладу, притоку абітурієнтів, поширенню академічної культури. Все це дозволяє говорити не так про реформування, модернізацію, як про трансформації вищої освіти.

Ринкові відносини призвели до комерціалізації освіти, пошуків способів позабюджетного фінансування. Зросла кількість філій ВНЗ, що, з одного боку, розширило можливості населення отримати освіту поблизу місця проживання, зокрема, за прийнятну плату, з іншого боку, далеко не завжди супроводжувалось забезпеченням якості освітніх послуг. В умовах економічної кризи, різкого зменшення бюджетного фінансування ВНЗ, виживаючи за рахунок студентів, більше орієнтувались на запити абітурієнтів, ніж на власні можливості і реальні потреби ринку праці. Тому значна кількість випускників не знаходила роботу за фахом. Вища школа, перетворившись на масову, фактично позбавилась функцій соціальної селекції і соціального ліфта, актуалізувались функції стабілізатора суспільства, соціального захисту і загальнокультурного розвитку молоді [див.: 1604].

У практику державного управління ВНЗ увійшли процедури ліцензування, атестації й акредитації, які мали забезпечити контроль якості освіти та зберегти єдиний освітній простір в країні, хоча вирішити ці завдання належним чином в 1990-ті рр. не вдалось.

Регіоналізація вищої освіти виявлялась в більшій орієнтації ВНЗ на потреби свого регіону. Це створення навчальних комплексів школа-коледж-університет-виробництво, регіональних об'єднань ВНЗ, відкриття філій, наукові дослідження з регіональних проблем і т. ін. Разом з тим, регіональна влада не мала можливості надати істотну економічну підтримку вищій школі. Наслідком реформ галузі у 1990-х рр. стало зростання протиріч між змістовною та організаційно-економічною стороною перетворень, які заважали повноцінній реалізації тих принципів, які були проголошені і відповідали потребам суспільства.

Особливістю міжнародної діяльності ВНЗ в 1990-ті рр. у порівнянні з попереднім періодом була активізація контактів, встановлення прямих зв'язків з

університетами зарубіжних країн з ініціативи ректорів, вчених і студентів. У практику ВНЗ увійшли договори про співпрацю з університетами Європи, Азії, Америки, участь науковців у конкурсній системі грантів закордонних фондів. Проте участь українських ВНЗ у міжнародному ринку освітніх послуг була досить обмеженою й кількість іноземних студентів недостатньою.

Через економічні проблеми, прорахунки у системі управління освітня реформа здійснювалась повільно й не змогла виконати багатьох завдань: існуюча державна мережа несповна задовольняла потреби населення за обсягом і структурою спеціальностей, територіальною доступністю; механізм взаємодії ВНЗ з галузями економіки залишався невідпрацьованим; повільно зростав прийом студентів на контрактне навчання; не були створені обґрунтовані методики визначення потреби держави, регіонів і галузей у спеціалістах, обсягах державного замовлення, вартості навчання тощо.

Реформи 1990-х рр. в цілому загострили наявні проблеми вищої школи і викликали нові: фінансово-економічні, організаційно-управлінські, соціальні, морально-психологічні тощо. Фінансово-економічні відобразились у поєднанні хронічного недофінансування галузі, неефективного використання бюджетних і позабюджетних коштів, неспроможності більшості керівників ефективно задіяти ринкові механізми, а також у розповсюдженні тіньових відносин. Організаційно-управлінські проблеми пов'язані з невідповідністю між проголошеною автономією, самоврядуванням ВНЗ і браком реальних механізмів їх впровадження, а також з прагненням управлінських структур зберегти владу над вищою школою, умовою чого був зокрема низький рівень прозорості розподілу бюджетних і позабюджетних коштів, брак громадського управління й контролю. Соціальні проблеми пов'язані зі зниженням якості вищої освіти, незахищеністю учасників навчального процесу, зростанням соціальної напруги у колективах, що відобразилось у безпрецедентних страйках освітян.

Налагодити нормальний економічний механізм у державних ВНЗ не дозволяла також заборгованість бюджету по зарплатах і комунальних платежах. Адже значна частина коштів, що надходила до ВНЗ, потрапляла у «тінь», щоб не бути «списаною» за борги, оскільки на думку керівників, комунальні послуги мали погашатись за рахунок держбюджету. Бюджетні кошти мали витратитись лише за кошторисом, постатейно, між тим позабюджетні забезпечували гнучкість у проведенні фінансової політики ВНЗ. Таким чином, фінансування ВНЗ складалось з трьох частин: бюджетне, позабюджетне, що відображалось у балансі (плата за навчання, оренда тощо), і позабюджетне, яке в балансі не відображалось. Такі процеси були присутні і в інших галузях [1462, с. 67]. Необхідні були нові економічні умови взаємодії держави і ВНЗ, адміністрації останніх і колективів, підвищення прозорості бюджетів, викорінення зловживань.

Після здобуття Україною незалежності була зроблена спроба швидко перейти до західної моделі вищої школи, демократизації відносин, академічних свобод тощо. Але без створення соціально-економічних умов, через недостатню підготовку, продуманість, підтримку освітян ця спроба виявилась невдалою й передчасною. Однак, незважаючи на об'єктивні складності, непослідовність і суперечливість освітніх процесів, бажання певних сил використати перетворення на

власну чи корпоративну користь, освітні трансформації повільно і природно продовжувались у бік європейських процесів. Саме високий попит українців на вищу освіту дозволив їй у 1990-ті рр. вижити і певним чином модернізуватись.

Початок нового тисячоліття співпав з другою, після здобуття незалежності, реорганізацією системи управління освітою. До Міносвіти, яке було найбільшою галуззю державного управління за обсягами фінансування та задіяними людськими ресурсами, приєднали науково-технічну галузь. Реорганізація міністерства, зміна його структури відбувались досить повільно, що ускладнило управління вищою школою. На початку століття у галузі продовжувалась інерція другої половини 1990-х рр., яка характеризувалась невідповідністю між глибиною запланованих стратегічних перетворень і непослідовністю в їх реалізації, переобтяженістю всіх структур розв'язанням поточних завдань. Економічний стан галузі залишався важким. Система освіти фінансувалась на 44% від потреби [1028]. Середні посадові оклади науково-педагогічних працівників не переглядалися з вересня 1996 р. і були нижчими від законодавчих норм майже удвічі. Стан ВНЗ ускладнювався й проблемами утримання на належному рівні матеріально-технічної, навчально-методичної, інформаційної бази, їх оновленням, а також раціонального і цільового використання бюджетних і позабюджетних коштів, державного майна. У цей час значно зросла кількість звернень громадян до державних органів управління освітою. Відбувались масові мітинги освітян. Профспілка працівників освіти і науки вступила у колективний трудовий конфлікт з профільним міністерством. У Розпорядженні Президента України від 23.05.2000 р. було враховано основні вимоги профспілки, що було винятковим досягненням консолідованих дій освітян.

Поліпшення (хоча й нестабільне) фінансово-економічних показників галузі розпочалось з 2001 р. У 2002 р. вперше за роки незалежності збільшилось держзамовлення, з 1.01.2003 р. запроваджено виплати надбавок за вислугу років і фінансову допомогу на оздоровлення під час відпусток викладачів. До 2005 р. їх зарплата зросла на 94%, був відпрацьований механізм підвищення стипендій. Для підтримки талановитої молоді введено кількасот стипендій Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів і т. ін.

У 2000 р. було знято обмеження для державних ВНЗ прийому студентів на платну форму навчання. За два роки кількість студентів-контрактників перевищила чисельність студентів за держзамовленням. Це порушувало вимоги ст. 23 Закону «Про вищу освіту» (співвідношення 51%:49%), однак дозволило ВНЗ дещо покращити матеріальний стан. Найбільш популярними залишались спеціальності невиробничої сфери, проте почав збільшуватись попит на інженерні та технічні спеціальності. Це було пов'язано як з певним зростанням виробництва, завершенням процесу приватизації, так і браком відповідних кадрів через їх масову переорієнтацію у середині 1990-х рр. на інші сфери діяльності через економічну кризу. Було законодавчо затверджено право випускника на перше робоче місце і порядок працевлаштування випускників, підготовлених за держзамовленням.

Серед найважливіших подій слід вважати прийняття Закону «Про вищу освіту», який попри свої недоліки, став нормативною базою подальшої модернізації й певною мірою стабілізував ситуацію в галузі. Дія багатьох положень Закону не була підкріплена реальною базою для їх впровадження. Взаємовідносини ВНЗ

різних форм власності з державними органами у багатьох випадках регулювалась підзаконними актами, які обмежували самостійність і автономію ВНЗ, визначені Законом. Положення останнього вступали у суперечність з низкою інших правових актів. Дія багатьох статей була призупинена чи не виконувалася.

Серед інших важливих подій цього періоду – організація II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти, прийняття Національної доктрини розвитку освіти України у XXI ст., а також проведення вперше за 25 років парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні», вихід Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні».

Отже, була створена нова законодавча база. Відбувався перехід від державної до державно-громадської форми управління шляхом більш активного залучення до прийняття управлінських рішень громадськості, створення Громадських рад при МОН, комісій, організацій. Активну роль у формуванні освітньої політики стали відігравати профільний комітет Верховної Ради, профспілка працівників освіти і науки, обласні ради, студентські організації тощо.

Почали поширюватись рейтинги ВНЗ, котрі встановлювали за різними критеріями й методиками різноманітні компанії та громадські організації: видання «Деньги» і «Кореспондент» (за оцінками працедавців), компанія СКМ з фондом «Розвиток України» («Компас»), організація ЮНЕСКО – «ТОП-200», Український інститут соціальних досліджень, Міжнародна Кадрова Академія (рейтинг «Софія Київська»). Окремі рейтинги за напрямками визначало і МОН. Як правило, лідери рейтингів були наперед відомі в залежності, від того, хто ставав замовником дослідження. Це спричиняло критику соціологів [915]. Проте, з нашої точки зору, рейтинги певним чином активізували роботу ВНЗ, сприяли більш об'єктивній їх оцінці, з точки зору світових критеріїв. Щоправда не всі вони є прийнятними для нашої системи, проте рухатись у цьому напрямку вочевидь необхідно.

До значних недоліків вищої школи необхідно віднести незабезпеченість студентів сучасними підручниками, комп'ютерами, комплексом стандартів вищої освіти, недостатню об'єктивність оцінок якості навчання через відсутність стандартизованих засобів діагностики, єдиних критеріїв, системності внутрішнього контролю тощо. Останнє, зокрема, відображалось у значних розбіжностях результатів підсумкового контролю у ВНЗ і міністерських перевірок. Серйозні нарікання громадськості відносились до системи ліцензування, атестації й акредитації ВНЗ. У 2001-03 рр. ця система була спрощена, проте залишалась дорогою, бюрократизованою і громіздкою. Не вдалось оптимізувати мережу ВНЗ, узгодити освітньо-кваліфікаційні рівні бакалавра та магістра з вимогами роботодавців, визначити їх місце на ринку праці, не була подолана надлишкова кількість напрямків (76), спеціальностей і спеціалізацій (584), які у 2-2,5 рази перевищували аналогічні показники у США, Англії, Японії [572]. Особливо критично сприймалась громадськістю надмірна чисельність університетів, зокрема, національних, поширення позабазових структурних підрозділів ВНЗ без достатніх ресурсів, що набувало некерованого характеру, порушувало юридичні норми і дискредитувало вищу школу. Особливо багато таких ВНЗ було у Криму. Державна комісія на початку 2000-х рр. закривала щороку по кілька таких навчальних

закладів. Чимало університетів, особливо приватних, були малочисельними, проте, спроби уряду їх об'єднати на тому етапі не були здійснені, зокрема, через недостатню підготовленість цього питання та спротив студентів і викладачів у Сумах, Рівному і Чернігові.

Дії державного менеджменту в сфері освіти громадяни України, за результатами дослідження Центру Разумкова у 2002 р., не вважали ефективними. 40,4% респондентів оцінювали реформування освіти як малокерований, непідготовлений процес, як імітацію реформ. Планованим цей процес вважали лише 11,8% опитаних, 17,5% переконані, що жодних змін взагалі не відбувалось [1217, с. 43]. Отже, населення ставило доволі низьку оцінку освітнім реформам.

Важливою віхою модернізації вищої школи став початок входження до європейського освітнього простору, що означилось у травні 2005 р. підписанням Болонської декларації. Цей процес висвітлив злободенні проблеми української вищої освіти та поставив низку нових, багато з яких залишаються актуальними до цього дня. Сподівання на Болонський процес виявились дещо завищеними, а перші наслідки суперечливими. Цей процес не можна обмежувати лише сферою вищої освіти. Він був проявом глобальних тенденцій і відображався в усіх сферах суспільства. Болонський процес мав стати засобом підвищення конкурентоспроможності, привабливості України в світі, активізації людського потенціалу. Його успіх залежав від модернізації внутрішньої та зовнішньої політики. До першої належало: перегляд фінансової політики держави щодо освіти й науки, перехід до економіки знань, трансформація ринку праці, збереження національно-культурної й освітньої ідентичності, розвиток університетської автономії, незалежних асоціацій, інститутів громадянського суспільства. У зовнішній політиці Болонський процес мав бути забезпечений можливістю широких контактів, більшою інституційною адаптацією України до ЄС, зокрема, через широкі контакти студентів і освітньо-наукового середовища, а не лише через міжурядові структури. Болонський процес мав популяризувати вітчизняні здобутки у сфері освіти і науки, забезпечити кращі позиції в міжнародному розподілі праці. У такому разі ВНЗ виступали фактором інтеграції України до світового простору. У цьому зв'язку державою й суспільством зроблено недостатньо. З іншого боку, перехід до європейських стандартів належало здійснювати так, щоб не ущемити національні традиції, враховуючи менталітет населення. Це означало двосторонній процес взаємного врахування інтересів між Європою та Україною, відстоювання наших інтересів і становлення рівного партнерства на європейському просторі вищої освіти.

РОЗДІЛ 3. ЗМІНИ У СТАНОВИЩІ УЧАСНИКІВ НАВЧАЛЬНО-ВІХОВНОГО ПРОЦЕСУ І НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИЩИХ НАВАЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

3.1. Студенти і викладачі в умовах освітніх реформ

Основними учасниками навчально-виховного процесу виступають студенти і науково-педагогічні працівники. Під час суспільних трансформацій вони переживали значні зміни свого соціального становища, умов професійної діяльності (навчання), що відображалось у мотиваціях, ставленні до праці, ціннісних орієнтаціях, якості навчання і було показником ефективності освітніх реформ. Спочатку розглянемо зміни, які переживали студенти.

У Законі «Про вищу освіту» студент визначається як особа, яка зарахована до ВНЗ з метою здобуття певного освітнього й освітньо-кваліфікаційного рівня. Спільна діяльність, дозвілля, вікова однорідність, територіальна локалізація породжували у студентів спільні інтереси, групову самосвідомість, специфічну субкультуру, спосіб життя і систему цінностей. Разом з тим, спостерігалась їх диференціація за соціальним походженням, поглядами, культурою, національними особливостями, місцем проживання, довузівською підготовкою, специфікою фаху, ВНЗ і т. ін.

Під час періоду «перебудови», влада намагалась використати неформальні молодіжні рухи для реформування радянської системи, проте студентство швидко переорієнтувалось на її демонтаж. Процеси демократизації, гласності, перебудови вищої освіти, створення органів студентського управління й участь їх представників у роботі вчених рад, за постановою Мінвузу УРСР «Про першочергові заходи по розширенню участі студентів в управлінні вищими навчальними закладами» (1987 р.) певним чином підвищували вплив студентів на навчально-виховний процес, роботу гуртожитків, а через анкетування «Викладач очима студентів» і на склад педагогів, викладання суспільних дисциплін. З 1989 р. у 33 українських ВНЗ проводився експеримент з впровадження студентського самоврядування [1639, с. 37]. Насправді ефективність зазначених заходів була невисокою, більшість студентів не бачили значних змін, не вірили у можливість впливу на перебудову ВНЗ [134, арк. 109]. Р.В. Сопівник також прийшов до думки, що у 1990-91 рр. студенти виявились не готовими до виконання ролі суб'єктів освітнього процесу [1639, с. 60]. Між тим, можливості впливу студентів на організацію і зміст освітньо-виховного процесу в цілому збільшились.

У першу половину 1990-х рр. відбулись значні зміни у становищі студентства: зменшилась чисельність від 876,2 тис. у 1991 р. до 829,9 тис. у 1994 р. [1142, с. 27], поглибилось розшарування за матеріальними й іншими ознаками, виникла група студентів недержавних ВНЗ і так званих контрактників, змінилась роль студентів у ВНЗ, їх ставлення до навчання, цінності та мотивації. Студенти першої половини 1990-х рр., попри всі відмінності між собою, значно відрізнялись від покоління періоду до «перебудови». Зміни суспільного становища, настроїв від оптимістичних до розчарувань, руйнація колишніх соціальних ідеалів і брак нових, поширення масової культури, політичні протистояння відбивались на свідомості, цінностях нового покоління молоді. На відміну від настроїв, цінності мають достатню усталеність і відтворюваність, що дозволяє розглядати їх як базову структуру масової свідомості, відображення соціального становища.

Звернемо увагу на те, що на межі 1980-90-х рр. під час експрес-опитування громадської думки була зафіксована втрата українцями віри у досягнення бажаних життєвих цінностей шляхом наполегливої і продуктивної праці, яка набула

критичної маси [1304, с. 21]. Це знайшло своє відображення у позиції студентської молоді. За дослідженнями соціологів В. Магуна, М. Евговатого, Є. Головахи [1459], [1566], з кінця 1980-х рр. спостерігалось різке зростання споживацьких домагань молоді і зміна стратегій їх реалізації. Більшість випускників шкіл і студентів хотіли у майбутньому підвищити свій статус, придбати комфортне житло, дачу, автомобіль, при цьому вони були готові набувати високу професійну кваліфікацію, що користувалась попитом у суспільстві. Економічні реформи, курс на інтеграцію з Заходом в цілому схвалювались, хоча політичні реформи отримали суперечливі оцінки [1459, с. 59]. На хвилі суспільного оптимізму випускники шкіл і студенти вірили у можливості втілення в життя своїх планів, легкість їх досягнення. В одному з перших опитувань періоду незалежності у 1991 р. у Дніпропетровському університеті було зафіксовано, що 69% студентів прагнули жити лише для себе [1564, с. 142]. Зростання життєвих домагань студентів тривало до середини 1990-х рр. З 1995 р. до початку 2000-х рр. динаміка різко змінилась, однак відповідні показники не повернулись до значень «доперебудовного» 1985 р., зберігаючи суттєву частину змін, накопичену у 1985-1995 рр. [1459, с. 59].

За даними загальнонаціонального дослідження інженерно-технічних ВНЗ, у 1993 р. зміст свого життя 61,9% студентів бачили у створенні міцної сім'ї та вихованні дітей (1 місце), що було значно вище показників 1980-х рр. Далі слідували – високий рівень життя (52%) і самовираження (40,1%). Переважна більшість опитаних відмовлялась від пріоритету суспільних інтересів над особистими (що характеризувало попередні покоління), хоча 3/4 висловлювалось за поєднання особистих і суспільних інтересів. Позиція «отримання максимуму життєвих задовольень» здобула вдвічі більшу підтримку, ніж «суспільно корисна праця» (15%) [1315, с. 81]. У 1992-93 рр. за ініціативою Міносвіти, було проведено соціологічні опитування 1388 студентів 16 ВНЗ Києва, Одеси, Дніпропетровська, Луганська і Львова. Вони показали, що провідною мотивацією вступу до ВНЗ у 68% було бажання отримати вищу освіту як таку, лише 8% хотіли працювати за обраною спеціальністю, 16% визнали важливим оплату праці незалежно від її змісту і соціальної значущості [1579, с. 88]. Ці дані, на наш погляд, мали виразний перехідний характер.

Цінність сім'ї традиційно висока для нашого суспільства. Прагнення студентів передусім до високого рівня життя належало до цінностей адаптації, до пріоритетів модерністського (індустріального) суспільства. Лише на третьому місці у студентів – самовираження, яке поряд з цінностями розвитку Р. Інглхарт [1371] відносив до цінностей постмодерністського типу суспільства. За даними загальнонаціональних опитувань студентів у 2002-04 рр. і 2005-07 рр. постмодерністські цінності українських студентів склали 22% (економічна незалежність, самореалізація, розвиток власних здібностей і т. ін.) [1635, с. 46]. Це підтверджувалось і локальними опитуваннями, так лише у 29% студентів університетів «Києво-Могилянська академія», Національного авіаційного, Вінницького педагогічного переважали постмодерністські цінності [1344, с. 214]. Тобто серед студентів ціннісні передумови розвитку сучасного постмодерністського типу суспільства не були достатньо сформовані. Якщо в ієрархії домінуючих цінностей студентів радянського періоду перші місця займали зміст роботи, престижність професії і

корисність її для суспільства, то з розвитком ринкових відносин пріоритетними ставали висока зарплата незалежно від фаху, додатковий прибуток. Це ілюструвало поширення споживацьких орієнтацій. Цінності змісту праці, самореалізації поступились здобуванню грошей у будь-який спосіб.

На початку 1990-х рр., як зазначалось, виховна робота випала з поля зору ВНЗ. Так, ректор КНУ ім. Т. Шевченка В.В. Скопенко на Вченій раді 9.09.1994 р. зазначив, що в університеті ніякої виховної роботи не проводилось і не було організацій, які б цим займались [716, арк. 3]. 63,6% студентів технічних ВНЗ (1993 р.) оцінювали виховну роботу як «незадовільну» або як «радше незадовільну», 67% вказали, що ВНЗ не цікавиться духовними запитами студентів [1315, с. 87]. Порівняння даних опитувань 1979 р. і 1993 р. у Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті, показало, що з 44% до 8% зменшилась частка студентів, що відвідували театри, концерти, виставки. Натомість з 5% до 22% збільшилось тих, хто у вільний час нічого не робили [1579, с. 88].

Опитування студентів технічних ВНЗ виявило значне збільшення віруючих – 47% (у 1983 р. – 8%, у 1989 р. – 25-30%), близько половини з яких стали такими під час навчання. Однак лише третина відвідувала церкви, 10% – виконувала обряди [1579, с. 82-83]. Отже, релігійні настрої не мали глибоких коренів, були наслідком популяризації релігії і духовного пошуку. Країна знаходилась у стані соціальної аномії. Як наслідок – падіння культурного рівня, байдуже ставлення до антисоціальних проявів. Так, до 7% студентів технічних ВНЗ систематично вживали спиртні напої (74% – рідко), ще 7% – наркотики, лише 22% юнаків і 41% дівчат негативно оцінювали проституцію. Грубість, нетактовність до педагогів вважали частим явищем 20% респондентів [1315, с. 84-86]. Схожі процеси показало опитування студентів Дніпропетровського університету [1563а, с. 143-145].

Зміна ціннісних орієнтацій студентів відобразилась на їх професійних уподобаннях. За інформацією Міносвіти (1994 р.), найбільш популярними ставали спеціальності фінансиста, менеджера, підприємця, маклера, брокера, дилера, замикали перелік токаря і військовослужбовець. Схожий вигляд мали рейтинги сфер діяльності, де найвищі місця зайняли комерційна торгівля, біржа, на останньому місці – освіта [221, арк. 13]. Зразками для наслідування ставали переважно кумири масової американської культури: спортсмени, кіноактори, фотомоделі [1567, с. 123].

Після піднесення політичної активності студентів на межі 1980-90-х рр. [див.: 1409], [1424], [1341] настав період розчарувань. Студентство виявилась однією із соціально незахищених категорій. 21.12.1991 р. була прийнята Постанова Кабміну про заходи соціального захисту студентів. ВНЗ шукали можливості полегшення їх стану. У Львівському університеті на початку 1992/93 навчального року вводились національні стипендії ім. І. Франка, С. Банаха, І. Крип'якевича, створювався фонд соціального захисту студентів і співробітників [872]. У Житомирському сільськогосподарському інституті 18.11.1992 р. затвердили «Положення про фонд соціальної допомоги студентам» [345, арк. 7] тощо.

У першу половину 1990-х рр. на тлі економічної кризи, невизначеності ринку праці збільшилась кількість студентів розчарованих у виборі професії і невпевнених у майбутньому працевлаштуванні. За даними Українського НДІ проблем молоді, у 1995 р. лише 21% студентів сподівався знайти роботу після закінчення ВНЗ [904].

Це знижувало навчальну і наукову мотивацію студентів, що ставало темою обговорення серед освітян [993], [872], [365, арк. 5].

На наступному етапі (друга половина 1990-х - початок 2000-х рр.) студентська молодь демонструвала орієнтацію переважно на індивідуальні форми адаптації до соціальних умов, на економічну незалежність, прагматизм і зростання попиту на вищу освіту як інструментальну цінність. Соціологи фіксували стагнацію рівня домагань молоді, навіть їх зниження, зростання готовності йти на жертви заради своєї мети, відкладати придбання дорогих благ. Вибух суспільних очікувань на межі 1980-90-х рр., ідея багатства можливостей змінювались більш тверезими оцінками щодо втілення своїх прагнень. Однак навіть більш помірковані домагання на початку 2000-х рр. різко перевершували ті, що були за часів «перебудови» [1459, с. 60-62]. Поширювалось розуміння складності просування по соціальних щаблях.

Для аналізу динаміки мотивацій навчання, професійних і ціннісних орієнтацій надалі будуть використані результати досліджень проведених авторкою разом з В.В. Поповичем на базі Київського національного лінгвістичного університету, а також матеріали опитування 1200 студентів 6 київських ВНЗ різної форми власності (КНУ ім. Т. Шевченка, КНТУУ «КПІ», КНЛУ, Університет економіки та права «Крок» та ін.), проведеного у 2001 р. за сприяння Міжнародного фонду «Відродження» (у співробітництві з Т.В. Фініковим і В.В. Поповичем). Отримана інформація у дещо іншому ракурсі була використана в роботах [1176, с. 57-98, 136-143], [1686].

На ставлення студентів до навчання впливала мотивація вступу до ВНЗ. Наше опитування київських студентів показало, що 39,1% бажали отримати від навчання лише статус людини з вищою освітою [793], серед студентів технічних ВНЗ таких було 66% [1579, с. 89], адже у технічних закладах простіше отримати освіту безкоштовно. У подальшому, лише 39% українських студентів головною причиною вибору ВНЗ і спеціальності назвали власне бажання [1492]. Це підтверджує зростання прагматизму студентської молоді, ставлення до вищої освіти як до інструментальної цінності. Соціологи підтвердили нестійкість орієнтації більшості абітурієнтів на обрані спеціальності, оскільки вони зумовлені скоріше ажіотажем навколо рейтингових професій, ціннісною дезорієнтацією населення, ніж відповідністю змісту трудової діяльності здібностям і нахилам молоді [1346, с. 171-177]. Так, лише половина студентів КНЛУ і 40% НТУ «Харківський політехнічний інститут» при повторному виборі знов віддали перевагу обраній спеціальності. У виборі спеціальності у 1997 р. розчарувався 23,1% студентів КНЛУ, у 2001 р. – 26,9%, у ХПІ у 2001 р. – 18,7% першокурсників, у 2004 р. 20% п'ятикурсників [935], [778], [793]. Відмінності у показниках пояснюються різною спеціалізацією ВНЗ, проте демонструють загальну тенденцію. Для покращення ситуації у ХПІ у 2003 р. був реорганізований навчальний комплекс, до якого увійшли 185 навчальних закладів і організацій, що дозволяло відбирати більш підготовлених і вмотивованих абітурієнтів [1103].

Мотиви вступу до ВНЗ, ставлення до фаху впливали на очікування студентів щодо навчання. За нашим дослідженням київських студентів (2001 р.), навчання як умову забезпечення глибокого знання спеціальності виділили 38,8%, схожі показники у студентів Луганська й області того ж року [1727, с. 162] і студентів

НТУ «ХП». У 2000 р. 66,4% першокурсників ХП мотивували своє бажання отримати вищу освіту прагненням здобути міцні знання для подальшого кар'єрного зростання, у 2004 р., вже будучи п'ятикурсниками, кількість таких знизилася до 31,6% [935]. Студенти скоріше розраховували, що ВНЗ надасть основу для подальшого зростання, поліпшить стартові позиції на ринку праці, але значна їх кількість не пов'язувала навчання з набуттям сучасного професійного знання.

Відсутність стійкої мотивації до знань відбивалась на ставленні студентів до навчання. Опитування студентів КНЛУ і Академії муніципального управління (2004 р.) показали однакові результати: майже 40% бракувало бажання вчитись. Лише 16,5% навчались на повну силу, 52,3% – не на повну, і значно нижче своїх можливостей – 25,2% [801]. За даними державного проекту «Психосоціальні чинники адаптації молодого людини до навчання у вузі та майбутньої професії», близько 40% студентів почувались особисто і професійно невпевненими під час навчання і після його завершення. Причину шукали у проблемах самоідентифікації молоді і ціннісній невнормованості кризового соціуму [521, арк. 82].

Невисока мотивація й оцінка навчання у ВНЗ пояснювались також браком бажання працювати за фахом. За нашими дослідженнями студентів КНЛУ у 1997 і 2001 рр. виявлено, що намір працювати за фахом мали 25-32% студентів, які навчались за держзамовленням з педагогічних спеціальностей [793]. Сучасні національні опитування показували, що 41% студентів мали намір працювати за спеціальністю, але серед них тільки 18% майбутніх педагогів [1655, с. 55, 61], [1492]. Це показує негативну тенденцію. Витрачені кошти і зусилля використовувались з мінімальним ефектом. Недостатня мотивація майбутніх педагогів щодо роботи за фахом пояснювалась не лише низькою зарплатою вчителів, а також невисокою самооцінкою студентів. За опитуванням 1319 студентів Київського педуніверситету ім. М.П. Драгоманова у 2004 р., більшість вказали, що для високої конкурентоздатності на ринку праці їм не вистачало практичних навичок (54,4%), новітніх знань (16,3%) і самостійності у прийнятті рішень (15,1%). Як наслідок, половина опитаних оцінювали свої шанси на працевлаштування як середні [1212, с. 240, 238]. Невисоку задоволеність якістю своєї освіти вказали студенти за результатами загальнонаціонального опитування у 2004 р., яке проводили соціологи Харківського університету ім. В. Каразіна. Про високе задоволення рівнем своєї підготовки до майбутньої спеціальності заявили лише 16% респондентів, 26% не мали однозначної відповіді. Найбільш висока незадоволеність виявилась у студентів технічних ВНЗ [1637, с. 268]. Все це разом відбивалось на мотивації до навчання, професійній підготовці, успішності студентів.

Існувала пряма кореляція між установками студентів на отримання міцних знань і впевненістю у можливості гідного працевлаштування за фахом. Результати наших опитувань київських студентів і студентів НТУ «ХП» на початку 2000-х рр. показали, що понад 50% студентів, які впевнені, що знайдуть роботу за фахом, мали намір отримати міцні знання з усіх дисциплін [935]. Падіння зацікавленості студентів у навчанні стало наслідком відсутності попиту на спеціалістів, проте існував і зворотній вплив.

Частину роботодавців не задовольняв рівень підготовки випускників, вони вимагали досвіду роботи, що стимулювало студентів на пошук роботи під час навчання і також часто знижувало їх мотивацію. В ухвалі Вченої ради КНУ ім. Т. Шевченка від 4.12.1995 р. висловлено занепокоєння, що багато студентів стали працювати, що призводило до порушення внутрішнього розпорядку, негативно впливало на навчально-виховний процес [723, арк. 174]. Кількість студентів, які працювали паралельно з навчанням, особливо на старших курсах, почала зростати з 1990-х рр. Взагалі певний досвід роботи мали майже 70% студентів і за даними соціологів їх кількість коливалась у межах 40-50% [1212, с. 240], [1266, с. 113], [1279]. З другої половини 1990-х рр., з погляду авторки, кількість працюючих студентів стабілізувалась на рівні 40%. Зростала не тільки кількість працюючих студентів, але і час, який вони витрачали на роботу. На це звертало увагу керівництво країни. Так, при обговоренні проекту Закону «Про вищу освіту» у Верховній Раді у 1998 р. надходили пропозиції щодо допомоги студентам у працевлаштуванні паралельно з навчанням. Ця ж рекомендація була повторена Президентом України Л.Д. Кучмою керівникам ВНЗ у 1999 р. [283, арк. 78]. Насправді можна говорити про зміну способу життя студентства, тому що поряд з навчальною, підробітки ставали другою основною діяльністю студентів. За нашими дослідженнями [781], [784], [788], прямий зв'язок з рівнем життя сім'ї не спостерігався. Додатковий заробіток ставав новим стандартом поведінки, символізуючи дієвість, сучасність, підприємливість студентів (тобто виконував не лише матеріальну функцію).

Узагальнимо причини зростання інтересу студентів до роботи. По-перше, вона ставала одним з шляхів компенсації витрат на навчання та меншої залежності від батьків. По-друге, дозвілля, особисте життя отримували більше значення, ніж для попередніх поколінь, ставало більш вартісним, заробіток символізував новий стиль студентського життя. По-третє, на ринку праці віддавали перевагу спеціалістам, які мали досвід роботи, який також сприяв трудовій адаптації і самореалізації. По-четверте, зайнятість студентів за фахом нерідко доповнювала навчальні дисципліни практичним знанням і сприяла кращому опануванню майбутньої спеціальності, що особливо цінували майбутні музиканти, юристи, медики, педагоги тощо. Проте, для злагодженого поєднання навчання і роботи студентів не були створені належні умови. У західних університетах існували гнучкі умови навчання (цілодобова робота бібліотек, вибір розкладу занять, періоду сесії, консультацій і т. ін.), центри сприяння працевлаштуванню, медичні, психологічні, консультативні служби тощо. Наші ВНЗ, крім переводу працюючих студентів старших курсів на індивідуальний план, мало що могли запропонувати. Впровадження Болонської системи лише погіршило ситуацію для працюючих студентів. На це вказали 59% респондентів під час опитування студентів Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва [1224].

Попри те, що держава намагалась впливати на працевлаштування спеціалістів з вищою освітою, як вже зазначалось, через забезпеченість першим робочим місцем, державний розподіл, випускники досить критично ставились до цієї політики через економічно малопривабливі місця роботи, особливо в сільській місцевості. Так, укомплектованість лікарських посад у 1997-2002 рр. складала 82-83% [653, арк. 15]. У постанові Кабміну «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості»

від 29.06.1999 р. встановлювались квоти підготовки фахівців у ВНЗ за держзамовленням для агропромислового комплексу, соціальної сфери і залізничного транспорту. Однак, це дало обмежені результати. Наприклад, МОЗ у 2002 р. виділило майже 1000 місць, або 20% від обсягу держзамовлення для цільового прийому молоді з сільської місцевості, однак, через недостатню кількість абітурієнтів, було зараховано 457 осіб [653, арк. 16]. За тим стояли переважно необґрунтованість держзамовлення і недостатній рівень освіти в сільських школах. Голова держадміністрації Одеської області С.Р. Гриневецький повідомляв, що лише 5,1% сільських шкіл області забезпечено сучасними комп'ютерними комплексами, відсоток сільської молоді у ВНЗ складав не більше 25% [1064, с. 2]. Отже, розбіжності між потребами суспільства і професійними очікуваннями випускників, держзамовленням і реальними процесами у ВНЗ існували значні.

Таким чином, для студентів і випускників найактуальнішою проблемою залишалось працевлаштування, хоча з прийняттям Закону «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» від 4.11.2004 р., служби зайнятості активізували цю роботу. Провідні університети створювали власні системи працевлаштування, куди входило вивчення потреб ринку праці, укладання прямих договорів (підприємство-студент-університет), зміцнення зв'язків з галузевими міністерствами, обладміністраціями тощо. Ректор НТУ «ХП» Л.Л. Тавожнянський в газеті «Політехнік» від 16.03.2004 р. зазначав, що довготривале співробітництво з 200 підприємствами Харківського регіону суттєво поліпшувало працевлаштування і підготовку спеціалістів, тому щороку забезпечувалось працевлаштування 95% випускників [1103]. Проте, така робота проводилась меншістю ВНЗ [див.: 1224].

Іншим чинником, що впливав на професійне становлення, мотивацію навчання студентів були ціннісні орієнтації, які у другій половині 1990-х і на початку 2000-х рр. продовжували змінюватись під впливом соціальних відносин, попиту в соціумі на певні якості, досвід індивіду, сім'ї, виховання, освіти тощо. Соціологами встановлено, що молоддю культивувались передусім риси, які сприяли досягненню високого соціально-економічного статусу. Якщо у 1970-х рр. настанови на успіх були характерні для 10-15% студентів, то у 1990-х рр. для 60-70% [1727, с. 163-165]. З 1980-х рр. відбувалось зниження вагомості цінностей суспільно значимих (користь для суспільства, обов'язки перед державою, потрібність людям), які на початку 2000-х рр. коливались у межах 3-15%. Різко зросло значення індивідуалізму [1635, с. 122]. Наші дослідження [782], [796 та ін.] вказували, що п'ятикурсники мало відрізнялись від першокурсників за характером дозвілля, інтересами, поглядами на основні цінності життя. Тому можливості виховного впливу ВНЗ на студентів крились переважно у процесі пізнавальної діяльності, яка мала бути гармонійно поєднана з системою професійного навчання.

Результати наших опитувань показали, що найбільшу перевагу в житті студенти віддавали здоров'ю (майже половина почувалися не зовсім здоровими), пізнанню, матеріальному добробуту, змісту роботи (заняття). Найменше студенти були задоволені своїм дозвіллям через переважно матеріальні можливості і рівень організації культурного життя у країні. У столичних студентів переважав пасивний спосіб використання вільного часу (читання, слухання музики, перегляд

телевізійних передач) і зустрічі з друзями. Дозвілля студентів не було повноцінним, інтелектуально насиченим. Переважали види занять, що були мало пов'язані з інтелектуальною чи художньо-естетичною творчістю. Від 30-40% не читали художньої літератури. Викладачі неодноразово звертали увагу на зниження у студентів рівня загальної культури [796], [797], [799]. Однак вони відрізнялись від нестудентської молоді увагою до інформаційно-аналітичних, культурно-мистецьких, науково-пізнавальних телепередач (і меншою – до серіалів), що вказувало на порівняно високий культурний рівень студентів.

Життєвий успіх для студентів київських ВНЗ – це насамперед сімейне щастя, сімейне благополуччя, що була характерним для 81,9%. Близько 70% опитаних вказували на цікаву і змістовну роботу як показник життєвого успіху, 60% – на самореалізацію особистості, 56,5% – на незалежність у думках і рішеннях. Лише після цього, у нашому дослідженні, згадувався високий рівень прибутку (53,1%). Наші дані в цілому збіглись з результатами опитувань студентів НТУ «ХП» у 2003-04 рр., що показувало їх репрезентативний характер. У студентів ХП також перші три місця займали такі традиційні цінності, як здоров'я, сім'я, благополуччя. Особиста свобода, незалежність і самореалізація зайняли 4 і 5 рангові місця. Такі модерні цінності, як кар'єра і високий соціальний статус зайняли 6 і 9 місця. Орієнтація на спілкування і цікавий відпочинок зайняли 7 і 8 місця [935]. У дослідженнях відмічалось зниження у свідомості студентів цінностей більш високого порядку: залучення до світової культури і громадянських обов'язків тощо.

Можна порівняти рейтинг основних цінностей життя молоді з усім населенням за даними досліджень Центру «Соціальний моніторинг» і Українського інституту соціальних досліджень (керівники Р. Інглхарт і Л. Халман) (див. табл. 3.1, у % [1202]). Значення сім'ї для молоді дещо зменшувалось і зростало значення вільного часу, хобі, друзів, знайомих, зацікавленість роботою, політикою і власним бізнесом, що означало міжпоколінні зрушення і зміну життєвих орієнтирів. Позитивною тенденцією, за тими ж дослідженнями, було збільшення частки молоді, яка пишалась своєю належністю до громадян України: у 1996 р. – 55%, у 2002 р. – 67% (серед європейців – 83%) [1202]. За результатами досліджень Інституту соціальної та політичної психології у 1998 р. 22% студентів почували себе спокійно в нашому суспільстві і вважали, що зможуть знайти себе місце, 50% думали, що зможуть пристосуватись, але за це слід боротись [274, арк. 241]. За даними всеукраїнського опитування у 2004 р., вже 49,8% випускників ВНЗ готові були залишитись в країні, інші були ладні емігрувати [1388, с. 182]. Отже, це ставило серйозні завдання перед Україною стосовно свого майбутнього.

Таблиця 3.1

Рівень важливості складових життя для дорослих і молоді (18-28 років), хто відповів «дуже важливо», «скоріше важливо»

	1996 р.		1999 р.		2002 р.	
	дорослі	молодь	дорослі	молодь	дорослі	молодь
Сім'я	97	97	97	95	94	93
Друзі, знайомі	87	93	86	91	87	95
Робота	83	84	84	86	80	90
Вільний час	69	81	64	76	76	90

Хобі	51	72	59	68	59	75
Релігія	49	49	51	40	54	48
Власний бізнес	33	65	38	59	-	-
Політика	28	23	36	64	32	31
Відвідування вечірок, танців, дискотек, кафе	17	49	20	47	-	-

Помічалась позитивна динаміка щодо чисельності студентів, які мали політичні симпатії: 1997 р. – 18,0% студентів КНЛУ, 2003 р. – 29,5% [782], [797]. Політизація студентської молоді зростала поряд з масовим невдоволенням населення. Молодь часто виступала в авангарді. Так, опозиційний рух у 2001 р. «Україна без Кучми» розпочався як студентський. Учасниками його стали 2,5 тис. осіб, які впродовж грудня-січня організували наметові містечка та низку акцій. У березні створено Всеукраїнський громадянський комітет опору «За правду!», де об'єднались студенти Києва, Львова, Харкова тощо. Особливо активізувався студентський рух у 2004 р. Майже півроку тривали протести сумських студентів щодо об'єднання трьох ВНЗ, яке завершилось відміною відповідного Указу [893], [1017]. Активна громадянська позиція молоді виявилась і під час «помаранчевої революції». В 2005 р. у Кіровоградському педагогічному, Рівненському гуманітарному, Черкаському національному університетах справа дійшла до відкритих протестів студентів, встановлення наметів біля приміщення МОН і голодування [864], [1011], [1014], [1036а], [1101].

Отже, упродовж 1990-х рр. відбувалась зміна традиційних форм соціалізації студентської молоді, шляхів професійного самовизначення і становлення, ціннісних орієнтацій, що породило зниження мотивації до навчання, протиріччя у свідомості. На ставлення до навчання багатьох студентів впливали відсутність відповідних нахилів і довузівської підготовки. Чимало студентів при виборі фаху виходили з рейтингу модних спеціальностей, або можливості отримати будь-яку вищу освіту безкоштовно, що породжувало недостатню зацікавленість студентів в обраній спеціальності і навчанні. На зниження мотивацій студентів до навчання впливали також вади організації навчального процесу: недостатня інформаційна, матеріально-технічна база, кваліфікація викладачів, можливість впливу на зміст і форми освіти, додаткова занятість студентів, збільшення ваги дозвілля у їх житті, а також відсутність впевненості у гідному працевлаштуванні за фахом. Це могло призводити до розчарувань у ВНЗ, зміни життєвих пріоритетів, цінностей.

Хоча перші місця у ціннісних орієнтаціях студентів відігравали такі традиційні цінності як сім'я, здоров'я, благополуччя, все більша роль відводилась особистій реалізації, незалежності, високому соціальному статусі, роботі. Тому розчарування значної кількості студентів в обраній спеціальності спричиняло психологічне напруження. Суперечності між завищеними сподіваннями студентів і реальністю породжували амбівалентність їх ціннісних орієнтацій. Місце патерналістських настроїв заступило усвідомлення необхідності власних зусиль для досягнення цілей, настанова на особистісний успіх, але не спостерігалось активних дій щодо цього. Хоча зростала кількість працюючих студентів, більшість з них студентів не

виявляла активності у добуванні знання, відстоюванні академічних свобод, роботі в органах студентського самоврядування. Розглянемо це більш докладно.

З кінця 1980-х рр. ознакою перемін у ВНЗ стало створення студентського самоврядування. Проте, коли виконання громадських доручень перестало бути обов'язковим, участь студентів у громадській діяльності значно знизилась. За опитуванням студентів 11 технічних ВНЗ (1992-93 рр.), 81% не відчували потреби у ній. У профспілковій діяльності брали участь 10,6% [1315, с. 81]. Лише 4% студентів Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту (1993 р.) вважали участь у громадській роботі важливим компонентом студентського життя [1579, с. 88]. Органи самоврядування в цілому недостатньо представляли інтереси студентів. Наприклад, до складу Вченої ради Житомирського інженерно-технологічного інституту у 1993 р. було обрано 12 студентів, з них на засіданнях були присутні: 27 вересня – 2 студенти, 25 жовтня – 1 студент, 12 грудня – жодного, 28.02.1994 р. – 1 студент, 28 березня – жодного, 28 квітня – 1 студент, у травні і червні – жодного [328, арк. 12, 25-26, 40-41, 50, 62, 69, 78].

Керівництво ВНЗ періодично розглядало питання щодо активізації роботи студентського самоврядування. Так, на Вчених радах КНУ ім. Т. Шевченка 2.09.1994 р., 4.12.1995 р. відмічалась бездіяльність Студентського парламенту [716, арк. 3], [772, арк. 12], інших студентських органів, некомпетентність їх деяких представників [723, арк. 173]. Вчена рада Інституту муніципального менеджменту та бізнесу надала спеціальне доручення своїм структурам від 18.10.1999 р. щодо проведення роботи зі студентами з активізації їх самоуправління, оновлення студради тощо [385]. Пасивність студентів частково можна пояснити розчаруванням у можливостях свого впливу, браком навичок роботи, ініціативи, фінансування тощо, а також недостатньою готовністю адміністрацій низки ВНЗ до партнерства зі студентами.

Положення про державний вищий заклад освіти (1996 р.) визначило мету, завдання, структуру органів студентського самоврядування. МОН 3.04.2001 р. затвердило Положення про студентське самоврядування. Завдання цих органів визначались ст. 38 Закону «Про вищу освіту», де головним було забезпечення і захист прав і інтересів студентів. Згідно Закону було розроблено Типове положення про студентське самоврядування для всіх ВНЗ.

Звернемось до архіву КНУ ім. Т. Шевченка. Процес створення органів студентського самоврядування там супроводжувався агітацією, легітимацією і дискусіями кількох організацій, зокрема, Української Студентської Спілки, Союзу Українського Студентства. 9.02.1993 р. на загальних зборах делегатів було прийнято Положення про Студентський парламент і самоврядування студентів і аспірантів, обрано Президію та Раду студентів і аспірантів. Наступного року органи самоврядування університету вийшли на міжнародну арену. Загалом, процес створення структури студентського самоврядування у КНУ відбувався повільно, лише у 1996-97 рр. було завершено формування Студентського парламенту та Ради студентів і аспірантів на факультетах. До парламенту було обрано 57 представників усіх підрозділів і створено єдиний центр. У 1997 р. органи самоврядування КНУ ініціювали створення Української Студентської Асоціації для об'єднання всіх ВНЗ [741, арк. 159, 162, 164]. Проте, як зазначалось в ухвалі Вченої ради від 2.03.1998 р.

«Про форми та зміст студентського самоврядування в університеті», енергійна робота проводилась лише на рівні університету. Активність Студентського парламенту більшості факультетів залишалась досить низькою. Слабким був їх зв'язок між собою, з клубом університету, кафедрою фізкультури та спорту тощо [740, арк. 132]. Це було характерним і для інших ВНЗ. За нашими опитуваннями київських студентів (2001 р.), інформацію про органи самоврядування у своєму ВНЗ мали лише 31,9% і не мали – 68,1%.

У згаданій ухвалі КНУ відмічалось, що роботу Студентського парламенту ускладнювали його невизначений юридичний статус і шляхи фінансування. Президент Української асоціації студентського самоврядування О. Кляшторний на всеукраїнському «круглому столі» – «Студентське середовище: проблеми та перспективи» (2004 р.) висловив стурбованість тим, що за законодавством студентські об'єднання фактично позбавлені права участі у вирішенні питань вищої освіти, не мали юридичного інструментарію, достатніх фінансових можливостей для реалізації своїх завдань [852]. Отже, процес інституціалізації органів студентського самоврядування ще не був завершений.

Послаблював розвиток самоврядування також брак єдності в середовищі студентів, довіри до владних структур, молодіжних лідерів, реальних результатів розв'язання задекларованих завдань і т. ін. Це обговорювалось у центральній, регіональній і університетській пресі. Наприклад, у Харкові серед студентів виникла дискусія, чи всі організації у ВНЗ можна назвати органами самоуправління, адже низка організацій не виконувала своїх завдань [1109]. У НТУ «ХПІ» поряд зі Студентським парламентом, що діяв не один рік, у травні 2005 р. був створений новий орган самоврядування, який закликав студентів почати все з нуля [1123]. У Києво-Могилянській академії, за свідченням її випускниці А. Бажал, для більшості було загадкою, чим органи студентського самоврядування займались крім випуску газет, організації вечірок «для своїх» і видачі проїзних [854]. Все це дезорієнтувало студентів.

З поширенням демократичних процесів і приєднанням до Болонського процесу у 2005 р. студентський рух отримав певний поштовх. 29.05.2005 р. відбулась установча конференція Всеукраїнської студентської ради як консультативно-дорадчого органу при МОН. У подальшому були створені студентські ради при міністерствах охорони здоров'я, закордонних справ, юстиції, аграрної політики тощо. Їх формування відбувалось як за відомчою приналежністю, так і за напрямками навчання. Щоправда, в одних ВНЗ студенти мали представництво у кількох всеукраїнських радах, в інших – ніде, переважно через пасивність і непоінформованість. МОН демонстрував певну зацікавленість у становленні самоуправління. Тема першої лекції в усіх ВНЗ 1.09.2005 р. визначалась: «Студентське самоврядування – невід'ємна складова демократизації школи». Матеріали до неї надавались Департаментом вищої освіти МОН і друкувались в «Освіті України» [1097]. Однак, до сього часу самоврядування не стало ефективним механізмом відстоювання інтересів студентів [див.: 1655, с. 133].

Поряд зі студентським самоврядуванням у ВНЗ діяв профспілковий комітет, функції яких практично збігались. Відрізнялись тим, що до складу другого входили бажані, які платили внески, а перше автоматично охоплювало всіх студентів.

Діяльність профспілок здійснювалась на основі Положення про профспілковий комітет студентів, статутів галузевих профспілок і університетів. Профкоми надавали матеріальну підтримку студентам, організовували дозвілля, представляли їх інтереси на різних рівнях. Так, профком студентів НТУ «ХПІ» через фонд соціальної допомоги здійснював щомісячні доплати малозабезпеченим студентам, виплати при народженні і догляду за дитиною, за успіхи у навчальній, науковій і громадській роботі, на лікування і оздоровлення, проводив дотації путівок і т. ін. У 2003 р. було видано матеріальну допомогу на суму 12500 грн., на культурно-масову роботу – 5790 грн., премійовано студентів на суму 5900 грн., встановлено 50% оплату абонементу для занять у спортивних секціях для членів профспілки. Забезпечувалась матеріальна підтримка клубу КВК і збірних спортивних команд, підключена мережа «Інтернет», організовувалась спортивно-оздоровча робота у таборах відпочинку «Студентський» і «Політехнік» зі збереженням стабільної вартості путівок. За 2003 р. у «Політехніку» було оздоровлено понад 1500 студентів [1092]. Як бачимо, профспілки були більш вкорінені у середовище ВНЗ, мали традиції, підтримку адміністрації, матеріальні ресурси і у захисті інтересів студентів діяли досить результативно. У січні 2004 р. профспілки ВНЗ провели всеукраїнську акцію, прийняли звернення до уряду з вимогою підвищення стипендій. У наслідку Постанова Кабміну «Питання стипендіального забезпечення» від 12.07.2004 р. врегулювала розмір, тип і порядок виплати стипендій, академічні стипендії збільшились удвічі тощо. Це стало значним довгоочікуваним зрушенням.

Отже, існували серйозні проблеми в організації студентського самоврядування. Вочевидь, державні органи діяли дещо схематично й половинчато, не доводячи реформи у вищій школі до кінця. Вони намагались замінити комсомол певним координуючим молодіжну діяльність механізмом, не надаючи йому реальної влади і повноважень, зберігаючи традиційно підконтрольні адміністрації профспілки. Однак, з точки зору авторки, роль профспілок дещо зменшувалась на користь студентського самоврядування, яке було здатне не лише висловлювати інтереси молоді, але й сприяти їх реалізації через своє представництво на рівні МОН.

Узагальнюючи розгляд еволюції головних характеристик, ціннісних орієнтацій студентів з кінця 1980-х до початку 2000-х рр. і використовуючи порівняльні дослідження [1176, с. 82-98], [1253, с. 35-36], [1611], [1616], [1617], [1636], [1637] можна виділити їх наступну динаміку: все більшу націленість на особистий успіх, який розумівся переважно як матеріальне благополуччя; зміна засобів досягнення успіху, де вища освіта розглядалась як один з факторів його досягнення; збільшення прагматизму щодо змісту навчання і незадоволеності рівнем своєї професійної підготовки; зниження культурних запитів, індиферентне ставлення до антисоціальних проявів тощо.

Перейдемо до розгляду змін у становищі й умовах професійної діяльності науково-педагогічних кадрів, від якісного складу яких залежить рівень освіти. Наявність кваліфікованих викладачів, усвідомлення ними необхідності модернізації освіти було необхідною умовою її ефективного реформування.

Після отримання незалежності України рішенням Мінвузу від 25.12.1991 р. були затверджені «Положення про вищий навчальний заклад України» [161], «Положення про педагогічний персонал ВНЗ» [165], «Положення про присвоєння

вчених звань педагогічним працівникам України» (проект) [169], «Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» (від 16.01.1992 р.) [137] тощо. Кафедри і викладачі отримали більшу самостійність у формуванні програм, змісту, методів і форм навчання. При ІПК Київського університету почалась перепідготовка викладачів з суспільних дисциплін, української мови і літератури, вводилось стажування до 10 місяців [194], [196], [199]. Поширились контакти з західними ВНЗ. Вчена рада Київського університету 2.02.1992 р. вирішила надати пропозиції до Управління зовнішніх зв'язків щодо стажування викладачів за кордоном і залучення іноземних фахівців до роботи на факультетах [703, арк. 179]. Наказами Міносвіти від 27.04 і 5.08.1993 р. з метою урахування індивідуальних здібностей, підвищення відповідальності і захищеності працівників і керівників ВНЗ впроваджувалась контрактна форма трудового договору [193], [203].

Привабливість викладацької праці почала різко падати через переважно невисоку оплату праці. За соціологічними дослідженнями Харківського університету серед викладачів Києва, Львова, Одеси та Харкова зафіксовано різке погіршення їх фінансового становища. Якщо в 1991 р. відзначили падіння фінансування 21% опитаних, то в 1993 р. – 54%. Більшість (73% у 1991 р. і 88% у 1993 р.) зазначила зниження соціальної захищеності викладачів і зростання їх відтоку з ВНЗ (66% у 1991 р. і 82% у 1993 р.) [1664, с. 112-113]. Масовий відтік кваліфікованих викладачів став найбільшою втратою вищої школи. Президент України Л.Д. Кучма визнав, що відновлення втрачених кваліфікованих кадрів може виявитись найбільш довготривалим і дорогим для країни [283, арк. 77]. У 1993 р. ВНЗ залишило понад 2 тис. докторів і кандидатів наук [1297, с. 52], у 1994-95 рр. – майже 7 тис., з яких 4 тис. віком 35-45 років [254, арк. 80]. За ці роки за кордон виїхало понад 2 тис. викладачів ВНЗ культури і мистецтв, близько 500 високопрофесійних, часто унікальних молодих виконавців [485, арк. 132]. Щороку зменшувалась кількість кандидатів наук, доцентів (1993 р. – 57,3%, 1995 р. – 51%, 1996 р. – 49,4%) [254, арк. 85], [673, арк. 39]. Співвідношення кількості студентів на одного професора і доцента зростало. У 1998-99 навчальному році цей показник становив відповідно 1:183 і 1:43; у 2000-01 – 1:209 і 1:49 [1598, с. 18]. Погіршився віковий ценз: середній вік асистента склав 35-40 років, доцента – 55-58, професора – 58-60. Україна ставала одним з лідерів в Європі по представництву жінок у ВНЗ.

У другій половині 1990-х рр. ситуація не покращилась. Кількість студентів зростала, а число викладачів з розрахунку на 100 студентів стаціонару до 2004 р. **знижувалось** (див.: табл. 3.2 [1192, с. 177-178]). На рівні регіонів ці показники досить відрізнялись. Число докторів наук на 100 студентів у Кіровоградській області складало 0,3; у Києві – 1,2; кандидатів наук у Полтавській області – 2,7; у Чернігівській – 5,8 [473, арк. 113]. Тому навчальний процес проводився за рахунок небувалої інтенсифікації викладацької праці. Педнавантаження зросло з 600-700 до 1000 год. Так, у Житомирському філіалі КПІ обсяг навантаження докторів наук, професорів у 1992 р. складав 886 год. [324, арк. 1], у 1993 р. – 927 год. [333, арк. 6]. Це порушувало обсяг встановленого законодавством навчального навантаження – три години щодня при 240 робочих днях, обмежувало інші види діяльності, негативно впливало на рівень викладання. Викладачам могли планувати 3-5 навчальних курсів, які не завжди відповідали їх кваліфікації. Проректор Інституту

муніципального менеджменту та бізнесу Ю.Ф. Дробноход слушно зазначав на Вченій раді 5.11.1998 р., що педагог, якій викладав 5 дисциплін, не давав необхідної якості знань, в нього не залишалось часу для наукової роботи [380, арк. 90]. Між тим, у західних університетах кількість часу, що приділялась викладачем науковій роботі, була показником статусу ВНЗ. В залежності від останнього навантаження на межі століть в США складалось з 50-64% викладання, 25-14% дослідження, 16-18% управління ВНЗ і 4-5% обслуговування суспільства [1491, с. 69-70].

Таблиця 3.2

Динаміка чисельності викладачів на 100 студентів (чол.)

	кандидати наук	доценти	доктори наук	професори
1995/1996	6,23	4,80	0,76	0,89
1996/1997	5,52	4,54	0,90	0,99
1997/1998	4,98	3,86	0,90	0,90
1998/1999	4,65	3,65	0,82	0,85
1999/2000	4,63	3,52	0,81	0,81
2000/2001	4,54	3,37	0,80	0,77
2001/2002	4,38	3,28	0,77	0,75
2002/2003	4,28	3,19	0,76	0,76
2003/2004	4,18	3,09	0,81	0,83
2004/2005	4,74	2,52	0,95	0,98

Працювати з потрібною віддачею викладачам державних ВНЗ заважало не лише велике педнавантаження, але й низька оплата праці. Якщо у 1950-ті рр. зарплата останніх відносно оплати в промисловості складала 263% [1236, с. 126], то протягом 1990-х рр. вона знизилась у 3-4 рази, виплачувалась з великими затримками і не індексувалась, диференціація в залежності від стажу з середини 1990-х рр. не проводилась. Пенсія професора складала 25% окладу. Поширювалась так звана вторинна (третя, четверта) зайнятість, яка у другій половині 1990-х рр. стала масовою. За нашими опитуваннями, у 2001 р. підробляли 64,5% київських викладачів [779], [792], [794]. Це призводило до розпилення творчого потенціалу викладачів і перенапруження.

Освітнє законодавство недостатньо враховувало «Рекомендації про статус викладацьких кадрів вищих навчальних закладів», прийняті Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО) у 1997 р. «Положення про обрання та прийняття на роботу науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації» (наказ МОН від 24.12.2002 р.) прийняте замість наказу Міносвіти № 293 від 5.08.1993 р. освітньою громадськістю було оцінено як таке, що не сприяло прозорості і змагальності конкурсів викладачів. Міністрові освіти В.О. Зайчуку був направлений відкритий лист з приводу фактичної ліквідації конкурсної системи відбору науково-педагогічних кадрів [886]. Згадане Положення не містило норми про обрання за конкурсом на п'ятирічний строк, місячний термін для заяв, про оголошення списку претендентів з анкетними даними, про обґрунтованість висновків щодо

професійності, думка кафедри не враховувалась. Справжній конкурс міг обмежити владу адміністрації на користь академічних свобод [887].

Для аналізу змін стану науково-педагогічних кадрів авторка використовує результати соціологічних досліджень проведених на базі КНЛУ [779], [783], [791], [792], [794], а також опитування 400 викладачів провідних київських ВНЗ (2001 р.) за сприяння Міжнародного фонду «Відродження».

За результатами останнього порівняємо самооцінку матеріального становища педагогів державних і недержавних ВНЗ. Ледве зводили кінці з кінцями 22% перших і 8,4% других, ніяких матеріальних труднощів не відчували 3,3% перших і 21,1% других. У регіонах ситуація була гіршою. Дослідження викладачів 5 найпотужніших державних ВНЗ Донбасу (290 респондентів, травень 2002 р.) показало, що матеріальний стан своєї сім'ї 82,4% оцінили як «поганий» або «дуже поганий». 42% потрапляли у ситуації, коли не вистачало грошей на харчування. Близько 45% не мали додаткових доходів. Зарплата викладачів складала 84,6% від промисловості Донецької області. 76% опитаних вважали, що матеріальний стан безпосередньо впливає на якість викладання [1135]. Так, наприкінці 1990-х рр. можливість працювати за комп'ютером у ВНЗ мали 44% викладачів (у Польщі 86%, у Росії – 54%) [1491, с. 202-203].

Щоправда у різних ВНЗ ситуація відрізнялась. Проілюструємо це даними нашого опитування київських викладачів, які на запитання: «Як би Ви оцінили рівень кваліфікації викладацького складу Вашого ВНЗ порівняно з рівнем його кваліфікації п'ять років тому?» надали такі відповіді (у %) [1620, с. 400-401]:

	КНЛУ	КПІ	Недержавні ВНЗ
Рівень кваліфікації підвищився	12,9	18,6	46,5
Не змінився	21,1	48,6	33,8
Знизився	35,7	12,9	7,0
Важко сказати	30,0	20,0	12,7

Цифри досить виразні. Кваліфіковані спеціалісти з іноземних мов мали підвищений попит на ринку праці, тому КНЛУ мав велику плінність кадрів. Фахівці з технічних спеціальностей мали менше цікавих пропозицій і продовжували викладати. Недержавні ВНЗ за вищу оплату праці могли обирати кращих педагогів.

У 2003 р. посадові оклади викладачів зросли на 32 %, з 1.03.2004 р. на 10,8%, з 1 вересня на 15,6% [871]. У низці ВНЗ покращились умови й організація трудового процесу. ЦК Профспілки працівників освіти і науки виділяв роботу Донбаської національної академії будівництва і архітектури, Одеського національного технічного університету [837, с. 4]. Але, підвищення носило компенсаційний характер, надолужувало наслідки десятирічного падіння. З держбюджету фінансувалось близько третини від потреб ВНЗ. Тому позиція ректорів була двоякою. З одного боку, віталось зростання зарплати, з іншого, ускладнювався фінансовий стан ВНЗ [1068], [871].

Таким чином, з початку 1990-х рр. процес відтворення інтелектуального капіталу суспільства був порушений. Уряд проводив реформування вищої школи без необхідного фінансування. На цьому тлі створювались умови для поширення так званих тіньових відносин (корупції, хабарництва тощо), що підривало авторитет вищої освіти. Дослідження феномену корупції в Україні почалось з кінця 1990-х рр.

[1287], [1464], [1471 тощо], хоча система влади і соціальних інститутів у свідомості громадян і міжнародних рейтингах давно визначалась як глибоко корумпована. У науковий обіг ввійшло поняття «інститут корупції», оскільки значна маса населення «легітимізувала» її та визнавала майже нормою стосунків з тими, від кого залежала.

З початку 2000-х рр. більше уваги тіньовим відносинам в освітній сфері стали приділяти ЗМІ, політики та іноземні спостерігачі. Американський дослідник цього феномену в Україні А. Осіпіан зазначав, що з часів незалежності позиції державної вищої школи були серйозно підірвані зростаючою корупцією, особливо під час вступних іспитів і отримання оцінок [1755, р. 4]. Українські автори зазначали, що корупція мала інтегральний характер, при цьому корупція «верхів» населенням вважалась неприйнятною, а низова – звичним і необхідним фактом. Подвійна мораль живила вертикаль корупції, яка перетворилась на потужний соціальний інститут [1352, с. 119, 122, 150], стала найбільш прибутковим і найменш ризикованим бізнесом, перш за все, чиновницького. У публікаціях, виступах громадськості щодо корупції переважав моралістичний тон і заклики до суворих покарань, однак ситуація мала більш складний характер [див.: 1613].

З початком ринкових відносин корупція поширилась у багатьох сферах. Уряд, різко зменшивши фінансування ВНЗ, орієнтуючи ректорів на пошук позабюджетних коштів, самостійне заробляння коштів, провокував тіньові діяння. Гроші ставали мірилом ефективності освітнього менеджменту, головним орієнтиром не лише керівників ВНЗ, але й викладачів і студентів, що нівелювало академічні цінності. За даними Є. Головахи і Н. Паніної соціальні перетворення призвели до високого рівня аномічної деморалізованості понад 80% населення [1288, с. 50]. Тіньові відносини знизили суспільний престиж педагога, цінність освіти, знання, диплому, наукового ступеня і звання.

Перший Закон про боротьбу з корупцією був прийнятий лише у жовтні 1995 р., норми були не чіткими, однакове діяння трактувалось як злочин і як проступок [1244]. Питання запобігання посадовим зловживанням, хабарництву обговорювались у міністерствах, на нарадах керівників органів управління освітою, вчених радах ВНЗ. Періодично приймались відповідні накази, аналізувались матеріали Контрольно-ревізійного управління Мінфіну, Рахункової палати, Державної податкової адміністрації, МВС та ін. Зокрема, рішенням колегії МОН від 28.02.2003 р. від керівництва навчальних закладів вимагалось суворо та своєчасно давати оцінку фактам правопорушень, посадових зловживань і хабарництва, створювати в колективах атмосферу непримиренності до них [519, арк. 121]. У 2005 р. в установах освіти МВС викрито 898 злочинів економічної спрямованості, серед яких 360 фактів хабарництва [579, арк. 99]. Факти зловживань службовим становищем і хабарництва того ж року зафіксовано в Івано-Франківському державному медичному, Донецькому національному технічному, Одеському національному ім. І.І. Мечникова, Національному гірничому, Донецькому медичному університетах, Національному університеті технологій і дизайну тощо [579, арк. 99-100]. Проте, покарання за окремі випадки системно мало що змінювали.

Голова парламентського комітету з питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю В. Стретович зазначав, що навчальні заклади не могли

стати прозорими та вільними від корупції незалежно від суспільства [1560, с. 66-68]. Економіст А. Шмаков справедливо відмічав, що орієнтація на швидку максимальну вигоду, значні витрати на проведення антикорупційних дій і їх незначна віддача через переважно зовнішній щодо ВНЗ характер впливу корупції, не давали підстав сподіватись на швидке викорінення цього явищу [1712, с. 50]. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи» (2012 р.), лише 37,7% українських студентів ніколи не стикались з корупцією у ВНЗ. Найбільш поширеними, на думку студентів, її прояви були під час складання заліків і іспитів (74,6% відповідей), під час захисту дипломних робіт (23,3%) і в разі загрози відрахування (22,9%) [1425, с. 2]. При цьому більшість не мала чітких уявлень про різновиди корупції. Як правило, не враховувались подарунки, плагіат, прохання колеги, керівництва щодо сприяння певному студенту, аспіранту тощо. Авторка згодна з тим, що подолати корупцію у вищій освіті можна лише разом зі всіма сферами суспільства, за сприяння широкого кола громадськості і студентства [див.: 1613].

В Україні система державного устрою створювалась без врахування потреб населення. При нерозвиненості солідарного відстоювання прав, громадяни самостійно шукали можливості захисту чи просування своїх інтересів через неформальні контакти з представниками установ на взаємовигідних умовах. Хабарі виступали компенсацією неефективності існуючих державних інститутів і громадянських організацій.

Серед форм корупції у вищій школі А. Осіпіан називав: хабарництво, розкрадання, вимагання, шахрайство, непотизм, кумівство, фаворитизм, плагіат і т. ін. [1755]. М. Джонстон додавав протекціонізм, клановість і кризову корупцію (купівля-продаж рішень офіційних органів, приватизація науково-освітніх установ, продаж дипломів, наукових ступенів, звань, присвоєння їх представникам державного апарату, бізнесу, криміналу тощо) [1243]. При цьому хабар міг бути добровільним або вимагатись. Об'єктивні показники корупції в освіті встановити важко, дані громадських організацій відрізнялись суттєво. Важливим джерелом знання виступали соціологічні дослідження. На початку 2000-х рр., за даними міжнародної громадської організації боротьби з корупцією Transparency International, за рівнем корумпованості сфера освіти в Україні займала 5 місце після державтоінспекції, міліції, сфери охорони здоров'я, судової системи [1166]. Міжнародна корпорація «Виклики тисячоліття» найбільш корумпованими назвала ВНЗ, за якими слідували лікарні і поліклініки, правоохоронні та податкові органи. За її даними 52% українців розглядали корупцію як найпростіший і надійніший спосіб розв'язання багатьох проблем [1755]. За даними національного дослідження Центру Разумкова (2009 р.), за ступенем корупції вища освіта зайняла 9 місце [1646]. Позитивну динаміку можна пов'язати з введенням ЗНО.

За даними міжнародного опитування Світового банку (1997 р.), 35% молодих громадян України вважали корупцію нормою взаємовідносин у суспільстві, природним і простим шляхом розв'язання будь-яких проблем [1560, с. 147]. У 2002 р. за національним опитуванням 73% респондентів вважали корупцію значною або певною мірою поширеною у вищій освіті, найбільше їм доводилось стикатися з корупцією при вступі до ВНЗ (23,4%). Подібні дані підтверджувались і

регіональними дослідженнями [1560, с. 6]. За результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології та проекту «Гідна Україна», будь-який вид корупції та особисті зв'язки готові використати під час вступу до ВНЗ 36% студентів, 34% батьків і випускників [1079]. За інформацією МОН, готові створити ситуацію для корупції для покращення оцінки 21% студентів у Донецькій області, 29% у Києві, 28% у Львові, 25% в Одесі, 30% у Харкові. Ще 15% респондентів заявили, що вони не будуть приймати такі пропозиції, але будуть інформувати своїх друзів про існуючі можливості. Лише 21-26% студентів не радили робити цього. У той же час 42% батьків студентів визнали, що замість того, щоб витратити час на підготовку своїх дітей до вступних іспитів, вони будуть шукати інші шляхи і засоби, у тому числі неофіційні платежі та зв'язки [1755]. Серед викладачів лише 27,1% займали позицію різкого осуду ненормованих відносин і корупції. Значна частина мала позицію пасивного осуду, чи морально «гнучкі» та неявно виправдовувальні установки [1560, с. 9]. Наведені дані говорять про високу готовність населення до корупційних діянь, яка формувалась загальною ситуацією в суспільстві і переважно знаходилась поза впливом ВНЗ.

Також поширеною тіньовою практикою серед викладачів виступало репетиторство. Воно могло набувати форму здирицтва, якщо репетиторами ставали педагоги, які займалися зі своїми студентами. Авторка допускає, що розрив у програмах і вимогах шкіл і ВНЗ міг створюватись у тому числі для стимулювання батьків звертатися до репетиторів. Гонорар репетитора ставав значно вищим, якщо він працював у тому ВНЗ, куди вступав абітурієнт. Репетитор отримував статусну ренту як плату за його можливе сприяння абітурієнту, яка могла на 40-50% перевищувати гонорар репетитора, що не мав відношення до даного ВНЗ [1632]. Якщо репетитор сприяв вступу, порушуючи законодавство, статусна рента перетворювалась на хабар.

На початку ХХІ ст. МОН почав публічно визнавати наявність корупції у галузі. Заступник міністра М.Ф. Степко у серпні 2005 р. заявив, що однією з головних проблем, яка заважала Україні «вписатись» до Болонського процесу, залишалась корупція, яка процвітала в системі вищої освіти. Боротися з нею необхідно при прийомі до ВНЗ і в процесі навчання [1067]. На рівні ЮНЕСКО представники МОН визнали, що більшість приватних ВНЗ в Україні у тій чи іншій формі використовувала хабарі під час державної акредитації [1325]. Це підтверджувалось результатами досліджень Д. Стетара [1766], [1767], [1768]. Варто зазначити, що корупція набула поширення в багатьох країнах. У публікаціях ЮНЕСКО вказувалось, що вона існувала в царині виділення грантів і стипендій, акредитації та реєстрації ВНЗ. Продавались оцінки та місця в університетах, і найчастіше це фіксувалось у США. Крайнім виявом стала продаж фальшивих дипломів. Міжнародні експерти встановили, що річний прибуток від цієї практики (переважно у розвинутих країнах, через Інтернет) сягнув мільярдів доларів (вартість диплому 549-900 дол. США) [1325].

Відсутність вагомого спротиву тіньовим відносинам в середовищі освітян, науковців і студентів, крім іншого пояснюється відсутністю впливових громадських організацій, які б представляли академічні цінності, інтереси викладачів, брали участь у прийнятті управлінських рішень. У західних університетах функціонувала

система різноманітних асоціацій, наглядових рад, об'єднань професорів і випускників, які впливали на управління ВНЗ, виконували дорадчі, контролюючі функції, сприяли соціальній підтримці викладачів, розв'язанню питань професійної етики [1172, с. 497].

Отже, з кінця 1980-х рр. відбулись якісні зміни у складі науково-педагогічних кадрів, почався відтік спеціалістів, можливості підтримки високої кваліфікації стали обмеженими. Погіршився інформаційний супровід навчання, впала оплата праці, що викликало масові виступи працівників ВНЗ і т. ін. Почалась масова вторинна зайнятість викладачів. Кількісне зростання державних ВНЗ, студентів, аспірантів не супроводжувалось відповідним зростанням чисельності науково-педагогічних кадрів, призводило до зростання педнавантаження. Викладацька праця втратила високий статус у суспільстві. Певною альтернативою ставала робота у приватному секторі освіти.

Узагальнюючи викладене у підрозділі, відмітимо значні зміни у становищі, мотиваціях, ціннісних орієнтаціях студентів і викладачів протягом 1985-2005 рр. Головним результатом епохи соціальних змін з кінця 1980-х рр. стало різке підвищення рівня домагань студентської молоді й зміна стратегії їх реалізації, що спостерігалось до середини 1990-х рр. З другої половини 1990-х і до початку 2000-х рр. динаміка значимо змінилась, прагнення студентів знизилась. В цьому руслі ми можемо розглядати і зростання рівня невдоволеності студентів якістю навчання, ВНЗ, фахом – як проявів зіткнення завищених устремлінь з реальністю, планів і їх реалізації, навчання та його результатів, отриманої спеціальності й оплати праці за фахом, потребами ринку праці. Дослідження динаміки професійних і ціннісних орієнтацій, ставлення студентів до навчання показало, що на їх формування великий вплив здійснювали зовнішні фактори, ситуація на ринку праці, проте нехтування протягом тривалого періоду вищою школою виховним аспектом призвело до недостатньої соціалізації значної частини студентської молоді, невідповідності її рівня запитам суспільства

Державна освітня політика, матеріальне, моральне приниження не могло не викликати негативних суспільних наслідків, вплинути на якість викладання, відтворення науково-педагогічних кадрів. На цьому тлі, як і в інших сферах, створювались умови для поширення тіньових відносин. Це суттєво підривало авторитет вищої освіти і вказувало на пошуки можливих додаткових шляхів покращення матеріального стану. Додамо, що зазначене стосувалось меншості викладачів, більшість відповідально і чесно виконувала свої професійні обов'язки. Значні зміни у соціальному становищі, умовах професійної діяльності, ціннісних орієнтаціях як викладачів, так і студентів, не були враховані під час реформ, державні освітні стратегії носили не системний і послідовний характер, не мали фінансового забезпечення, що значно уповільнювало модернізацію ВНЗ і не дозволяло підняти ефективність вищої освіти. Аналіз наукової складової діяльності учасників навчально-виховного процесу і її результати продовжується у наступному підрозділі.

3.2. Наукова діяльність і підготовка кадрів вищої кваліфікації

Наукова і науково-технічна діяльність у ВНЗ на законодавчому рівні визначалась невід'ємною складовою освітньої діяльності. Розвиток науки у вищій школі підпадав під дію Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1992 р., який зазнавав постійних змін і уточнень [7]. Важливим було доповнення до статей 1, 4 (за Законом від 6.04.2000 р.), де ВНЗ III-IV рівнів акредитації і науково-педагогічні працівники визнавались суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності, на яких поширювались права наукових установ. Закон декларував пріоритетність державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти.

Наукова сфера з радянських часів зберігала розподіл на академічну, галузеву й університетську. Провідна роль належала першим двом секторам, які значно більше фінансувались, мали краще забезпечення. Так, з держбюджету на 2005 р. (1070,7 млн. грн.) академічний сектор отримав 48% коштів, галузевий і заводський – 41%, університетський – 11% [1142, с. 107]. Між тим в останньому працювало 59% всіх докторів наук, академічному – 35%, серед кандидатів наук відповідно: 65% і 29% [1142, с.105]. Отже, науковий потенціал ВНЗ оцінювався неадекватно і використовувався недостатньо. Адже науково-дослідна діяльність розглядалась як другорядна (після навчально-виховної), стимулювалась недостатньо і не мала належних умов. Кожний другий ВНЗ на початку століття не проводив серйозних наукових досліджень [561, арк. 7]. Лише там, де історично склались наукові школи, результати досліджень були вагомими, передусім це галузі, де у початковому процесі використовувались лабораторії (біологія, фізика, хімія, медицина тощо). Так, у медичних ВНЗ зберігалась досить висока результативність наукових досліджень, 67% аспірантів захищали свої роботи [532, арк. 4]. Ускладнювали організацію наукових досліджень розпорошеність і малопотужність ВНЗ. 233 державних і понад 100 приватних ВНЗ у 2005 р. перебували у підпорядкуванні 24 міністерств і відомств. Чисельність 114 кафедр складала менше 5 осіб [561, арк. 7-8], що було недостатньо для формування наукових колективів.

У нормативно-правових актах, архівних документах наукова діяльність розглядалась в останню чи передостанню чергу. У Державній національній програмі «Освіта» наукова діяльність розглядалась у 13-му розділі з 16. Указ Президента «Основні напрями реформування вищої освіти в Україні» (1995 р.) аналогічного розділу зовсім не мав. У Законі «Про вищу освіту» наукова діяльність відносилась до 10 розділу з 14, у Національній доктрині розвитку освіти розділ про наукову діяльність не виділений, 12-ий розділ (з 16) озаглавлений «Освіта і наука». В офіційній статистиці, зокрема, довіднику Мінпраці щодо структури ринку праці, розділ «Наука» відсутній, як і розділ «Наукомістке виробництво та високі технології».

Загальний стан наукових досліджень у вищій школі був пов'язаний зі станом науки в країні й обумовлений політичною та соціально-економічною ситуацією. Обсяги бюджетного фінансування науки у 1992 р. становили до ВВП 0,82%, у 1998 р. – 0,31%, у 2000-01 рр. – 0,34%, 2005 р. – 0,35%. При тому, що лише для оновлення матеріально-технічної бази наукових організацій необхідно було не

менше 0,5% ВВП [482, арк. 14]. На одного науковця в Україні щороку витрачалось коштів у 4 рази менше, ніж в Росії, у 24, ніж у Бразилії й майже в 100 разів менше, ніж у США [1210, с. 122]. Разом з тим, на одиницю витрат вітчизняними науковцями, за даними 2000 р., вироблялось продукції удвічі більше, ніж у розвинених країнах [483, арк. 13]. У 2005 р. на 1 державну гривню вчені заробляли 7-8 грн. [485, арк. 149], що викликало здивування високопосадовців [484, арк. 64].

Протягом 1994-2004 рр. показник співвідношення коштів, зароблених ВНЗ, до тих, що виділяв бюджет, зріс у 2,3 рази і був вищий ніж в академічних установах. За 2004 р. ВНЗ МОН виконали науково-дослідних, науково-конструкторських робіт на 162 млн. грн., з них 46% за кошти вітчизняних і 10% закордонних замовників. Тобто більше половини коштів ВНЗ заробили самі. У таких університетах як Львівський і Київський політехнічні, Івано-Франківський нафти і газу, Криворізький технічний, у Придніпровській академії будівництва і архітектури цей показник сягав до 15 грн. на 1 гривню з бюджету [561, арк. 21-22]. Наприклад, при Національному технічному університеті «ХПІ» у 1991 р. була створена фірма «Співдружність-Т», яка разом з Манчестерським університетом почала застосовувати методи системного аналізу для енергоефективної реконструкції системи теплозабезпечення. За 10 років було введено в експлуатацію понад 3500 пластинчастих теплообмінників, реконструйовано понад 1500 теплопунктів у 18 областях країни [1010].

З початку 1990-х рр. негативний вплив на науку справило руйнування кооперації досліджень у межах СРСР і РЕВ, а також зменшення фінансування госпрозрахункових робіт. Був розірваний ланцюг, що об'єднував науку, освіту і виробництво. За оцінками експертів, через невикористання вітчизняних науково-технологічних досягнень виробництво щорічно втрачало близько 10 млрд. дол. США [483, арк. 53]. Уряди з політико-економічних міркувань орієнтувались на зменшення масштабів науково-технічної галузі. Наприклад, у Держбюджеті на 2004 р. на фінансування державних програм з пріоритетних напрямків науки і техніки було передбачено 5,6 млн. грн., хоча у пропозиціях до бюджету обґрунтовувалась потреба у виділенні 32,0 млн. грн. [550, арк. 16].

ВНЗ, будучи неприбутковими організаціями, не мали права на дохід, тому госпрозрахункові дослідження обмежувались собівартістю, що не дозволяло формувати фонд розвитку, закупати обладнання, устаткування тощо. Так, у КНУ ім. Т. Шевченка за 1992-96 рр. лише 2-5% коштів від госпдоговірних тем було витрачено на обладнання, реактиви, ремонт приладів, наукову літературу тощо [729, арк. 43]. З 1998 р. на госпдоговірні роботи було введено податок на додану вартість, що підвищило їх собівартість, гальмувало залучення коштів промислових і бізнесових структур. Бюджетне фінансування наукових досліджень ВНЗ системи Міністерства освіти становило: у 1996 р. – 24,6% від запланованого, у 1997 р. – 30,9%, у 1998 – 23,8% [1172, с. 338]. У Київському університеті за 1992-96 рр. фінансування бюджетних і госпдоговірних тем зменшилось у 4 рази [729, арк. 42]. До того ж кошти були розпорошені між десятками відомств, що ускладнювало координацію і перевірку ефективності витрат. Лише 5% коштів розподілялась на конкурсних засадах [483, арк. 14].

Заступник міністра освіти і науки академік Я.С. Яцків визнавав, що наука й освіта сприймалися як окремі галузі на рівні державної політики, програм економічного розвитку й не узгоджувались з розвитком суспільства взагалі [483, арк. 17, 21]. В уряді і більшості підприємницьких структур домінувала позиція: спочатку стабілізувати та розвинути економіку, а потім вже допомагати науці, отже, причина і наслідок помінялись місцями [див.: 1713, с. 60]. Це певним чином пояснювало, чому уряд почав розглядати програми розвитку науки у ВНЗ лише з середини 1990-х рр. Конкретні дії щодо поглиблення взаємодії з НАНУ і стратегію організації науки у системі Міністерства освіти було проаналізовано 4.10.1995 р. [232], [233] і 24.01.1996 р. [247], [254]. КНУ ім. Т. Шевченка, підтвердивши своє провідне місце у галузі, провів спільне засідання Вченої ради і Президії НАНУ ще 8.09.1994 р., розглянувши нагальні проблеми співпраці [717]. Інші міністерства розглянули стан наукових досліджень у ВНЗ пізніше. Поштовхом стала Загальноукраїнська нарада з проблем розвитку науки 14-15 лютого 1996 р. за участю Президента України Л.Д. Кучми. Спільне засідання колегії МОЗ і Президії АМН відбулось 2.04.1996 р. [626], [627], [628], стан і перспективи розвитку наукових досліджень та підготовки наукових кадрів у ВНЗ Міністерство культури і мистецтв розглянуло 30.10.1996 р. [678], [679].

Саме у другій половині 1990-х рр. був наданий певний імпульс науковій сфері у ВНЗ, яка змогла певним чином перебудуватись і збільшити залучення позабюджетних коштів. Доля останніх у фінансуванні науки по Міністерстві освіти склала в 1996 р. – 33,9%, у 1997 р. – 35,1%, у 1998 р. – 41,3% [1154, с. 52]. Кращі результати мали Національна гірничо-академія, Державна академія легкої промисловості, НТУ «КПІ», університети Донецький технічний і «Львівська політехніка», де бюджетне фінансування науки у 1996 р. складало третину, решта – позабюджетне [257, арк. 103]. У 1996 р. 10 НТР за участю ВНЗ отримали Державні премії, завойовано 53 міжнародні гранти [257, арк. 103]. Започатковувались нові форми підтримки прикладних досліджень – фінансування реалізації розробок на умовах пільгового кредитування з наступним поверненням коштів. На таких умовах розпочато тиражування розробок у 9 ВНЗ, зокрема, Харківський авіаційний інститут у 1996 р. виготовив і знайшов покупців на 200 авіаційних двигунів, у 1997 р. – на 300, у 1998 р. – на 500 [270, арк. 178-181]. Отже, не зважаючи на економічні проблеми, провідні, особливо технічні, університети розвивали науковий потенціал, шукали можливості співпраці з виробництвами, завойовувати гранти і т. ін.

Назвемо найбільш виразні досягнення. У Одеському політехнічному університеті розроблено апаратуру і програмне забезпечення для міжнародного космічного супутника „Інтербол-1”, запущеного з космодрому «Плісецьк» 8.07.1995 р. [473, арк. 191-192]. У НТУ «КПІ» у 1995 р. створений науково-впроваджувальний підрозділ – технопарк «Перспектива», у 2002 р. технопарк «Київська політехніка». Продовжували працювати майже 40 наукових шкіл, які мали визнання в країні і за кордоном. [586, арк. 208, 216]. 2 наукові розробки Донецького державного технічного університету отримали Державні премії у 1997 р., разом з фірмою «Сіменс» створені регіональні центри автоматизації, які стали каталізатором наукових досліджень і підготовки спеціалістів з електроприводу та систем

програмного управління [271] тощо. Все це сприяло підвищенню рівня підготовки спеціалістів і авторитету ВНЗ.

Для науково-технічної експертизи, конкурсного відбору наукових проектів, аналізу застосування їх результатів урядом створювались профільні експертні комісії. З 1996 р. такі комісії почали діяти у системі МОЗ і АМН [624, арк. 29]. З 1998 р. працювали відділення з питань науки Науково-методичної ради Міносвіти у складі 39 науково-експертних рад за фаховими напрямками [281, арк. 35, 40]. Критеріями оцінки робіт були патенти, захист дисертацій, наукові публікації у рейтингових міжнародних журналах, державні та міжнародні премії. Певною мірою сприяло підтримці наукових шкіл заснування стипендій у розмірі 15 неоподатковуваних мінімумів за Указом Президента України «Про державні стипендії видатним діячам науки, освіти та культури» від 14.02.1996 р. Формувало список претендентів на згадані стипендії, як і стипендії Кабміну молодим ученим МОН [523]. Лише у 1998 р. було призначено 119 стипендій діячам освіти та науки [282, арк. 66].

На межі століть були прийняті нормативно-правові акти з впорядкування наукової політики. За змінами до Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 6.04.2000 р., науково-педагогічні працівники за пенсійним забезпеченням прирівнювались до наукових працівників, пенсія яких могла сягати 90% окладу з урахуванням надбавки за науковий ступінь або вчене звання. Низкою Указів Президента України стосовно невідкладних заходів щодо виводу з кризового стану науково-технологічної сфери було встановлено 100 довічних стипендій видатним діячам науки та освіти (від 4.03.1999 р.), гарантовано стабільний розмір стипендії аспірантам, стипендії Президента України і НАНУ молодим вченим, стипендії Кабміну аспірантам (стипендія Президента уведена у 1996 р.) (від 9.04.2002 р.), надано державну підтримку науковим школам світового рівня (від 20.08.2001 р.). Науковий сектор ВНЗ у 2001 р. отримав значні обсяги позабюджетного фінансування, які склали майже 60% від загального обсягу [522]. 11.07.2001 р. був прийнятий Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», де затверджувався перелік державних наукових і науково-технічних програм з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки. Постановою Кабміну від 24.12.2001 р. встановлювались головні завдання щодо їх виконання, державним замовником наукових і науково-технічних програм визначалось МОН.

Розпочалось державне фінансування деяких наукових проектів, що відразу дало результати. Внесок університетської науки у виконання держзамовлення на створення науково-технічної продукції з пріоритетних напрямів збільшився до 23 нових робіт, які пройшли тендерний відбір у 2003 р. [522, арк. 81]. Частка наукових розробок ВНЗ у держзамовленні зростала, у 2003 р. вона складала 29,7%, у 2004 р. – 42,2%, у 2005 р. – 66,7% [1142, с. 109]. ВНЗ системи МОН у 2005 р. виконували 26 Державних і 8 цільових наукових програм, загалом дослідження проводились у 107 ВНЗ [583, арк. 194]. Лауреатами Державних премій з числа вчених ВНЗ стали у 2000 р. – 17 осіб, у 2001 р. – 12, у 2002 р. – 21 [518, арк. 47]. Виділимо роботу науковців НТУУ «КПІ», які протягом 1994-04 рр. щорічно відзначались Державними преміями (17 робіт, 37 лауреатів) [588, арк. 279]. Вчені НТУ «ХПІ» з 1998 р. щороку отримували Державні премії, у 2005 рр. їх було 7. Інститути ХАІ

«Молния» й «Іоносфера» внесені міжнародними організаціями до десяти найважливіх наукових установ світу за своїм напрямом. У НТУ «ХП» (ректор Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, проректор з наукової роботи А.П. Марченко) щороку виконувалось 94 бюджетних і близько 300 госпдоговірних робіт з підприємствами обсягом 10 млн. гривень, 100 НДР на замовлення МОН, 10-15 міжнародних грантів на 2,2 млн. євро [1102], [1010], зокрема, на замовлення фірм Австрії, Білорусії, Індії, Італії, Південної Кореї, Росії, Швейцарії [515], [516].

Науковці НТУУ «КП» (ректор М.З. Згуровський, проректор з наукової роботи М.Ю. Ільченко) реалізовували єдину в країні технологію виробництва теплових труб, які застосовувались в космічних апаратах. За участю КП створені системи термостабілізації електронного обладнання німецького супутника «Bild» [586, арк. 208]. Вченими Одеського державного аграрного університету (ректор С. Корлюк) винайдено сорт м'якої озимої пшениці Еритроспермум-127, створені та широко культивувались в Одеській та інших областях сорти рису, який не затоплювався, зимуючого гороху, вики озимої, 16 сортів столового винограду, кормового і зернового тритикале тощо [968]. Під час роботи з архівними документами, у авторки склалось враження, що уряд не оцінював повною мірою інноваційний потенціал вищої школи. Тому цілком зрозуміла пропозиція М.З. Згуровського увійти з законодавчою ініціативою щодо створення групи елітних ВНЗ, які б визначали науковий прогрес і мали потужні зв'язки з підприємствами та бізнесом, використовуючи досвід роботи технічних університетів, які вже значно наблизились до моделі «дослідницького університету» [585, арк. 150].

Певним кроком у підтримці науки стало створення інституції національного надбання (розпорядження Президента України «Про наукові об'єкти, що становлять національне надбання» від 26.06.1996 р., постанова Кабміну від 18.02.1997 р. «Про затвердження Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання»). За рішеннями Кабміну № 1709 (19.12.2001 р.), № 1241 (22.09.2004 р.), № 472-р (19.08.2002 р.), № 73-р (11.02.2004 р.), 86 наукових об'єктів віднесені до національного надбання і включені до Державного реєстру. За період 2000-05 рр. кількість таких об'єктів у системі МОН, зросла з 7 до 27. Серед них унікальні колекції, інструменти Харківського, Чернівецького, Львівського, Одеського університетів [589, арк. 38-39].

Між тим, функціонування вказаних об'єктів викликало критику, зокрема, у МОН, щодо недостатнього і нерівномірного надходження коштів, недосконалої процедури тендерної закупівлі матеріалів, приладів, необ'єктивність критеріїв відбору об'єктів, що не виправдано збільшувало їх число і зменшувало фінансування кожного об'єкту тощо [589]. Однак, в цілому, з точки зору громадськості, діяльність по забезпеченню функціонування об'єктів національного надбання позитивно вплинула на стан наукових досліджень у ВНЗ. Вдалось запобігти занепаду багатьох унікальних установок, обладнання, колекцій, фондів, забезпечити їх використання під час досліджень, у навчальному процесі, приєднатись до міжнародного співробітництва. У «Дзеркалі тижня» обговорювалась необхідність створення «Паспорту об'єкта, який є національним надбанням», чітких критеріїв його зарахування та вилучення з Держреєстру, збільшення фінансування удвічі, захист майна [909], [985], [1019].

Розвивалось співробітництво вищої школи і НАНУ. Вчені академії працювали у ВНЗ, допомагаючи підвищувати рівень навчання, отримувати гранти, премії, готувати підручники, монографії тощо. Так, у 1992-93 навчальному році в Київського університету ім. Т. Шевченка працювало 107 сумісників і 157 погодинників - співробітників НАНУ, найбільше на фізичному (58) і біологічному (54) факультетах. Ними було прочитано понад 100 спецкурсів з новітніх досягнень науки. Щоправда, під час спільного засідання Вченої ради університету і Президії НАНУ 8.09.1994 р., зазначалось, що число монографій зменшилось, а ефективність роботи вчених НАНУ не відповідала наявним можливостям [717, арк. 9, 10-12]. Це було викликано загальною ситуацією, в якій опинилась галузь. З покращенням ситуації співпраця зросла. У 2000-05 рр. понад 1400 вчених НАНУ працювали за сумісництвом у вищій школі, з них близько 150 академіків і членів-кореспондентів [565, арк. 76]. У НТУУ «КПІ» у 2005 р. викладало 9 академіків і членів-кореспондентів НАНУ, з яких 5 очолювали кафедри [586, арк. 209].

Співпраця НАНУ і МОН відбувалась передусім на базі договорів 1994 р. і 2002 р. На базі ВНЗ різних форм власності відкривались науково-дослідні підрозділи НАНУ. Значних результатів тут досягли університети «Львівська політехніка», Харківський аерокосмічний, Івано-Франківський державний технічний нафти і газу, Український державний лісотехнічний і т. ін. [473, арк. 191-192]. Спільними наказами НАНУ і НТУУ «КПІ» були створені Інститут прикладного системного аналізу і Фізико-технічний інститут для студентів з підвищеним творчим потенціалом з використання фізико-технічної моделі організації навчання і наукових досліджень [588, арк. 278]. Загалом вчені НТУУ «КПІ» співпрацювали з 35 установами НАН [586, арк. 209] і виконували досліджень більше, ніж інші 21 технічні університети [561, арк. 22].

Спільним наказом НАНУ і МОН у березні 2002 р. при Національному авіаційному університеті створено Інститут новітніх технологій для підготовки фахівців з пріоритетних напрямків науки і техніки [518, арк. 59]. Розпочали діяльність у 2001 р. фізико-енергетичний факультет подвійного підпорядкування Інституту високих технологій ХНУ ім. В. Каразіна й Інституту проблем машинобудування НАНУ, факультет цільової підготовки наукових і педагогічних кадрів Інституту чорної металургії НАНУ і Національної металургійної академії тощо. Інститутом проблем машинобудування разом з 8 ВНЗ Харкова, Національним науковим центром «ХФТІ» за підтримки Харківської облдержадміністрації й Української спілки промисловців і підприємців створений Академічний комплекс «Ресурс» з підготовки фахівців для розв'язання проблем визначення залишкового ресурсу і продовження строку існування небезпечних техногенних об'єктів [504]. Протягом 2000-05 рр. у ВНЗ спільно з НАНУ розроблялось 200-300 наукових проектів, результати яких публікувались у монографіях [565, арк. 75]. У 2005 р. серед загальної чисельності (13,5 тис.) монографій, підручників, посібників університетському сектору належало 61% [1142, с. 106], що пояснюється потребами освіти, докторантури і аспірантури, де навчалось 79% усіх докторантів і 82% аспірантів [1259, с. 106].

Понад 430 вчених вищої школи були членами спеціалізованих наукових рад при установах НАНУ, стільки ж вчених Академії входили до рад при ВНЗ. Протягом

2003-04 рр. понад 130 науковців-освітян захистили в установах НАНУ дисертації на здобуття ступеня доктора наук і близько 400 кандидата наук. Успішно діяли 6 регіональних наукових центрів НАНУ і МОН у Донецьку, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Сімферополі та Харкові. Керівники НАНУ вважали, що регіональними центрами багато робилось для інтеграції науки та освіти і їх досвід заслуговував на вивчення та поширення [565, арк. 76]. Були приклади взаємовигідної співпраці ВНЗ з регіональними органами влади і промисловцями. Так, харківській університет ім. В. Каразіна і політехнічний інститут підписали договір з облдержадміністрацією та Союзом промисловців і підприємців України щодо впровадження наукових досягнень у виробництво конкурентоздатної продукції, розробки енергозберігаючих технологій, екологічної безпеки. Результатом співпраці стало впровадження розробок світового рівня, таких як: економічне обладнання для опалення і підігріву води у міських будівлях, ефективні акумулятори для системи гарячого водопостачання, високоточні лічильники електроенергії тощо. Облдержадміністрація вже за півтора роки оцінила позитивний ефект від такої співпраці [473, арк. 192-193]. Отже, навіть за відсутності адекватного фінансування, коли дослідження у багатьох ВНЗ виконувались практично на ентузіазмі, створювалась конкурентоздатна продукція.

За ініціативою ректора НТУУ «КПІ» М.З. Згуровського була створена співдружність Асоціації ректорів вищих навчальних технічних закладів України й Українського Союзу промисловців і підприємців. Ними підготовлені науково-технічні програми, які мали допомогти промисловцям у впровадженні нових приладів, технологій, у оновленні асортименту продукції, розв'язанні питань енергозбереження, екології, утилізації відходів. Провідні підприємці таких галузей, як металургія, хімія, деревообробка, радіоелектроніка, машинобудування та фахівці ВНЗ знайшли важливі форми співпраці, навчальні заклади отримали кошти під конкретні розробки. Необхідно зазначити, що процеси інтеграції академічної, університетської науки і виробництва відбувались переважно за рахунок внутрішніх ресурсів, тому ситуація з науковими дослідженнями у ВНЗ не могла радикально змінитись на краще.

Виробництво в цілому недостатньо виступало у ролі замовника наукових досліджень, організаторів у проведенні практики студентів і фактично не брало участі у підготовці кадрів. Коли у промисловців з'являлись кошти, які вони могли б витратити на інновації чи наукові дослідження, то нерідко створювали свої навчальні заклади та проводили власні дослідження. Наприклад, київський завод ім. І. Лепсе самостійно створив нову розробку електричного лічильника та отримав прибуток 15 млн. грн. [549, арк. 5-6], миколаївське об'єднання «Зарямашпроект» для обслуговування турбінного комплексу створило власні навчальні програми для підготовки інженерів для свого виробництва [564, арк. 52]. Вочевидь низку промисловців не влаштовували якість, терміни, організація підготовки фахівців і наукових досліджень. Варто додати, що радянська вища школа не готувала фахівців для роботи в ринкових умовах, і адаптування до цих умов відбувалось у більшості ВНЗ повільно і недостатньо ефективно, на це звертав увагу ректор Одеського державного аграрного університету С. Корлюк у газеті «Одеські вісті» від 4.10. 2002 р. [968]. З цим варто погодитись і додати, що основною причиною був брак викладачів, які б мали відповідні знання та досвід. Науковці ВНЗ, що ефективно

могли займатись розробкою нової продукції, зосереджувались у невеликих науково-дослідних установах, витрати на утримання яких були незначними, наприклад, у Національному та Донецькому медичних університетах, Дніпропетровських стоматологічній і фармацевтичній академіях [628, арк. 8].

Виразних позитивних змін зазнали соціально-гуманітарні дослідження. У системі Міністерства культури і мистецтв з початку 1990-х рр. працювали проблемна науково-дослідна лабораторія музичної фольклористики, Центр музичної україністики у Національній музичній академії, науково-дослідна лабораторія з проблем українського образотворчого мистецтва та архітектури в Українській академії мистецтва, науково-дослідна лабораторія музичної етнології Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка тощо [678, арк. 41].

Провідні приватні ВНЗ також відкривали наукові лабораторії та структури, організовували спільні проекти з державними ВНЗ і установами. Це питання буде розглянуто у наступному розділі.

Серйозним невикористаним резервом щодо розвитку наукових досліджень у ВНЗ всіх форм власності залишалось міжнародне науково-технічне співробітництво [див.: 548, арк. 176]. Нового якісного рівня воно набуло після укладання Угоди про наукове і технологічне співробітництво між Україною та ЄС у 2002 р. До 2003 р. було укладено 82 міжнародних і 45 міжвідомчих угод про співпрацю у галузі освіти і науки з 56 країнами світу [518, арк. 48]. В рамках програми ЄС ТЕМПУС, за період 1993-03 рр., українські ВНЗ реалізували 90 проектів на суму 25 млн. євро [518, арк. 48]. Особливо успішною була співпраця з КНР, ФРН, Польщею. Проте ліміти, що виділяв Мінфін не дозволяли виконувати роботу ритмічно і на належному рівні [548, арк. 176]. Протягом 2001-05 рр. МОН не вдавалось відновити міжурядову угоду про науково-технічне співробітництво з США, що громадськість оцінила як певну профанацію ролі держави у розвитку науки [854].

Серед інших факторів, що заважали розвитку науки у ВНЗ, вагоме значення мали недосконале планування, відсутність поінформованості, виконавської дисципліни. Так, за наказом МОН від 17.12.2003 р., ВНЗ мали щороку до 10 січня подавати річні звіти про міжнародне науково-технічне співробітництво, однак, у 2004 р. надійшли лише 24 звіти [548, арк. 180-181]. ВНЗ проявляли пасивність щодо участі у конкурсах проектів для державних науково-технічних програм (у 2003 р. з 2000 запитів лише 540 від МОН), при формуванні Держзамовлення на науково-технічну продукцію (з 111 проектів подано 21), Держреєстру наукових установ, хоча їм надавалась державна підтримка, пільгове оподаткування (до Держреєстру внесено лише 20 ВНЗ) [518, арк. 59]. За конкурсом, що проводився Українським науково-технологічним центром, міжнародні гранти отримали 496 проектів, серед них тільки 36 з ВНЗ [518, арк. 47]. Не набуло широкого розповсюдження створення технопарків, що залучало б ВНЗ до інноваційної діяльності.

Серйозною проблемою залишалась підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Наукова праця у радянський період була досить привабливою для талановитої молоді. Серед випускників українських інститутів у 1988 р., за дослідженнями кийвських вчених, 18,2% виявили бажання працювати в установах АН УРСР, у ВНЗ – 31,6%, у галузевих НДІ – 35,4% [1370, с. 280]. Однак вже

спостерігався відтік молоді з науково-викладацької роботи. За даними дослідження 11 інженерно-технічних ВНЗ, план прийому до аспірантури у 1988 р. був виконаний на 89,8% [1451, с. 57]. Відтік науковців надалі зростав і протягом 1990-х рр. їх кількість в освітянському секторі скоротилась у 2,5 рази [225, арк. 184]. За даними Держкомстату, із 851 спеціаліста з науковим ступенем, що залишили країну протягом 1996-2000 рр., 700 припадали на 1999-2001 рр. Більшість з них найпродуктивнішого віку [482, арк. 10, 11]. З ВНЗ у 2000-02 рр. вибуло близько 1700 докторів і кандидатів наук [908]. Це призводило до старіння кадрів, втрати потенційних розробок, загрожувало відтворенню наукового потенціалу. У 2005 р. середній вік професорів склав 64 роки, доцентів – 56 років [561, арк. 16].

Реальні кроки щодо покращення ситуації керівництво країни почало здійснювати на межі століть. У 1998 р. Указом Президента України з нагоди 80-річчя НАНУ були передбачені заходи щодо залучення талановитої молоді до науки [49]. 9.04. 2002 р. прийнятий Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо підтримки молодих учених». Для стимулювання діяльності, з 2004 р. аспіранти почали отримувати гранти. Це певною мірою загальмувало негативні процеси, але приток талановитої молоді в науку все ж був незначним і більшість зберігала емігрантські настрої. За даними дослідження аспірантів НТУУ «КПІ» у 2005 р., 59% виказали готовність виїхати за кордон і там займатись науковою діяльністю [586, арк. 210].

Відтік викладачів вищої кваліфікації і зростання кількості ВНЗ вимагали поповнення науково-педагогічного складу, основним джерелом чого залишалась аспірантура і докторантура. Інтегровані у свій час в освітній простір СРСР, аспірантура діяла у 74, а докторантура – у 30 ВНЗ УРСР. Підготовка в них здійснювалось для загальносоюзних потреб, що породжувало диспропорції з окремих спеціальностей і в конкретних регіонах. В Україні на початку 1990-х рр. спостерігалась надмірна кількість науковців з фізико-математичних, технічних спеціальностей і брак з соціально-гуманітарних. З багатьох спеціальностей підготовка кандидатів і докторів наук не проводилась, зокрема, в більшості педагогічних ВНЗ і інститутів культури. Тому протягом 1990-х рр. на основі нової нормативно-правової бази система підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації зазнала кардинальних змін.

Постановами Кабінету Міністрів (20.05.1992 р., 28.06.1997 р., 05.08.1998 р.), наказом Міносвіти від 27.08.1998 р. ухвалювався порядок присвоєння наукових ступенів і вчених звань. Для атестації науково-педагогічних працівників створені Атестаційна колегія Міносвіти, відділ атестації науково-педагогічних кадрів і науково-методичні комісії, які проводили зовнішню експертизу педагогічної, методичної та науково-дослідної роботи здобувачів вчених звань. Згідно з Положенням про атестацію наукових працівників, затвердженого Кабміном 13.06.1999 р., здійснювалась атестація науковців ВНЗ. Однак посилення вимогливості до працівників мало обмежені результати, тому що не супроводжувалось адекватною турботою про їх соціальний захист.

За перші 5 років Атестаційною колегією було відкрито аспірантуру у 37 ВНЗ, докторантура розширена майже втричі. На кінець 1990-х рр. аспірантура працювала

у 105, докторантура у 68 державних ВНЗ (64,7% від загалу) [254, арк. 79]. Аспірантура також була відкрита у 14, а докторантура у 2-х приватних закладах. Підготовка кадрів здійснювалась за 25 галузями наук [506, арк. 60]. За кількістю спеціалізованих рад (у 2001 р. понад 660) Україні випередила СРСР [484, арк. 64]. У системі Міносвіти працювало 259 спеціалізованих рад з захисту докторських дисертацій і 143 кандидатських, в яких відбувалось біля половини всіх захистів кандидатських дисертацій і 30% докторських [272].

Стрімке збільшення аспірантур і докторантур при зменшенні спеціалістів вищої кваліфікації не завжди сприяло їх ефективності. Так, Президент АПНУ М.Д. Ярмаченко повідомив, що в Одесі була затверджена спеціалізована рада з захисту кандидатських дисертацій з дефектології, в якій не було жодного спеціаліста з дефектології [217, арк. 5]. Починаючи з 1994-95 рр., Президія ВАК фіксувала падіння вимогливості спеціалізованих рад до дисертацій. Траплялись випадки, коли до ВАК надсилали протоколи захисту дисертацій, яких насправді не було, або ідентичні відгуки на дисертації за різними підписами [281, арк. 88-89]. Проти масового створення аспірантур виступала Спілка ректорів ВНЗ [250, арк. 157]. Президент Л.Д. Кучма на колегії МОН 16.03.1999 р. наголосив на неприпустимості масового присвоєння незаслужених ступенів і звань на фоні явного зниження інтенсивності наукових досліджень [283, арк. 78].

Форсування підготовки нових кадрів вищої кваліфікації не могло відразу вплинути на підвищення їх якості. Аспірантура фактично позбавлялась конкурсу, а аспіранти достатньої мотивації. За дослідженням аспірантів 11 інженерно-технічних ВНЗ у 1993 р., серед факторів які вплинули на вибір наукової діяльності як професії, аспіранти практично однаково оцінили «бажання робити відкриття, винаходи» й «обставини, що склалися випадково». Серед зарахованих до аспірантури було 60% тих, хто не мав дослідної практики, понад 80% – виробничого і педагогічного досвіду, частка тих, що мали наукові публікації була майже вдвічі менше, ніж у 1989 р. 43,7% вступників інженерно-технічних ВНЗ до аспірантури не склали жодного кандидатського іспиту [1451, с. 56, 57], хоча така тенденція спостерігалась давно [1587, с. 29, 30]. Відсутність досвіду роботи за фахом, дослідної діяльності, складених кандидатських іспитів ускладнювали вчасну підготовку дисертації. Вчена рада КНУ ім. Т. Шевченка у своєму рішенні від 2.03.1998 р. також відмічала низьку ефективність роботи аспірантури і докторантури, пасивне ставлення аспірантів до участі у конкурсах і олімпіадах [739, арк. 131]. Аспірантура часто розглядалась молоддю лише як засіб соціального захисту.

Падіння привабливості науково-дослідної роботи відобразилось і на діяльності докторантури. З 1998 р. фактично не стало конкурсів, з деяких спеціальностей не виконувалось держзамовлення. Можливості відбору найбільш здібних претендентів зменшувались. Виняток складали аспірантури та докторантури на базі провідних наукових шкіл, які могли надати можливість професійного зростання до європейського рівня [1587, с. 19-23].

У кінці 1990-х рр. до ВНЗ прийшло покоління молодих вчених, які формувались в нових історичних умовах і мали іншу, ніж попередники, систему цінностей, життєві плани, мотивацію наукової діяльності, що проаналізовано у

низці публікацій [1206], [1517], [1587]. Помічено, що частіше до аспірантури прагнули вступити вихідці з малозабезпечених сімей, з відносно слабким здоров'ям, невисокими самооцінками підприємливості і комунікабельності [1201], з невеликих міст, з більш традиційною свідомістю. Більшість аспірантів належала до сімей спеціалістів з вищою освітою, й їх кількість зростала, вони були загалом недостатньо матеріально забезпеченими, проте достатньо вмотивованими. Тобто відбувалось самовідтворення науково-освітньої інтелігенції.

На початку століття ситуація дещо покращилась. Більше половини аспірантів були випускниками власних ВНЗ [486, арк. 210], поліпшились їх якісні характеристики. Так, понад 50% аспірантів НТУУ «КПІ» до вступу вже склали повністю або частково кандидатські іспити, третина мала публікації та винаходи [586, арк. 210], що позитивно впливало на ефективність аспірантури. Щорічно у КПІ захищалось 10-15 докторських і 60-70 кандидатських дисертацій, або 10% від усіх захистів з технічних наук в країні [586, арк. 210].

Прийом до аспірантури з 1990 р. до 2005 р. зріс майже у 3 рази, до докторантури – у 2,7 (див. табл. 3.3 [1099, с. 3, 6], [1148, с. 17, 18]). Відбулись зміни у структурі підготовки за галузями наук, яка у 1992 р. складалась (аспірантура і докторантура): з технічних наук – 37,9% і 33,8%, з природничих – 20,8% і 17,0%, з соціально-гуманітарних – 40,4% і 49,2%, в 2001 р. відповідно – 22,7% і 24,9%, 27,7% і 22,4%, 48,7% і 52,7%. Тобто значно зменшились обсяги підготовки з технічних наук і дещо збільшились з природничих і соціально-гуманітарних. Найбільше зросли обсяги підготовки в аспірантурі з біологічних, психологічних, політичних наук – на 79,7% і юридичних, сільськогосподарських, мистецтвознавчих – на 90,1% [508, арк. 65-68]. Проте ефективність аспірантури і докторантури залишалась низькою (табл. 3.3). Так, у Харківському університеті будівництва та архітектури ефективність аспірантури мала таку динаміку: 1970-ті рр. – 65%, 1980-1990-ті рр. – 50%, 2001 р. – 22% [503, арк. 8]. Особливо низька результативність аспірантури і докторантури була у групах ВНЗ «політехнічні», «машино-приладобудівні» і «гірничо-металургійні», де у 1998 р. своєчасно не була захищена жодна дисертація [294, арк. 113].

Таблиця 3.3

Основні показники діяльності докторантури та аспірантури у ВНЗ

	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.
Кількість закладів, що мали докторантуру / аспірантуру на кінець року (од.)	44 / 118	85 / 159	114 / 194	151 / 237
Кількість докторантів / аспірантів на кінець року (чол.)	361 / 8726	836 / 13480	883 / 19090	1073 / 24897
Прийом до докторантури / аспірантури за рік (чол.)	141 / 2764	319 / 4961	292 / 6313	379 / 8134
Випуск з докторантури / аспірантури за рік (чол.)	102 / 2233	160 / 2451	312 / 4119	292 / 5252
у т. ч. з захистом дисертації докторської / кандидатської	33 / 458	40 / 437	28 / 742	43 / 1064
Ефективність докторантури / аспірантури ВНЗ (%)	37,5 / 20,5	23,5 / 20,0	8,0 / 19,0	14,7* / 20,0*

* підраховано авторкою

У жовтні 1999 р. Міносвіти прийняло постанову щодо скорочення держзамовлення або припинення підготовки науково-педагогічних кадрів з тих галузей наук, спеціальностей, підготовка за якими проводилась неефективно [293, арк. 93]. Проте, передбачаючи звільнення певної кількості викладачів через введенням наукових пенсій, у серпні 1999 р. Міносвіти прийняло рішення про збереження щорічного прийому до аспірантури, про подолання обмеженості кількості щорічних захистів дисертацій у спеціалізованій раді (12) [291, арк. 93]. На колегії 23.05.2002 р. було поставлено завдання за 2,5 роки перейти від нарощування кількісних показників аспірантів і докторантів до забезпечення якості їх підготовки [506, арк. 61]. Проте рішення не було підтверджено ресурсами і ситуація змінилась мало. За 1999-03 рр. не була захищена у встановлені терміни жодна докторська дисертація у 19 університетах, серед яких 8 мали статус національних [3]. У 2004 р. жоден аспірант не захистився вчасно у 14 ВНЗ [561, арк. 16]. Пояснювати таку ситуацію лише зниженням престижу наукової діяльності, серйозними вимогами ВАК, ми вважаємо не зовсім коректно, оскільки багато ВНЗ зберігали високі показники своєї діяльності. Відсутність захистів дисертацій міністр В.Г. Кремень 28.02.2003 р. оцінив як відсутність реальної наукової роботи, наукових шкіл у низки ВНЗ і визнав, що міністерство помилилось, відкривши у таких навчальних закладах аспірантуру і докторантуру, і це воно мало наміри виправляти [518, арк. 58].

До початку століття мережа аспірантури і докторантури охоплювала 200 державних і 14 приватних ВНЗ, де діяло 632 спеціалізовані вчені ради, з яких 56,1% в системі МОН. Там же навчалось 66% від загальної чисельності аспірантів і докторантів [506, арк. 60].

Підготовка аспірантів і докторантів здійснювалася у ВНЗ різних міністерств і відомств. Найчисельнішою була система МОН, де аспірантура діяла у 113, докторантура у 88 ВНЗ (98% і 66% від загалу). У системі МОЗ відповідно – у 23 і 8 ВНЗ, Міністерства аграрної політики – 20 і 7, Міністерства культури і мистецтв – 9 і 3, Міністерства внутрішніх справ – 6 і 2, Держкомспорту – 4 і 1, КМУ – 4 і 1, Міноборони – 3 і 2 (2002 р.) [508, арк. 65]. Розпорошеність підготовки кадрів не сприяла проведенню єдиної державної політики, але ВНЗ деяких міністерств показували кращі результати, ніж в системі МОН. Ефективність аспірантури і докторантури у ВНЗ різного підпорядкування (2002 р.) склали відповідно: МОЗ – 65,7% і 68,6%, МВС – 19,8% і 12,0%, Мінагропром – 16,3% і 27,7%, МОН – 15,6% і 13,1%, Мінтранс – 7,7% і 8,1%, Мінкультури і мистецтв – 2,7% і 8,1% [509]. Найбільш ефективно працювали ВНЗ МОЗ, де (після Служби безпеки України) зосереджена і найбільша кількість докторів і кандидатів наук (див. табл. 3.4) [1142, с. 98].

Таблиця 3.4

Чисельність докторів наук, професорів, кандидатів наук, доцентів на 100 студентів денної форми навчання у 2004/2005 навчальному році

Центральні органи виконавчої влади	доктори наук	професори	кандидати наук	доценти
Міністерство аграрної політики	0,650	0,714	3,829	3,046

Міністерство освіти і науки	0,854	0,826	4,006	3,151
Державний комітет з фізичної культури	0,628	0,765	4,225	3,138
Державний комітет зв'язку та інформатизації	1,101	1,357	5,556	5,232
Центральна спілка споживчих товариств	0,432	0,656	4,924	3,836
Міністерство оборони	1,394	1,730	8,792	5,022
Міністерство культури і мистецтв	0,900	2,792	5,310	5,737
Міністерство охорони здоров'я	2,566	2,162	10,483	5,716
Міністерство транспорту	0,883	0,785	5,483	4,177
Міністерство внутрішніх справ	0,632	0,596	4,270	2,141
Служба безпеки України	5,333	5,600	28000	15,467
Інші	1,347	1,142	6,595	4,733
Україна	0,978	0,945	4,740	3,516

Небаченими темпами збільшувалась кількість періодичних наукових видань: з 71 (1991 р.) до тисячі. Список фахових наукових видань включав у 1998 р. понад 2500 найменувань [1458, с. 59]. У 1996 р. лише у галузі охорони здоров'я виходило близько 40 науково-практичних, 5 реферативних журналів, декілька наукових оглядів, науковий рівень яких піддавався критиці на колегії МОЗ. Їм бракувало висвітлення актуальних зарубіжних наукових досягнень, конкретної інформації для лікарів-практиків [628, арк. 7]. Число наукових публікацій у гуманітарних галузях почало значно зростати з 2000 р. У галузі економічних наук за 2001-03 рр. на третину, історичних наук у 2001-04 рр. у 4,7 рази, політичних наук у 4 рази, філологічних наук у 3 рази [1516, с. 87-88]. Як зазначив В.І. Онопрієнко, такі процеси можливі лише в умовах усунення наукової спільноти від якісної експертизи [1516, с. 88]. Критика по суті вірна.

Серйозні недоліки в організації науково-дослідної роботи мали й провідні університети. Так, з початку століття у КНУ ім. Т. Шевченка щороку збільшувалась чисельність штатних працівників наукової частини, але за рахунок співробітників без вченого ступеня. Кількість інженерно-технічного і лаборантського персоналу перевищила у 2005 р. кількість науковців. Тобто, чимало лабораторій лише формально вважались центрами наукових досліджень. План прийому до докторантури у 2005 р. був виконаний на 72%, кількість докторантів, порівняно з 2004 р., зменшилась на 20%. Особливо серед природничих наук [769, арк. 29, 36, 43]. Ефективність докторантури й аспірантури університету, хоча й перевищувала середню по країні, залишалась недостатньою (ефективність аспірантури в 2005 р. склала 46,7%, у 2004 р. – 46,6%). Можливості міжнародної співпраці для отримання наукових грантів протягом багатьох років не використовувались повністю [775, арк. 73-74].

Певним віддзеркаленням стану науково-дослідної роботи у ВНЗ була наукова робота студентів. Цей показник зазнав істотних змін за широтою участі студентів, формами і змістом. У 1980-х рр. майже 60% студентів брали участь у різних формах наукової роботи, найбільш масовою були гуртки при кафедрах (24-27%) [1294]. У подальший період, як вже зазначалося, ця робота занепала, хоча час від часу в університетах це розглядалось. Так, у КНУ ім. Т. Шевченка щороку ставилось

питання про необхідність активного залучення до наукової роботи обдарованих студентів [704, арк. 178], [720, арк. 34]. Вчена рада розглядала питання про вдосконалення наукової роботи студентів у 1996, 1998 рр. В рішенні від 5.01.1998 р. зазначалось, що необхідно відновити й активізувати роботу студентських гуртків, проблемних груп. Для заохочення викладачів для цієї роботи передбачалось зарахування до їх педнавантаження до 30 год. на рік [735, арк. 23], [736, арк. 47]. Це можна вважати важливим кроком, але, на наш погляд, дещо запізнілим.

На межі 1990-2000-х рр. лише 17% студентів технічних спеціальностей, понад 40% природничих і близько 52% гуманітарних, за даними дослідження ВНЗ Луганська і Луганської області, займались дослідницькою діяльністю, під якою переважно розумілось виконання курсової, дипломної роботи (19-30%) і участь у конференціях (15-27%). Дещо збільшилась кількість студентів (до 4%), котрі готували статті до наукових збірників [1727, с. 158-160]. МОН Криму налагоджував конструктивну взаємодію з Кримською Академією наук. У 2005 р. при міністерстві створено 2 громадські ради: проректорів з науки і молодих учених Криму. Найважливішим їх завданням був пошук механізмів залучення до наукової діяльності 60% студентів, проведення науково-практичних конференцій, видання збірок статей і т. ін. [1018]

З другої половини 1990-х рр. спостерігалась активізація участі студентів у науково-дослідній роботі. З 1995 р. по 2005 р. кількість студентських олімпіад зросла вдвічі, учасників – у 3,5 рази [562, арк. 165]. У 2004 р. команди студентів взяли участь у Міжнародній олімпіаді з математики в Ірані, де посіли 2 місце серед 14 країн-учасниць і у Міжнародній студентській олімпіаді з програмування в Румунії – 3 місце серед 45 країн. Кращими в цій діяльності були НТУУ «КПІ», КНУ ім. Т. Шевченка, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Вінницький національний технічний університет, ЛНУ ім. І. Франка [562, арк. 166]. Студенти НТУУ «КПІ» на 11 Міжнародній олімпіаді у Македонії взяли 10 призових місць і гран-прі [561, арк. 6], у 2004 р. ними було опубліковано 708 праць, з них самостійно – 183 [586, арк. 211] (середня кількість студентських публікацій на один технічний ВНЗ складала 382,3 [1142, с. 114]). Проте більшість ВНЗ недостатньо залучала студентів до НДР. За даними МОН, лише кожний десятий студент брав участь у науковій роботі [562, арк. 168]. Цій роботі не вистачало мотивації, заохочень, нових підходів і організації.

Проблеми зростання кількості кадрів вищої кваліфікації, падіння рівня досліджень активно обговорювалось громадськістю у ЗМІ, де пропонувались новації, переважно з досвіду західних ВНЗ [938], [1046], [1116], [1093]. На шпальтах газет «Дзеркало тижня», «Світ», «Урядовий кур'єр», «День», «2000» вчені критикували стан науки у ВНЗ, пропонували шляхи його покращення. Так, проректор ХАІ В. Сідорченко писав, що поява нових модних гуманітарних факультетів у технічних університетах в умовах занепаду наукомістких галузей, призвела до скатування до примітивізму, технічні ВНЗ втрачали своє обличчя [1083]. В.А. Нікітін, Г.В. Касьянов, Е.В. Астахова зазначали, що вища освіта зупинилась на рівні антиринкових 1980-х рр., не вбудувалась у ринок праці, освітні реформи переважно були безсистемними, не узгодженими з економічними [848], [952], [1025]. В. Семіноженко звертав увагу на те, що ВНЗ готували 3% фахівців постіндустріальних спеціальностей, і у держзамовленні 2004 р. не було навіть

відповідних класифікацій [1082]. Пропонувались зміни критеріїв якості вищої освіти, менеджменту, інформаційне переозброєння, врахування національних традицій і т. ін.

У січні 2005 р., у зв'язку зі зміною влади в країні і підвищеними очікуваннями громадськості щодо вирішення актуальних проблем галузі, у пресі виник жвавий обмін думками освітян і науковців, який призвів до загальнонаціональної дискусії про роль науки, принципи її організації, вплив на суспільство, освіту. Ми виділимо ті аспекти, які торкались вищої освіти.

Ініціаторами дискусії виступили вчені НАНУ, які висловились про необхідність кардинальних змін в організації науки, НАН, але побоювались руйнації накопиченого нею потенціалу [1081]. С. Балашов пропонував розробити ефективну модель трансформації більшості установ Національної, Аграрної, Медичної і Правової академій у сучасні форми організації наукових досліджень на базі ВНЗ, перш за все – університетів, адже, з точки зору С. Балашова, немає іншого споживача фундаментальної науки, крім вищої школи [854]. Відповіддю на це стала стаття В. Соловійова, де зазначалось, що пропозиція передати академічні установи до структури ВНЗ не витримує критики й аналогічна тому, якби потужну сільськогосподарську техніку віддати первісній людині. У системі вищої школи, зазначав В. Соловійов, і зараз зосереджено біля 2/3 кандидатів і докторів наук, але вони зайняті переважно викладанням, і саме тим визначаються пріоритети, тематика і стиль діяльності університетів [1091].

У газеті «Вечірні Вісті» від 23.02.2005 р. були оприлюднені досить радикальні висловлювання віце-прем'єр-міністра з питань гуманітарної політики М. Томенка щодо зміни структури НАНУ. Більшість академічних інститутів мала перейти до системи університетів, щоб їх робота мала конкретний результат і не була «проїданням грошей». Не можна було поєднувати високу посаду з написанням дисертації. Невдовзі мала бути знайдена форма переатестації вчених [1030]. У «Дзеркалі тижня» від 26.02.2005 р. академік О. Кришталь зазначив, що значна більшість науковців давно не займалась наукою, й якщо надавати кошти на науку МОН і НАНУ, то ці гроші можна вважати «викинутими на вітер» [1134]. Все це викликало шквал публікацій. У процесі дискусії означились дві основні позиції: радикальна та консервативна.

Представники першої (Б. Мокін О. Кришталь, С. Балашов О. Габович, В. Кузнецов, І. Кашуба, В. Ольховський, О. Єременко, О. Хомра, В. Шкода та ін.) пропонували передачу академічних інститутів іншим відомствам, зокрема ВНЗ, проведення докорінної реформи системи підготовки й атестації наукових кадрів [1016], [854], [1084], [1134]. Консервативна позиція притримувалась більшістю академічних вчених (А. Наумовець, Ю. Губський, Л. Шульман, І. Трахтенберг, Я. Яцків, В. Семіноженко, С. Рябченко, М. Жулинський, П. Костюк та ін.) і пов'язувалась з можливістю реформування НАНУ за умови її збереження як координуючої інституції у розвитку фундаментальної науки [890], [908], [1129], [911], [1115], [1003], [1034]. Академік А. Наумовець у газеті «День» наводив переконливі приклади вдалої роботи установ НАНУ під час виконання держзамовлення на інноваційні проекти за умовою їх цільового фінансування [1019]. Визнаючи, що у західних країнах наукові інститути при університетах

давали гідні результати, відмічалось 2 моменти. По-перше, українська університетська наука істотно втратила свої позиції, а багато провідних вчених досягли похилого віку. По-друге, інститути при зарубіжних університетах виникали у процесі природного розвитку, переважно нечисленні і зосереджені на розв'язанні конкретних проблем, тому просте приєднання академічних інститутів до університетів не буде сприяти технічному прогресу.

З нашої точки зору, компромісною й аргументованою була позиція академіка Я. Яцківа. У «Дзеркалі тижня» від 7.05.2005 р. академік висловив думку, що МОН, у її тодішньому стані і з її повноваженнями, не спроможна впливати на розвиток науки, сприяти інноваційному розвитку економіки. Єдині інноваційні структури – технопарки – у 2005 р. припинили свою роботу через позбавлення пільг. Сектор економіки не виказав ефективності й інноваційності, прикладні розробки, за малим винятком, не мали попиту на виробництві. Проте, зачинити НАНУ, перевести її інститути в університети країна ще не готова. НАНУ залишалась центром фундаментальних досліджень, але вимагала реформ: формування нових управлінських структур, збереження самоврядування в організації, координації фундаментальних досліджень і інтеграції з освітою та виробництвом. Академік пропонував формування дослідницьких (або академічних) університетів, в яких освіта і наука створювали єдиний комплекс. Проте це можливо, заключав Я. Яцків, якщо відродяться громадські наукові організації, демократизація в науковій сфері, буде відпрацьована нова науково-освітня державна політика [1139]. Це була найбільш оптимальна позиція.

Під час дискусії висловлювалось чимало пропозицій щодо створення науково-навчальних центрів, які б поєднували університетську та академічну науку [1134], [985], [1034], інформаційного забезпечення науки, створення її Національної бази та входження до світового інформаційного простору [909], популяризації наукових досягнень через ЗМІ [1139] тощо. Новий профільний міністр С.М. Ніколаєнко у ЗМІ висловився проти різких перетворень, за виважені реформи, підкріплені фінансовим, інформаційним і організаційним забезпеченням, за стратегію єдиного циклу: освіта – наука – виробництво [1028], [1029]. Міністр виражав у ЗМІ помірковану, еволюціоністську позицію, однак, на колегії МОН 24.04.2005 р. у присутності Президента В.А. Ющенка, висловився за оптимізацію мережі ВНЗ через їх об'єднання й інтеграцію з галузевими науковими установами і виробничими структурами [561, арк. 8]. У рішенні колегії МОН розглядалась можливість підпорядкування окремих галузевих НДІ національним університетам протягом 2005 р. [562, арк. 174]. Отже, уряд розглядав питання щодо перспектив об'єднання ВНЗ з НДІ.

Позиція віце-прем'єр-міністра М.В. Томенка також пройшла певну еволюцію. Виступив у лютому 2005 р. за радикальне реформування науки і НАНУ, у квітні на зустрічі з вченими й урядовцями визнав важливість впливу вчених на формування пріоритетів політики країни, запропонував створити експертний Форум науковців і громадськості для визначення концепції розвитку науки, визнав важливу роль НАНУ у суспільстві [1033]. Форум дійсно відбувся. Авторка поділяє точку зору В.І. Онопрієнка [1541], що віце-прем'єр врахував характер розглянутої дискусії і шукав діалогу з вченими. Був створений інформаційний привід для публічної

дискусії з проблем науки, діалогу уряду і суспільства, що сприяло зрушенням у позиції влади відносно науково-освітнього сектору. Інтелектуальна громадськість, яка у попередні роки втрачала інтерес до обговорення проблем науки і освіти, раптом, як писало «Дзеркало тижня», прокинулась [1034]. Все це показало стурбованість інтелектуальної еліти означеними проблемами, надію і очікування, що нова влада дійсно зможе їх розв'язати. Однак, очікування виявились завищеними. Негативні тенденції у науково-освітній сфері припинити загалом не вдалось.

Підводячи підсумки, зазначимо, що державна політика у науково-освітній сфері виявилась половинчастою. При значному зменшенні фінансування науки швидко нарощувалась кількість університетів, аспірантів, фахових видань тощо, що не могло не вплинути на рівень підготовки фахівців. Через падіння соціальної ваги науково-освітньої сфери вона перестала бути привабливою для талановитої молоді. Аспірантура розглядалась скоріше як засіб соціального захисту, її ефективність залишалась недостатньою. Отже, бюджетні кошти в цій сфері витрачались в цілому неефективно.

Гальмували розвиток наукових досліджень не лише недостатнє фінансування, матеріально-технічне, інформаційне забезпечення, відтік кваліфікованих фахівців, але й послаблення наукової комунікації між вченими, недостатність зусиль ВНЗ щодо пошуку замовників, партнерів, позабюджетних джерел фінансування тощо. С кінця 1990-х рр. основна частина інвестицій на наукові дослідження ставала результатом ініціатив ВНЗ. В цей період виникла нова форма бюджетного фінансування – перерозподіл коштів через державні програми, адресна підтримка перспективних дослідницьких проектів, молодих вчених і т. ін. Протягом 2000-02 рр. для фінансування наукових досліджень і розробок введено конкурсні засади.

З початку 1990-х рр. у науковому секторі ВНЗ спостерігались важливі зрушення: 1) трансформовано наукові напрямки, тематика досліджень, зникли заборонені теми; 2) утворились нові академії, фонди, розширились кількість і тематика видань; 3) поліпшились міжнародні контакти, співпраця з науковими фондами; 4) провідні приватні ВНЗ почали займатись науковою діяльністю і підготовкою кадрів вищої кваліфікації; 5) виникли прибуткові напрямки (комп'ютерні технології, мікробіологія, медицина, політологія, соціологія, маркетинг, менеджмент, юриспруденція тощо). Досить помітною стала диференціація науково-педагогічних кадрів за рівнем прибутку, включенням до міжнародної наукової комунікації, доступом до грантів, що вплинуло на відносини в професійному середовищі. На прикладі РФ це досліджено у роботах А.В. Юревича, І.П. Цапенко та ін. [1719], [1720], [1721], [881].

У другій половині 1990-х рр. на державному рівні сформувався розуміння того, що розвивати освіту і науку лише через ринкові механізми не можна. На початку століття вдалось надати певний імпульс цій сфері. Були знайдені можливості (де більше, де менше) залучення позабюджетних коштів і адаптації до ринкових умов. Провідні ВНЗ змогли розвивати свій науковий потенціал, наукові школи, співпрацю з академічним сектором, виробництвом, отримувати міжнародне визнання тощо. Недоліками державного управління університетською наукою залишались невизначеність пріоритетного розвитку науки (поза декларативного),

брак ресурсної підтримки, відставання правової бази, утворення малих інноваційних підприємств і т. ін.

Узагальнюючи розглянуте у розділі і доповнюючи його деякими аспектами, розглянутими в інших розділах, зробимо головні висновки. Під час суспільних трансформацій і освітніх реформ, починаючи з кінця 1980-х рр., учасники навчально-виховного процесу – студенти та викладачі переживали значні зміни. У становищі студентства виразно виявилось розшарування за низкою ознак, змінилась їх роль, цінності, мотивації до навчання, ставлення до професії, виникла група студентів приватних ВНЗ.

Студенти першої половини 1990-х рр., попри всі відмінності, значно відрізнялись від студентів радянського періоду. Хвиля суспільного оптимізму на межі 1980-90-х рр. принесла зростання життєвих домагань студентської молоді, з 1995 р. вони пішли на спад, але на початку 2000-х рр. перевищували показники середини 1980-х рр. У ієрархії домінуючих цінностей студентів радянського періоду перші місця займали зміст роботи, престижність і її корисність для суспільства, з розвитком ринкових відносин – висока зарплата незалежно від фаху. Серед студентів поширювались орієнтації, які базувались переважно на прагматичних і споживацьких запитах, ціннісні передумови сучасного постіндустріального суспільства не були достатньо сформовані.

Популяризація модних спеціальностей, відсутність наукових прогнозів на попит спеціалістів ускладнили для багатьох вибір фаху. На нього нерідко впливали не особисті нахили, а рейтинг спеціальності, що міг принести високі прибутки. Зростала кількість студентів, які вчилися лише заради диплому. Відсутність сталої мотивації до майбутньої професії, а також впевненості у належному працевлаштуванні негативно впливали на ставлення до навчання. Працевлаштування випускників ВНЗ, з одного боку, залежало від рівня освіти, особистих якостей, з іншого – від обґрунтованого держзамовлення, потреб ринку праці, залежало від економічної ситуації, молодіжної політики уряду, розвитку регіонів тощо. Лише незначна кількість університетів могла сприяти працевлаштуванню своїх випускників. Значна частина студентів бажала працювати під час навчання, хоча для цього не були створені належні умови.

Помітні зміни у становищі студентів пов'язані з початком впровадження вимог Болонського процесу. Серед характеристик останнього, які досить суперечливо сприймалися студентами і мали неоднозначні наслідки – зменшення аудиторних занять, система оцінювання, можливість звільнення від сесії. Особливо повільно в навчальний процес впроваджувались створення індивідуальної траєкторії навчання, вибір навчальних дисциплін, академічна мобільність. Навіть у 2012 р., 37% українських студентів не мали можливості обирати курси і 24% були незадоволені реалізацією цієї можливості, лише від 17% до 28% були знайомі з можливостями академічної мобільності [1224].

Політична свідомість студентства виступала багатовимірним явищем, у якому поєднувалась політична активність у поворотні періоди історії (1989-1991 рр., 2001 р., 2004-05 рр.) і недостатня повсякденна участь в громадсько-політичних організаціях, критичне ставлення до політики, але позитивний погляд у майбутнє. Участь студентів в органах самоврядування була недостатньою. Профспілки ще

залишались глибоко вкоріненими у студентське середовище, мали традиції, матеріальні ресурси, підтримку адміністрації і часом результативніше захищали права студентів. До причин певної пасивності студентської молоді належали розчарування у політиці, можливостях швидких змін, недостатні традиції громадської діяльності, зосередженість на дозвіллі, матеріальних цінностях, відсутність мотивації, поінформованості, фінансування, достатня правова забезпеченість і готовність адміністрації ВНЗ до партнерських відносин і т. ін. Спостерігалось зменшення інтересу студентів до культурних надбань, зростання споживчих настроїв, поширення антисоціальних проявів, шкідливих звичок. В цілому, з точки зору авторки, студенти недостатньо використовували ресурси ВНЗ, участь у представницьких органах для відстоювання своїх інтересів, підвищення рівня навчання і переважно виступали пасивними споживачами освітніх послуг. Це також пов'язано з недостатнім розв'язанням соціальних проблем молоді, переважно популістським характером молодіжної політики, що знижувало роль студентства у системі соціально-політичних відносин.

Виховна робота у ВНЗ мала серйозні прорахунки і потрапила у поле зору керівників галузі лише у середині 1990-х рр. При тому, культурно-виховна позааудиторна робота була досить обмеженою, включаючи переважно студентські клуби, спортивні секції, лекторії і не охоплювала більшості молоді, що обмежувало можливості впливу на її ціннісні орієнтації. Між тим, процеси реформування вищої школи в цілому підвищили вплив студентів на навчально-виховний процес, організацію дозвілля, самоврядування тощо.

До 2005 р. була сформована нормативно-правова база щодо студентської молоді, хоч і вимагали дальшого вдосконалення механізми діяльності органів самоврядування, держзамовлення, виховного процесу, а також соціальний захист, працевлаштування і підтримка талановитих студентів, узгодження з Болонськими вимогами тощо. Наприклад, зміст і форми роботи органів студентського самоврядування мали на демократичних засадах визначати самі студенти, фінансові ресурси направлялись виключно на потреби студентів.

З кінця 1980-х рр. науково-педагогічний склад вищої школи також переживав значні зміни, адже процес відтворення інтелектуального ресурсу суспільства був порушений. Зниження державного фінансування вищої школи, неготовність її до роботи в умовах ринку і глобалізації, розвиток нових привабливих форм і сфер економічної діяльності викликали відтік кваліфікованих фахівців, порушуючи відтворення науково-викладацької традиції. Зростання числа ВНЗ і студентів не супроводжувалось відповідним збільшенням кількості викладачів і вело до підвищення педнавантаження без адекватної оплати праці. Змінились трудові мотивації, ціннісні орієнтації представників освітньо-наукової інтелігенції. На відміну від приватних ВНЗ, у державних не було створено впливових громадських об'єднань, які б представляли академічний погляд, інтереси викладачів, брали участь у прийнятті управлінських рішень, які їх безпосередньо стосувались.

Болонська система також впроваджувалась без фінансового забезпечення, за рахунок додаткового навантаження на науково-педагогічний склад. Для заощадження державного фінансування вводились переважно доцільні з економічної точки зору позиції. Так, було скорочено обсяг навчальних дисциплін і

аудиторних занять (без адекватного збільшення часу на контроль за самостійною роботою студентів), зменшено кількість нормативних дисциплін, зокрема з соціогуманітарного циклу, без професійного обговорення з освітньою громадськістю, більшість студентів звільнялась від сесій, критерії оцінок студентів не мали зовнішнього незалежного характеру. Елективні курси нерідко порушували логіку освіти, не мали науково-методичного забезпечення, залежали від адміністративних рішень. В цілому якість навчання у ВНЗ поступилась економічній доцільності.

Розповсюдженою практикою стало викладання педагогами по кілька дисциплін, які не завжди відповідали їх спеціалізації, додаткова зайнятість через низьку оплату праці. Це переважно негативно впливало на рівень викладацької і науково-дослідної роботи. Доступ до світових інформаційних ресурсів, можливість підвищення кваліфікації з початку 1990-х рр. різко впали. Інтернет поширився у середовищі викладачів лише з початком 2000-х рр.

У перші роки нового століття матеріальне становище науково-педагогічних кадрів дещо стабілізувалося, хоча зберігалось значне розшарування. Певного прогресу було досягнуто у просуванні до європейських стандартів, покращенні умов наукової роботи, міжнародному співробітництві, свободі викладача у виборі форм, методів і змісту викладання тощо.

Значно стримувало розвиток вищої школи поширення тіньових процесів. Окремі правові акти, покарання не мали системного успіху, хоча введення ЗНО сприяло покращенню ситуації. Корупційні діяння мали комплексний характер, були відображенням відповідних процесів в органах управління та повсякденному житті більшості населення. Перетворення вищої освіти на масову, зростання числа студентів, що вчилися заради диплому, знижувало їх мотивацію до навчання й підвищувало готовність до корупційних дій. Тіньові відносини застосовувала частина викладачів через низьку оплату праці та тиск з боку студентів, батьків і т. ін. Ситуацію могли покращити антикорупційна системна державна політика, підвищення зарплати викладачів, вплив академічних цінностей, громадського контролю, зокрема, органів студентського самоврядування, введення зовнішнього оцінювання знань студентів, поширення результативних антикорупційних практик окремих ВНЗ.

Зміни у соціальному становищі, умовах науково-освітньої діяльності, ціннісних орієнтаціях студентів і викладачів не були враховані під час реформ, що значно уповільнило їх і не сприяло підвищенню рівня підготовки фахівців. Вища школа не стала локомотивом соціально-економічного розвитку країни.

Аналіз розвитку наукових досліджень у ВНЗ показав відсутність дієвої послідовної державної наукової стратегії, недостатність правової бази. Економічна криза 1990-х рр., падіння бюджетного фінансування освіти, наукомісткого виробництва, повільний перехід ВНЗ до ринкових відносин, відтік кваліфікованих фахівців, знизили можливості та соціальний статус науково-освітньої діяльності. Вона перестала цікавити широкий загал здібної молоді. Наукова-освітня спільнота не змогла стати суб'єктом впливу на громадську думку, систему цінностей; можливості її впливу на владу залишались вкрай обмеженими.

При значному зменшенні фінансування наукового сектору ВНЗ зростала кількість університетів, аспірантів тощо, що не могло не вплинути на рівень підготовки фахівців. Державні кошти на підготовку кадрів вищої кваліфікації переважно давали невисоку віддачу. Збільшилась мережа ВНЗ, що не мала наукових шкіл, не проводила наукових досліджень. До кінця 1990-х рр. науково-освітня сфера певним чином перебудувалась, стала залучати (де більше, де менше) позабюджетні кошти, адаптуватись до ринкових умов. З початком століття спостерігалась певна загальна стабілізація кількісних і якісних показників наукових досліджень у державних і недержавних ВНЗ, формувались нові підходи. Для програм фінансування досліджень вводились конкурсні засади, реєстр з національного надбання, технопарки, наукові стипендії, поглиблювалась кооперація з НАНУ, галузевими академіями наук, міжнародними організаціями, виборювались наукові гранти і т. ін.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ НЕДЕРЖАВНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ

Важливим досягненням реформування вищої школи, або модернізації, як стали зазначати у документах МОН на початку століття, було відтворення діяльності ВНЗ недержавної форми власності. Проте їх місце в освітній системі до кінця не з'ясовано, тривають дискусії серед науковців і в ЗМІ. Це показує як соціальне значення вказаного феномену, так і те, що його стан не задовольняє суспільство.

Наукове осмислення нового типу ВНЗ, заснованих на недержавній формі власності, почалось з середини 1990-х рр. Серед перших дослідників переважали відомі організатори приватних ВНЗ – Ю.М. Алексєєв, В.І. Астахова, К.В. Малій, В.І. Медведєв, О.І. Навроцький, В.М. Огаренко, І.І. Тимошенко, З.І. Тимошенко, Т.В. Фініков, І.Ф. Шаров та ін. Вони мали на меті ознайомити громадськість зі специфікою та проблемами недержавної вищої школи, наголошуючи на її важливому значенні для задоволення освітніх потреб громадян і розвитку демократичного суспільства, а також необхідності державної підтримки. Історичні аспекти діяльності приватних ВНЗ, періодизацію розвитку досліджували історики В.І. Астахова, К.В. Астахова, І.І. Тимошенко, З.І. Тимошенко, Т.А. Удовицька [1180], [1187], [1190], [1191], [1196], [1197], [1402], [1668], [1673], [1674] тощо. Так, І.І. Тимошенко й З.І. Тимошенко виділили чотири, К.В. Астахова і Т.А. Удовицька – п'ять етапів розвитку недержавної вищої школи. Головними засадами виокремлення етапів виступили державотворчі процеси та заходи уряду щодо регулювання освітнього сектору. Для наукового осмислення розвитку приватної вищої освіти неабияке значення мали наукові конференції, які з 1993 р. регулярно проводились Харківським гуманітарним інститутом «Народна українська академія» [1273], [1503], [1557], [1655], [1675], [1716].

Аналіз масиву публікацій з теми виявив лідера – наукову школу доктора історичних наук, професора В.І. Астахової, яка діє на базі недержавного Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія» і займається

аналізом процесів розвитку приватної вищої освіти. У роботах В.І. Астахової вперше розглядалися методологічні засади цього процесу, які побудовані, з одного боку, на усвідомленні єдності освітянського простору країни та світу, з іншого – державні і приватні ВНЗ визнаються різними моделями освіти, і не лише за формою власності. Відмінність відображалась у соціальних функціях, способах фінансування, формах оподаткування, рівні відповідальності за результати роботи та різним ставленням з боку державних органів. Принципами діяльності недержавної форми освіти визначались соціальна детермінація, гуманізація та психологізація; наслідування, безперервність і перспективність; колективізм і корпоративність; компетентність і наукова діяльність. Основною умовою існування та виживання вказаних закладів називались постійні інновації [1181], [1182], [1184]. Своєрідним підсумком досліджень недержавної освіти стали колективні монографії [1557], [1558], де проаналізовано теоретико-методологічні засади становлення приватної освіти, надані її кількісні та якісні характеристики, висвітлені міжнародні відносини, діяльність Асоціації навчальних закладів України позабюджетного фінансування та досвід роботи ВНЗ Харківського регіону, Дніпропетровської академії управління, бізнесу та права. Особлива увага приділена науково-дослідному, кадровому потенціалу, правовому регулюванню приватних ВНЗ, що підвищувало їх наукову цінність. Таким чином, дослідження розвитку приватної вищої освіти мають вагомий доробок, що свідчить про значний інтерес істориків до вказаного процесу. Проте не вистачає узагальнюючих історичних досліджень, що відображається у відсутності єдиних підходів до періодизації розвитку приватної вищої освіти, аналізу взаємовідносин з ВНЗ державної власності тощо.

Вигідно відрізняється від інших праць дослідження В.М. Огаренка «Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х-2001 рр.)» [1511], де висвітлювались історичні обставини відродження приватних ВНЗ. На основі широкого кола джерел і наукової літератури автор проаналізував події, пов'язані з першими роками становлення вказаних закладів, суперечливі позиції учасників цього процесу та узагальнив перші результати. Проте отримані висновки не завжди можуть бути поширені на державну вищу освіту.

Розвитку приватної вищої освіти присвячують дослідження представники інших дисциплін. Серед них варто виділити кандидатські дисертації з економічних наук Д.Г. Кучеренка «Соціально-економічні основи функціонування приватного сектору вищої освіти в Україні» [1441], з філософських наук Н.О. Резанової «Інститут недержавної освіти як чинник формування особистості (соціально-філософський аспект)» [1570], з соціології М.П. Очкасової «Особливості розвитку приватної вищої освіти в Україні: соціологічний аспект» [1528] і докторську дисертацію О.Л. Сидоренка «Приватна вища освіта: шляхи України у світовому вимірі» [1596], де показано концептуально-методологічні основи освітньої діяльності, систему управління, специфіку навчально-виховного процесу, міжнародний досвід і шляхи удосконалення приватної вищої освіти.

У кандидатській дисертації О.М. Дікової-Фаворської «Особливості формування майбутнього спеціаліста в умовах інституціалізації освіти» [1311] проведений порівняльний соціологічний аналіз професійних орієнтацій студентів державних і приватних ВНЗ Харкова, доведено, що останні відрізняються більшою

сталістю професійного вибору й адаптованістю до ринкових умов. У дослідженнях В.В. Астахова, С.Б. Жарої, Н.О. Резанової, О.М. Шияна та ін. [1178], [1345], [1570], [1704], [1709] приділена увага проблемам правового регулювання, управлінню приватними ВНЗ, особливостям формування особистості спеціаліста, професорсько-викладацьким кадрам, працевлаштуванню випускників, науково-дослідній роботі тощо. Названі дослідники працюють у галузі суміжних з історією наук і використовують методологію та методи своїх дисциплін. Їх праці дають уявлення про приватну вищу освіту переважно у соціально-правовому контексті загалом, і через призму дослідження її окремих елементів.

В цілому названі праці носять узагальнюючий характер. В них намічені та розвинуті цікаві підходи до розуміння характеру еволюції недержавної вищої освіти. Однак, поза розглядом залишився комплекс причин кризових явищ в освіті, особливості формування мережі вказаних ВНЗ, роль громадських організацій, наукова діяльність, специфіка формування студентського та викладацького складу. Вимагає осмислення взаємодія державного та недержавного секторів вищої освіти, їх значення у розвитку країни.

Вища школа недержавної форми виникла у наслідку трансформації суспільства до ринкових відносин і демократизації. Правовою підставою їх виникнення стали Закони УРСР 1991 р. «Про власність» (7 січня), «Про підприємництво» (7 лютого), які дозволяли створення приватних підприємств. Ніякі обмеження та регламентації (ліцензії) для освітньої підприємницької діяльності не передбачались. Для відкриття приватних ВНЗ потрібна була лише реєстрація, як і при створенні комерційних структур. У Законі «Про освіту» (4.06.1991 р.) фіксувалось рівноправне функціонування державних, муніципальних і недержавних за формою власності ВНЗ, для їх створення були потрібні відповідні матеріальна база та наукові кадри, проте критерії для цього не визначались. Порядок створення ВНЗ своєчасно розроблений Кабміном не був, що призвело до масового безконтрольного створення приватних ВНЗ, часто без необхідних підстав. Перші недержавні ВНЗ виникали до створення нормативної бази. Їх організатори – Ю. Алексєєв, В. Астахова, В. Медведєв, І. Тимошенко – вказували, що набори студентів почались у 1990 р. [1161, с. 41], [1189, с. 14], [1740, с. 63], [1667, с. 9]. Однак окремі ВНЗ виникли у 1989 р., наприклад, у Києві – Міжнародний інститут менеджменту, Міжрегіональний заочний університет управління персоналом [1512, с. 46].

Авторка, спираючись на архівні документи, історіографію [365, арк. 6], [845], [1180], [1512], [1528], [1557], [1558], [1595], власний досвід і спостереження, виділяє чинники, які сприяли виникненню й швидкому розвитку недержавних ВНЗ: незадоволений освітній попит населення, поява необхідних матеріальних ресурсів у населення й підприємців, потреба в додаткових заробітках і самореалізації викладачів державних ВНЗ, проникнення ринкових відносин у сферу вищої освіти, відсутність відповідного правового регулювання створення приватних закладів, що дозволяло розраховувати на швидкі прибутки тощо. В.І. Астахова називає також фактори: надання громадянам більш широкого вибору шляхів отримання освіти у відповідності з власними інтересами, неспроможність держави забезпечити освітні потреби населення, необхідність удосконалення мережі ВНЗ у регіонах, перетворення освіти в товар на ринку послуг і т. ін. [1187, с. 96]. Поява

недержавних ВНЗ сприяла виникненню конкурентного середовища, стала поштовхом до трансформації всієї освітньої системи, проте породила проблеми забезпечення якості навчання.

Систему оцінювання діяльності ВНЗ було започатковано Постановою Кабміну від 1.06.1992 р. «Про акредитацію вищих навчальних закладів», за якою акредитація визначалась як офіційне визнання права ВНЗ здійснювати діяльність на рівні державних вимог і стандартів освіти. Створювалась Міжгалузева республіканська акредитаційна комісія. Розроблена громіздка система показників для передакредитаційного самоаналізу ВНЗ, яка вміщувала близько 150 позицій. Держінспекція навчальних закладів використовувала її для перевірок умов ліцензування. Низка показників була непридатною для оцінювання невеликих недержавних ВНЗ, що викликало критику їх керівників [1436, с. 19], [1687, с. 10]. Ця система застосовувалась фактично до 1996 р.

Ліцензування приватних ВНЗ розпочалось з 1993 р. Більшість з них не мала власних приміщень, матеріальної бази, постійного складу викладачів і набирала декілька десятків студентів за рейтинговими суспільно-гуманітарними спеціальностями, переважно тих, хто не пройшов до державних закладів, склад яких був непостійним. Так, київський Інститут муніципального менеджменту та бізнесу розпочинав свою діяльність, маючи 3 аудиторії й 1 службове приміщення, на I курс було зараховано 80 студентів, закінчило його 56, через рік залишалось 24 студенти [364, арк. 2], [370, арк. 31]. Частина ВНЗ змушена була припинити діяльність, але сотні продовжували працювати без ліцензій. Перший досвід ліцензування викликав гостру критику керівників приватних ВНЗ щодо упередженого ставлення державних органів і спроб ізоляції, а також корумпованості процесу [250], [1652, с. 20, 22], [1668, с. 9-10].

На 1.11.1994 р. ліцензії мали 76 закладів, ще майже стільки чекали своєї черги [1470]. Серед перших ліцензованих ВНЗ, які працюють до сього часу – Київський медичний інститут Української асоціації народної медицини, Київський Слов'янський університет, Міжнародний Солонів університет, Міжнародний інститут державного та муніципального управління (Запоріжжя), Міжрегіональний заочний університет управління персоналом, Національна академія управління, Європейський університет [1345], [1512, с. 71, 77].

На 1993-94 рр. припав своєрідний пік створення приватних ВНЗ, які проходили ліцензування й акредитацію. Вони представляли ті ділянки вищої освіти, які не заповнювали державні ВНЗ, де залишався незадоволений попит населення. На початку 1995 р. ліцензії мали 123 приватних ВНЗ. Державна інспекція перевіривши 96 таких закладів, 7 відмовила в ліцензуванні, 9 знизила статус, 36 призначила додаткову експертизу. Управління освіти на місцях мали звернути увагу на численні порушення: безпідставну рекламу, невиконання умов ліцензування, невідповідність матеріального, кадрового, методичного забезпечення, розмірів оплати навчання тощо. Вимагалось забезпечити дотримання статутів, затверджених місцевими органами, інформувати населення про статус і реальні можливості ВНЗ недержавної форми власності [224, арк. 167]. Оскільки не всі заклади мали ліцензії, уряд не мав точних даних. Так, в Криму у 1998 р. діяло близько 30 приватних ВНЗ і філіалів, проте у Міносвіти автономії знали лише про 17 [967].

Представники приватного сектору досить активно виступали у ЗМІ. Зміст публікацій пройшов певну еволюцію. Перші статті, які переважно належали організаторам нових закладів, носили рекламний, оптимістичний характер [863], [861], [875], [914]. Багато захоплених виступів присвячувалось відродженню Києво-Могилянської й Острозької академій [1007], [961], [1042], [875], [863]. Згодом виділились 2 основні підходи. Перший робив акцент на негативах державного регулювання [1512, с. 72-73], [897], [941]. Другий погоджувався з необхідністю державного контролю. Ю.М. Алексєєв писав, що наприкінці 1980-х рр. виникла низка ВНЗ, де на першому плані стояв прибуток, тому справедливо, що Державна інспекція, проводячи селекцію ВНЗ, ставила питання про їх закриття [845]. Президент Спілки ректорів недержавних ВНЗ І.І. Тимошенко пропонував допомогу Міносвіти у перевірці недобросовісних закладів і закритті їх в адміністративному порядку [250, арк. 149], адже негативне ставлення до таких установ відбивалось на всіх.

Зауважимо, що уряд не одразу виробив своє відношення до приватних ВНЗ, ставлячись до них як до «інших». Організатори останніх визначали перші роки своєї діяльності як період зневіри і надії, злетів і відчаю, титанічної праці і непорозумінь [1177, с. 6]. Ніяких преференцій від уряду такі ВНЗ не мали. В.І. Астахова зазначала, що індекс податків приватних ВНЗ був у 1,5 рази вищим, ніж у державних [1189, с. 21], однак вони не лише виживали, а й розвивались, створюючи робочі місця. М. Головатий відмічав, що галузь освіти взагалі, при недостатньому державному фінансуванні, багато в чому утримувалась за рахунок приватних ВНЗ [896].

Для захисту своїх прав приватні ВНЗ створили професійну всеукраїнську організацію. Ініціатива була підтримана Міносвіти через спрощення взаємодії з цим сектором. 17.06.1993 р. вийшов наказ міністерства «Про проведення першої Всеукраїнської конференції вищих начальних закладів, заснованих на недержавних формах власності» [201]. Вона пройшла 6-10 вересня 1993 р. на базі Одеського інституту підприємництва та права. Там була заснована Всеукраїнська асоціація приватних ВНЗ і підписаний договір між 23 з них [877, с. 4]. Головою обраний ректор Одеського інституту підприємництва та права В.С. Медведєв, з червня 1995 р. – ректор Українсько-фінського інституту менеджменту та бізнесу (нині – Європейський університет) І.І. Тимошенко. 27.10.1993 р. колегія Міносвіти прийняла рішення «Про приватні вищі навчальні заклади в національній системі України», де затверджувались заходи щодо їх розвитку та висловлювалась підтримка Асоціації [215].

Нову редакцію згаданого договору 25.11.1997 р. підписало 45 ВНЗ (10 з них у подальшому припинили свою діяльність) [841, арк. 4]. Предметом діяльності Асоціації, як недержавного, неприбуткового об'єднання, стало широке коло питань: представництво в органах влади інтересів своїх закладів; узагальнення пропозицій і досвіду, налагодження між ними інформаційного зв'язку; захист учасників навчально-виховного процесу; забезпечення юридичної й організаційної взаємодопомоги; проведення семінарів, курсів, конференцій, культурно-масових заходів [841, арк. 7]. Вона виникла для об'єднання зусиль освітян і науковців у пошуках інноваційних форм освіти, створення сприятливого суспільного іміджу

приватних ВНЗ, здійснення законодавчих ініціатив, аналізу впливу нормативних актів і т. ін. [841, арк. 9-10]. У різні періоди на перший план висувалась різні функції Асоціації. В перші роки, це інформування ректорів, в 1995-96 рр. допомога ВНЗ у ліцензуванні й акредитації. З початку століття більшого значення набувало здійснення спільних проектів, узагальнення кращого досвіду. Але, як зазначав голова Асоціації І.І. Тимошенко, одна функція завжди залишалась провідною – це соціальний захист викладачів, аспірантів і студентів [841, арк. 8].

Асоціація здійснювала значну науково-видавничу роботу. З 1997 р. виходив «Інформаційний бюлетень Асоціації», з 1998 р. збірник «Законодавчі та нормативні акти про освіту в Україні» та фаховий журнал «Економіка і управління» (постанова ВАК від 30.06.2004 р.), проводились щорічні всеукраїнські науково-практичні конференції з модернізації освіти в контексті Болонського процесу, матеріали яких друкувались.

У зв'язку зі зміною законодавства і розширенням діяльності недержавних ВНЗ, Всеукраїнська асоціація приватних ВНЗ у 1998 р. була перереєстрована в Асоціацію навчальних закладів України недержавної форми власності. У березні 2004 р. за Законом «Про вищу освіту» – в Асоціацію навчальних закладів України приватної форми власності, яка об'єднувала понад 100 ВНЗ всіх рівнів акредитації [841, арк. 3], щоправда здебільшого у великих містах.

Інша впливова громадська професійна організація – Міжнародна кадрова академія (МКА), заснована у 1996 р. [1480]². Вона поступово об'єднала близько 2 тис. колективних і індивідуальних членів, понад 100 навчальних закладів, організацій, підприємницьких структур з 35 країн світу, понад 400 індивідуальних членів, співпрацювала з Європейськими асоціаціями ВНЗ і т. ін. Засновником МКА виступила Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП). Метою МКА визнавалось координація зусиль міжнародної громадськості щодо інтеграції вищої школи окремих держав до світового освітнього простору, реалізація ефективної кадрової політики, створення концепцій і моделей освітньої діяльності за міжнародними стандартами, присудження академічних нагород, проведення рейтингів навчальних закладів, представництво та захист академічних і професійних інтересів членів МКА, подолання монополії в галузі освіти, створення відкритих університетів і навчальних центрів тощо [1480].

За ініціативою Академії створювались громадські організації – Асоціація Управління Кадрами, й у грудні 1999 р. – Конфедерація недержавних вищих навчальних закладів України, головою якої обраний М.Ф. Головатий. До складу Конфедерації увійшло понад 30 ВНЗ. До її завдань належало: формування пропозицій щодо освітнього законодавства, сприяння впровадженню європейських стандартів освіти, проведення освітянських рейтингів, консультування з процедури акредитації й оформлення ліцензій ВНЗ [1480]. Активну участь в роботі Конфедерації бере МАУП і її філії.

Асоціація навчальних закладів України недержавної форми власності і Конфедерація недержавних вищих навчальних закладів України, виконуючи

² В.М.Огаренко помилково вказав дату заснування МКА 1992 р. [1512, с. 115]

подібні суспільні завдання, тривалий час працювали окремо. Діяльність Конфедерації, як і МАУП, мала багато опонентів. Значна кількість регіональних ВНЗ не входила до цих об'єднань. Як зазначав В.М. Огаренко, багато керівників недержавної освіти запорукою власної стабільності вважали не корпоративну солідарність, а міцні неформальні зв'язки з представниками місцевої чи центральної влади та комерційних структур, у яких були реальні важелі влади і фінанси [1512, с. 75]. С цим варто погодитись.

Згодом, з окремих болючих питань Асоціація та Конфедерація почали виступати разом. Так, результатом ініціативи останніх стала підготовка та проведення слухань у парламентському Комітеті з питань науки і освіти (голова І.Р. Юхновський) 14.03.2000 р. «Про діяльність в Україні вищих навчальних закладів, заснованих на інших формах власності» і прийняття розгорнутого рішення з цього питання (протокол № 71). 28.10.2005 р. відбулись Представницькі збори працівників недержавних ВНЗ, прийняті звернення до керівників держави, урядових структур щодо проблем приватних ВНЗ [896].

Переважна більшість недержавних ВНЗ здійснювала підготовку з 3-4 спеціальностей економіко-правового напрямку і мала невелику кількість студентів. Останніх приваблювала фактична відсутність конкурсу, порівняно невисокі вимоги до знань, індивідуальний підхід. Багато випускників не знаходило роботу за фахом. Ю.М. Алексєєв назвав це клановим егоїзмом в освітній сфері, коли продукувались спеціальності, що не знаходили попиту на ринку праці [845]. Територіальне розміщення таких ВНЗ було нерівномірним і переважно повторювало конфігурацію розташування державних закладів.

Кращі приватні ВНЗ впроваджували новий освітній менеджмент, заощаджували кошти на утримання закладу, адміністративні витрати, що вигідно відрізняло їх від державних. Витрати на одного студента також були меншими, що дозволяло накопичувати ресурси на розвиток, залучення кращих викладачів. Керівники галузі це визнавали. М. Степко в газеті «Освіта України» від 18.10.2000 р. засвідчив, що у ректорів державних ВНЗ є проблематичною можливість добирати висококваліфіковані кадри, бо кращим фахівцям треба і платити більше, кращі можливості мали приватні ВНЗ [1073].

Проілюструємо гнучку фінансову політику останніх до студентів. Так, у Слов'янському університеті медалісти, які після першої сесії підтвердили свої знання, отримували знижку на 15-20% від вартості навчання, загалом мала пільги третина студентів [845]. Інститут муніципального менеджменту та бізнесу надавав пільги особам, які проживали та території радіоактивного забруднення у розмірі 25% [366, арк. 12], вводили іменну стипендію і пільги для відмінників (10% вартості) [377, арк. 69], задовольняли прохання окремих студентів про надання їм пільг, зменшення розміру оплати на 25% [368, арк. 24], а також, враховуючі ситуацію на ринку і зниження платоспроможності студентів, передбачали зниження вартості навчання, хоча загальні витрати ВНЗ зростали в рази [389, арк. 21], [3379, арк. 82], [375, арк. 58-59]. В інституті був створений банк даних підприємств і фірм, які запрошували на роботу спеціалістів-економістів [379, арк. 74]. Для підтримки навчальної дисципліни разом з іншими приватними закладами Інститут муніципального менеджменту та бізнесу вводив додаткову плату за 5 пропусків без

поважних причин, перескладання іспитів, заліків тощо, хоча це мало тимчасовий ефект і рішення було пізніше скасовано [365, арк. 6], [389, арк. 19].

Приватні ВНЗ забезпечували виконання важливих соціальних функцій: створили тисячі робочих місць, надали можливість одержати освіту тисячам молодих людей, уберегаючи їх тим самим від безробіття й антисоціальних впливів, забезпечили державу (без витрат з її боку) підготовленими фахівцями, створили можливість для апробації освітніх новацій, викладачі отримали додатковий заробіток, не залишаючи сферу освіти тощо [270, арк. 203]. Між тим, більшість закладів страждала від відсутності власної матеріальної бази, невизначеності статусу, соціальних гарантій, від нестачі постійного педагогічного складу, необхідних нормативних актів тощо. Державні і недержавні ВНЗ розвивались як досить різні моделі вищої освіти не тільки за формою власності, вони мали різні умови функціонування, можливості, структури управління і підпорядкування, кількісні та якісні характеристики.

Державні ВНЗ поступались недержавним мобільністю, гнучкістю фінансової політики, індивідуальним підходом до студентів і викладачів, інноваційністю й оперативністю рішень через необхідність погодження з державними інстанціями. Проте в державних ВНЗ був постійний склад кафедр, кращі можливості для організації навчальної діяльності, наукових досліджень, підготовки фахівців вищої кваліфікації, а також підтримка державних органів. На першому етапі розвитку приватна вища школа підлягала гострій критиці керівників державних закладів. Голова Ради ректорів державних ВНЗ В.В. Скопенко на колегії Міносвіти 28.03.1996 р. заявив, що приватні заклади не потрібні зовсім, існуючі 160 державних здатні повністю забезпечити країну кадрами і, на відміну від приватних, більшість державних закладів мають солідну базу і викладацький корпус. В.В. Скопенко просив Міносвіти доручити Раді ректорів разом з Асоціацією приватних ВНЗ ретельно перевірити недержавні освітні заклади [250, арк. 153]. Між тим, не було створено правового механізму закриття недобросовісних приватних закладів. Керівники недержавних ВНЗ розглядали такі виступи як спроби державних університетів позбутися конкурентів. Ситуація тривалий час залишалась напруженою.

Американський дослідник недержавної освіти в Україні першої половини 1990-х рр. Дж. Стетар звинувачував уряд у серйозних прорахунках через те, що він: 1) не мав чіткої політики щодо розвитку вищої освіти взагалі, 2) встановив майже 70% оподаткування грошових надходжень, що значно перевищувало світові стандарти, 3) віддав вищу освіту на поталу, а недержавні ВНЗ – на закляння чиновникам з Міносвіти, які (4) видали низку суперечливих і несприятливих для розвитку приватної вищої освіти вказівок і інструкцій, 5) демонстрували відверто негативне ставлення до приватних ВНЗ, особливо під час акредитації та перевірок разом з представниками багатьох державних закладів і т. ін. Дж. Стетар зробив висновок, що недержавна вища освіта в Україні народжувалась і розвивалась у ворожому оточенні [1768], [1767], [1769]. Не можна повністю погодитись з цими висновками, однак загальна тенденція того часу показана вірно. Наприклад, комісія з питань реформування освіти, створена за розпорядженням Президента України 22.02.1994 р., не мала у своєму складі жодного представника недержавних ВНЗ

[916], студенти цих закладів не мали пільг, якими користувались студенти державних закладів (на транспорті, при користуванні бібліотеками тощо) і т. ін.

З часом конфронтація зменшувалась і позиції державної та недержавної вищої школи зближувались, виникали різні форми сумісної діяльності. Чимало державних структур брали участь у створенні недержавних ВНЗ. Так, Київський політехнічний інститут був співзасновником Міжнародного науково-технічного університету, КНУ ім. Т. Шевченка – Фінансово-правового коледжу АЛСКО та Інституту адвокатів, Київський інститут цивільної авіації – Вищої школи підприємництва, Сімферопольський державний університет – Таврійського коледжу підприємництва і Південноукраїнського коледжу економіки, екології та права, серед засновників Слов'янського університету були НАНУ і НПУ ім. М.П. Драгоманова, Кременчуцького інституту економіки та нових технологій – Національна академія наук України тощо [1512, с. 131], [365, арк. 6].

Переломний момент в історії приватних ВНЗ пов'язаний з постановами Кабміну 1994 р. «Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів» (5 квітня), «Про положення про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення окремих видів діяльності» (17 травня), про доповнення ст. 4 Закону «Про підприємство» (16 грудня). Вони сприяли впорядкуванню діяльності та мережі ВНЗ, зокрема, недержавних, покращували рівень навчання. Ліцензія ставала необхідною умовою відкриття ВНЗ (раніше її отримували протягом навчальної діяльності) та включення до Державного реєстру. Встановлювався термін діяльності закладів, які не мали ліцензії – до 1.07.1995 р. (однак через брак механізму припинення діяльності, неясність з долею студентів, уряд не наважився на закриття неліцензованих ВНЗ). Громадськість в цілому схвально сприйняла вказані постанови. Ректор Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування В.С. Кондратець [965], завідувач відділу науки секретаріату Запорізької області М. Мальований [1009] в обласних газетах писали про актуальність постанов, адже «клановий егоїзм» деяких приватних ВНЗ протистоїть інтересам суспільства. Ректор ХГУ «Народна українська академія» В.І. Астахова пропонувала підняти планку вимог до недержавних ВНЗ під час їх створення, атестації, акредитації, а також обов'язкову участь в цьому Асоціації недержавних навчальних закладів [1189, с. 17]. За тим стояло бажання підвищити імідж приватних ВНЗ і, можливо, побоювання конкурентів.

Встановлені ліцензійні вимоги та навчальні плани переважно відрізнялись у державних і недержавних ВНЗ. Можливості їх швидко скорегувати не було. Це викликало значне напруження в середовищі приватних ВНЗ і певне протистояння з державними інституціями. За 1994-96 рр. було перевірено виконання умов ліцензування у понад 60 ВНЗ різних форм власності із 129 ліцензованих. У наслідок було анульовано ліцензії у 6, призупинено дію у 9 ВНЗ. І.І. Тимошенко і З.І. Тимошенко визнали ці заходи своєчасними та виправданими, спрямованими на піднесення якості вищої освіти [1668, с. 11]. Між тим, продовжувало діяти кількості ВНЗ, які не мали ліцензій.

Таким чином, у першу половину 1990-х рр. для приватної вищої школи були характерними безконтрольність виникнення, незабезпеченість умов і рівня освіти

низкою закладів. Запізнє впровадження державної регламентації та неврахування специфіки приватних ВНЗ призвело до певного протистояння в освітньому середовищі. З метою покращення ситуації за Указом Президента від 10.10.1995 р. «Про заходи щодо вдосконалення діяльності органів освіти» та Постановою Кабміну від 12.02.1996 р. «Про ліцензування, атестацію та акредитацію закладів освіти» створювалась Державна акредитаційна комісія (ДАК), затверджувалась низка Положень про ДАК, про ліцензування та акредитацію ВНЗ тощо. Документи надалі зазнавали численних змін, які запроваджувались десятками урядових рішень. Все це на рік-півтора загальмувало процес ліцензування і акредитації та знов викликало серйозні напруження в середовищі приватних ВНЗ [1512, с. 89-92, 99], [1668, с. 12].

Особливо драматичним був 1996 р. Наближались перші випуски студентів. Нові умови акредитації за згаданою постановою не враховували, що деякі заклади працювали за попередніми нормативами. Дипломи державного зразка могли видавати лише акредитовані ВНЗ. Хоча процес акредитації тривав з 1993 р., до 12.02.1996 р. акредитували лише 4 спеціальності 2-х приватних ВНЗ (Національна академія управління і Донецький інститут підприємництва) [1652, с. 12]. Асоціація навчальних закладів недержавної форми власності, ректори просили дозволу скласти своїм випускникам іспити у державних ВНЗ, за рахунок Асоціації. Але пропозиція не прийшла. Випускники недержавних закладів після одержання дипломів своїх ВНЗ складали за їх стінами ще один іспит для доведення рівноцінності недержавного та державного дипломів. Приватні ВНЗ сприймали дії влади як спробу відновити державну монополію на вищу освіту [1161, с. 41].

Щоправда, окремі наступи державних структур на інтереси приватних ВНЗ викликали організований опір. Так, у липні 1996 р. газета «Бізнес» надала копію листа Президента України Прем'єр-міністру, в якому вказувалось на негативні тенденції у підготовці фахівців із спеціальностей, що впливатимуть на безпеку держави й її громадян. Прем'єр-міністру пропонувалось підготувати пропозиції щодо припинення підготовки студентів з медичних і правознавчих спеціальностей у недержавних і непрофільних ВНЗ, передбачивши передачу їх контингенту до профільних ВНЗ. Відповідним недержавним закладам пропонувалось ставати підрозділами державних [1512, с. 100]. Приватні ВНЗ сприйняли цей лист як спробу їх знищення, адже правознавство було найпоширенішим напрямом підготовки. «Бізнес» від 23.07.1996 р. опублікував критичну статтю В. Ніказакова і К. Паришкура щодо листа Президента та меморандум «Про дискримінацію недержавних форм освіти в Україні», підписаний адвокатом В. Ніказовим і секретарем Асоціації українських правознавців В. Прохоровим. Автори пропонували допомогу в судовому оскарженні порушених прав недержавних ВНЗ [1023], [1024]. Консолідовані виступи приватних ВНЗ, ЗМІ, юристів призвели до того, що лист Президента був переадресований до міністра юстиції. Надалі від намірів припинення підготовки студентів з медичних і правознавчих спеціальностей у недержавних і непрофільних ВНЗ відмовились. Це було сприйнято як перемога прибічників рівноправності ВНЗ різних форм власності [1512, с. 101]. Між тим, з нашої точки зору, наслідки цього є суперечливими і соціальний ефект неочевидним.

Між тим, Головне управління акредитації, Держінспекція Міністерства освіти, профільна комісія Верховної Ради, обласні держадміністрації посилили перевірки недержавних ВНЗ, особливо щодо підготовки юристів. Були виявлені типові недоліки стосовно перевищення ліцензованих обсягів прийому, підготовка за неліцензованими спеціальностями, наявність навчальних планів і програм, що не відповідали вимогам Міністерства освіти, проблеми комплектації викладацького складу, слабка навчально-матеріальна база [1512, с. 101]. За результатами перевірки 64 державних і 94 недержавних ВНЗ у 1997 р., у 8 – анульовано ліцензії, у 12 – призупинено їх дію, 47 – попереджено [273, арк. 204-205]. Особливо жорсткими виявились норми акредитації щодо наявності власної матеріально-технічної бази та постійного викладацького складу. Це не дозволило розвиватись багатьом невеликим приватним ВНЗ. Почався процес укрупнення й об'єднання останніх з державними та ін. Загалом проведені заходи були виправданими, однак проведені з запізненням і у досить драматичних умовах. Уряд не зміг відразу зайняти ясну послідовну позицію щодо приватних ВНЗ, формування нормативно-правової бази тощо.

Ректор Інституту муніципального менеджменту та бізнесу М.Ф. Тимчук охарактеризував особливості 1996-97 навчального року як час всезростаючої вимогливості Міністерства освіти до ВНЗ, студентів, як період настороженості студентів і батьків, викликаній пропагандою проти недержавних закладів. Виходячи з цього, ставились завдання щодо залучення нових інформаційних, технічних засобів навчання, комп'ютерних технологій, підвищення вимогливості до студентів із застосуванням ефективних методів контролю, підвищення якості навчальних програм, викладання, видання навчальних посібників, підвищення рівня кваліфікації викладачів під час стажування за кордоном, збільшення бібліотечного фонду тощо [371, арк. 39-41]. Отже, після прийнятих урядових заходів щодо регулювання діяльності приватних ВНЗ, одні з них об'єднувались, зачинялись або продовжували діяти в не правовому полі, інші проводили необхідні заходи щодо підвищення рівня роботи і відповідальності.

Деяка стабілізація приватних ВНЗ припадає на 1997-98 рр., коли попри всі складності здебільше визначились правила їх функціонування, норми державного контролю, почалась видача випускникам державних дипломів. Другу половину 1990-х рр. загалом можна визначити як початок нормалізації недержавної вищої школи, основними ознаками якої стали удосконалення правового регулювання та покращення відносин з державними ВНЗ. Хоча зберігалось дискримінаційне оподаткування, оскільки приватні заклади освіти сплачували податок як з доходу, так і з прибутку як комерційні підприємства. Державні ВНЗ мали подвійне фінансування: за рахунок бюджету та студентів, що вчилися за контрактом, систему фінансових пільг, можливість безоплатного використання матеріально-технічної бази, міжнародних контактів і т. ін., що ставило державні ВНЗ у становище фінансової переваги над приватними.

Перейдемо до розгляду викладацького корпусу ВНЗ недержавної форми власності. З початку формування цих закладів більшість педагогів працювала там за сумісництвом і мала вищу оплату, ніж у державних закладах. Так, Інститут муніципального менеджменту та бізнесу проводив підвищення і диференціацію

оплати праці викладачів на контрактній основі у зв'язку з інфляцією. Рішенням Вченої ради від 30.08.1995 р. встановлювалась оплата у 1,5-3 дол. США за годину, в залежності від рейтингу викладача, що враховував опитування студентів і експертів [367, арк. 17]. В інституті у 1995 р. навчалось 120 студентів стаціонару і 50 заочників, викладачів було 48, серед них 10 – доктори наук і 23 кандидати [369]. У 2000 р. всі викладачі мали наукові ступені, понад третини – доктори наук, професори [392, арк. 46]. Загальнонаціональні соціологічні дослідження Харківського університету ім. В. Каразіна у 2002-05 рр. також показали, що приватні ВНЗ мали можливість більш гнучко трансформувати навчальний процес і залучати до викладання кращі педагогічні кадри, які накопичили чималий педагогічний досвід під час роботи в державних закладах [1637, с. 264]. Отже, гнучка і диференційована фінансова політика приватних ВНЗ дозволяла отримати високий якісний склад викладачів.

Таблиця 4.1

Порівняльна таблиця динаміки розвитку недержавного сектора освіти

ВНЗ	1995 р.	1997 р.	1998 р.	2000 р.
Усього / з них:	123 (10,6%)	132 (11,2%)	153 (16%)	161 (16,9%)
Університетів	9	5	5	7
Академій	7	7	4	4
Інститутів	60	86	101	104
Коледжів, технікумів	47	34	43	46
Акредитовані всього	2	52	72	155
Із них: частково/повністю	2	47 / 5	62 / 10	108 / 47
Контингент студентів	84000 (5,5%)	94210 (5,9%)	190944 (12%)	208424 (13%)
Прийом на I курс	23185 (11,3%)	25640 (6,9%)	47736 (4,9%)	57728 (12,6%)
Кількість викладачів / з них:	10500	13400	17358	18947
докторів наук, проф.	1200 (11,4%)	1427 (10,6%)	1770 (10,2%)	2136 (11,7%)
кандидатів наук, доц.	5600 (53,3%)	7149 (53,3%)	10241 (59%)	11561 (63,3%)
на постійній основі	6300	8710	11282	12758 (67,3%)
за сумісництвом	4200	4690	5776	6189 (32,7%)

З першої половини 1990-х рр. відбувалось зростання кількості викладачів недержавних ВНЗ, у кінці століття – певна стабілізація через вимоги ДАК до складу штатних викладачів (див. табл. 4.1 [1557, с. 49]). Так, Вчена рада Інституту муніципального менеджменту та бізнесу 15.04.1998 р. визнала, що існувала серйозна проблема залучення штатних викладачів [278, арк. 70]. З таблиці 4.3 видно, що у другій половині 1990-х рр. зросла кількість приватних інститутів у 1,7 рази, чисельність докторів і кандидатів наук, а також тих, хто працював на постійній основі – у 2 рази. Разом з тим, у 2004-05 навчальному році чисельність докторів і кандидатів наук у приватних ВНЗ була нижчою, ніж у державному. На 100 студентів стаціонару державні заклади мали 0,99 докторів наук, 0,95 професорів, 4,76 кандидатів наук, 3,54 доцентів, приватні – відповідно 0,73; 0,71;

4,21; 2,9 [1142, с. 98]. Основними причинами були відсутність наукових пенсій, укладання контракту переважно на рік, загроза закриття (через позбавлення акредитації, недобір студентів тощо) і т. ін.

На початку 2000-х рр. сформувався досить вагомий сектор приватної вищої школи. В Інституті вищої освіти АПНУ за фінансуванням Асоціації недержавних закладів у березні 2000 р. був створений підрозділ (завідуючий Б.І. Корольов), який зайнявся дослідженням недержавних ВНЗ, залученням вчених до спільних проєктів. Встановлювались щорічні премії за кращі праці в цій сфері [972]. У березні 2001 р. президією Асоціації навчальних закладів приватної форми власності була затверджена концепція розвитку приватних ВНЗ на 10 років [1415], [1418]. Державні структури змінювали ставлення до недержавної освіти, відбувався перехід від протистояння до освоєння позитивного досвіду і конструктивного контролю, поширювалась співпраця державних і недержавних ВНЗ, а також взаємопідтримка усередині системи приватної освіти. Все це відобразилось на кількісних і якісних показниках (див. табл. 4.2 [842]).

Треба звернути увагу на те, що наведені дані таблиці з документів Асоціації навчальних закладів приватної форми власності, мали орієнтовний характер і дещо відрізнялись від даних МОН. За останніми кількість ВНЗ недержавної форми власності у 2001 р. складала 93, або 29,2% від загалу, серед яких 5 академій, 8 університетів, 8 інститутів, де навчалось 9,4% студентів [1150, с. 62]. Отже, точних даних не було.

Табл. 4.2.

**Порівняльна таблиця розвитку приватного сектору вищої освіти
(станом на 1 вересня кожного року)**

ВНЗ	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Усього / з них:	170	175	180	188	202	199
університетів	7	12	18	20	35	38
академій	4	3	5	7	9	9
інститутів	109	110	105	77	82	80
Контингент студентів	210563	211360	212927	238500	270000	426971
Прийом студентів на I курс	59528	67100	67880	68900	82000	97338
Кількість викладачів / з них:	19642	20410	20246	23790	25350	22676
докторів наук, проф.	2627	2740	2834	2900	2390	2419
кандидатів наук, доц.	11634	11956	12356	12970	12817	11922
на постійній основі	13258	15980	16457	16950	17120	15432
за сумісництвом	6384	4430	3789	3930	6840	8230

У приватних ВНЗ на початку століття кількість аспірантів, докторантів, захищених дисертацій мала тенденцію до стабілізації. Лідером залишався Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія». Це відображено у таблицях 4.3 і 4.4 [838], [840, арк. 7-10]. Приватні ВНЗ здійснювали підготовку переважно власних науково-педагогічних кадрів.

Таблиця 4.3

Кількість аспірантів, здобувачів, докторантів приватних ВНЗ

за 2000, 2004 рр.

	аспіранти		здобувачі		докторанти	
	2000	2004	2000	2004	2000	2004
Народна українська академія	27	21	40	38	24	22
Азовський регіональний інститут управління	7	5	15	5	3	7
Дніпропетровська академія управління, бізнесу та права	25	*	16	*	4	*
Рівненський економіко-гуманітарний інститут	14	*	19	*	6	*
Харківський інститут бізнесу і менеджменту	*	16	*	*	*	7
Буцацький інститут менеджменту і аудиту	*	18	*	3	*	*
Житомирський інститут підприємництва та сучасних технологій	*	18	*	0	*	1

* немає даних

Таблиця 4.4

Кількість захистів кандидатських і докторських дисертацій у приватних ВНЗ

	кандидатські		докторські	
	2000 р.	2004 р.	2000 р.	2004 р.
Народна українська академія	3	5	1	1
Київському міжнародному університеті	9	3	2	1
Медичний інститут УАНМ (Київ)	2	1	2	1
Донецькому університеті економіки і права	*	8	*	1
Академії праці і соціальних відносин ФПУ	*	5	*	1

* немає даних

Провідні приватні ВНЗ також відкривали наукові лабораторії та структури, організували спільні проекти з державними ВНЗ. Так, у Харківському гуманітарному інституті «Народна українська академія» з 2000 р. почала працювати наукова лабораторія проблем вищої школи, як підрозділ Інституту вищої освіти АПНУ. Навколо цього розвивалась харківська історична наукова школа під керівництвом В.І. Астахової. З'явилися перші дисертації, монографії, наукові конференції, присвячені питанням приватної освіти [882], [896], [952], [972], [1112] тощо. У ХГІ «НУА» також працювала система спеціалізованих лабораторій і служб, де, зокрема, досліджувались питання впровадження експерименту з безперервної освіти [839, арк. 5]. У Рівненському економіко-гуманітарному інституті у 2000 р. була відкрита лабораторія з дослідження стану здоров'я людей, які постраждали від аварії на ЧАЕС і неповнолітніх дітей, Центр з проблем соціологічних досліджень тощо. У Донецькому інституті ринку та соціальної політики соціологічною лабораторією також проводились регулярні дослідження [838].

Для науково-дослідних робіт залучались різні джерела фінансування. Інститут менеджменту та економіки (Івано-Франківськ) у 2000 р. виконував 11 госпдоговірних тем з фінансуванням понад 120 тис. грн., Інститут регіональної економіки та управління (Вінниця) витрачав на НДР 128 тис. грн., Донецьким економіко-гуманітарним інститутом виконувалось 3 госпдоговірні роботи для Ясиноватського машинобудівного заводу, АТ «Данко», ТОВ «Укрпідшипник» у 2000 р. [838, арк. 6], у 2004 р. вже шість госпдоговірних тем, зокрема, з Інститутом економіки підприємництва НАНУ [839, арк. 6]. ХГІ «НУА» за договорами досліджував громадську думку щодо роботи Держжинського райвиконкому, організаційної культури на ТОВ Фармацевтична компанія «Здоров'я», ставлення експертів до комплексу послуг з вентиляційних систем компанії НЕО, діяльності компанії «МКС». Донецький інститут психології і підприємництва проводив спільні дослідження з НДІ психології АПНУ з проблем розвитку творчої особистості фахівця тощо [839, арк. 6, 18-26].

Ілюстрацією співпраці державних і недержавних ВНЗ у науковій сфері може служити також досвід Донецького державного технічного університету, при якому був створений міжвузівський комплекс з приватними закладами – донецькими інститутом підприємництва та навчальним комплексом економіки і менеджменту. ХГІ «Народна українська академія» з 1997 р. працювала у комплексі з НТУ «ХПІ» та ліцеєм «Професіонал» з теми «Гуманізація та гуманітаризація підготовки сучасних фахівців» [839, арк. 5-6]. Комплекси підвищували рівень підготовки спеціалістів за рахунок координації діяльності ВНЗ різної форми власності. В Інституті муніципального менеджменту та бізнесу наукові дослідження розпочались у 1997 р. зі звернення Інституту радіології на проведення дослідницької роботи на суму 20 тис. грн. [377, арк. 68]. За наступні 3 роки було виконано досліджень на суму 47 тис. грн. Значна частина їх проведена з Інститутом аграрної економіки з напрямків щодо посилення соціальної спрямованості аграрної реформи, реструктуризації сільськогосподарського виробництва в умовах ринку, оцінки виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції з врахуванням демографічної ситуації на територіях забруднених у наслідку аварії на ЧАЕС (на прикладі Житомирської області) тощо [388, арк. 13].

Загалом підкреслимо, що наукова діяльність приватних ВНЗ, не маючи замовлень і підтримки державних органів, розгорталась досить повільно, супроводжувались пошуком своєї тематики. Дослідниця розглянула аналітичні довідки, які з 1995 р. готував координаційний центр з наукових досліджень Асоціації закладів освіти недержавної форми власності – ХГІ «НУА». Вони узагальнювали щорічні звіти з науково-дослідної роботи приватних ВНЗ, щоправда їх кількість дуже коливалась. У 1995 р. було надіслано звітів менше 20, у 1997 р. – 25, у 1998 р. – 27, у 1999 р. – 35, у 2000 р. – 42, у 2004 р. лише 18, у 2005 р. – 34 [840, арк.1], [1286, с. 72]. Можна припустити, що саме у цих ВНЗ приділялась увага науковій роботі. Розгляд звітів і публікацій дозволив зробити певні узагальнення. У багатьох ВНЗ наукові напрямки лише формувались, домінували кафедральні й індивідуальні теми. У другій половині 1990-х рр. більшість досліджень пов'язана з розвитком недержавних ВНЗ, профілем підготовки спеціалістів, а також з

питаннями розвитку регіонів (Донецький інститут ринку і соціальної політики, Хмельницький інститут бізнесу), екології, лінгвістики й економіки [838].

З початком століття можна говорити про інституціоналізацію і позитивну динаміку НДР у приватних ВНЗ. Значно збільшилась кількість захистів кандидатських дисертацій і стабілізувалась – докторських. Більшість закладів працювала над розробкою ефективних механізмів соціально-економічного розвитку регіонів, впровадженням нових технологій і засобів управління підприємствами. Визначались провідні індикатори рівня життя, рейтингу регіонів, заходи з покращання державної регіональної політики (Донецький інститут ринку і соціальної політики, Вінницький фінансово-економічний університет, Дніпропетровський університет економіки і права, Донецький інститут підприємництва, Західнодонбаський приватний інститут економіки і управління, харківські інститути управління та екології й соціального захисту, Хмельницький економічний університет тощо) [839, арк. 7]. Така спрямованість наукової діяльності надавала реальну допомогу регіонам і призводила до зростання авторитету приватних ВНЗ

До другого напрямку належали дослідження розвитку системи освіти, підвищення якості підготовки спеціалістів для ринкової економіки (Гуманітарно-технічний інститут (Харків), Донецький інститут економіки і права, Краматорський економіко-гуманітарний інститут, Європейський університет (Київ), Міжнародний Слов'янський університет (Харків), Харківський інститут економіки ринкових відносин тощо). Серед інших тем – розробка фінансово-кредитних механізмів економічного зростання, організація обліку й аудиту в умовах реструктуризації економіки корпоративних підприємств (Донецький університет економіки і права, Дніпропетровський університет економіки і права, Вінницький фінансово-економічний університет, Харківський інститут бізнесу і менеджменту), створення уніфікованої програмної продукції для експертних систем економіко-виробничих процесів, розробки технологій і алгоритмів обробки даних, математичне й програмне забезпечення комп'ютерних систем підтримки прийнятих рішень (Класичний приватний університет (Запоріжжя), Європейський університет, Кременчуцький університет економіки, інформаційних технологій і управління) тощо [839, арк. 7,18-26].

Серед приватних ВНЗ, які результативно проводили наукові дослідження, що мали державну реєстрацію, Дніпропетровський університет економіки і права, Європейський університет, Класичний приватний університет (Запоріжжя), Медичний інститут Української асоціації народної медицини, Університет економіки і права «КРОК», Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» [839, арк. 4-5]. Міжнародний університет «Рівненський економіко-гуманітарний інститут» ім. С. Дем'янчука одержав 5 патентів, Донецький інститут психології і підприємництва – 2 патенти [839, арк. 7]. Провідні приватні ВНЗ відчували необхідність у залученні до державних і галузевих наукових програм, координаційних планів МОН. Вони пропонували урядовцям власні наукові розробки безкоштовно, проте вони не виявляли зацікавленості у цих напрацюваннях, як зазначала проректор з науково-дослідної роботи Народної української академії Н.В. Шаронова [1707, с. 76].

Значна кількість недержавних ВНЗ здійснювала активну видавничу діяльність, маючи власні видавничі центри, вони забезпечували студентів літературою і в цьому випереджали більшість державних ВНЗ. Візьмемо дані за двома критеріями: кількість виданих монографій і статей. У 2000 р. їх було видано у Харківському гуманітарному університеті «НУА» відповідно 6 і 78, у Міжнародному інституті лінгвістики і права – 4 і 250, Тернопільському експериментальному інституті педагогічної освіти – 4 і 30, Інституті економіки і підприємництва (Тернопіль) – 5 і 13 тощо [838, арк. 8]. У 2004 р. у Донецькому інституті підприємництва видано 10 монографій і 103 статей, у Київському міжнародному університеті – 25 і 184, у ХГУ «НУА» – 9 і 150, у Міжнародному університеті «Рівненський економіко-гуманітарний інститут» – 2 і 139 [839, арк. 11]. Отже, серед приватних ВНЗ на початку століття виявились лідери у наукових дослідженнях. Одним із шляхів підвищення ефективності наукових досліджень представники приватних ВНЗ називали створення міжвузівських творчих колективів і фондів для їх фінансування [839, арк. 14-15], [840, арк. 13], [1707, с. 84].

Можна стверджувати, що частина приватних ВНЗ усвідомлювала роль науки як необхідної складової своєї діяльності, проте у більшості з них такого розуміння не було. У рішенні МОН від 24.03.2005 р. у зв'язку з цим називались Київський інститут бізнесу і технологій, Українська академія дизайну (Львів), Донецький економіко-гуманітарний інститут, Волинський інститут економіки і менеджменту, Тернопільський комерційний інститут [562, арк. 168].

Загалом, недержавні ВНЗ зайняли невеликий сегмент ринку освітніх послуг і здебільшого конкурували між собою. Лише одиниці були конкурентоздатними на національному рівні. Проте, їх приклад сприяв модернізації державні ВНЗ. Так, з 1994 р. недержавні заклади почали активну профорієнтаційну роботу, створювали підготовчі курси у школах, особливо у віддалених районах. Тут вони випереджали державні ВНЗ. Так, Інститут муніципального менеджменту та бізнесу створив структурний підрозділ навчально-підготовчого факультету у 1996 р. у Дніпропетровську [307, арк. 32], у 1997 р. – у Рівному [372, арк. 47-49], у 1998 р. – у Житомирі [379, арк. 82], у 1999 р. – у Чернігові [387, арк. 9], у 2000 р. – у Львові (за пропозицією Львівського інституту технології, бізнесу і права) [394, арк. 73]. Ці центри мали певну популярність. У Чернігові було прийнято на денну форму навчання 55 студентів, на заочну – 51 [389, арк. 15]. Центр у Житомирі прийняв 40 студентів денної форми навчання і 30 заочної. Там працювали 1 доктор і 16 кандидатів наук, студенти відвідували наукові гуртки, виступали на міжвузівських конференціях у Житомирі і Києві. Положення про центр, кадровий склад затверджувались Вченою радою Інституту. Основною проблемою, як зазначав директор житомирського центру А.Г. Рогаль, був брак навчально-методичних матеріалів [394, арк. 71-74].

Відмітимо, що загалом приватні ВНЗ у 1990-х рр. заощаджували на наукових дослідженнях, підготовці науково-педагогічних кадрів, що дозволяло їм зосереджуватись на організації навчання студентів і фінансовій політиці. З другої половини 1990-х рр. Асоціація закладів освіти недержавної форми власності почала розвивати систему підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. Були відкриті курси при міжнародних центрах, в літніх школах, стажування і т. ін. У 1998

р. створений постійно діючий семінар «Проблеми організації навчально-виховного процесу у ВНЗ», де за 10 років пройшли перепідготовку понад 600 ректорів, проректорів, завідувачів навчальними частинами, деканів. Щорічно у базовому ВНЗ північно-східного регіону Харківському гуманітарному інституті «Народна українська академія» проводились міжнародні семінари ректорів приватних ВНЗ [841, арк. 16, 20]. У 1998 р. створений Центр студентських ініціатив, що об'єднав Ради самоврядування, щороку проходив Всеукраїнський теоретично-практичний семінар «Можливості і проблеми розвитку інновацій студентського самоуправління», Всеукраїнський фестиваль театральних колективів, поетів-аматорів і т. ін. [841, арк. 20-22], що отримали популярність в країні. Справжня наукова діяльність, підвищення кваліфікації викладачів проводились у небагатьох приватних ВНЗ, часом епізодично, для акредитації.

Недержавні ВНЗ були досить диференційовані. Т.В. Фініков і О.І. Шаров вивели 4 стратегії їх діяльності: 1) «обмеженого розвитку», яка спиралась на незначні ресурси, помірні амбіції, що дозволяло готувати вузьке коло спеціалістів орієнтованих на локальний або специфічний сектор ринку (II-III рівні акредитації), 2) «селективного розвитку», що спиралась на розвиток кількох маркетингово привабливих і прибуткових спеціальностей (III-IV рівні акредитації), 3) «агресивно-відповідальна», яка полягала у динамічному розширенні спеціальностей з їх доведенням до вищого рівня акредитації. Критеріями вибору виступали власні пріоритети, ринкова кон'юнктура та доступні ресурси, 4) «тривалого ухилення», що означало уникнення ліцензування з метою збереження свободи дій в реалізації нестандартних програм ціною відмови від державних дипломів і сплати податку на додану вартість. Чимало ВНЗ користувались змішаними стратегіями [1687, с. 24]. Автори не надали градацію масштабів розповсюдження різних типів ВНЗ.

Це було представлено у дослідженні В.І. Астахової, яка розподілила приватні ВНЗ на 3 групи. Перша (не більше 20%) – новаторські, що добре себе зарекомендували на ринку, мали стабільне поповнення абітурієнтами і результативну наукову роботу. Друга група (близько 40%) – ВНЗ, які отримали ліцензію й акредитацію, але не досягли стабільного становища, іноді вдавались до сторонньої комерційної діяльності. Третя група створювала ВНЗ, щоб «робити гроші». Для них характерні настирлива реклама, обіцянки навчити всьому й у стислі строки [1179, с. 60]. Вражає чисельність закладів третьої групи (40%), які створювали негативний імідж недержавним ВНЗ.

У процесі розвитку приватні ВНЗ стали невід'ємною складовою системи вищої школи країни, сприяли її модернізації, підвищували конкурентоспроможність, у тому числі на зовнішньому ринку. Кращі були акредитовані за IV рівнем. Зокрема, це – Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Національна академія управління, Європейський університет, Дніпропетровський університет економіки та права, Київський міжнародний університет, Академія адвокатури України, Донецький університет економіки та права. Керівництво Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності виказало особливу вдячність засновникам і керівникам ВНЗ, які пройшли разом нелегкий шлях становлення та розвитку. Це ректори Л.І. Антошкіна (Бердянський університет менеджменту і бізнесу), В.І. Астахова (Харківський гуманітарний

університет «Народна українська академія»), П.Г. Білоконний (Вінницький фінансово-економічний університет), М.І. Бондаренко (Харківський інститут бізнесу і менеджменту), А.В. Войчак (Міжнародний Християнський університет, Київ), Я.В. Грита (Західноукраїнський економіко-правовий університет, Івано-Франківськ), Н.В. Житник (Західнодонбаський приватний інститут економіки і управління, Павлоград), М.Д. Залесов (Кременчуцький університет економіки, інформаційних технологій і управління), О.М. Капітанець (Університет економіки і підприємництва, Хмельницький), Лі Цзеган (Краматорський економіко-гуманітарний інститут), І.Ф. Максимович (Буцацький інститут менеджменту і аудиту), М.І. Маниліч (Буковинський університет, Чернівці), В.Ф. Мартинюк (Тернопільський комерційний інститут), В.О. Медведєв (Одеський інститут підприємництва та права), П.А. Погосов (Донецький економіко-гуманітарний інститут), В.А. Радомський (Хмельницький інститут конструювання моделювання швейних виробів), В.Д. Рожок (Київський економічний інститут менеджменту «ЕКОМЕН»), О.О. Романовський (Українсько-американський гуманітарний інститут «Вісконсінський міжнародний університет США в Україні»), В.І. Савич (Інститут менеджменту та економіки «Галицька академія», Івано-Франківськ), Л.І. Самарай (Довжанський вищий економічний коледж «Бакалавр» імені В. Якуба), П.М. Слободян (Інститут туризму Федерації професійних спілок України), П.С. Смоленюк (Хмельницький економічний університет), І.І. Тимошенко (Європейський університет, м. Київ), В.М. Тіщенко (Харківський інститут економіки, ринкових відносин та менеджменту), В.А. Товстяк (Маківський економіко-гуманітарний інститут), В.А. Туманов (Київський медичний інститут Українська асоціація народної медицини), С.В. Устименко (Донецький інститут підприємництва), Б.І. Холод (Дніпропетровський університет економіки та права) [579, с. 4-6].

Керівництво Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності виказувало особливу вдячність засновникам і керівникам провідних недержавних ВНЗ, які пройшли нелегкий і часом драматичний шлях свого становлення. Це ректори В.І. Астахова (Харківський гуманітарний університет «НУА»), А.В. Войчак (Міжнародний Християнський університет), Я.В. Грита (Західноукраїнський економіко-правовий університет), В.О. Медведєв (Одеський інститут підприємництва та права), В.Д. Рожок (Київський економічний інститут менеджменту «ЕКОМЕН»), О.О. Романовський (Українсько-американський гуманітарний інститут «Вісконсінський міжнародний університет США в Україні»), П.М. Слободян (Інститут туризму Федерації професійних спілок України), В.А. Туманов (Київський медичний інститут Українська асоціація народної медицини), С.В. Устименко (Донецький інститут підприємництва) та ін. [841, арк. 4-6].

На початку століття означились проблеми приватних ВНЗ, які повністю не розв'язані і сьогодні. Головні з них:

- визначення у правових актах зазначених закладів як звичайних підприємницьких структур, потрібні зміни до Законів «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про оподаткування прибутку підприємств» (28.12.1994 р.) щодо чіткого

визначення організаційно-правової форми, статусу, віднесення названих закладів до неприбуткових, як у розвинутих країнах;

- на приватні заклади не поширювались пільги встановлені Законом «Про плату за землю» (3.07.1992 р.) як для державних ВНЗ;

- на пільгові категорії студентів приватних ВНЗ не поширювались права (на персональні стипендії Президента України або Кабміну, право на державні нагороди або знаки відмінності тощо), що надані студентам у державних (виняток – університет «Україна»), оскільки за Бюджетним кодексом кошти МОН виділялись виключно для державних установ;

- приватні ВНЗ позбавлені держзамовлення на підготовку фахівців і проведення наукових досліджень;

- відчувалось упереджене ставлення під час проходження ліцензування та акредитації [1481, с. 9], [1672, с. 6], [896], [1667, с. 13-14], [841, арк. 27-28].

Отже, створення недержавної вищої школи було закономірним процесом, викликаним ринковими відносинами, незадоволенням попитом населення, пошуком альтернативних шляхів розвитку ВНЗ. Її історія пройшла кілька етапів. У 1989 - середині 1992 рр. приватні ВНЗ виникали у формі МП, ЛТД, без ліцензій, з довільним переліком спеціальностей, різноманітними навчальними планами, матеріально-технічним і кадровим забезпеченням. Державний контроль за цим процесом і створення відповідної законодавчої бази відставали від реальних процесів. У наступні два роки відбувалось бурхливе зростання згаданих ВНЗ, почало вводиться державне регулювання, контрольні-обмежувальні чинники.

У 1995-96 рр. настав переломний момент у житті приватних ВНЗ, пов'язаний з державною акредитацією, певним скороченням їх чисельності через об'єднання, закриття, проте деякі заклади продовжували діяти без ліцензій, тому урядовці не завжди знали точну кількість ВНЗ. Цей період пов'язаний з завершенням кількісного зростання приватних закладів освіти. З 1997 р. спостерігалась стабілізація розвитку вказаних закладів, отримання ними в цілому державного визнання. Інтенсивно відкривались відокремлені структурні підрозділи, стала більш жорсткою конкуренція за студентів. Це відобразилось, зокрема, у розмірі плати за навчання і пільг для студентів, рекламній і профорієнтаційній роботі серед випускників шкіл, пом'якшенні умов прийому до ВНЗ і т. ін.

З початком 2000-х рр. сформувався досить вагомий сектор приватної вищої школи, який утвердився на ринку освітніх послуг, кількісні показники якого стали загалом стабільними. У провідних ВНЗ поширювались наукові дослідження, відкривались аспірантури, захищались дисертації, проводилась видавнича діяльність, наукові конференції, виховні заходи зі студентами тощо.

Відношення з державною вищою школою в цілому пройшли еволюцію від конфронтації до співробітництва. Залишалась певна дискримінація приватних ВНЗ з ряду позицій, зокрема, через недосконалість законодавчо-нормативної бази та упереджене ставлення під час ліцензування й акредитації. Низка проблем долалась за допомогою діяльності Асоціації навчальних закладів приватної форми власності і Конфедерації недержавних вищих навчальних закладів. Приватні ВНЗ стали невід'ємною складовою системи освіти й у процесі свого розвитку стимулювали її модернізацію загалом.

Отже, відтворення недержавних ВНЗ можна вважати показником модернізації вищої освіти. Вони отримали можливість, починаючи з 1989-90 рр., задовольняти попит населення і ринку праці на нові спеціальності, впроваджувати альтернативні шляхи реорганізації вищої школи, поширювати ринкові відносини на заклади освіти, а також перетворювати їх у бізнес-структури. Державний контроль, відповідна правова база відставали від реальних потреб. Діяльність означених ВНЗ, особливо у 1990-х рр., викликала гостру критику керівників державного сектору, суперечливу оцінку громадськості, прагнення урядових структур і провідних приватних закладів поставити заслон псевдоосвіті, яка мала місце у низці новостворених навчальних закладах.

Між тим, недержавні ВНЗ страждали від подвійних стандартів під час ліцензування й акредитації, відсутності підтримки держави (держзамовлення, наукові проекти, гранти), від недостатньої правової бази тощо. Більшість з них не мала власної матеріальної бази, соціальних гарантій для студентів і викладачів, педагогічних традицій і т. ін. До переваг приватних ВНЗ варто віднести швидке реагування на попит ринку праці, впровадження нових дисциплін, форм і методів навчання, гнучку фінансову політику, залучення кваліфікованих викладачів, індивідуальний підхід до студентів, розширення доступу молоді до вищої освіти, особливо, в регіонах і т. ін. Стабілізація розвитку приватних ВНЗ після тривалого суперечного періоду відбулась на межі століть і стала виявом подолання монополії держави у сфері освіти. Приватні ВНЗ стали невід'ємною складовою української системи вищої школи, що загалом стимулювало її модернізацію, надавало досвід освітнього менеджменту, адже на відміну від державних закладів, недержавні знаходили можливість для розвитку й під час кризи.

ВИСНОВКИ

Реформування вищої школи в Україні відбувалось у складних політичних, соціально-економічних, культурних умовах 1985-2005 рр., на перехідному етапі національного розвитку, що мало неоднозначний вплив на розвиток освітньої системи. Проте, незважаючи на наявні проблеми й необхідність подальшої модернізації вищої освіти, можна сказати, що кризовий період своєї історії вона подолала.

Перший етап реформування вищої освіти, розглянутий у монографії, пов'язаний з процесами «перебудови» напередодні проголошення незалежності України. Він знайшов своє відображення у низці нормативних актів, починаючи з «Основних напрямків перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» (13.03.1987 р.), і закінчуючи Законом «Про освіту в Українській РСР» (4.06.1991 р.). Останній враховував міжнародні досягнення в цій сфері, зокрема, положення Великої хартії університетів, документів ООН, Ради Європи, а також узагальнив здобутки перебудови національної вищої школи, визначав стратегію її подальшої модернізації. У положеннях вказаного Закону зроблена спроба оптимального розв'язання нагальних освітніх проблем, а саме: управління, підпорядкування,

автономії, нової структури, мережі, типів ВНЗ, формування національної системи кваліфікації, взаємовідносин учасників навчально-виховного процесу, розвитку закладів недержавної форми власності тощо. Закон визнав освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства, однак здебільше це залишалось на рівні декларації. Закон «Про освіту» мав рамочний характер, чимало важливих положень вимагали подальшої нормативної розробки, що відбувалося протягом 1990-х рр.

Зрушення у вищій школі періоду перебудови в СРСР особливо стали помітними з 1989 р. і пов'язані насамперед з початком деідеологізації, гласності, демократизації, інтересом до національної культури, просуванням загальнолюдських цінностей, процесів європейської інтеграції, послабленням командно-адміністративного управління, що загалом сприяло розв'язанню творчості науково-педагогічних кадрів, освітньої громадськості та студентів, а також зародженню недержавних ВНЗ. Останнє закріплювало незворотність ринкових процесів в освітній системі. Проте, процеси перебудови, як на рівні державних і місцевих органів управління освітою, так і на рівні ВНЗ, загалом розвивались досить повільно, суперечливо, час від часу зустрічаючи спротив адміністрації та викладацького складу. Реформування вищої школи під час «перебудови» проводилось «згори», без залучення маси освітян, використання інтелектуального капіталу вчених, відрізнялось непослідовністю і локальністю процесів змін, відсутністю громадського контролю (партійно-державний контроль за діяльністю адміністрацій ВНЗ не змінився громадським контролем).

Разом з тим, на межі 1980-90-х рр. відбувалась трансформація вищої школи, набуття нею нових якостей через конфлікт між традиційною радянською системою, частково модернізованою під час перебудови, та елементами західного ринкового типу. Прояви конфлікту спостерігались у сфері законодавства, державного управління вищою школою, диверсифікації її структури, всередині ВНЗ, зокрема, у освітньо-виховному процесі, у колективах, на ментальному та світоглядному рівнях. Реформаційні процеси у вищій школі мали глибокий потенціал, могли сприяти дійсно демократичному розвитку, ґрунтовній модернізації ВНЗ, підвищенню якості навчання, проте він не був використаний належним чином. Суспільно-політичні процеси не призвели до перегляду усталених умов діяльності ВНЗ через поширення системної кризи, недалекоглядну державну політику, досить консервативне освітнє середовище, соціальну інерцію, відсутність зацікавленості суб'єктів навчального процесу та потрібних ресурсів. Починаючи з 1992 р., особливо стали помітними негативні наслідки перебудови вищої освіти: законодавча неврегульованість, брак фінансування, нових механізмів розвитку, викривлення у реструктуризації мережі ВНЗ, безконтрольність у створенні приватних закладів освіти тощо.

Наступний етап (1992-95 рр.) розпочався з реорганізації державних органів управління освітою, створення Міністерства освіти. Реформування вищої освіти отримало певний імпульс на тлі загальнонаціонального піднесення, що дозволило їй більш активно рухатись у напрямку інтеграції до європейського освітнього простору. Державними органами управління разом з освітньою громадськістю були визначені основні пріоритети діяльності, перш за все, відродження національно-

культурних засад. Був кардинально переглянутий зміст вищої освіти, насамперед соціально-гуманітарної, зроблені важливі кроки щодо відмови від заполітизованості, заідеологізованості навчально-виховного процесу, впровадження студентського самоврядування тощо. На перший план висувалися питання демократизації, гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу. У провідних ВНЗ була розпочата робота щодо адаптації вищої школи до діяльності в умовах ринкової економіки, переходу до ступеневої системи навчання, оптимізації напрямів підготовки фахівців і т. ін. Головним типом ВНЗ ставав університет, проте це переважно не супроводжувалось необхідними змінами у кадровому, матеріально-технічному, науковому, інформаційному забезпеченні навчального процесу, не змінювало стиль роботи.

До здобутків цього періоду можна віднести Державну програму «Освіта (Україна ХХ століття)», структурні перетворення, впорядкування системи управління, мережі ВНЗ, умов прийому студентів, відкриття нових напрямків підготовки, університетів. Поступово утверджувався недержавний сектор освіти, система ліцензування, збільшувались університетська автономія, академічні свободи, урізноманітнювались канали фінансування ВНЗ тощо.

Разом з тим, тотальний контроль над системою вищої освіти за часів СРСР змінився періодом мало контрольованих процесів, що проявилось в інтенсивному формуванні розгалуженої мережі ВНЗ, відокремлених структурних підрозділів і т. ін. Багато приватних закладів не мали потрібного правового, кадрового, матеріального забезпечення. Структура системи вищої освіти ставала недостатньо визначеною і керованою з боку державних органів.

На тлі розгортання соціально-економічної кризи протягом 2-3 років після здобуття незалежності, освітня реформа загальмувалась, стали спостерігатись зворотні процеси. Певні досягнення попередніх років, зокрема, в організації навчального процесу (модульно-рейтингова система, тестові випробування випускників шкіл і т. ін.) не отримали широкої підтримки та були відкладені на кілька років. Хоча загальна направленість реформ була визначена Законом «Про освіту», чітких уявлень про засоби розв'язання завдань не було, тому новації носили непослідовний і суперечливий характер. Тривала відірваність вищої школи від світових аналогів призвела до некритичного запозичення західних зразків. Кризовий стан вищої освіти був не лише відображенням загальнонаціональної кризи, результатом непослідовної державної політики, відсутності відповідного менеджменту та фінансування, але й проявом суперечностей між цілями освіти та засобами їх досягнення, інтересами різних учасників освітніх перетворень, а також інтересами громадян і держави. Реформування освіти не мало обмежуватись рамками свого відомства й освітянського співтовариства, як це відбувалось, а стати справою всього суспільства.

Під час розгортання соціально-економічної кризи, падіння бюджетного фінансування, пошук джерел позабюджетного фінансування ВНЗ просувався досить повільно. Державна вища школа втрачала зв'язки з виробництвом, наукою, кваліфіковані науково-педагогічні кадри, можливості матеріального, навчально-методичного, інформаційного забезпечення, отримуючи все слабший за шкільною підготовкою контингент студентів. Це призводило до руйнації наукових шкіл,

матеріально-технічної бази, погіршення якості освіти тощо. Державні органи управління фактично намагались зберегти централізовану, уніфіковану систему освіти. Осмислення безперспективності такого шляху, кризового стану галузі змусило її керівників лише наприкінці 1993 р. вдатися до реформ. Позитивним було те, що до останніх залучався досить широкий загальний освітян, від яких була внесена низка пропозицій, що мала активізувати державну освітню політику.

Однак, освітня реформа просувалась непослідовно та повільно. Існуюча мережа ВНЗ неповно задовольняла потреби населення, ринку праці за обсягом, структурою спеціальностей, територіальною та фінансовою доступністю. Проте, вдосконалення мережі переважно вилилось у зростання кількості ВНЗ і масове отримання вищого рівня акредитації, що дискредитувало вищу школу, заважало раціонально використовувати обмежені державні кошти. Досить суперечливо керівництво державних ВНЗ і громадськість сприйняли хаотичне, без належного контролю створення приватних навчальних закладів, введення навчання за контрактом, послаблення впливу держави на систему освіти, ліцензування й акредитацію. Повільно відбувався перехід на українську мову викладання у південно-східних регіонах. Спостерігався надмірний потік постанов і програм урядових органів, які не мали організаційного, економічного забезпечення, механізму та політичної волі щодо їх впровадження, що створювало напруження в діяльності ВНЗ. Тому нормативні документи зазвичай набували форму декларацій про наміри. Все це впливало на темпи й якість перетворень. Престиж науково-педагогічної роботи разом з оплатою праці продовжували падати. Наслідком ставало зниження рівня навчання. У першій половині 1990-х рр. система вищої освіти не набула своєї цілісності та достатньої керованості.

Лише у середині 1990-х рр. через масові протести освітян, які викликали низку Указів Президента, постанов уряду, Парламентські слухання «Про стан освіти в Україні» (1995 р.), ситуація почала змінюватись. Важливим актом став Указ Президента «Про Основні напрямки реформування вищої освіти в Україні» від 12.09.1995 р., де критично оцінювався стан вищої школи та намічались невідкладні заходи щодо його поліпшення. Це загалом сприяло початку реальних зрушень на краще, переходу від певної декларативності та популізму щодо реформування вищої освіти першої половини 1990-х рр. до наступного його етапу з більш конкретними та практичними підходами до розв'язання нагальних проблем, які згодом змогли дати певні позитивні результати.

III етап – 1996-99 рр. – перехідний, як у житті всього суспільства, так і вищої школи. На початку періоду критична ситуація у галузі ще не була подолана, вища школа боролася за виживання в умовах фінансової скрути, не маючи реальної (забезпеченої економічно) стратегії розвитку. Освітянам за допомогою профспілки працівників освіти і науки вдалось організувати низку масових акцій протесту проти економічної політики уряду. Нове керівництво профільного міністерства намагалось оптимізувати процес реформування вищої освіти. Основна увага була приділена нормативно-правовому забезпеченню функціонування вищої школи. До кінця цього періоду вища освіта ставала масовою, переважно україномовною. Вмістивши безліч суперечностей і вад, вища школа наприкінці 1990-х рр.

продовжувала рухатись у напрямку загальноєвропейських процесів, набула контурів цілісності, стала більш керованою.

Загалом, протягом 1990-х рр. не було розв'язано головне завдання вищої освіти – підготовка якісних фахівців до потреб суспільства і ринку праці. Разом з тим, виникли нові проблеми, пов'язані з реформами: економічні, організаційно-управлінські, соціальні, морально-психологічні, а також науково-теоретичні. Значне зменшення бюджетного фінансування вищої школи призвело до суперечливих соціальних наслідків. З одного боку, ВНЗ поступово позбавлялись від утриманських настроїв, впроваджували позабюджетні фінансові механізми, з іншого – поширювались тіньові процеси і моральний регрес у певних освітньо-наукових сегментах. Кількісні показники вищої школи зростали, проте за низкою якісних параметрів вона поступалась дореформеному стану.

Наслідками реформ вищої школи, що означились наприкінці століття, стало також зростання протиріччя між змістовною та організаційно-економічною сторонами перетворень, коли остання заважала повноцінній реалізації тих принципів, які були проголошені в нормативно-правових актах і відповідали потребам суспільства. Структура управління системою вищою освітою переважно залишалась малоєфективною, половинчастою, переобтяженою розв'язанням поточних завдань. Ускладнювало роботу галузі відставання нормативно-правового забезпечення від освітнянських потреб, протиріччя й недосконалість законів і урядових рішень, брак реальних механізмів їх реалізації. Деякі важливі нормативні документи за короткий час змінювались по кілька разів. Отже, вища школа працювала в умовах нестабільного нормативного забезпечення. Керівники ВНЗ вимагали чіткого та зрозумілого визначення шляхів реалізації державної освітньої політики, а ректори недержавних навчальних закладів – права на рівноправне партнерство.

На початку IV етапу розвитку вищої освіти (2000-05 рр.) продовжувалась інерція попереднього періоду. Нормативно-правові акти щодо вищої школи переважно приймалися без визначених механізмів впровадження, достатньої апробації, фінансування, контролю за результатами, тому їх ефективність була недостатньою. Між тим, міжнародний досвід і діяльність провідних вітчизняних приватних закладів доводили ефективність і прибутковість вищої освіти. З року в рік законами про Держбюджет призупинялись дії статей і норм освітнянських законів в частині середніх посадових окладів науково-педагогічних кадрів на рівні подвійної від середньої оплати у промисловості, а також у частинах педнавантаження, наповнюваності груп, доплат за науково-педагогічну діяльність і т. ін. Це порушувало дію ст. 22 Конституції, за якою при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускалось звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Як і у попередній період, ВНЗ переживали складності щодо розвитку наукової сфери. Уряд відводив їм другорядну роль у проведенні передових наукових досліджень, що, зокрема, відображалось у фінансуванні університетської науки, обсяг якої встановлювався майже на порядок нижчий у порівнянні з академічним сектором. Разом з тим, проведення сучасних наукових досліджень виступало умовою елітної університетської підготовки.

Між тим, у перші роки нашого століття з'явилися початкові ознаки економічної стабілізації. Розпочалась виплата боргів по зарплаті, яка з 2001 р. протягом кількох років почала зростати. При цьому, Україна зберігала один з найнижчих рівнів оплати праці освітян в Європі. За кількістю студентів і випускників шкіл, які вступали до ВНЗ, наші показники перевищували середньосвітові. Збільшувався обсяг держзамовлення, вживались заходи щодо соціального захисту певних категорій громадян при вступі на навчання за кошти держбюджету (сироти, інваліди, постраждалі від катастрофи на ЧАЕС, цільова підготовка сільської молоді тощо). Розпочався експеримент з зовнішнього незалежного оцінювання випускників школи. Уряд вважав все це своїм досягненням.

Серед найважливіших подій цього періоду – прийняття Закону «Про вищу освіту», який вмістив нормативно-правові напрацювання 1990-х рр. Вперше було системно визначено основні елементи і процеси сфери вищої освіти, встановлені правові, організаційні, фінансові та інші засади її функціонування, повноваження суб'єктів освітнього процесу, принципи автономії ВНЗ, врегульовувались відносини у сфері навчання, виховання, професійної підготовки, закріплювалась практика здобування вищої освіти за кошти фізичних і юридичних осіб. Законом вводилось кілька нових демократичних положень. Насамперед, обов'язковість створення вищого колегіального органу громадського самоврядування ВНЗ, який приймає Статут закладу, обирає ректора, щорічно заслуховує його звіт. Суттєво розширювались повноваження органів студентського самоврядування. Разом з тим, лише центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки, мав здійснювати ліцензування та акредитацію ВНЗ, видавати ліцензії та сертифікати.

Закон «Про вищу освіту», попри свої недоліки, став нормативною базою подальшої модернізації вищої школи, й певною мірою стабілізував ситуацію в галузі. Чимало його положень відразу викликали громадську критику та потребували подальшого опрацювання, уточнення, нормативного забезпечення, їх можна було реалізувати лише через додаткові урядові рішення, які ухвалювались із запізненням, не мали потрібних ресурсів і достатньої політичної волі для свого впровадження. Досить скоро за участю громадськості розпочалась робота над кількома новими редакціями Закону.

Неоднозначно академічною спільнотою був сприйнятий II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти та прийняття Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, а також організація вперше за 25 років парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні». Поряд з недоліками прийнятих документів, позитивним залишалось залучення представників академічної громадськості до формування державної освітньої політики, аналіз стану вищої школи та визначення горизонтів її подальшого розвитку, зокрема євроінтеграції. Між тим, на нашу думку, недостатнє виконання великої кількості програм, доктрин, законів щодо вищої освіти обумовлювалось браком ретельно відпрацьованих механізмів їх реалізації, відірваністю нормотворчої діяльності від реальних проблем ВНЗ і відсутністю зацікавленості в їх впровадженні широких кіл викладачів і студентів.

Починаючи з 2000 р. була започаткована низка нововведень, передусім, щодо вдосконалення доступу молоді до вищої школи. Абітурієнтам надавалось право брати участь у вступних випробуваннях у декількох ВНЗ. Термін прийому документів, проведення іспитів і зарахування студентів розводились у часі, що демократизувало систему вступу. Поступово збільшувались держзамовлення, ліцензійні обсяги, не обмежувався прийом за контрактом до державних ВНЗ, поширювались відокремлені структурні підрозділи, що в цілому призвело до зростання кількості студентів, викладачів, аспірантів, докторантів до кінця періоду, що розглядався.

Відносно активізувалась діяльність громадських організацій стосовно захисту прав ВНЗ, педагогів і студентів, передусім – органів вузівського та студентського самоврядування, профспілки, Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності, Конфедерації недержавних вищих навчальних закладів України тощо. Вперше 14.03.2000 р. були проведені слухання у парламентському Комітеті з питань науки і освіти (голова І.Р. Юхновський) «Про діяльність в Україні вищих навчальних закладів, заснованих на інших формах власності» і прийняте розгорнуто рішення з цього питання. Проте рівень самоорганізації освітян приватного сектору залишався недостатнім. Більшість недержавних ВНЗ не входили до Асоціації та Конфедерації, вважаючи більш надійним шляхом свого захисту посилення зв'язків з представниками місцевих або центральних органів влади та комерційних структур.

Пострадянські профоб'єднання значною мірою залишались додатком до адміністрацій. Проте, профспілка працівників освіти і науки час від часу шляхом організації загальнонаціональних акцій протесту намагалась відстоювати інтереси освітян і у ряді випадків доволі успішно. Щоправда участь працівників ВНЗ, на відміну від вчителів, у таких акціях була досить обмеженою. Профспілкові лідери переважно не використовували всіх наявних механізмів для відстоювання прав і інтересів освітян (у судах, органах державної влади, місцевого самоврядування, перед адміністрацією ВНЗ, через співпрацю з виборними органами влади, громадськими організаціями тощо).

На наш погляд, залишається актуальним створення громадських органів захисту прав науково-педагогічних кадрів (представництво інтересів яких відстає від студентських), а також єдиного дієвого фронту науковців і освітян на теренах університетів. Таке об'єднання буде здатним не лише знайти оптимальні шляхи розвитку вищої школи, але й ефективно та професійно відстоювати базові інтереси всього суспільства.

Освітня політика не вирішувала головного питання – забезпечення державних гарантій якості освітніх послуг. Суттєво знижували ефективність модернізації вищої школи не лише брак загальнонаціонального підходу, політичної волі, аморфність цілей і відсутність реальних механізмів їх впровадження, а й непослідовні спроби наслідування досвіду інших країн. Університети справедливо дорікали державним органам управління на порушення автономії, фіскальної фінансової політики, недостатньої правової бази тощо, але їм самим бракувало нових підходів у сфері освітнього менеджменту, організації якісного навчально-виховного та наукового процесу. Сенсом існування багатьох ВНЗ різної форми власності ставало, у першу чергу, забезпечення прибутку, пільг, зайнятості

співробітників, а не виконання соціальних функцій освітніх установ, пошук оптимальних відповідей на нові запити держави, економіки, суспільства. Сфера освітньої діяльності почала діяти за принципами виробництва з його прагненням до швидкого прибутку, рентабельності тощо. Ця модель наближалась то типу західних підприємницьких інститутів за формою, але не за змістом. Оскільки останні, щоб бути конкурентоздатними, ставали більш гнучкими, приймали гібридні форми, шукаючи баланс між старими і новими освітніми програмами, централізованим і нецентралізованим контролем, новими і традиційними джерелами фінансування, стабільністю і змінами, намагаючись постійно просуватись уперед [див.: 1399], [1738], [1550, с. 261-270], [1551, с. 322-334]. Ситуація ускладнювалась наявністю заплутаних адміністративних правил, непрозорістю прийняття управлінських рішень, фінансової політики уряду, поширенням тіньових відносин і т. ін.

Подальше запровадження університетської автономії перекладало на ВНЗ відповідальність за розв'язання власних проблем, рівень освітньої діяльності, відкривало перед ними нові можливості і загалом сприяло демократичним процесам, розбудові громадянських органів управління. Однак, залишалась загроза зростання диктату ректорів, або корпоративних, вузькопрофесійних інтересів ВНЗ і впливових груп супроти суспільних. Разом з тим, проблеми вищої освіти і науки стали більш широко і професійно обговорюватись академічною спільнотою, громадськістю. Суспільство чіткіше стало усвідомлювати, що, як і чому слід змінювати у вищій освіті.

Незважаючи на те, що в урядових структурах і суспільстві було поширеним розуміння необхідності модернізації вищої освіти відповідно до європейської практики, нормативно-правова база перетворень формувалась повільно й суперечливо. Серед головних причин – брак системності, політичної волі, а також узгодженості між відповідними державними, недержавними установами та фаховими спільнотами, ринком праці, наукою, бізнесом і громадськістю. Принципи введення Болонської системи у навчальний процес ВНЗ визначались переважно чиновниками, економічною доцільністю і здебільшого не враховували позиції освітян; щоправда, серйозної альтернативи Болонському процесу не було. Перший досвід впровадження кредитно-модульної системи організації навчання показав можливість ритмічної організації освітнього процесу. Проте зменшення аудиторних занять, поширення елективних курсів без адекватного забезпечення ресурсами, контролю самостійної роботи загрожували втраті фундаментальності освіти. Загалом, Болонський процес не став уповільнюючим фактором зниження якості вищої освіти. Між тим, саме через фундаментальність і якість вищої освіти Україна могла б підвищити свій рейтинг в європейській системі. Проте підписання Болонської декларації стало важливою віхою входження країни до європейського простору, поставило низку нових вимог у розвитку вищої школи та стимулювало пошук оптимальних шляхів її подальшого поступу.

Особливо важливим цей час був для становлення приватних ВНЗ. Вони розвивались, змінювали форми роботи, регулярно виплачували вищі, порівняно з державними установами, оклади педагогам, видавали навчальну літературу, оплачували оренду, податки і т. ін. При всій неоднозначності процесів другої половини 1990-х рр. в країні вдалось сформувати досить вагому недержавну вищу

школу, яка затвердила своє право на існування та державне визнання, стала невід'ємною складовою загальнонаціональної освітньої системи.

До основних здобутків системи вищої освіти розглянутого у монографії періоду, на наш погляд, варто віднести:

- завершення в цілому формування нормативно-правової бази вищої освіти;
- створення ринку освітніх послуг, ВНЗ недержавної форми власності;
- впровадження механізму змішаного фінансування державної вищої школи, що покращило її економічний стан;
- процес модернізації мережі ВНЗ усіх типів, форм власності та рівнів акредитації з метою приведення їх у відповідність до потреб і економічних можливостей особистості, регіонів та держави у цілому;
- диверсифікацію структури, напрямків і обсягів підготовки фахівців з метою адаптації їх до потреб населення та ринку праці;
- удосконалення змісту та форм вищої освіти, створення умов для безперервного навчання молоді через систему ступеневої освіти;
- деідеологізацію, демократизація, автономізація вищої школи;
- запровадження контролю якості освітніх послуг;
- створення умов для кількісних показників зростання вищої освіти, її перетворення на масову;
- розвиток органів студентського самоврядування;
- запровадження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників середніх закладів освіти;
- приєднання до європейського освітнього простору.

Проте, всі позиції мали низку суперечностей і неузгодженостей. Так, університети поширювали самоврядування, проте їх не можна було визнати справді автономними та осередками демократії. Остаточно не була створена чітка система об'єктивних критеріїв діяльності ВНЗ для надання того чи іншого статусу, його підтвердження чи позбавлення. Діяльність значної кількості національних, як і дослідних університетів не відповідала потрібним вимогам (наявність наукових шкіл, якісного науково-педагогічного складу та матеріально-технічного потенціалу, міжнародного визнання, високого попиту випускників на ринку праці тощо). Отримання найвищого статусу нерідко обумовлювалось не реальними досягненнями ВНЗ, а було результатом політичних домовленостей, зусиль так званих груп інтересів, галузевих і регіональних лобі тощо. Це призводило до нівелювання високого статусу та додаткового навантаження на державний бюджет, погіршення фінансування інших ВНЗ. Крім того, масове надання гучних назв (університет, академія) не відповідало західній традиції. Достатньо назвати вищі заклади освіти, які займають найвищі позиції у світових рейтингах: Лондонський імперіал-коледж, Лондонська школа економіки та політології, Каліфорнійський технологічний інститут, Масачусетський технологічний інститут і т. ін.

Вагомою вадою вищої освіти залишався відрив від ринку праці, програм розвитку економіки. Міністерства і відомства, сфери економіки діяли розрізнено, не мали єдиної освітньої програми, стратегічного планування щодо збалансованого кадрового забезпечення. Це загострювало проблему отримання роботи за фахом масою випускників ВНЗ.

Освітня та трудова мотивація студентів, їх ставлення до навчання, професії пройшли певну еволюцію. Провідним мотивом ставало отримання високооплачуваної роботи незалежно від диплома. Для зміцнення позицій на ринку праці студенти прагнули починати працювати ще під час навчання, але більшість ВНЗ ці потреби не враховувало. Особистий успіх значна частина студентів розцінювала переважно як матеріальне благополуччя, а вищу освіту – як один з факторів його досягнення, основу для подальшого просування, поліпшення стартових позицій на ринку праці. Таким чином, спостерігалась серйозна невідповідність між ринком праці, вищою школою, трудовою мотивацією і професійними цінностями студентів. Це служить однією з ілюстрацій неефективно витрачених економічних і людських ресурсів, невисокої результативності функціонування основних соціальних інститутів.

Не було створено наукового обґрунтування, методики розрахунку оптимального рівня державних витрат на вищу освіту. Всі показники мали орієнтовний характер. Встановлення означеного рівня за традиційними посиленнями на відсоток від ВВП й досвід інших країн, з нашого погляду, було недостатнім. Залишились серйозні диспропорції між державним замовленням і реальними потребами у фахівцях регіонів і ринку праці. Держзамовлення все більше виконувало соціальну функцію – надання можливості отримати певним категоріям безкоштовну освіту, підтримки провідних державних ВНЗ. Нерозв'язаними проблемами залишались диспропорції між структурою спеціальностей ВНЗ і переліком професій, кваліфікації в економічному секторі, між фундаментальною, кваліфікаційною, практичною складовими навчальних програм і потребами виробництва; зберігалась надлишкова кількість напрямків, спеціальностей та спеціалізацій, невизначеність місця кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра на ринку праці. Вища освіта, перетворившись на масову, загалом втрачала свою самоцінність, чітку професійну спрямованість, ознаку високого рівня кваліфікації і перетворювалась на загальну передумову отримання посади (часто не пов'язаної з фахом), подальшого самовизначення особи. На це, зокрема, вказувало зростання кількості студентів, які вчилися переважно заради диплому.

З початку 1990-х рр. був порушений процес інтелектуального відтворення науково-педагогічних кадрів. Можливості підтримання високої кваліфікації для широкої частини викладачів стали обмеженими. Лише одиниці змогли скористатись програмами обміну з зарубіжними університетами, грантами, взяти участь у міжнародних конференціях через обмежені економічні, інформаційні ресурси, недостатнє володіння іноземною мовою, непрозорість конкурсних процедур. Через припинення діяльності інститутів і факультетів підвищення кваліфікації погіршилися наукова комунікація і рівень підготовки викладачів. Це стало особливо помітним під час освоєння широкою масою педагогів нових програм і предметів, з яких вони не мали базової підготовки. Приток до ВНЗ талановитих і здібних випускників різко зменшився через падіння привабливості викладацької та наукової праці. Зростання педагогічного навантаження без адекватної оплати праці призводило до більш формального ставлення певної частини викладачів до своїх

обов'язків, пошуку додаткових прибутків. Науково-педагогічна праця втратила високий статус у суспільстві.

Загалом, у розглянутий період відбувалось, половинчасте, непослідовне реформування вищої освіти, що дезорієнтувало вищу школу, адже перетворення доводились переважно до того рівня, який певним чином задовольняв владу, адміністрацію всіх рівнів і групи тиску. Вища школа переставала діяти відповідно до базових потреб суспільства та його громадян. Соціологи визначають такий стан будь-якого соціального інституту як дисфункцію. Незадоволена суспільна потреба викликала до життя стихійні прояви нормативно нерегульованих видів діяльності, які прагнули заповнити дисфункції освітнього інституту. Це відображалось як у протиправних (тіньових) діяннях, так і поширенні нових форм, які намагались виправляти дисфункції вищої школи (репетитори, покупка дипломів, курси, навчальні центри на потужних виробництвах і в установах, досвід практичної діяльності, паралельна освіта в кількох ВНЗ і т. ін.). Загалом всі процеси призводили до зниження освітньо-культурного рівня населення. Вища школа не змогла стати сферою діяльності стратегічного значення та пріоритетного розвитку суспільства і держави, хоча у Національному звіті України про впровадження положень Болонського процесу зазначалося протилежне [1497]. Не змогла вона стати й флагманом всієї системи освіти. Жоден з ВНЗ не наблизився до міжнародних рейтингів.

Комплексної, адекватної базовим потребам суспільства й європейським рекомендаціям системи внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості вищої освіти створено не було. Система ліцензування й акредитації, інспектування ВНЗ переважно мали непрозорий характер і не забезпечували системного впливу на якість навчально-виховного процесу. Не було національних стандартів внутрішнього забезпечення якості вищої освіти. ЗНО справедливо вважалось найбільш вдалим прикладом зовнішньої оцінки освітнього рівня випускників шкіл, у ВНЗ такого аналога не існувало.

Масові виступи 2004 р., впровадження нового політичного курсу, зокрема, програми Президента України «Десять кроків назустріч людям» розбудили енергію й великі очікування суспільства. Нова влада отримала значний авторитет і, відповідно, шанси консолідувати суспільство в ім'я реформ. Значні сподівання були у освітян і науковців, що, зокрема, знайшло свій вираз у безпрецедентній дискусії щодо реформування наукової сфери і приєднання академічних інститутів до університетів. В Указі Президента В. Ющенка від 4.07.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» були підняті ключові питання розвитку вищої освіти, визначені конкретні заходи і терміни їх виконання. У разі їх реалізації вища школа змогла б значно модернізуватись і стати провідним чинником трансформації суспільства, його інноваційного розвитку. Проте, цього не сталося. З реальних позитивних досягнень можна назвати впровадження (із запізненням) зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників середніх навчальних закладів.

Зазначимо, що загалом, після Помаранчевої революції широкі кола громадян і освітян плекали надії на швидкий демократичний розвиток країни та її соціальних інститутів, значно підвищився рівень довіри до центральної влади, але вже

протягом півріччя він почав падати. За загальнонаціональними дослідженнями Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, починаючи з вересня 2005 р., з кожним роком зростали показники недовіри громадян до влади, значно переважаючи показники довіри [1366, с. 10]. Відчутні зміни у настроях громадян цього періоду були зафіксовані й у дослідженнях інших провідних соціологів, що ілюструвало зміну певного трансформаційного періоду країни і суспільної свідомості [1534].

2005 р. також можна вважати проміжним етапом у модернізації вищої освіти, якій визначався закінченням чергової невдалої спроби її модернізації та лібералізації. Освітня політика дедалі більше ставала залежною від приватних бізнес-інтересів, від впливу великих транснаціональних сил. Подальший етап означився певним зворотнім процесом, апогеєм чого стала негативна оцінка міжнародною спільнотою результатів впровадження Болонського процесу в Україні у 2010 р., спроба гальмування впровадження ЗНО, надмірна політизація розробки чергового проекту Закону «Про вищу освіту», яку намагались використати окремі групи інтересів (урядові структури, ректори, чиновники тощо).

Сутність реформування вищої освіти в Україні у 1985-2005 рр. виступала як єдиний взаємообумовлений процес. Встановлений механізм основних напрямів перетворень мав як позитивний, так і негативний вплив на стан її системи, тому зміст розвитку процесів у вищій освіті точніше визначається не як реформування або модернізація, але як трансформація, що мала різнонаправлений характер.

Загалом, з нашої точки зору, досягнення вищої освіти у період, що розглядався у монографії, були скромнішими, ніж упущення. Проте, головна причина цього криється не в самому освітньому інституті. Вдалі освітні реформи в історії, які відбувались у перехідні періоди, виступали складовими системних перетворень всього суспільства з чітко визначеною метою, завданнями, ресурсами (наприклад, у наполеонівській Франції, петровській Росії, у КНР і Південній Кореї у середині 1990-х рр. і т ін.). З реформи освіти починались системні перетворення в державі і суспільстві, при цьому до освіти ставились як до основи їх модернізації. В Україні протягом всього розглянутого періоду на вищу освіту дивитись лише як на одну з ресурсовитратних галузей економіки. Не були чітко визначені напрями руху держави і системних реформ у суспільстві. Нормативно-правова діяльність державних органів управління вищою освітою мала обмежений і суперечливий характер через їх незабезпеченість ресурсами та невідповідність життєвим реаліям. Розглянуті процеси показують залежність між невизначеністю, непослідовністю внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу країни і наслідками модернізації вищої школи, що нерідко мало наслідком імітацію реформ. Тому реформування вищої освіти не могло досягнути своєї мети.

Трансформації у вищій школі, що були розглянуті у монографії, не були остаточно завершені й з різною інтенсивністю продовжуються й зараз. Сподіваємось, проведений аналіз розвитку вищої освіти в Україні у 1985-2005 рр. буде сприяти кращому розумінню сучасних процесів в її системі й адекватному вибору стратегії подальшого поступу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані законодавчі та нормативно-правові документи

1. *Болонський процес* : Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації : у 2 кн. / М. І. Панов та ін. (уклад.) ; М. І. Панов (ред.) ; Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2006. – 688 с.
2. *Вища освіта в Україні* : Нормативно-правове регулювання : Офіційне видання : нормативно-правові акти подані за станом на 1 грудня 2005 р. / За заг. ред. Л. М. Горбунової, М. Ф. Степка. – К. : Форум, 2006 (Кн. 1 : Р. 1-4. – 398 с. ; Кн. 2 : Р. 5–13. – С. 399–1020).
3. *Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у XXI столітті* : Рішення колегії МОН України від 28 лютого 2003 р. № 2/3-4 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 8. – С. 3-14.
4. *Державна національна програма «Освіта». Україна XXI століття.* – К. : «Райдуга», 1994. – 61 с.
5. *Державний класифікатор України* : Класифікатор професій ДК 003-95. – К. : Держстандарт України, 1995.
6. *Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС* : Затверджена Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367 ; *Голос України.* – 2004. – 4 червня (№ 101). – С. 24–25.
7. *Закон України № 1977-XII «Про наукову і науково-технічну діяльність»* // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 12. – Ст. 165.
8. *Закон України «Про освіту» № 100/96-ВР* від 23 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 21. – Ст. 84.
9. *Закон України «Про підприємництво» № 698-XII* від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168.
10. *Закон України «Про підприємництво в Україні» № 887-XII* від 27 березня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 24. – Ст. 272.
11. *Законодавство України про освіту* : За станом на 14 грудня 2006 р. : Офіційне видання. – К. : Парламент. вид-во, 2006. – 200 с.
12. *Закон України «Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні»* від 3 грудня 1999 р. № 1273-XIV // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 51. – Ст. 459.
13. *Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти в Україні та її інтеграції в європейський освітній простір* : Затверджена Міністерством освіти і науки України від 31 грудня 2004 р. – К., 2004. – 9 с.
14. *Концепція гуманітарної освіти України* : Затверджена наказом Міністерства освіти України від 10 квітня 1996 р. – К. : Генеза, 1997. – 13 с.
15. *Концепція наукової, науково-технічної та інноваційної політики в системі вищої освіти України* : Проект // *Освіта України.* – 2001. – № 23. – 7 червня. – С. 3.
16. *Концепція розвитку національної вищої (після середньої) освіти України* : Проект // *Радянська освіта.* – 1990. – 23 листопада.
17. *Матеріали Пленума ЦК КПСС, 14-15 юня 1983 г.* – М. : Политиздат, 1983. – 80 с.

18. *Материалы* Пленума Центрального Комитета КПСС, 10 апреля 1984 г. – М.: Политиздат, 1984. – 26 с.
19. *Нормативно-правові* акти про наукову та науково-технічну діяльність у вищих навчальних закладах України : У 2 кн. / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Прапор, 2001-2003. – Кн. 1. – 2001. – 775 с. ; Кн. 2. – 2003. – 765 с.
20. *Нормативно-правові* документи з питань вищої школи / За ред. Я. Я. Болюбаша. – К., 2004. – 304 с.
21. *Национальная доктрина образования в Российской Федерации* [Электронный ресурс] : Законодательные акты Российской Федерации о высшей школе : Режим доступа : <http://www.dvgu.ru/umu/ZakRF/doktrin1.htm>.
22. *Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті*. – К. : Шкільний світ, 2002. – 24 с.
23. *Національна система виховання (концепція)*. – К. : Либідь, 1991. – 28 с.
24. *Об организации* выполнения в Украинской ССР постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г. N 327 «О мерах по улучшению подготовки и использования научно-педагогических и научных кадров». Постановление ЦК Компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР от 29 апреля 1987 г. № 151 [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/151-87-п>.
25. *Об организации* выполнения в Украинской ССР постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ от 13 марта 1987 г. № 328 «О мерах по улучшению материальных и жилищно-бытовых условий аспирантов, студентов высших и учащихся средних специальных учебных заведений». Постановление ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, УРСФС и ЦК ЛКСМ Украины от 29 апреля 1987 г. № 152 // Правда Украины. – 1987. – 30 апреля. – С. 1-2.
26. *Об организации* выполнения в Украинской ССР постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г. № 326 «О повышении роли вузовской науки в ускорении научно-технического прогресса, улучшении качества подготовки специалистов». Постановление ЦК Компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР от 29 апреля 1987 г. № 150 [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150-87-п>.
27. *Об утверждении* правил приема в высшие учебные заведения СССР. Приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 14 марта 1986 г. № 190 // Бюллетень Минобразования СССР. – 1986. – № 7.
28. *О мерах* по коренному улучшению качества подготовки и использования специалистов с высшим образованием в народном хозяйстве. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г. № 325 // Правда. – 1987. – № 85. – 26 марта. – С. 1-2.
29. *О мерах* по улучшению материальных и жилищно-бытовых условий аспирантов, студентов высших и учащихся средних специальных учебных заведений. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС, ЦК ВЛКСМ от 13 марта 1987 г. № 328 // Правда. – 1987. – № 88. – 29 марта. – С. 1-2.

30. *О мерах* по решительному улучшению качества подготовки и использования специалистов с высшим образованием в народном хозяйстве. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР // Правда. – 1987. – № 84. – 23 марта. – С. 1-2.
31. *О мерах* по улучшению подготовки и использованию научно-педагогических и научных кадров. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г. № 327 // Правда. – 1987. – № 85. – 26 марта. – С. 1-2.
32. *О номенклатуре* специальностей научных работников. Постановление Госкомитета СССР по науке и технике от 4 ноября 1988 г. № 386 // Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. – 1989. – № 3. – С. 18.
33. *Основные* направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР // Правда. – 1987. – № 80. – 21 марта. – С. 1-3.
34. *О повышении* заработной платы работников высших учебных заведений. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС от 13 марта 1987 г. № 329 // Правда. – 1987. – № 87. – 28 марта. – С. 1.
35. *О повышении* роли вузовской науки в ускорении научно-технического прогресса, улучшении качества подготовки специалистов. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 марта 1987 г. № 326 // Правда. – 1987. – № 86. – 27 марта. – С. 1-2.
36. *Парламентські* слухання «Про стан освіти в Україні» 17 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 7. – Ст. 52.
37. *Підвищення* ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника розвитку та інтеграції в європейське співтовариство : Рішення колегії МОН України від 27 лютого 2004 р. № 3/1-4 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 7. – С. 3–15.
38. *Питання* державної реєстрації вищих навчальних закладів : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. № 329 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 11. – Ст. 754. – С. 208–209.
39. *Питання* Міністерства освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1992 р. № 384 [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/basegi/ua-rmelfr.htm>
40. *Питання* стипендіального забезпечення : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2004 р. № 882 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Том 1. – С. 78. – Ст. 1871.
41. *Положення* про акредитацію вищих навчальних закладів. Затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 1992 року № 303 // Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. – К., 1994. – Вип. I. – С. 302-306.
42. *Положення* про Державну інспекцію навчальних закладів : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 р. № 1614 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 49. – С. 112-114.
43. *Положення* про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах : Затверджено наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 р. № 161 // Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 111–130.

44. *Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)*. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1998 р. № 65 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – С. 202-207.
45. *Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів* : Затверджено наказом Міністерства освіти і Академії наук України від 16 січня 1992 р. № 11/24 // Збірник законодавчих та нормативних актів про освіту. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 274–290.
46. *Про вищу освіту* : Закон України від 17 січня 2002 р. № 2984-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – С. 506-536.
47. *Про вдосконалення мережі вищих навчальних закладів* : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 1993 р. № 646 // Освіта. – 1993. – № 26. – 20 серпня. – С. 2.
48. *Про вдосконалення мережі вищих навчальних закладів* : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 1994 р. № 592 // Зібрання постанов Уряду України. – 1994. – № 8. – С. 51–53.
49. *Про відзначення 80-річчя Національної академії наук України*. Указ Президента України від 20 березня 1998 р. // Урядовий кур'єр. – 1998. – 31 березня.
50. *Про відродження Києво-Могилянської Академії*. Розпорядження Голови верховної Ради № 1570-XII від 19 вересня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 685.
51. *Про виконання завдань, що впливають з послань Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки» та «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році»* : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2002 р. № 1394 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 38. – С. 84. – Ст. 1789.
52. *Про власність*. Закон Української РСР від 7 січня 1991 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 4. – Ст. 17.
53. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (у сфері вищої освіти)* : Закон України від 14 грудня 2004 р. № 2229-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 103.
54. *Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту»* : Закон України від 19 червня 2003 р. № 1004-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 2. – Ст. 9.
55. *Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України* : Наказ Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2004 р. № 49 // Освіта. – 2004. – № 8. – 11–18 лютого. – С. 8.
56. *Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року* : Постанова Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://ua-info.biz/legal/baseni/ua-rmpgor/index.htm>
57. *Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю* : Закон України від 4 листопада 2004 р. № 2150-IV // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 224. – 24 листопада.

58. *Про затвердження заходів з реалізації Національної доктрини розвитку освіти на 2002-2004 роки* : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 р. № 1223 // Освіта України. – 2002. – № 70/71. – 3 вересня. – С. 4.
59. *Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися державними навчальними закладами* : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 1997 р. № 38 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 4. – С. 30–34.
60. *Про затвердження Положення про державний вищий заклад освіти* : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – № 1. – С. 2–22.
61. *Про затвердження Примірного статуту вищого закладу освіти* : Наказ Міністерства освіти України від 4 червня 1997 р. № 174 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – № 20. – С. 23–32.
62. *Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004-2005 роки* : Наказ Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2004 р. № 49 // Освіта. – 2004. – № 8. – 11–18 лютого. – С. 6–7.
63. *Про затвердження розмірів посадових окладів (ставок заробітної плати) працівників навчальних закладів, установ освіти та наукових установ* : Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.03.01 р. № 161 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 12. – С. 9–32.
64. *Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України* : Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.01 р. № 74 // Освіта України. – 2001. – № 13. – 28 березня. – С. 6-7.
65. *Про заходи Міністерства освіти і науки України по реалізації Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні»* : Наказ МОН України від 29 липня 2005 р. № 454 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2005. – № 28/29. – С. 3–31.
66. *Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти* : Указ Президента України від 17 лютого 2004 р. № 199 // Освіта України. – 2004. – № 14. – 20 лютого. – С. 1–2.
67. *Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів* : (Із внесеними змінами) : Указ Президента України від 23 січня 1996 р. № 77/97 // Освіта України : Нормат. - правові док. / Редкол. : В. Г. Кремень (голова), В. О. Зайчук, Я. С. Яцків та ін. – К., 2001. – С. 372–373.
68. *Про Київський університет імені Тараса Шевченка* : Указ Президента України № 176/94 від 21 квітня 1994 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>
69. *Про концепцію вдосконалення мережі вищих навчальних закладів освіти України* : Рішення колегії Міносвіти України від 25 листопада 1992 р. № 6/4 // Інформаційний зб. Міністерства освіти України. – 1993. – № 4. – С. 16–29.
70. *Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України* : Постанова Верховної Ради України від 13 липня 1999 р. № 916-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 37. – Ст. 336.

71. *Про ліцензування, атестацію та акредитацію закладів освіти* : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 р. № 200 // Збірник постанов Уряду України. – 1996. – № 7. – С. 55–70.
72. *Про Міністерство освіти і науки України* : Указ Президента України від 7 червня 2000 р. № 773/2000 : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.uazakon.com/document/spart43/inx43198.htm>
73. *Про надання молодим громадянам пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти у вищих навчальних закладах* : Наказ МОН України від 13 червня 2000 р. № 200 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 2000. – № 14. – С. 15–25.
74. *Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні* : Указ Президента України від 4 липня 2005 р. № 1013/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 27. – Ст. 1542. – С. 30–32.
75. *Про освіту* : Закон України № 1144-ХІІ від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 452.
76. *Про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)* : Роз'яснення Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2001 р. № 1/9-168 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 13. – С. 26–32.
77. *Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні* : Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832/95 // Урядовий кур'єр. – 1995. – 21 вересня. – С. 6. – Дод. : Основні напрями реформування вищої освіти в Україні.
78. *Про перебудову системи підвищення кваліфікації та перепідготовку керівних працівників і спеціалістів народного господарства*. Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР // Радянська Україна. – 1988. – 26 лютого. – № 47. – С. 1, 3.
79. *Про передачу видавництва «Освіта» у відання Міносвіти*. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 486-р від 3 вересня 1997 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
80. *Про передачу вищих навчальних закладів до сфери управління Міністерства освіти і науки* : Постанова Кабінету Міністрів від 28 грудня 2001 р. № 1792 // Освіта України. – 2002. – 18 січня (№ 5/6). – С. 2.
81. *Про підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру у вищих навчальних закладах* : Рішення колегії МОН України від 23 травня 2002 р. № 5/4-5 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 13. – С. 5–9.
82. *Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості* : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 р. № 1159 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 26. – ст. 1239.
83. *Про підсумки проведення за новою процедурою акредитації та подальші шляхи її вдосконалення* : Рішення колегії МОН України від 28 листопада 2002 р. № 11/3-6 // Інформаційний зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 2. – С. 3-6.
84. *Про Положення про національний заклад (установу) України* : Указ Президента України від 16 червня 1995 р. № 151/95 (із внесеними змінами) // Освіта України : Нормативно-правові документи / Редкол. : В. Г. Кремень (голова), В. О. Зайчук, Я. С. Яцків та ін. – К., 2001. – С. 374.

85. *Про* порядок введення в дію Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями : Наказ Міністерства освіти України від 27 червня 1997 р. № 232 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – № 15/16. – С.35–62.
86. *Про* Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 року № 992 // Урядовий кур'єр. – 1996. – № 191-192. – 8 жовтня.
87. *Про* проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації : Рішення колегії МОН України від 24 квітня 2003 р. № 5/5-4 // Інформаційний збірник МОН України. – 2003. – № 11. – С. 13–20.
88. *Про* проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу : Наказ Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2004 р. № 48 // Освіта. – 2004. – 11–18 лютого (№ 8). – С. 4–5.
89. *Про* Рекомендації парламентських слухань «Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні» : Постанова Верховної Ради України від 4 червня 2004 року № 1755-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 38. – С. 479.
90. *Про* реформу загальноосвітньої і професійної школи. Збірник документів і матеріалів. – К. : Політвидав України, 1984. – 110 с.
91. *Про* роботу відокремлених структурних підрозділів вищих навчальних закладів : Рішення колегії МОН України від 23 травня 2002 р. № 5/2-4 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 13. – С. 9–13.
92. *Про* розроблення державних стандартів вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 1998 р. № 1247 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – С. 30–35.
93. *Про* стан виконання Указів Президента України, завдань Програми діяльності Кабінету Міністрів України щодо структурного реформування вищої освіти, удосконалення мережі вищих навчальних закладів : Рішення колегії Міністерства освіти України від 26 березня 1997 р. № 4/3-5 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – № 8. – С. 3–13.
94. *Про* стан впровадження нових інформаційних технологій для науково-методичного забезпечення самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів : Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 28.11.02 р. № 11/4–18 // Інформаційний зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 2. – С. 6–14.
95. *Про* стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 38. – Ст. 479.
96. *Про* стан забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах педагогічними та науково-педагогічними кадрами : Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.07.03 р. № 7/1–18 // Інформаційний зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 23. – С. 3–8.
97. *Про* стан і тенденції розвитку вищої освіти у контексті реалізації завдань, визначених Посланням Президента України до Верховної Ради України «Україна : поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на

- 2000-2004 роки» та Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту» : Рішення колегії МОН України від 10 жовтня 2000 р. № 5/3-4 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 2000. – № 24. – С. 3–14.
98. *Про стан освіти в Україні та завдання щодо її розвитку в 1997 році* : Рішення колегії Міністерства освіти України від 14 січня 1997 р. № 1/1 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – № 5. – С. 28-32.
99. *Про стан практичної підготовки студентів у вищих навчальних закладах* : Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 05.07.01 р. № 7/2–18 // Інформаційний зб. Мін-ва освіти і науки України. – 2001. – № 21. – С. 3-11.
100. *Про стан програмно-методичного забезпечення навчального процесу та його вплив на рівень фундаментальної підготовки студентів у вищих навчальних закладах різних форм власності і підпорядкування* : Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 22.12.2000 р. № 8/3–18 // Інформаційний зб. Мін-ва освіти і науки України. – 2001. – № 8. – С. 3-12.
101. *Про стан реалізації ступеневої вищої освіти відповідно до Закону України «Про вищу освіту»* : Рішення колегії МОН України від 4 грудня 2003 р. № 12/5–18 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 9. – С. 3-6.
102. *Про стан розробки та впровадження стандартів вищої освіти* : Рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2002 р. № 4/5-19 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 13. – С. 3-4.
103. *Про стан та проблеми національно-громадянського виховання у вищих навчальних закладах України* : Рішення колегії Міносвіти України від 28 жовтня 1998 р. № 14/6-8 // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1999. – № 1. – С. 17-20.
104. *Про створення при Міністерстві освіти і науки України Ради з представників громадських організацій та засобів масової інформації* : Наказ Міністерства освіти і науки України від 28 вересні 2004 р. № 762 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 21/22. – С. 62–63.
105. *Про схвалення Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки* : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 р. № 396-р // Офіційний вісник України. – 2006. – № 28. – Ст. 239–243.
106. *Про хід виконання Постанови Верховної Ради України «Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні» від 17 лютого 1995 року*. Постанова Президії Верховної Ради України від 14 липня 1995 року № 452/95-ПВ [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>
107. *Про хід перебудови середньої і вищої школи та завдання партії по її здійсненню*. Постанова Пленуму ЦК КПРС від 18 лютого 1988 р. // Радянська Україна. – 1988. – 23 лютого. – № 43. – С. 1-2.
108. *Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР*. Постанова Політбюро ЦК Компартії України від 21 липня 1990 р. // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 3 - 9.
109. *Список вищих навчальних закладів та відокремлених структурних підрозділів, в яких анульовано ліцензію або припинено освітню діяльність з 2005 р. по I півріччя 2008 р. за порушення ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти*

- та чинного законодавства : Рішення Державної акредитаційної комісії МОН України [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua/news/21464.html>
110. *Статут* вищого навчального закладу України : Проект // Освіта. – 1992. – 5 травня.
111. *Тимчасове* положення про вищий навчальний заклад СРСР // Радянська освіта. – 1989. – 5 вересня.

Документи архівів і поточного діловодства

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4621 Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР до 4 червня 1991 р., Міністерство вищої освіти УРСР до 24 серпня 1991 р., Міністерство вищої освіти України до 25 лютого 1992 р.

Оп. 13

112. Передмова. – Оп. 13 (прод.). – Арк. 3-4.
113. Спр. 8048. Поручення ЦК Компартії України и Совета Министров УССР, Минвуза СССР по вопросам высшего образования и документы по их исполнению, 1986 г., 236 арк.
114. Спр. 8050. Поручення ЦК Компартії України и Совета Министров УССР по вопросам преподавания общественных наук, идейно-воспитательной работе и документы по их исполнению, 1986 г., 13 арк.
115. Од. зб. 8058. Сводный отчет Минвуза УССР о НИР за 1986 р., 205 арк.
116. Спр. 8315. Справка о выполнении коллективом Львовского ордена Ленина политехнического института им. Ленинского комсомола планов и социалистических обязательств 1986 года, 24 января 1987 г., арк. 57-58.
117. Спр. 8315. Информация о ходе реализации Основных направлений реформы высшей школы, протокол № 2 от 24 января 1987 г. заседания коллегии, арк. 78-100.
118. Спр. 8315. Доклад заместителя председателя Совета Министров УССР С. И. Гуренко на заседании коллегии 28 февраля 1987 г. (Пр. № 3) «О состоянии работы высших и средних учебных заведений и задачах по активизации перестройки, в свете решений январского (1987 р.) Пленума ЦК КПСС», арк. 103-107.
119. Спр. 8315. Материалы к докладу В. Д. Пархоменка на коллегии 28 февраля 1987 г. «О состоянии работы высших и средних учебных заведений и задачах по активизации перестройки, в свете решений январского (1987 р.) Пленума ЦК КПСС», протокол № 3, арк. 108-118.
120. Спр. 8315. Решение коллегии № 3-1/108 от 28 февраля 1987 г. «О состоянии работы высших и средних учебных заведений и задачах по активизации перестройки, в свете решений январского (1987 р.) Пленума ЦК КПСС», арк. 119-122.
121. Спр. 8315. Решение коллегии № 10-2/210 от 19 августа 1987 г. «О ходе перестройки учебной работы в вузах г. Киева», арк. 113-118.
122. Спр. 8317. Протоколы № 12-14 заседаний коллегии и документы к ним, 28 октября-29 декабря 1987 г., 119 арк.

123. Спр. 8317. Решение коллегии № 14 от 29 декабря 1987 г. «О работе вузов по повышению качества подготовки специалистов на основе интеграции образования, науки и производства», арк. 68-74.
124. Спр. 8317. Решение коллегии № 14 от 29 декабря 1987 г. «О перестройке работы по подбору, подготовке и воспитанию обществоведов в вузах республики в свете требований XXVII съезда КПСС», арк. 75-78.
125. Спр. 8317. Рішення колегії № 14 від 29 грудня 1987 р. «Про роботу щодо підвищення якості підготовки спеціалістів на основі інтеграції освіти, науки і виробництва», арк. 113-115.
126. Спр. 8320. Поручения ЦК Компартии Украины и Совета Министров Украины о преподавании общественных наук, идейно-воспитательной работе и документы по их выполнению, 11 марта - 3 июля 1987 г., 15 арк.
127. Спр. 8320. Проект ответов на критические замечания и предложения высказанные в адрес Минвуза УССР участниками партхозактива г. Киева 20 июня 1987 г., арк. 6-9.
128. Спр. 8523. Отчёт о работе Минвуза УССР по руководству научной деятельностью в подведомственных высших учебных заведениях за 1987 г., арк. 49-91.
129. Спр. 8523. Поручения Совета Министров УССР, Госкомитета СССР по народному образованию, Госплана УССР по НИР и документы по их выполнению, 25 января - 30 сентября 1988 г., 187 арк.
130. Спр. 8589. Протокол № 1 заседания коллегии и документы к нему, 25 января 1989 г., арк. 1-80.
131. Спр. 8589. Рішення колегії № 1-2/210 від 25 січня 1989 р. «Про першочергові заходи по поширенню функціонування української мови та розвитку національно-російської двомовності у вузах і ссузах республіки», арк. 10-14.
132. Спр. 8589. Протокол № 2 коллегии от 22 февраля 1989 г. «О состоянии работы и задачах по активизации перестройки высших и средних специальных учебных заведений Минвуза УССР», арк. 81-117.
133. Спр. 8589. Рішення колегії № 2-1/210 від 22 лютого 1989 р. «Про стан та завдання по активізації перебудови у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах Мінвузу УРСР», арк. 84-92.
134. Спр. 8589. Материалы к докладу министра В. Д. Пархоменко 22 февраля 1989 г. «О состоянии работы высших и средних специальных учебных заведений и задачах по активизации перестройки в свете решений февральского (1988 г.) Пленума ЦК КПСС, апрельского (1988 г.) Пленума ЦК КПУ и Всесоюзного съезда работников народного образования», арк. 95-117.
135. Спр. 8590. Протоколи № 3-5 засідань колегії і документи до них, 21 березня - 31 травня 1989 р., 128 арк.
136. Спр. 8590. Рішення колегії № 5 від 31 травня 1989 р. «Про стан і заходи щодо поліпшення фундаментальної підготовки спеціалістів з вищою освітою», арк. 117-120.
137. Спр. 8591. Рішення колегії № 6 від 21 червня 1989 р. «Про підвищення ефективності атестації і конкурсного заміщення посад керівних та науково-педагогічних кадрів», арк. 20-23.

138. Спр. 8591. Рішення колегії № 7-2/260 від 26 липня 1989 р. «Про шляхи вдосконалення редакційно-видавничої діяльності в системі Мінвузу УРСР», арк. 45-52.
139. Спр. 8591. Доповідна записка про шляхи вдосконалення редакційно-видавничої діяльності в системі Мінвузу УРСР від 26 липня 1989 р., арк. 53-58.
140. Спр. 8591. Протоколи № 6-9 засідання колегії і документи до них, 21 червня - 27 вересня 1989 р., 100 арк.
141. Спр. 8592. Рішення колегії № 11-4/210 від 6 грудня 1989 р. «Про стан та заходи по поліпшенню виховної роботи і соціально-побутових умов в студентських гуртожитках вузів Мінвузу», арк. 81-84.
142. Спр. 8592. Протоколи № 10-12 засідань колегії і документи до них, 1 листопада - 27 грудня 1989 р., 134 арк.
143. Спр. 8597. Поручення ЦК КПУ, Совета Министров УССР, Госкомитета СССР по народному образованию и документи по их выполнению, 31 января - 27 декабря 1989 г., 126 арк.
144. Спр. 8652. Рішення колегії від 6 червня 1990 р. «Про виконання завдань республіканських цільових програм та державних замовлень вузами у нових умовах господарювання і фінансування», арк. 21-24.
145. Спр. 8652. Протокол № 7 засідання колегії від 25 липня 1990 р. «Про місце і роль нових форм організації навчального процесу та їх вплив на підвищення якості підготовки спеціалістів у вузах республіки», арк. 58-70.
146. Спр. 8652. Рішення колегії від 25 липня 1990 р. «Про місце та роль нових форм організації навчального процесу та їх вплив на підвищення якості підготовки спеціалістів у вузах республіки», арк. 62-67.
147. Спр. 8652. Концепція діяльності Управління по вищій освіті Мінвузу УРСР, арк. 65-77.
148. Спр. 8653. Протоколи № 8-12 засідань колегії і документи до них, 22 серпня - 26 грудня 1990 р., 165 арк.
149. Спр. 8653. Рішення колегії від 5 вересня 1990 р., арк. 11-14.
150. Спр. 8700. Накази з основної діяльності Мінвузу, червень 1991 р., арк. 34.
151. Спр. 8702. Протоколи № 1-3 засідань колегії і документи до них, 30 січня - 11 березня 1991 р., 98 арк.
152. Спр. 8702. Рішення колегії № 1 від 30 січня 1991 р. «Про програму реалізації Концепції розвитку вищої школи з кадрових питань», арк. 11-16.
153. Спр. 8702. Проект Державної програми розвитку вищої освіти Української РСР, арк. 67-104.
154. Спр. 8702. Рішення колегії від 11 березня 1991 р. «Про створення Української академії педагогічних наук», арк. 105.
155. Спр. 8703. Рішення колегії від 27 березня 1991 р. «Про перебудову діяльності ІПК викладачів суспільних наук при КДУ», арк. 4.
156. Спр. 8703. Рішення колегії від 27 березня 1991 р. «Про реорганізацію Харківського автомобільно-дорожнього інституту в Харківський технологічний університет», арк. 19-20.
157. Спр. 8703. Постанова спільної колегії міністерств вищої і середньої спеціальної освіти, народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, Комітету

у справах молоді, фізкультури та спорту від 15 травня 1991 р. «Про викладання гуманітарних та соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах республіки», арк. 28-30.

158. Спр. 8703. Рішення колегії від 10 липня 1991 р. «Про реорганізацію Харківського фармацевтичного інституту в Українську фармацевтичну академію», арк. 78-79.

159. Спр. 8704. Протоколи № 11-13 засідань колегії і документи до них, 20 листопада - 25 грудня 1991 р., 186 арк.

160. Спр. 8704. Рішення колегії № 11 від 20 листопада 1991 р. «Про впровадження у вищій школі України Закону «Про освіту», арк. 1-3.

161. Спр. 8704. Положення про ВНЗ, арк. 39-50.

162. Спр. 8704. Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації ВНЗ України, арк. 51-52.

163. Спр. 8704. Положення про акредитацію ВНЗ, арк. 53-68.

164. Спр. 8704. Положення про порядок присвоєння кваліфікації бакалавра і магістра та присудження відповідних наукових ступенів, арк. 69-73.

165. Спр. 8704. Положення про педагогічний персонал ВНЗ, арк. 74-79.

166. Спр. 8704. Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів (проект), арк. 80-88.

167. Спр. 8704. Положення про ВАК України (проект), арк. 89-91.

168. Спр. 8704. Положення про атестацію ВНЗ України (проект), арк. 92-93.

169. Спр. 8704. Положення про присвоєння вчених звань педагогічним працівникам України (проект), арк. 94-107.

170. Спр. 8704. Проект «Положення про наукову та науково-виробничу діяльність ВНЗ», арк. 109-117.

171. Спр. 8704. Положення про наукову інтелектуальну власність, арк. 118-126.

172. Спр. 8704. Рішення колегії від 27 листопада 1991 р. «Про дотримання законодавства при організації і реорганізації ВНЗ», арк. 127-128.

173. Спр. 8704. Рішення колегії від 25 грудня 1991 р. «Про впровадження ступеневої підготовки спеціалістів у ВНЗ», арк. 136-138.

174. Спр. 8704. Рішення від 25 грудня 1991 р. «Про підсумки атестації Львівського лісотехнічного інституту», арк. 164.

175. Спр. 8704. Рішення від 25 грудня 1991 р. «Про підсумки атестації Одеського політехнічного інституту», арк. 174-177.

176. Спр. 8704. Рішення колегії від 25 грудня 1991 р. «Про нормативні акти з питань вищої освіти», арк. 182.

177. Спр. 8753. Накази № 1 - 96 з основної діяльності, 2 січня - 30 квітня 1991 р., 230 арк.

178. Спр. 8755. Протоколи № 1-3 засідань колегій і документи до них, 29 січня - 25 березня 1992 р., 95 арк.

179. Спр. 8755. Рішення колегії № 1 від 29 січня 1992 р. про затвердження проектів нормативних актів з питань організації комплектування і курсів навчальних закладів України, арк. 2-3.

Ф. 166. Міністерство освіти України. 1992-2000 рр.

Оп. 18

180. Спр. 1. Накази з основної діяльності, 3 березня-31 травня 1992 р., арк. 54-57.
181. Спр. 2. Накази з основної діяльності, 1 червня-30 червня 1992 р., 123 арк.
182. Спр. 3. Накази з основної діяльності, 1 липня - 31 липня 1992 р., 187 арк.
183. Спр. 4. Накази № 85-135 з основної діяльності, 6 серпня - 29 вересня 1992 р., арк. 93-99.
184. Спр. 5. Накази № 136-169 з основної діяльності, 5 жовтня - 30 жовтня 1992 р., 131 арк.
185. Спр. 5. Наказ № 155 від 19 жовтня 1992 р. «Про поліпшення організації підготовки видання книг і навчально-методичної літератури для закладів освіти України», арк. 90-92.
186. Спр. 7. Протокол № 1 засідання колегії від 24 червня 1992 р., 137 арк.
187. Спр. 9. Протоколи № 3-4 засідань колегії, 26 серпня - 23 вересня 1992 р.
188. Спр. 10. Протоколи № 5-6 засідань колегії, 28 жовтня - 25 листопада 1992 р. 91 арк.
189. Спр. 33. Наказ № 20 від 25 листопада 1993 р. «Про організацію навчання працівників апарату міністерства», арк. 73.
190. Спр. 34. Наказ № 34 від 11 лютого 1993 р. «Про затвердження положення про «Державну інспекцію закладів освіти при Міністерстві освіти України», арк. 69
191. Спр. 35. Наказ з основної діяльності від 13 березня 1993 р., арк. 50-52.
192. Спр. 36. Накази № 89-102 з основної діяльності, 2 квітня-15 квітня 1993 р., арк. 44.
193. Спр. 37. Наказ № 116 від 27 квітня 1993 р. «Про впровадження у закладах освіти України, що є у загальнодержавній власності, контрактної форми наймання керівників та порядок її застосування», арк. 80.
194. Спр. 38. Наказ № 132 від 11 травня 1993 р. «Про затвердження Положення про стажування викладачів навчальних закладів на підприємствах, в організаціях, наукових установах та навчальних закладах», арк. 26.
195. Спр. 38. Наказ № 152 від 25 травня 1993 р. «Про організацію прискореної підготовки педагогічних кадрів із спеціальності «Українська мова і література» в Донецькому державному університеті», арк. 179.
196. Спр. 39. Наказ № 162 від 2 червня 1993 р. «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у ВНЗ», арк. 17.
197. Спр. 39. Наказ № 182 від 8 червня 1993 р. «Про наслідки проведення міністерських контрольних робіт з фундаментальних дисциплін», арк. 71-72.
198. Спр. 39. Накази № 158-190 з основної діяльності, 1-14 червня 1993 р., арк. 70-73.
199. Спр. 40. Наказ № 223 від 28 червня 1993 р. «Про організацію перепідготовки викладачів в ІПК при Київському університеті ім. Тараса Шевченка», арк. 90.
200. Спр. 40. Накази № 191-229 з основної діяльності, 15-30 червня 1993 р.
201. Спр. 40. Наказ № 205 від 17 червня 1993 р. «Про проведення першої Всеукраїнської конференції ВНЗ, заснованих на недержавних формах власності», арк. 47.

202. Спр. 40. Наказ № 207 від 17 червня 1993 р. «Про оголошення постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1993 р. № 339 «Про створення Східноукраїнського державного університету», арк. 50.
203. Спр. 42. Наказ № 293 від 5 серпня 1993 р. «Про порядок наймання та звільнення педагогічних працівників закладів освіти, що є у загальнодержавній власності», арк. 41.
204. Спр. 42. Накази міністерства № 288-310 з основної діяльності, 2-20 серпня 1993 р.
205. Спр. 43. Наказ № 311 від 21 серпня 1993 р. «Про розробку положення про ступеневу систему освіти і перелік напрямків вищої базової освіти та кваліфікаційних рівнів у навчальних закладах України», арк. 1-5.
206. Спр. 43. Положення про ступеневу систему освіти в Україні, арк. 6.
207. Спр. 43. Наказ № 318 від 26 серпня 1993 р. «Про оголошення постанови Кабінету Міністрів України від 13 червня 1993 р. № 646 «Про вдосконалення мережі ВНЗ», арк. 107-111.
208. Спр. 46. Наказ № 434 від 7 грудня 1993 р. «Про аналіз змісту навчальних програм базових дисциплін соціально-гуманітарного профілю», арк. 7.
209. Спр. 46. Накази № 431-450 з основної діяльності, 7 - 15 грудня 1993 р.
210. Спр. 48. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 7-10, 27 січня - 24 березня 1993 р., 214 арк.
211. Спр. 49. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 11, 12, 26 квітня - 26 травня 1993 р., 162 арк.
212. Спр. 49. Зауваження заступника міністра В. В. Корогоза та начальника управління науково-дослідних виробництв Г. О. Клименко від 11 червня 1993 р. щодо питання автономії ВНЗ, арк. 160-161.
213. Спр. 50. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 13-16, 31 червня - 29 вересня 1993 р., 139 арк.
214. Спр. 51. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 17-19, 27 жовтня - 22 грудня 1993 р., 208 арк.
215. Спр. 51. Рішення колегії №17/4 від 27 жовтня 1993 р. «Про приватні вищі навчальні заклади в національній системі України», арк. 24-27.
216. Спр. 84. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 20-21, 26 січня - 23 лютого 1994 р.
217. Спр. 85. Протокол № 22 засідання підсумкової колегії від 16 березня 1994 р. «Про стан навчально-виховної роботи закладів освіти та завдання по реалізації Державної національної програми «Освіта», 83 арк.
218. Спр. 85. Доповідь міністра освіти П. М. Таланчука на засіданні колегії 16 березня 1994 р., арк. 22-28.
219. Спр. 85. Рішення колегії № 22/1 від 16 березня 1994 р. «Про стан навчально-виховної роботи закладів освіти та завдання по реалізації Державної національної програми «Освіта», арк. 29-36.
220. Спр. 85. Рейтингу ВНЗ III-IV рівня за 1993 р., арк. 49-83.
221. Спр. 85. Інформаційні матеріали до засідання колегії Міністерства освіти України. – К., 1994. – 49 с.

222. Спр. 85. Підсумки роботи Міністерства освіти України у 1993 році і завдання на 1994 рік (Доповідна записка на засідання Колегії Міністерства освіти 16 березня 1994 р.). – К., 1994. – 48 с., арк. 84-132.
223. Спр. 86. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 26-27, 29-32, 29 червня – 28 грудня 1994 р.
224. Спр. 121. Рішення колегії № 4/1 від 31 березня 1995 р. «Про поліпшення навчально-виховної та наукової роботи ВНЗ, наукових установ та організацій і завдання щодо реалізації рекомендацій парламентських слухань «Про стан освіти» (у лютому 1995 р.)», арк. 159-167.
225. Спр. 121. Доповідь М. З. Згуровського 31 березня 1995 р. «Про поліпшення навчально-виховної та наукової роботи ВНЗ, наукових установ та організацій і завдання щодо реалізації рекомендацій Парламентських слухань з питання «Про стан освіти», арк. 176-192.
226. Спр. 121. Протокол, рішення колегії та документи до них № 4 від 31 березня 1995 р., 201 арк.
227. Спр. 122. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 5-8, 26 квітня - 26 червня 1995 р.
228. Спр. 122. Про підсумки міністерських контрольних робіт з фундаментальних дисциплін у ВНЗ, протокол колегії № 6 від 31 травня 1995 р., арк. 18-44.
229. Спр. 123. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 9, 9а, 10, 27 вересня - 01 листопада 1995 р., 208 арк.
230. Спр. 123. Протокол № 9 засідання колегії від 27 вересня 1995 р. «Про початок нового 1995/1996 навчального року», арк. 7-15.
231. Спр. 123. Доповідна записка про початок 1995/1996 навчального року у закладах освіти, арк. 16-30.
232. Спр. 123. Протокол засідання Президії АН України та колегії Міністерства освіти України від 4 жовтня 1995 р., арк. 151-157.
233. Спр. 123. Постанова Колегії та Президії НАН «Про поглиблення взаємодії між НАН України та Міністерством освіти України» від 4 жовтня 1995 р., арк. 158-159.
234. Спр. 123. Протокол № 10 засідання колегії від 1 листопада 1995 р. «Про організацію та результати прийому до ВНЗ у 1995 р.», арк. 178-190.
235. Спр. 123. Доповідна записка Начальника головного управління вищої освіти М. Ф. Степка про організацію та результати прийому до ВНЗ у 1995 р., арк. 191-199.
236. Спр. 123. Рішення колегії № 10/2-18 від 1 листопада 1995 р. «Про стан видання підручників для ВНЗ та затвердження Плану видань навчально-методичної літератури на 1996 р.», арк. 234-235.
237. Спр. 123. Доповідна записка «Про стан видання підручників для ВНЗ та затвердження Плану видань навчально-методичної літератури на 1996 р.», арк. 236-265.
238. Спр. 123. Рішення колегії № 10/1-10 від 1 листопада 1995 р. «Про хід виконання органами і закладами освіти Розпорядження Президента України від 10 лютого 1995 р. «Про хід боротьби з корупцією і організованою злочинністю», арк. 301-304.
239. Спр. 124. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 11, 12, 22 листопада - 13 грудня 1995 р.

240. Спр. 124. Доповідь начальника управління керівних і науково-педагогічних кадрів В. П. Погрібняка «Про стан атестації науково-педагогічних кадрів у ВНЗ і наукових установах України», 22 листопада 1995 р., арк. 32-33.
241. Спр. 124. Доповідна записка начальника управління керівних і науково-педагогічних кадрів В. П. Погрібняка про стан атестації науково-педагогічних кадрів у ВНЗ і наукових установах України, арк. 72-75.
242. Спр. 125. Доповідна записка начальника управління гуманітарної освіти та виховання М. П. Лукашевича про створення концепції гуманітарної освіти в Україні (вища школа) від 27 грудня 1995 р., арк. 27-28.
243. Спр. 125. Проект Концепції гуманітарної освіти, арк. 29-41.
244. Спр. 125. Протокол, рішення колегії та документи до них № 13 від 27 грудня 1995 р., арк. 1-55.
245. Спр. 125. Рішення колегії від 27 грудня 1995 р. «Про стан підготовки педагогічних кадрів і забезпечення ними закладів освіти», арк. 44-45.
246. Спр. 125. Доповідна записка про стан підготовки педагогічних кадрів і забезпечення ними закладів освіти, арк. 46-54.
247. Спр. 159. Протокол засідання колегії від 24 січня 1996 р. «Про стратегію організації науки у системі Міністерства освіти», арк. 1-38.
248. Спр. 160. Стенограма підсумкового засідання колегії від 26 березня 1996 р. «Про підсумки роботи навчально-виховних закладів у 1995 р.», арк. 12-52.
249. Спр. 160. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 4, 5 від 26, 28 березня 1996 р.
250. Спр. 160. Стенограма засідання колегії Міносвіти від 28 березня 1996 р. «Про підсумки роботи вищих навчальних закладів у 1995 році та хід виконання Указу Президента України щодо реформування вищої освіти», арк. 111-171.
251. Спр. 160. Доповідна записка від 28 березня 1996 р. «Про підсумки роботи вищих навчальних закладів у 1995 році та хід виконання Указу Президента України «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні», арк. 172-194.
252. Спр. 161. Протокол, рішення колегії № 6 від 24 квітня 1996 р. та документи до них., арк. 2-5.
253. Спр. 164. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 14, 15, 27 листопада - 12 грудня 1996 р.
254. Спр. 164. Протокол № 15 спільного засідання колегії Міносвіти і Президії ВАК України від 12 грудня 1996 р. «Про стан підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в системі Міносвіти України», арк. 68-86.
255. Спр. 164. Рішення колегії 12 грудня 1996 р. «Про стан підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в системі Міносвіти України», арк. 69-75.
256. Спр. 164. Доповідна записка «Про стан підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в системі Міносвіти України» від 12 грудня 1996 р., арк. 76-86.
257. Спр. 200. Доповідь міністра М. З. Згуровського на засіданні колегії 14 січня 1997 р., арк. 101-123.
258. Спр. 200. Рішення колегії від 14 січня 1997 р. «Про стан освіти України та завдання щодо її розвитку в 1997 р.», арк. 26-34.

259. Спр. 200. Стан системи освіти України (Довідковий матеріал) до засідання колегії 14 січня 1997 р., арк. 35-44.
260. Спр. 200. Стенограма засіданні підсумкової колегії № 1 від 14 січня 1997 р., арк. 45-82.
261. Спр. 200. Рішення колегії Міністерства освіти від 19 лютого 1997 р. «Про стан та заходи щодо фінансового забезпечення освітянської галузі», арк. 146
262. Спр. 200. Доповідь М. З. Згуровського на колегії 19 лютого 1997 р. «Про стан та заходи щодо фінансового забезпечення освітянської галузі», арк. 172-181.
- 262а. Спр. 205. Розподіл денних середніх закладів освіти за мовами навчання, арк. 67-72.
263. Спр. 207. Протокол, рішення розширеної колегії № 13 від 12 серпня 1997 р. та документи до них.
264. Спр. 207. Доповідь в. о. міністра освіти В. П. Андрущенко на засіданні колегії 12 серпня 1997 р. «Про підготовку до нового 1997-98 навчального року», арк. 45-65.
265. Спр. 208. Доповідь в. о. міністра освіти В. П. Андрущенко на засіданні колегії 24 вересня 1997 р. «Про початок 1997/98 навчального року в закладах освіти України», арк. 19-28.
266. Спр. 208. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 19, 20. 24 вересня, 29 жовтня 1997 р.
267. Спр. 210. Протокол, рішення розширеної колегії та документи до них № 22 від 24 грудня 1997 р.
268. Спр. 248. Протокол № 1 колегії від 28 січня 1998 р. «Про стан виконання Галузевої угоди між Міністерством освіти та ЦК профспілки працівників освіти і науки України і внесення до неї доповнень і змін», арк. 1-25.
269. Спр. 249. Протокол № 2 засідання колегії від 25 лютого 1998 р. «Про стан та заходи щодо підтримки розвитку малого підприємництва у системі Міністерства освіти України», арк. 1-69.
270. Спр. 251. Стенограма засідання колегії № 3 від 25 березня 1998 р. «Про стан вищої освіти у 1997 році та завдання щодо її подальшого розвитку», арк. 163-203.
271. Спр. 251. Виступ ректора Донецького державного технічного університету О. А. Мінаєва на засіданні колегії 25 березня 1998 р., арк. 167-168.
272. Спр. 251. Виступ Голови ВАК України М. І. Панчука на підсумковому засіданні колегії 25 березня 1998 р., арк. 171-172.
273. Спр. 251. Рішення колегії № 3 від 25 березня 1998 р. «Про підсумки діяльності ВНЗ у 1997 р.», арк. 204-226.
274. Спр. 251. Доповідь міністра освіти М. З. Згуровського 25 березня 1998 р. «Про підсумки діяльності ВНЗ у 1997 р.», арк. 227-251.
275. Спр. 255. Протокол № 9 засідання колегії від 29 липня 1998 р. «Про хід підготовки закладів освіти до початку нового 1998/99 навчального року», арк. 1-24.
276. Спр. 258. Протокол засідання колегії № 14 від 28 жовтня 1998 р., арк. 1-25.
277. Спр. 258. Рішення колегії № 14 від 28 жовтня 1998 р. «Про стан та проблеми національно-громадянського виховання у ВНЗ України», арк. 57-59.
278. Спр. 258. Доповідна записка до засідання колегії № 14 від 28 жовтня 1998 р. «Про стан та проблеми національно-громадянського виховання у ВНЗ України», арк. 60-66.

279. Спр. 259. Рішення колегії № 16 від 25 листопада 1998 р. «Про стан виконання постанови КМУ від 3 листопада 1993 р. № 896 «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)), арк. 1-30.
280. Спр. 259. Доповідна записка «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)) від 25 листопада 1998 р., арк. 31-45.
281. Спр. 299. Протокол підсумкової колегії № 4 від 16-17 березня 1999 р. «Про стан та перспективи розвитку освіти України на зламі століть», 255 арк.
282. Спр. 299. Доповідь міністра освіти В. О. Зайчука на підсумковій колегії 16 березня 1999 р., арк. 45-70.
283. Спр. 299. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на колегії 16 березня 1999 р. «Про стан та перспективи розвитку освіти України на зламі століть», арк. 73-79.
284. Спр. 303. Виступ ректора СУДУ О. Л. Голубченка на колегії 16-17 травня 1999 р., арк. 116-122.
285. Спр. 299. Рішення колегії від 17 березня 1999 р. «Про стан освіти в Україні та головні напрями її розвитку на зламі століть», арк. 248-254.
286. Спр. 301. Протокол засідання колегії № 7 від 23 червня 1999 р.
287. Спр. 301. Доповідна записка начальника інспекції Міністерства агропромислового комплексу України О. М. Бурлакова «Про стан фундаментальної підготовки студентів ВНЗ Міністерства агропромислового комплексу України» від 23 червня 1999 р., арк. 25-29.
288. Спр. 301. Доповідна записка начальника Управління міжнародних зв'язків О. С. Суходиткого «Про співпрацю Міністерства України з країнами Європи» від 23 червня 1999 р., арк. 63-68.
289. Спр. 302. Рішення колегії № 8 від 28 липня 1999 р. «Про підвищення ефективності роботи щодо профілактики наркоманії серед учнівської та студентської молоді», арк. 12-15.
290. Спр. 302. Доповідна записка до засідання колегії від 28 липня 1999 р. «Про підсумки роботи системи Міністерства освіти України у першому півріччі 1999 року», арк. 35-38.
291. Спр. 302. Доповідь першого заступника міністра освіти Б. І. Холода на засіданні колегія від 18 серпня 1999 р. «Про хід виконання Указу Президента України від 6 серпня 1999 р. № 963 «Про невідкладні заходи щодо своєчасного і організованого початку нового навчального 1999-2000 року», арк. 85-99.
292. Спр. 302. Рішення колегії № 9 від 18 серпня 1999 р. «Про хід виконання Указу Президента України № 963 від 6 серпня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо своєчасного і організованого початку нового навчального 1999-2000 року», арк. 104-108.
293. Спр. 303. Рішення колегії № 11 від 6 жовтня 1999 р. «Про початок 1999-2000 навчального року в закладах освіти України», арк. 93-94.
294. Спр. 303. Доповідна записка «Про початок 1999-2000 навчального року в закладах освіти України» від 6 жовтня 1999 р., арк. 104-116.
295. Спр. 303. Стенограма розширеного засідання колегії № 11 від 6 жовтня 1999 р., арк. 117-185.
296. Спр. 303. Виступ ректора Харківського гуманітарного інституту «Народна Українська академія» В. І. Астахової на колегії 6 жовтня 1999 р., арк. 144-148.

297. Спр. 303. Доповідь міністра освіти В. О. Зайчука 6 жовтня 1999 р. «Про початок 1999-2000 навчального року в закладах освіти України», арк. 160-185.
298. Спр. 304. Рішення колегії № 12 від 27 жовтня 1999 р. «Про стан та перспективи підготовки педагогічних кадрів у Кримському індустріально-педагогічному інституті», арк. 10-12.
299. Спр. 304. Рішення колегії № 13 від 24 листопада 1999 р. «Про організаційну роботу ВНЗ щодо працевлаштування випускників», арк. 56-57.
300. Спр. 304. Доповідна записка до засідання колегії від 24 листопада 1999 р. «Про організаційну роботу ВНЗ щодо працевлаштування випускників», арк. 58-66.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-4996 Житомирський інженерно-технічний інститут, 1975-1997 рр. (до 1994 р. Житомирський філіал Київського політехнічного інституту)

Оп. 1

301. Спр. 789. Отчёт о работе отборочной комиссии за 1988 г., 20 арк.
302. Спр. 792. Отчёт о работе отборочной комиссии за 1989 г., 16 арк.
303. Спр. 794. Приказы и распоряжения по филиалу. Т. 1, 04.01 - 29.06.1990 г., 170 арк.
304. Спр. 795. Приказы и распоряжения по филиалу. Т. 2, 02.07 - 26.12.1990 г., 77 арк.
305. Спр. 796. Протоколы заседаний учёного Совета факультета машиностроения и менеджмента, 26.11.1990 г.- 04.07.1991 г., 5 арк.
306. Спр. 807. Протоколы заседаний государственной комиссии по защите дипломных проектов, 25-27.06.1990 г., 4 арк.
307. Спр. 808. План научно-исследовательской работы филиала на 1990-1991 учебный год, 4 арк.
308. Спр. 809. План учебного процесса на 1990-1991 учебный год, 15 арк.
309. Спр. 811. Отчёт о работе филиала за 1990 г., 23 арк.
310. Спр. 812. Информация о научно-исследовательской работе филиала за 1990 г., 28 арк.
311. Спр. 818. Отчёт о работе кафедры социально-политических и гуманитарных наук за 1990-1991 учебный год, 31 арк.
312. Спр. 823. Статистические показатели научно-педагогической деятельности докторов наук за 1990 г., 8 арк.
313. Спр. 829. Протоколы заседаний учёного Совета филиала, 23.09.1991р. - 26.06.1992 р., 179 арк.
314. Спр. 836. Протоколы заседаний кафедры социально-политических и гуманитарных наук, 04.09.1991 г. - 02.07.1992 г., 34 арк.
315. Спр. 842. План учебного процесса на 1991-1992 учебный год, 10 арк.
316. Спр. 844. Отчёт о работе филиала за 1991 г., 25 арк.
317. Спр. 845. Информация о научно-исследовательской работе филиала за 1991 г., 20 арк.
318. Спр. 861. Статистические отчёты о научно-педагогической деятельности докторов наук за 1991 г., 9 арк.
319. Спр. 862. Статистические отчёты по кадрам за 1991 г., 12 арк.

320. Спр. 866. Протокол отчётно-выборного профсоюзного собрания от 4 декабря 1991 г., 6 арк.
321. Спр. 870. Протоколы заседаний учёного Совета филиала, 28.09.1992 г. - 28.06.1993 г., 203 арк.
322. Спр. 878. Протоколы заседаний кафедры социально-политических и гуманитарных наук, 30.08.1992 г. - 30.06.1993, 63 арк.
323. Спр. 884. Планы учебного процесса на 1992-1993 учебный год, 11 арк.
324. Спр. 886. Отчёт о работе филиала за 1992 г., 4 арк.
325. Спр. 887. Информация о научно-исследовательской работе филиала за 1992 г., 11 арк.
326. Спр. 892. Отчёт о работе кафедры социально-политических и гуманитарных наук за 1992-1993 учебный год, 14 арк.
327. Спр. 904. Приказы и распоряжения по филиалу, 05.01.-16.11.1993 г., 198 арк.
328. Спр. 905. Протоколы заседаний Учёного Совета, 27.09.1993 г. - 30.05.1994 г., 84 арк.
329. Спр. 905. Протокол засідання Вченої ради, № 1, 27.09.1993 г., арк. 1-12.
330. Спр. 905. Про реалізацію постанов Вченої ради філіалу відносно україномовності учебного процесу, протокол № 2, 25 жовтня, арк. 13-16.
331. Спр. 905. Про стан базової комп'ютерної підготовки, протокол № 3, 29 листопада, арк. 19-22.
332. Спр. 905. Звіт з наукової роботи філіалу за 1993 р., протокол № 3, 27 грудня, арк. 27-34.
333. Спр. 920. Отчёт о работе филиала за 1993 г., 6 арк.
334. Спр. 921. Информация о научно-исследовательской работе филиала за 1993 г., 6 арк.
335. Спр. 938. Приказы и распоряжения по филиалу, 12.01. - 13.06.1994 г., 149 арк.
336. Спр. 941. Отчёт о работе государственной экзаменационной комиссии за 1994 г., 38 арк.

Ф. Р-1996 Житомирський національний агроєкологічний університет (1935-1994 рр. Житомирський сільськогосподарський інститут). 1970-1995 рр.

Оп. 3

337. Спр. 1211. Протоколи засідань Ради інституту (№№ 1-4) та документи до них, т. I, 18 вересня-28 грудня 1988 р., 185 арк.
338. Спр. 1212. Протоколи засідань Ради інституту (№№ 5-10) та документи до них, т. II, 18 січня-16 червня 1989 р., 200 арк.
339. Спр. 1236. Протоколи засідань Ради інституту та документи до них (№№ 1 - 6), т. I, 29 вересня 1989 р. - 21 січня 1990 р., 137 арк.
340. Спр. 1237. Протоколи засідань Ради інституту та документи до них (№№ 7-11), т. II, 27 лютого - 27 червня 1990 р., 211 арк.
341. Спр. 1256. Протоколи загальних зборів колективу, 8 лютого - 28 грудня 1989 р., 51 арк.
342. Спр. 1259. Протоколи засідань Вченої ради інституту (№ 1-11), 27 вересня 1990 - 26 червня 1991 навчального року, 237 арк.

343. Спр. 1264. Протоколи засідань кафедри історії і філософії та документи до них, 30 серпня 1990 - 29 червня 1991 навчального року, 51 арк.
344. Спр. 1283. Протоколи засідань Ради економічного факультету та документи до них, 6 червня 1991-27 квітня 1994 рр., 192 арк.
345. Спр. 1301. Протоколи засідань Вченої ради (№№ 1-12) та документи до них, 17 листопада 1992 - 24 червня 1993 навчального року, 193 арк.
346. Спр. 1301. Про Положення про фонд соціальної допомоги студентам Житомирського сільськогосподарського інституту, протокол № 2, арк. 7-13.
347. Спр. 1301. Протокол № 10 засідання Вченої ради, № 10, 14 квітня, арк. 152-160.
348. Спр. 1301. Про виконання рішень Вченої ради з питань атестації та зміни статуту інституту, протокол № 11, 28 травня, арк. 161-171.
349. Спр. 1313. Протоколи засідань Вченої ради та документи до них, 30 вересня 1993 - 30 червня 1994 навчального року, 302 арк.
350. Спр. 1313. Протокол № 3 засідання Вченої ради, 20 жовтня 1993 р., арк. 52-60.
351. Спр. 1313. Доповідь ректора Славова В. П. «Про виконання рішень Вченої ради інституту від 25 листопада 1992 р. і завдання колективу по стратегічних напрямках розвитку Житомирського сільськогосподарського інституту», протокол № 5, арк. 82-101.
352. Спр. 1318. Накази ректора інституту з основної діяльності, 12 січня -29 грудня 1994 р., 181 арк.

Ф. Р-98 Житомирський державний педагогічний інститут ім. І. Франка. 1986-1993 рр.

Оп. 5

353. Спр. 203. Паспорт педагогічного інституту імені Івана Франка на 1987-1988 навчальний рік, 25 арк.
354. Спр. 118. Протоколи засідань ученого Совета и документи к ним, 31.08.1988 г. - 29.06.1989 г., 293 арк.
355. Спр. 119. Протоколи засідань ректората, 12.09.1988 г. - 15.05.1989 г., 92 арк.
356. Спр. 152. Протоколи засідань ученого Совета и документи к ним, 04.09.1989 г. - 28.06.1990 г., 281 арк.
357. Спр. 163. Отчёты о научно-исследовательской работе института за 1989 г., 21 арк.
358. Спр. 172. Протоколи засідань ученого Совета, 30.08.1990 г. - 27.06.1991 г., 251 арк.
359. Спр. 173. Протоколи засідань ректората, 10.09.1990 г. - 16.08.1991 г., 110 арк.
360. Спр. 188. Отчёт о научно-исследовательской работе за 1990 г., 21 арк.
361. Спр. 217. Протоколи засідань Ради інституту, 29.10.1990 г.- 27.02.1991 г., 6 арк.
362. Спр. 219. План роботи інституту на 1990-1991 навчальний рік, 42 арк.
363. Спр. 224. Протоколи засідань кафедри політекономії і теорії сучасного соціалізму, політології, 30.08.1990 р. - 20.06.1991 р., 78 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. Р-1631 Державне підприємство – Інститут муніципального менеджменту та бізнесу. 1992-2005 рр.

Оп. 1

364. Спр. 4. Протокол № 1 засідання Вченої ради Київського центру (Інституту муніципального менеджменту та бізнесу), 30 серпня 1994 р., арк. 1-3.
365. Спр. 4. Протокол № 2 засідання Вченої ради Інституту муніципального менеджменту та бізнесу, 27 грудня 1994 р., арк. 4-7.
366. Спр. 4. Протокол № 3 засідання Вченої ради, 13 червня 1995 р., арк. 10-12.
367. Спр. 4. Протокол № 4 засідання Вченої ради, 30 серпня 1995 р., арк. 13-19.
368. Спр. 4. Протокол № 5 засідання Вченої ради, 08 грудня 1995 р., арк. 18-24.
369. Спр. 4. Протокол № 6 засідання Вченої ради, 25 квітня 1996 р., арк. 25.
370. Спр. 4. Протокол № 7 засідання Вченої ради, 27 червня 1996 р., арк. 30-32.
371. Спр. 4. Протокол № 9 засідання Вченої ради, 24 жовтня 1996 р., арк. 39-43.
372. Спр. 4. Протокол № 11 засідання Вченої ради, 28 лютого 1997 р., арк. 47-51.
373. Спр. 4. Про створення навчально-підготовчого підрозділу Інституту в Рівному, 28 лютого 1997 р., арк. 47-49.
374. Спр. 4. Протокол № 12 засідання Вченої ради, 12 травня 1997 р., арк. 52-57.
375. Спр. 4. Протокол № 13 засідання Вченої ради, 29 серпня 1997 р., арк. 58-60.
376. Спр. 4. Протокол № 15 засідання Вченої ради, 04 грудня 1997 р., арк. 64-66.
377. Спр. 4. Протокол № 16 засідання Вченої ради, 17 грудня 1997 р., арк. 67-69.
378. Спр. 4. Протокол № 17 засідання Вченої ради, 15 квітня 1998 р., арк. 70-73.
379. Спр. 4. Протокол № 18 засідання Вченої ради, 29 травня 1998 р., арк. 74-82.
380. Спр. 4. Протокол № 21 засідання Вченої ради, 05 листопада 1998 р., арк. 85-90.
381. Спр. 24. Протоколи №№ 3-5 засідань Державних екзаменаційних комісій, № 3, 4 по захисту дипломних робіт, 13 травня 1998 р. - 30 грудня 1999 р., 7 арк.
382. Спр. 25. Протоколи № 1-2 засідань кафедри менеджменту, 9 грудня - 25 лютого 1998 р., 5 арк.
383. Спр. 26. Навчальні плани інституту на 1998/1999 навчальний рік, 34 арк.
384. Спр. 32. Протоколи № 1-18 засідань ректорату інституту, 5 січня - 27 грудня 1999 р., 23 арк.
385. Спр. 32. Протоколи № 9 засідань ректорату, 18 жовтня 1999 р., арк. 12.
386. Спр. 34. Протокол 24 засідання Вченої ради, 11 лютого 1999 р., арк. 2-5.
387. Спр. 34. Протокол 25 засідання Вченої ради, 15 квітня 1999 р., арк. 6-10.
388. Спр. 34. Протокол 26 засідання Вченої ради, 30 червня 1999 р., арк. 11-14.
389. Спр. 34. Протокол 27 засідання Вченої ради, 30 серпня 1999 р., арк. 15-24.
390. Спр. 34. Протокол 28 засідання Вченої ради, 27 жовтня 1999 р., арк. 25-35.
391. Спр. 34. Протокол 29 засідання Вченої ради, 23 грудня 1999 р., арк. 36-43.
392. Спр. 34. Протокол 30 засідання Вченої ради, 10 лютого 2000 р., арк. 44-51.
393. Спр. 34. Протокол 31 засідання Вченої ради, 20 квітня 2000 р., арк. 52-56.
394. Спр. 34. Протокол 33 засідання Вченої ради, 29 червня 2000 р., арк. 68-74.
395. Спр. 45. Протоколи №№ 1-34 засідань ректорату, 4 січня - 18 грудня 2000 р., 46 арк.
396. Спр. 52. Протоколи №№ 1-21 засідань ректорату, 15 січня - 2 липня 2001 р., 24 арк.
397. Спр. 53. Протоколи №№ 1-40 засідань ректорату, 10 вересня 2001 р. - 8 липня 2002 р., 46 арк.

398. Спр. 56. Протоколи №№ 37-50 засідань Вченої ради, 8 лютого 2001 р. - 25 грудня 2002 р., 142 арк.
399. Спр. 59. Протоколи №№ 1-5 засідань кафедри менеджменту та маркетингу, 7 листопада 2001 - 15 травня 2002 р., 12 арк.
400. Спр. 60. Протоколи №№ 1-25 засідань кафедри фундаментальних економічних дисциплін, 6 листопада 2001 р. - 29 грудня 2004 р., 68 арк.
401. Спр. 62. Протоколи №№ 1-4 засідань кафедри правознавства, 14 вересня 2001 р. - 7 липня 2003 р., 20 арк.
402. Спр. 63. Тематичний план випуску навчально-методичної та іншої літератури на 2001/2002 навчальний рік, 7 арк.
403. Спр. 74. Протоколи №№ 1-15 засідань ректорату, 2 вересня - 23 грудня 2002 р., 16 арк.
404. Спр. 79. Протоколи №№ 1-9 засідань кафедри економіки підприємства, 10 вересня 2002 р. - 20 травня 2003 р., 27 арк.
405. Спр. 80. Звіт про виконання плану роботи кафедри економіки підприємства за 2003/2004 навчальний рік, 7 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р - 880 Київський обласний виконком

Оп. 16

406. Спр. 1273. Протоколи № 1-5 засідань постійної комісії обласної Ради з питань народної освіти та виховання, 24 травня - 6 грудня 1990 р., 34 арк.
407. Спр. 1289. Протоколи № 7-12 засідань постійної комісії обласної Ради з питань народної освіти та виховання, 11 лютого - 20 грудня 1991 р., 132 арк.
408. Спр. 1310. Протоколи № 13-15 засідань постійної комісії обласної Ради з питань народної освіти та виховання, 31 березня - 21 вересня 1992 р., 150 арк.
409. Спр. 1326. Протоколи № 16-19 засідань постійної комісії обласної Ради з питань народної освіти та виховання, 11 лютого 1993 р. - 11 березня 1994 р., 51 арк.

Оп. 18

410. Спр. 6. Розпорядження про впровадження вимог Закону України «Про мови в Українській РСР» в усіх установах, організаціях, підприємствах області, 7 серпня 1992 р., арк. 261.
411. Спр. 240. Документи (інформації, звіт) про підсумки лекційно-просвітницької роботи в Київській області за 1999 рік, 31 арк.
412. Спр. 301. Звіт з основної діяльності за 2001 р., 97 арк.
413. Спр. 331. Інформації про стан лекційно-просвітницької роботи в Київській області за 2002 р., 30 арк.
414. Спр. 409. Звіт з основної діяльності за 2004 р., 122 арк.

Державний архів Чернігівської області

**Ф. Р - 1898 Чернігівський філіал Київського політехнічного інституту.
1960-1991 рр.**

Оп. 1.

415. Спр. 1111. Протоколи засідань совета філіала, 1989, 273 арк.

416. Спр. 1135. Документы о распределении молодых специалистов, окончивших вуз (планы, отчёт, справки), 1989, 23 арк.
417. Спр. 1142. Протоколы заседаний совета филиала, 1990, 252 арк.
418. Спр. 1143. Анализ деятельности филиала в 1990 г., 22 арк.
419. Спр. 1197. Информация о научно-исследовательской работе за 1990 г., 40 арк.
420. Спр. 11 67. Документы о распределении молодых специалистов, окончивших вуз (планы, отчёты, анализы), 1990 г., 28 арк.
421. Спр. 1174. Протоколы заседаний Учёного совета филиала, 4 февраля - 30 сентября 1991 г., 156 арк.
422. Спр. 1174. Протокол заседания Учёного совета Черниговского филиала КПИ, № 1, 4 лютого 1991 г., арк. 1-14.
423. Спр. 1174. Протокол заседания учёного совета филиала, № 2, 25 февраля 1991 г., арк. 15-41.
424. Спр. 1174. Положение об обучении в Черниговском филиале КПИ на условиях оказания платных услуг населению, протокол Ученого совета, № 5, 27 мая 1991 г., арк. 96-99.
425. Спр. 1175. Анализ деятельности филиала, 1991 г., 24 арк.
426. Спр. 1177. Информация о научно-исследовательской работе за 1991 г., 26 арк.
427. Спр. 1178. Основные контрольные показатели работы библиотеки за 1991 г., 4 арк.
428. Спр. 1179. Документы о распределении молодых специалистов, окончивших вуз (планы, анализ), 1991 г., 14 арк.
429. Спр. 1184. Протоколы заседаний профсоюзного комитета, 23 января - 13 ноября 1991 г., 12 арк.
430. Спр. 1148. Протоколы заседаний кафедры гуманитарных наук, 31 августа 1990 г. - 27 июня 1991 г., 75 арк.
431. Спр. 1125. Протоколы заседаний кафедры общественных наук, 31 августа 1989 г. - 28 июня 1990 г., 55 арк.

Ф. Р-608 Чернігівський державний педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка. 1944 - 2004 рр.

Оп. 1.

432. Спр. 1287. Информация о научно-исследовательской работе института за 1986 г., 65 арк.
433. Спр. 1290. Протоколы заседаний совета института, том 1, № 1-6, 30 августа - 24 декабря 1986 г., 158 арк.
434. Спр. 1291. Протоколы заседаний совета института, том 2, № 7-15, 28 января - 6 июля 1987 г., 118 арк.
435. Спр. 1323. Отчёт о результатах деятельности института за 1986-1987 учебный год, 20 арк.
436. Спр. 1325. Отчёты о научно-исследовательской работе кафедр за 1986 г., 27 арк.

437. Спр. 1328. Статистический отчёт высшего учебного заведения (ф. № 3-нк) на начало 1986-1987 учебного года, 1 арк.
438. Спр. 1340. Справки и информации министерству СССР и УССР, партийным и советским органам об учебно-воспитательной работе, 1987, 31 арк.
439. Спр. 1343. Протоколы заседаний совета института, 31 августа 1987 г. - 23 июня 1988 г., 161 арк.
440. Спр. 1369. Статистический отчёт высшего учебного заведения (ф. № 3-нк) на начало 1987-1988 учебного года, 1 арк.
441. Спр. 1379. План научно-исследовательской работ по общественным, естественным и гуманитарным наукам за 1986-1990 годы, 39 арк.
442. Спр. 1380. Протоколы заседаний профсоюзного комитета, 13 октября 1986 г. - 13 октября 1989 г., 150 арк.
443. Спр. 1389. Информации, справки об учебно-воспитательной работе, 1988 г., 88 арк.
444. Спр. 1396. Справка о результатах проверки состояния научно-исследовательской работы в институте, 4-9 апреля 1988 г., 90 арк.
445. Спр. 1401. Протоколы заседаний Совета института, 30 августа 1988 г. - 28 июня 1989 г., 227 арк.
446. Спр. 1423. Отчёт о работе института за 1988 г., 12 арк.
447. Спр. 1424. Отчёт о работе кафедр за 1988 -1989 учебный год, 21 арк.
448. Спр. 1437. Информации, справки об учебно-воспитательной работе, 1989 г., 63 арк.
449. Спр. 1440. Отчёт о культурном и научном сотрудничестве с педагогическим факультетом в г. Градец-Кралова (ЧССР) за 1989 г., 12 арк.
450. Спр. 1441. Отчёт о выполнении плана научно-исследовательских работ за 1989 г., 13 арк.
451. Спр. 1442. Информация Министерству высшего и среднего специального образования УССР о подготовке научно-педагогических кадров и научно-исследовательской работе, 1989, 40 арк.
452. Спр. 1446. Протоколы заседаний Совета института, 30 августа 1989 г. - 4 июля 1990 г., 244 арк.
453. Спр. 1446. Протокол засідання розширеної ради «Про підсумки роботи у 1988/1989 навчальному році і завдання вузівського колективу по подальшій перебудові підготовки спеціалістів», № 1, 30 серпня 1989 р., арк. 1-24.
454. Спр. 1446. Рішення ради ЧПІ «Про підсумки роботи інституту в 1988/1989 навчальному році і завдання вузівського колективу по подальшій перебудові підготовки спеціалістів», 30 серпня 1989 р., арк. 4-6.
455. Спр. 1446. «На новому етапі перебудови підготовки кадрів». Доповідь ректора Чернігівського державного педагогічного інституту Явоненка О. Ф., 30 серпня 1989 р., арк. 7-23.
456. Спр. 1446. Анкета для руководящего и профессорско-преподавательского состава, протокол заседания совета института № 3, 25 октября 1989 г., арк. 42-44.
457. Спр. 1446. Рішення ради «Про проведення державного екзамену з наукового комунізму», протокол № 7, 10 січня 1990 р., арк. 115.

458. Спр. 1446. Рішення ради «Про першочергові заходи щодо організації виконання в інституті Закону «Про мови», протокол № 8, 31 січня 1990 р., арк. 126-128.
459. Спр. 1468. Отчёт о работе института за 1989 год, 18 арк.
460. Спр. 1469. Отчёт о работе кафедр за 1989-1990 учебный год, 13 арк.
461. Спр. 1470. Отчёт о научно-исследовательской работе кафедр за 1989 г., 15 арк.
462. Спр. 1471. Отчёты председателей государственных комиссий экзаменационных стационарного отделения за 989-1990 учебный год, 110 арк.
463. Спр. 1473. Информации Киевскому пединституту о ходе выполнения целевой комплексной научно-исследовательской программы «Компьютер в школе и педагогическом учебном заведении» в 1986-1990 годах, 1989, 9 арк.
464. Спр. 1474. Справка об инспектировании проведения вступительных экзаменов в институте, 1989 г., 27 арк.
465. Спр. 1482. Протокол XI отчётно-выборной профсоюзной конференции, 19 октября 1989 г., 20 арк.

Архів організацій Міністерства освіти і науки України
Ф. 166 Міністерство освіти і науки України. 2000-2005 рр.
Оп. 19.

466. Спр. 15. Протокол засідання і рішення колегії міністерства, № 1, 27 липня 2000 р., арк. 1-75.
467. Спр. 15. Протокол засідання і рішення колегії міністерства, № 2, 17 серпня 2000 р., арк. 76-226.
468. Спр. 15. Виступ Прем'єр-міністра України В. А. Ющенко на засіданні колегії з питань середньої освіти, протокол № 2, 17 серпня 2000 р., арк. 86-102.
469. Спр. 16. Доповідна записка про стан виконавської дисципліни в центральному апараті МОН у 2000 р., протокол колегії № 4, 28 вересня 2000 р., арк. 235-242.
470. Спр. 16. Доповідна записка «Про підсумки проведення Всеукраїнської студентської олімпіади 1999/2000 навчального року та організаційно-методичне, фінансове забезпечення проведення Всеукраїнської студентської олімпіади і всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт у 2000/2001 навчальному році», протокол колегії № 6, 8 листопада 2000 р., арк. 63-69.
471. Спр. 16. Протокол засідання і рішення колегії № 4 від 28 вересня 2000 р.
472. Спр. 16. Рішення підсумкової колегії з питань вищої освіти, протокол № 5, 19 жовтня 2000 р., арк. 11-15.
473. Спр. 16. Протокол засідання і рішення колегії № 5 від 19 жовтня 2000 р., арк. 103-220.
474. Спр. 16. Рішення колегії № 5 від 19 жовтня 2000 р. «Про стан і тенденції розвитку вищої освіти у контексті реалізації завдань, визначених Посланням Президента України до Верховної Ради «Україна : поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки» та програми діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту», арк. 111-118.
475. Спр. 16. Доповідь міністра освіти і науки В. Г. Кременя на підсумковій колегії 19 жовтня 2000 р. «Єдність завдань реформування і забезпечення стабільності – запорука розвитку вищої школи», арк. 122-144.

476. Спр. 16. Протокол засідання і рішення колегії № 6, 8 листопада 2000 р.
477. Спр. 16. Рішення колегії № 6 «Про стан підготовки матеріально-технічної бази закладів та установ освіти до роботи в новому 2000/2001 навчальному році і в осінньо-зимовий період», 8 листопада 2000 р., арк. 29-40.
478. Спр. 17. Рішення колегії № 7 «Про підсумки прийому до ВНЗ у 2000 р.», 1 грудня 2000 р., арк. 10-12.
479. Спр. 18. Рішення колегії № 8 «Про стан програмно-методичного забезпечення навчального процесу та його вплив на рівень фундаментальної підготовки студентів у ВНЗ різних форм власності і підпорядкування», 22 грудня 2000 р., арк. 31-40.
480. Спр. 61. Протокол засідання і рішення колегії № 2 «Про реорганізацію системи ліцензування, атестації та акредитації», 22 лютого 2001 р., арк. 1-21.
481. Спр. 61. Доповідна записка начальника Державної інспекції навчальних закладів України О. М. Бурлакова «Про реорганізацію системи ліцензування, атестації та акредитації», 21 лютого 2001 р., арк. 14-19.
482. Спр. 62. Протокол засідання колегії № 3 від 27 березня 2001 р. «Про підсумки роботи МОН в сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності за 2000 рік», арк. 1-27.
483. Спр. 62. Доповідь першого заступника міністра Я. С. Яцківа на засіданні колегії «Про підсумки роботи МОН в сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності за 2000 р.», 27 березня 2001 р., арк. 8-27.
484. Спр. 62. Стенограма розширеного засідання колегії з питання «Про підсумки роботи МОН в сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності за 2000 р.», 27 березня 2001 р., арк. 32-167.
485. Спр. 62. Виступ Президента НАН України Б. Є. Патона на колегії 27 березня 2001 р., арк. 42-50.
486. Спр. 62. Виступ М. З. Згуровського 27 березня 2001 р., арк. 51-59.
487. Спр. 68. Рішення колегії № 9/1-3 «Про підсумки 2000/2001 навчального року», 16 серпня 2001 р., арк. 208-217.
488. Спр. 70. Протоколи і рішення колегії, листопад 2001 р., 96 арк.
489. Спр. 70. Протокол № 12 спільного засідання колегії МОН і Президії АПН України від 22 листопада 2001 р. «Про врахування пропозицій II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти України при доопрацюванні проекту Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті», арк. 14-17.
490. Спр. 71. Постанова колегії МОН і Президії АПН України № 12/6-2 від 22 листопада 2001 р. «Про Програму спільної діяльності МОНУ та АПНУ на 2002-2004 роки, спрямовану на виконання завдань і пропозицій, поставлених II Всеукраїнським з'їздом працівників освіти», арк. 25-26.
491. Спр. 71. Доповідна записка про Програму спільної діяльності МОН і АПН України на 2002-2004 рр., спрямовану на виконання завдань і пропозицій, поставлених II Всеукраїнським з'їздом працівників освіти, протокол № 12 від 22 листопада 2001 р., арк. 27-29.
492. Спр. 71. Постанова спільного засідання колегії МОНУ та Президії АПНУ № 12/4-2 від 22 листопада 2001 р. «Про врахування пропозицій II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти при доопрацюванні проекту Національної доктрини розвитку освіти України», арк. 66-67.

493. Спр. 71. Доповідна записка заступника держсекретаря Г. Науменка до проекту постанови спільного засідання колегії МОН і Президії АПН «Про врахування пропозицій II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти при доопрацюванні проекту Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті» (протокол № 12), арк. 68-69.
494. Спр. 72. Рішення колегії № 13/7-18 від 20 грудня 2001 р. «Про стан комп'ютерної підготовки майбутніх вчителів та рівень забезпечення сучасною комп'ютерною технікою вищих педагогічних навчальних закладів I-IV рівнів акредитації», арк. 13-17.
495. Спр. 72. Доповідна записка «Про стан комп'ютерної підготовки майбутніх вчителів та рівень забезпечення сучасною комп'ютерною технікою вищих педагогічних навчальних закладів I-IV рівнів акредитації», протокол № 13 від 20 грудня 2001 р., арк. 18-22.
496. Спр. 117. Рішення колегії № 2/4-10 від 21 лютого 2002 р. «Про сучасний стан та проблеми студентських і учнівських гуртожитків, удосконалення механізму поліпшення житлових умов та активізації виховної та позаурочної роботи в гуртожитках», арк. 24-27.
497. Спр. 117. Рішення колегії № 3/3-6 від 11 квітня 2002 р. «Про упорядкування системи ліцензування», арк. 166.
498. Спр. 117. Доповідна записка начальника управління ліцензування та акредитації В. І. Домніча «Про упорядкування системи ліцензування навчальних закладів (освітніх послуг)», арк. 167-172.
499. Спр. 117. Протокол засідання колегії № 4 «Про стан розробки та впровадження Державних стандартів вищої освіти в Україні», 25 квітня 2002 р., арк. 107-159.
500. Спр. 117. Виступ міністра В. Г. Кременя на колегії «Про стан розробки та впровадження Державних стандартів вищої освіти в Україні», 25 квітня 2002 р., арк. 108-112.
501. Спр. 117. Доповідна записка «Про стан розробки та впровадження Державних стандартів вищої освіти в Україні» директора Науково-методичного центру вищої освіти К. М. Левківського, 25 квітня 2002 р., арк. 113-156.
502. Спр. 117. Доповідь директора Науково-методичного центру вищої освіти К. М. Левківського на колегії «Про стан розробки та впровадження Державних стандартів вищої освіти в Україні», 25 квітня 2002 р., арк. 157-159.
503. Спр. 118. Протокол засідання колегії міністерства № 5, 23 травня 2002 р., арк. 1-70.
504. Спр. 118. Рішення колегії № 5/2-4 «Про роботу відокремлених структурних підрозділів ВНЗ», 23 травня 2002 р., арк. 52-55.
505. Спр. 118. Доповідна записка про роботу відокремлених структурних підрозділів ВНЗ, 23 травня 2002 р., арк. 56-59.
506. Спр. 118. Рішення колегії № 5/4-5 «Про підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру у ВНЗ», 23 травня 2002 р., арк. 60-63.
507. Спр. 118. Рішення МОН № 5-13 / Постанова № 154 колегії МОН і Президії НАНУ «Про подальший розвиток співробітництва НАНУ та МОНУ на 2002-2007 рр.», 23 травня 2002 р., арк. 64.

508. Спр. 118. Доповідна записка «Про підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру у ВНЗ», 23 травня 2002 р., арк. 65-70.
509. Спр. 118. Основні показники діяльності аспірантури і докторантури України. Інформаційні матеріали до засідання Колегії МОН. – К., 2002. – 40 с.
510. Спр. 120. Протокол засідання і рішення колегії № 8, 16 серпня 2002 р., 354 арк.
511. Спр. 121. Тези виступу директора Інституту проблем реєстрації інформації НАНУ В. В. Петрова «Про управління процесом створення й використання національних інформаційних ресурсів в науково-технічній діяльності», протокол № 10, 31 жовтня 2002 р., арк. 89-91.
512. Спр. 121. Рішення колегії № 10 «Про управління процесом створення й використання національних інформаційних ресурсів в науково-технічній діяльності», 31 жовтня 2002 р., арк. 92-93.
513. Спр. 122. Протоколи та рішення колегій, грудень-листопад 2002 р., 263 арк.
514. Спр. 166. Протокол № 1 засідання колегії, 30 січня 2003 р., арк. 1-40.
515. Спр. 166. Доповідь ректора Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Л. Л. Товажнянського «Про результати наукової і науково-технічної діяльності Національного технічного університету «ХПІ», проблеми та перспективи його розвитку», 30 січня 2003 р., арк. 7-14.
516. Спр. 166. Рішення колегії № 1/2-13 «Про результати наукової і науково-технічної діяльності Національного технічного університету «ХПІ», проблеми та перспективи його розвитку», 30 січня 2003 р., арк. 15-16.
517. Спр. 166. Доповідна записка заступника директора департаменту науково-технічного розвитку С. М. Порева про результати наукової і науково-технічної діяльності НТУ «ХПІ», проблеми та перспективи його розвитку, арк. 17-21.
518. Спр. 166. Доповідь міністра В. Г. Кремена «Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у XXI столітті», 28 лютого 2003 р., арк. 46-60.
519. Спр. 166. Рішення колегії № 2/3-4 «Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у XXI столітті», 28 лютого 2003 р., арк. 111-123.
520. Спр. 166. Аналітичні дослідження системи вищих навчальних закладів Міністерства освіти і науки : Аналітично-інформаційні матеріали до засідання колегії Міністерства освіти і науки. – К., 2003. – 214 с.
521. Спр. 167. Протоколи та рішення колегії, березень 2003 р., 167 арк.
522. Спр. 167. Доповідна записка Першого заступника державного секретаря А. М. Гуржія про формування і виконання державного замовлення на науково-технічну продукцію з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки від 27 березня 2003 р., арк. 80-84.
523. Спр. 167. Доповідна записка Першого заступника державного секретаря А. М. Гуржія про кандидатури науковців на отримання державної стипендії за розпорядженням Президента України «Про призначення державних стипендій видатним діячам науки» від 03.04.01 № 87, 27 березня 2003 р., арк. 100.
524. Спр. 168. Протоколи та рішення колегії, квітень-травень 2003 р., 190 арк.
525. Спр. 168. Протокол № 5 засідання колегії, 24 квітня 2003 р., арк. 5-73.
526. Спр. 168. Доповідна записка Директора департаменту вищої освіти МОН Я. Я. Болюбаша про проведення педагогічного експерименту щодо

запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, арк. 19-22.

527. Спр. 168. Доповідна записка Директора адміністративно-господарського департаменту А. В. Домашенка про стан виконавської дисципліни та заходи щодо посилення відповідальності працівників міністерства за своєчасне і безумовне виконання законів України, документів Президента України та Кабінету Міністрів України, арк. 30-36.

528. Спр. 168. Рішення колегії № 5/6-1 від 24 квітня 2003 р. «Про стан роботи із зверненнями громадян у 2002 р.», арк. 40-42.

529. Спр. 168. Доповідна записка Директора адміністративно-господарського департаменту А. В. Домашенка «Про стан роботи із зверненнями громадян у 2002 р.», арк. 44-66.

530. Спр. 168. Рішення колегії № 5/9-21 «Про організаційно-методичне та фінансове забезпечення роботи обдарованою студентською молоддю у вищих навчальних закладах у 2003 році», 24 квітня 2003 р., арк. 64-66.

531. Спр. 168. Доповідна записка Директора Науково-методичного центру вищої освіти К. М. Левківського «Про організаційно-методичне та фінансове забезпечення роботи обдарованою студентською молоддю у вищих навчальних закладах у 2003 році», арк. 67-73.

532. Спр. 169. Протоколи та рішення колегії, липень-серпень 2003 р., 338 арк.

533. Спр. 169. Рішення колегії № 71-18 «Про стан забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах педагогічними та науково-педагогічними кадрами», 3 липня 2003 р., арк. 9-14.

534. Спр. 169. Доповідна записка голови Державної інспекції навчальних закладів МОН України О. М. Бурлакова, директорів департаменту вищої освіти Я. Я. Болюбаша та кадрової роботи В. Т. Буковського «Про стан забезпечення навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах педагогічними та науково-педагогічними кадрами», протокол № 7, 3 липня 2003 р., арк. 16-34.

535. Спр. 170. Протоколи та рішення колегій, вересень-жовтень 2003 р., 200 арк.

536. Спр. 170. Доповідна записка про стан законопроектної роботи в міністерстві у 2003 році, протокол № 10, 25 вересня 2003 р., арк. 135-137.

537. Спр. 170. Рішення колегії № 11/4-10 «Про підготовку матеріально-технічної бази навчальних закладів та установ освіти і науки до роботи в новому 2003-2004 навчальному році і в осінньо-зимовий період», 30 жовтня 2003 р. арк. 149-153.

538. Спр. 170. Доповідна записка директора департаменту економіки та фінансів П. М. Кулікова про підготовку матеріально-технічної бази навчальних закладів та установ освіти і науки до роботи в новому 2003-2004 навчальному році і в осінньо-зимовий період, 23 жовтня 2003 р., арк. 154-159.

539. Спр. 170. Рішення № 11/5-1 «Про стан виконавської дисципліни за 9 місяців поточного року», 30 жовтня 2003 р., арк. 181-183.

540. Спр. 170. Доповідна записка директора адміністративно-господарського департаменту В. А. Ханюка про стан виконавської дисципліни за 9 місяців поточного року, 23 жовтня 2003 р., арк. 184-187.

541. Спр. 170. Доповідна записка про стан роботи із зверненнями громадян за 9 місяців 2003 року, 23 жовтня., арк. 191-195.
542. Спр. 171. Протокол та рішення колегії № 12, 4 грудня 2003 р., 260 арк.
543. Спр. 214. Доповідь міністра В. Г. Кременя на підсумковій колегії міністерства «Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника суспільного розвитку та інтеграції в європейське співтовариство», 27 лютого 2004 р., м. Одеса арк. 67-98.
544. Спр. 214. Стенограма розширеного засідання підсумкової колегії, 28 лютого 2004 р., арк. 99-316.
545. Спр. 214. Рішення колегії № 3/1-4 «Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника суспільного розвитку та інтеграції в європейське співтовариство», 27 лютого 2004 р., арк. 252-267.
546. Спр. 215. Протоколи та рішення колегій, березень-липень 2004 р., 213 арк.
547. Спр. 215. Протокол колегії № 6, 3 червня 2004 р., арк. 141-181.
548. Спр. 215. Доповідна записка «Про стан та перспективи розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва МОН України» першого заступника міністра А. М. Гуржія, директора департаменту міжнародного співробітництва та європейської інтеграції О. С. Сухолиткого, начальника управління міжнародного науково-технічного співробітництва Т. Є. Патраха, арк. 175-181.
549. Спр. 216. Протокол засідання колегії № 7, 24 червня 2004 р., арк. 1-72.
550. Спр. 216. Доповідна записка першого заступника міністра А. М. Гуржія до п. 1 порядку денного засідання колегії 24 червня 2004 р. «Про стан виконання завдань державних наукових і науково-технічних завдань з пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки – попередні підсумки першого року виконання науково-технічних проектів ДНТП», арк. 15-17.
551. Спр. 217. Протоколи та рішення колегій, серпень 2004 р., 282 арк.
552. Спр. 219. Протокол та рішення колегії, грудень 2004 р., 162 арк.
553. Спр. 219. Доповідь голови Державної інспекції навчальних закладів О. О. Бурлакова «Про виконання вищими навчальними закладами та їх відокремленими структурними підрозділами умов та правил впровадження освітньої діяльності» на засіданні колегії 23 грудня 2004 р., арк. 17-20.
554. Спр. 219. Рішення колегії № 13/3-6 від 23 грудня 2004 р. «Про виконання вищими навчальними закладами та їх відокремленими структурними підрозділами умов та правил впровадження освітньої діяльності», арк. 46-47.
555. Спр. 219. Доповідна записка начальника управління ліцензування, акредитації та нострифікації Домнича В. І. про виконання вищими навчальними закладами та їх відокремленими структурними підрозділами умов та правил впровадження освітньої діяльності від 23 грудня 2004 р., арк. 48-55.
556. Спр. 262. Протоколи та рішення колегій, січень-лютий 2005 р., 110 арк.
557. Спр. 262. Доповідь директора департаменту вищої освіти Болюбаша Я. Я. «Про стан проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації» на засіданні колегії 27 січня 2005 р., арк. 5-14.
558. Спр. 262. Рішення колегії № 1/2-4 від 27 січня 2005 р. «Про стан проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи

організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації», арк. 21-22.

559. Спр. 262. Доповідна записка до колегії № 1 від 27 січня 2005 р. про стан проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, арк. 23-30.

560. Спр. 263. Протокол та рішення колегії, березень 2005 р., 416 арк.

561. Спр. 263. Доповідь міністра освіти і науки С. М. Ніколаєнка на підсумковій колегії 24 березня 2005 р. «Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку», арк. 5-63.

562. Спр. 263. Рішення колегії № 3/2-4 від 24 березня 2005 р. «Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку», арк. 165-177.

563. Спр. 263. Виступ ректора НТУУ «КПІ» М. З. Згуровського на підсумковій колегії 24 березня 2005 р., арк. 24-28.

564. Спр. 263. Виступ першого віце-прем'єра Українського союзу промисловців і підприємців С. М. Прохорова на засіданні підсумковій колегії 24 березня 2005 р., арк. 51-54.

565. Спр. 263. Виступ віце-президента НАНУ В. Д. Походенка на підсумковій колегії 24 березня 2005 р., арк. 75-77.

566. Спр. 264. Протоколи та рішення колегій, квітень-червень 2005 р., 241 арк.

567. Спр. 264. Протокол № 5 засідання колегії від 2 червня 2005 р., арк. 99-190.

568. Спр. 264. Протокол № 6 засідання колегії від 23 червня 2005 р., арк. 48-98.

569. Спр. 265. Протоколи та рішення колегій, липень-вересень 2005 р., 222 арк.

570. Спр. 265. Виступ міністра С. М. Ніколаєнка на колегії 11 липня 2005 р. «Про підсумки соціально-економічного розвитку України у I-му півріччі 2005 року», арк. 8-16.

571. Спр. 265. Інформація заступника голови ЦК Профспілки працівників освіти і науки України Г. Ф. Труханова про стан виконання Галузевої угоди між Міністерством освіти і науки та ЦК Профспілки за 2004-2005 роки на спільному засіданні МОН та Президії ЦК Профспілки 21 липня 2005 р., арк. 51-70.

572. Спр. 265. Пропозиції голови Громадської колегії М. З. Згуровського до концепції програми розвитку освіти на спільному засіданні колегії міністерства та Громадської колегії при МОН України 23 вересня 2005 р., арк. 86-89.

573. Спр. 266. Рішення колегії № 8/1-2 від 18 серпня 2005 р. «Про виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» щодо забезпечення доступу до якісної освіти», арк. 151-154.

574. Спр. 267. Протоколи та рішення колегій, жовтень-листопад 2005 р., 197 арк.

575. Спр. 267. Протокол № 11 засідання колегії від 10 листопада 2005 р., арк. 2-109.

576. Спр. 267. Рішення колегії № 11/1-19 від 10 листопада 2005 р. «Про результати проведення експерименту за програмою Intel* Навчання для майбутнього щодо навчання вчителів ефективному використанню інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі», арк. 44-46.

577. Спр. 267. Рішення колегії № 11/6-5 від 10 листопада 2005 р. «Про підсумки прийому до вищих навчальних закладів у 2005 році та завдання щодо організації і проведення вступної компанії 2006 року», арк. 47-50.
578. Спр. 267. Доповідна записка Директора департаменту вищої освіти Я. Я. Болюбаша «Про підсумки прийому до вищих навчальних закладів у 2005 році та завдання щодо організації і проведення вступної компанії 2006 року», арк. 51-57.
579. Спр. 267. Доповідна записка Директора департаменту вищої освіти Я. Я. Болюбаша про реалізацію стратегії доступу до якісної вищої освіти у 2005 році та визначення завдань на 2006 рік відповідно до Програми Уряду «Назустріч людям», арк. 94-102.
580. Спр. 267. Протокол № 10 засідання колегії від 20 жовтня 2005 р., арк. 110-197.
581. Спр. 267. Рішення колегії № 10/3-6 від 20 жовтня 2005 р. «Про результати діяльності управління ліцензування, акредитації та нострифікації», арк. 144-146.
582. Спр. 267. Доповідна записка начальника управління В. І. Домніча про результати діяльності управління ліцензування, акредитації та нострифікації, арк. 147-155.
583. Спр. 267. Інформація заступника міністра А. Г. Богомолова від 20 жовтня 2005 р. про підсумки роботи міністерства за 9 місяців 2005 року, арк. 185-197.
584. Спр. 268. Протокол та рішення колегії, грудень 2005 р., 281 арк.
585. Спр. 268. Протокол № 12 спільного засідання колегії міністерства освіти і науки та громадської колегії МОН України від 1 грудня 2005 р., арк. 144-149.
586. Спр. 268. Доповідь проректора з наукової роботи НТУУ «КПІ» М. Ю. Ільченка «Досвід Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» щодо інтеграції науки, освіти та впровадження інноваційних технологій» 1 грудня 2005 р., арк. 207-216.
587. Спр. 268. Доповідна записка голови робочої групи, Першого проректора НТУУ «КПІ» Ю. І. Якименка про досвід Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» щодо інтеграції науки, освіти та впровадження інноваційних технологій», арк. 217-223.
588. Спр. 268. Рішення колегії № 12/3-13 від 1 грудня 2005 р. «Досвід НТУУ «КПІ» щодо інтеграції науки, освіти та впровадження інноваційних технологій», арк. 278-281.
589. Спр. 268. Доповідна записка заступника директора департаменту науково-технічного розвитку Ю. В. Кардаша про стан та проблеми функціонування наукових об'єктів, що становлять національне надбання України, протокол № 13 від 22 грудня 2005 р., арк. 38-42.

Відомчий архів Міністерства охорони здоров'я України

Ф. 342.

Опис здавальний

590. Протокол засідання, рішення колегії міністерства № 3 и документи к ним от 29 марта 1988 г.
591. Рішення колегії № 3/3 від 29 березня 1988 р. «Про вдосконалення підготовки кадрів і наукових розробок з соціальної гігієни та організації охорони здоров'я», 3 арк.

592. Решение коллегии № 5-2 от 15 мая 1988 г. «О работе Одесского медицинского института по реализации Основных направлений перестройки высшего и среднего специального образования в стране в соответствии с решениями XXVII съезда КПСС, февральского (1988 г.) Пленума ЦК КПСС», 4 арк.
593. Протокол заседания и решения коллегии Министерства здравоохранения УССР № 5 и документы к ним от 25 мая 1988 г.
594. Справка начальника управления учебных заведений В. А. Туманова о работе Одесского медицинского института по реализации Основных направлений перестройки высшего и среднего специального образования в стране в соответствии с решениями XXVII съезда КПСС, февральского (1988 г.) Пленума ЦК КПСС от 25 мая 1988 г., 4 арк.
595. Доклад ректора Одесского медицинского института им. Н. И. Пирогова проф. И. И. Ильина на заседании коллегии 25 мая 1988 г., 15 арк.
596. Протокол заседания и решения коллегии № 6 от 27 июня 1988 г.
597. Рішення колегії № 6-1 от 27 июня 1988 г. «О повышении эффективности вузовской науки и подготовки научно-педагогических кадров в Черновицком медицинском институте».
598. Протокол засідання і рішення розширеної колегії від 13 березня 1990 р.
599. Доповідь міністра охорони здоров'я Ю. П. Спіженка на розширеної колегії 13 березня 1990 р. «Про вдосконалення форм та стилю керівництва у галузі охорони здоров'я республіки», 24 арк.
600. Справка комиссии министерства об итогах приёма на I курс медицинских вузов в 1989 г.
601. Програма реформи медичної освіти Української РСР. – К.: Мінздрав УРСР, 1990. – 16 с.
602. Протокол засідання і рішення колегії № 12 від 27 червня 1990 р.
603. Решение коллегии № 12 от 27 июня 1990 р. «О состоянии и перспективах высшего и среднего фармацевтического образования в свете выполнения постановления ЦК КПСС и СМ СССР № 323 от 13 марта 1987 г. «Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране» и совместного решения коллегии Минвуза СССР и Минздрава СССР от 15 мая 1987 г.», 7 арк.
604. Протокол коллегии № 1 от 13 февраля 1991 р. «О внедрении концепции развития высшего медобразования», 8 арк.
605. Програма реформи медичної освіти Української РСР. – К. : МОЗУ, 1990. – 17 с.
606. Рішенням колегії № 1 від 13 лютого 1991 р. «Про впровадження концепції розвитку вищої медичної освіти Української РСР», 3 арк.
607. Довідки комісій міністерства по результатах рецензування письмових робіт абітурієнтів, зарахованих у Кримський медінститут із складу слухачів курсів від 15 октября 1991 р.
608. Протокол розширеного засідання колегії № 1 від 25-26 лютого 1992 р.
609. Рішення колегії № 4 від 27 лютого 1992 р. «Основні напрямки діяльності органів та установ охорони здоров'я на сучасному етапі», 2 арк.

610. Доповідь міністра Ю. П. Спіженка на колегії 27 лютого 1992 р. «Про результати діяльності органів та установ охорони здоров'я України за 1991 рік і завдання по удосконаленню організації та поліпшення якості охорони здоров'я», 25 арк.
611. Протокол засідання і рішення колегії № 5 від 20 травня 1992 р.
612. Доповідь міністра охорони здоров'я Ю. П. Спіженка на засіданні колегії 25 лютого 1993 р. «Про результати діяльності органів та установ охорони здоров'я України за 1992 рік і завдання по удосконаленню організації та поліпшення якості охорони здоров'я», 28 арк.
613. Протокол, рішення та матеріали до засідання підсумкової колегії № 3 від 3-4 березня 1994 р. «Про результати діяльності органів та установ охорони здоров'я України за 1993 рік і завдання по удосконаленню організації та поліпшення якості охорони здоров'я» (м. Львів).
614. Доповідь міністра охорони здоров'я України Ю. П. Спіженка на підсумковій колегії «Про результати діяльності органів та установ охорони здоров'я України за 1993 рік і завдання по удосконаленню організації та поліпшення якості охорони здоров'я» (Львів, 3-4 березня 1994 р.), 32 арк.
615. Рішення колегії № 3 від 4 березня 1994 р. «Про результати діяльності органів та установ охорони здоров'я України за 1993 рік і завдання по удосконаленню організації та поліпшення якості охорони здоров'я».
616. Довідка про підсумки перевірки роботи приймальної комісії Українського державного медичного університету ім. академіка О. О. Богомольця з організації та проведення прийому студентів на I курс у 1994 році, 12 арк.
617. Протокол, рішення та матеріали до засідання колегії № 2 від 17 лютого 1995 р. «Про діяльність органів і закладів охорони здоров'я у 1994 р. та заходи щодо реформування галузі» (м. Дніпропетровськ).
618. Рішення колегії № 2 від 17 лютого 1995 р. «Про діяльність органів і закладів охорони здоров'я у 1994 р. та заходи щодо реформування галузі», 7 арк.
619. Протокол, рішення та матеріали до засідання колегії № 12 від 21 листопада 1995 р. «Результати комплексних перевірок Харківського медичного університету, Укрфармакадемії».
620. Доповідь ректора Української фармацевтичної академії В. П. Черних за результатами комплексної перевірки комісією МОЗ України на засіданні колегії 21 листопада 1995 р., 5 арк.
621. Довідка про результати комплексної перевірки Української державної фармацевтичної академії (Харків) комісією МОЗ 30 жовтня - 4 листопада 1995 р., 64 арк.
622. Вказівка МОЗ України № 161 від 27 травня 1995 р. «Про перевірки державних випускних іспитів у вищих медичних закладах освіти в 1996 році», 3 арк.
623. Довідка про результати комплексної перевірки комісією МОЗ Харківського медичного університету 23-28 жовтня 1995 р. (Протокол № 12-1).
624. Протокол № 2 засідання колегії від 22 лютого 1996 р. «Підсумки діяльності галузі охорони здоров'я за 1995 р. та заходи щодо її реформування у 1996 р.», 29 арк.

625. Доповідь міністра охорони здоров'я Е. С. Короленка на розширеному засіданні колегії 22 лютого 1996 р. «Діяльність органів і установ охорони здоров'я у 1995 р. та мірах щодо її стабілізації», 37 арк.
626. Протокол № 3 спільного засідання колегії МОЗ України і Президії Академії медичних наук від 2 квітня 1996 р. «Проблеми галузевої науки і заходи щодо оптимізації мережі Науково-дослідних установ та вищих медичних закладів освіти», 8 арк.
627. Доповідь міністра Є. С. Короленка на спільному засіданні Колегії МОЗ і Президії АМН 2 квітня 1996 р. «Про заходи по реалізації пропозицій Президента України Л. Д. Кучми на Всеукраїнській нараді з проблем розвитку науки 14-15 лютого», 7 арк.
628. Рішення № 3 спільного засідання Колегії МОЗ України та Президії Академії медичних наук від 2 квітня 1996 р. «Проблеми галузевої науки і заходи щодо оптимізації мережі науково-дослідних установ та вищих медичних закладах освіти», 8 арк.
629. Доповідь заступника міністра О. Ш. Коротка «Аналіз фінансово-господарської діяльності закладів охорони здоров'я, що підпорядковані МОЗ України» на засіданні колегії 3 квітня 1996 р. (Протокол № 4).
630. Довідка комісії МОЗ про перевірку державних випускних іспитів у Донецькому державному медичному університеті ім. М. Горького в 1996 році, 6 арк.
631. Довідки про результати перевірок приймальних комісій у 1996 р.
632. Протокол засідання, рішення колегії № 7 від 12 серпня 1996 р. «Про наслідки перевірки окремих питань фінансово-господарської діяльності Кримського медичного інституту».
633. Рішення колегії № 7 від 12 серпня 1996 р. «Про наслідки перевірки окремих питань фінансово-господарської діяльності Кримського медичного інституту», 6 арк.
634. Протокол № 8 засідання колегії від 21 серпня 1996 р.
635. Протокол засідання, рішення колегії № 14 від 20 листопада 1996 р.
636. Рішення колегії МОЗ та Президії ЦК профспілки працівників охорони здоров'я України № 14-1/П-6-1 від 20 листопада 1996 р. «Про стан виконання Указу Президента України від 12.05.96 № 333 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат» та постанови Кабінету Міністрів України від 7 серпня 1996 р. № 931 з цього питання», 3 арк.
637. Виступ віце-президента АМН України В. В. Фролькіса на засіданні колегії 21 січня 1997 р., 14 арк.
638. Доповідь міністра А. М. Сердюка на колегії 21 січня 1997 р. «Про діяльність органів і установ охорони здоров'я за 1996 р. та завдання щодо її реалізації», 19 арк.
639. Рішення колегії МОЗ та Пленуму ЦК профспілки працівників охорони здоров'я України «Про реформування діяльності органів і установ охорони здоров'я та соціальний захист її працівників» № Пл.-2-1/К-3 від 14 березня 1997 р., 3 арк.
640. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на засіданні колегії Міністерства охорони здоров'я 17 лютого 1998 р.

641. Протокол № 1 засідання колегії від 17 лютого 1998 р. «Про діяльність галузі охорони здоров'я і завдання щодо подальшого її реформування», 19 арк.
642. Протокол № 8 засідання колегії від 8 липня 1998 р.
643. Протокол № 9 засідання колегії від 14 липня 1998 р.
644. Протокол № 3 засідання колегії від 8 лютого 1999 р.
645. Протокол № 4 засідання колегії МОЗ від 26 лютого 1999 р. «Діяльність галузі охорони здоров'я за 1998 р. і завдання щодо її реформування», 6 арк.
646. Доповідь Міністра охорони здоров'я Р. В. Богаторьової на засіданні колегії 26 лютого 1999 р. «Діяльність галузі охорони здоров'я за 1998 р. і завдання щодо її реформування», 31 арк.
647. Протокол № 4 засідання колегії від 26 лютого 1999 р.
648. Протокол засідання підсумкової колегії № 3 від 24 березня 2000 р.
649. Доповідь міністра охорони здоров'я В. Ф. Москаленка на підсумковій колегії 24 березня 2000 р., 15 арк.
650. Протокол № 14 засідання колегії від 25 жовтня 2000 р.
651. Протокол № 15 засідання колегії від 1 листопада 2000 р.
652. Рішення колегії № 9 від 17 липня 2002 р. «Підсумки роботи галузі охорони здоров'я України у I півріччі 2002 року та завдання щодо подальшого її розвитку, що впливають із послань Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році» та «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки», 6 арк.
653. Матеріали до доповіді Державного секретаря МОЗ України Ю. В. Поляченка на підсумковій колегії 20 лютого 2003 р. «Про підсумки роботи галузі охорони здоров'я України за 2002 рік», 20 арк.
654. Правила прийому до Українського медичного ліцею Національного медичного університету імені О. О. Богомольця у 2006 році, 7 арк.

Відомчий архів Міністерства культури і туризму України

Ф. 5116.

Оп. 19

655. Спр. 3143. Протокол № 2 засідання колегії міністерства та документи до нього (доповідні записки, доповіді), 27 лютого 1991 р., 217 арк.
656. Спр. 3144. Протоколи № 3, 4 засідань колегії та документи до них, 27 березня - 24 квітня 1991 р., 111 арк.
657. Спр. 3144. Протоколи № 4 засідання колегії та документи до нього від 24 квітня 1991 р. «Про хід реалізації в Харківському інституті культури вимог Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», арк. 88-111.
658. Спр. 3144. Рішення колегії № 4/1 від 24 квітня 1991 р. «Про хід реалізації в Харківському інституті культури вимог Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», арк. 106-107.
659. Спр. 3144. Довідка начальника відділу учбових закладів В. М. Бабієнка про хід реалізації в Харківському інституті культури вимог Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», 15 квітня 1991 р., арк. 108-111.

660. Спр. 3144. Виступ ректора Харківському інституті культури В. М. Шейка на засіданні колегії, 24 квітня 1991 р., арк. 98-101.
661. Спр. 3184. Протоколи № 3-5 засідань колегії та документи до них, 10 березня - 20 травня 1992 р., 197 арк.
662. Спр. 3184. Протокол № 4 від 15 квітня 1992 р. засідання колегії «Про хід виконання постанови колегії № 4/1 від 24 квітня 1991 р. «Про хід реалізації в Харківському інституті культури вимог Закону України «Про мови в Україні», арк. 77-87.
663. Спр. 3185. Протоколи № 6-8 засідань колегії та документи до них (довідні записки, доповіді), 24 червня - 26 серпня 1992 р., 216 арк.
664. Спр. 3185. Протокол № 6 від 24 червня 1992 р. «Про роботу ректоратів Донецької, Київської та Одеської консерваторій по спрямуванню учбово-виховного процесу на вирішення проблем духовного відродження України», арк. 5-41.
665. Спр. 3186. Протокол № 6 від 30 вересня 1992 р., 51 арк.
666. Спр. 3225. Протокол № 9 засідання колегії та документи до нього, 30 вересня 1993 р.
667. Спр. 3227. Протоколи № 11, 12 засідань колегії та документи до них, 3 листопада, 28 грудня 1993 р.
668. Спр. 3280. Протоколи № 1-2 засідань колегії та документи до них. 27 січня - 28 лютого 1994 р., 98 арк.
669. Спр. 3281. Протоколи № 3-4 а засідань колегії та документи до них, 31 березня - 28 квітня 1994 р., 128 арк.
670. Спр. 3324. Протоколи № 1-4 засідань колегії та документи до них, 5 січня - 2 квітня 1995 р.
671. Спр. 3325. Протокол засідання, рішення колегії № 6 від 30 червня 1995 р. та матеріали до нього.
672. Спр. 3379. Протоколи № 1-2 засідань колегії та документи до них, 30 січня - 27 лютого 1996 р.
673. Спр. 3379. Доповідь міністра культури і мистецтв Д. І. Остапенка на розширеній колегії 27 лютого 1996 р., арк. 121-134.
674. Спр. 3380. Протокол № 3 засідання колегії від 18 березня 1996 р. «Про хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України на 1995-1996 рр., виконавську дисципліну та якість підготовки документів у центральному апараті Міністерства культури і мистецтв», арк. 3-40.
675. Спр. 3381. Протоколи № 5 засідання колегії від 28 травня 1996 р. «Про концептуальні основи та Програму розвитку української культури», арк. 3-43.
676. Спр. 3382. Протоколи № 9-12 засідань колегії Міністерства та документи до них, 25 вересня-28 грудня 1996 р.
677. Спр. 3382. Доповідь начальника Управління навчальних закладів міністерства В. М. Бабієнка «Про результати прийому до навчальних закладів мистецтва і культури у 1996 р.», 25 вересня 1996 р., арк. 4-8.
678. Спр. 3382. Доповідь В. М. Бабієнка «Про стан та перспективи розвитку наукових досліджень та підготовки наукових кадрів у науково-дослідних, науково-методичних установах та ВНЗ III-IV рівнів акредитації Міністерства культури і мистецтв України» 30 жовтня 1996 р., арк. 41-49.

679. Спр. 3382. Постанова колегії № 10 від 30 жовтня 1996 р. «Про стан та перспективи розвитку наукових досліджень та підготовки наукових кадрів у науково-дослідних, науково-методичних установах та ВНЗ III-IV рівнів акредитації Міністерства культури і мистецтв України», арк. 58-61.
680. Протокол колегії № 1 від 16 січня 1997 р. «Про стан виконавської дисципліни в центральному апараті Міністерства та заходи щодо підвищення її рівня».
681. Протокол № 2а від 20 лютого 1997 р. розширеного засідання колегії «Про підсумки роботи організацій, установ, закладів культури і мистецтва у 1996 р. та завдання щодо реформування галузі», 18 арк.
682. Виступ начальника відділу економіки освіти, культури та поліграфічної промисловості Мінекономіки Ю. М. Вітренко на колегії 20 лютого 1997 р.
683. Виступ ректора Української Академії мистецтв на колегії А. В. Чебикіна на засіданні розширеної колегії 20 лютого 1997 р.
684. Доповідь міністра Д. І. Остапенка на засіданні колегії 20 лютого 1997 р. «Про підсумки роботи організацій, установ, закладів культури і мистецтва у 1996 р. та завдання щодо реформування галузі», арк. 10-20.
685. Довідка до засідання колегії № 9 від 25 вересня 1997 р. «Про результати прийому до вищих закладів освіти мистецтва і культури».
686. Протокол № 9 колегії та документи до нього від 25 вересня 1997 р.
687. Протокол № 1 засідання колегії та документи до нього від 28 січня 1998 р.
688. Виступ заступника голови ЦК профспілки працівників культури В. І. Рябчуна на засіданні колегії Міністерстві культури і мистецтва 28 січня 1998 р.
689. Протокол засідання та рішення колегії № 6 від 15 червня 1998 р.
690. Протокол засідання та рішення колегії № 7 від 29 липня 1998 р.
691. Протокол засідання та рішення колегії № 9 від 10 жовтня 1998 р.
692. Протокол засідання та рішення колегії № 10 від 28 жовтня 1998 р.
693. Протокол засідання та рішення колегії № 12 від 9 грудня 1998 р.
694. Протокол засідання та рішення колегії № 1 від 20 січня 1999 р.
695. Протокол засідання та рішення колегії № 2 від 24 лютого 1999 р.
696. Доповідна записка начальника відділу навчальних закладів «Про результати роботи вищих навчальних закладів мистецтва і культури у 1998 році», 24 лютого 1999 р.
697. Протокол засідання та рішення колегії № 9 від 29 вересня 1999 р.
698. Протокол засідання та рішення колегії № 9 від 27 вересня 2000 р.
699. Протокол засідання та рішення колегії № 10 від 31 жовтня 2001 р.
700. Доповідна записка начальника відділу навчальних закладів «Про результати прийому до вищих навчальних закладів у 2001 р.», 31 жовтня 2001 р.
701. Протокол засідання та рішення колегії № 1 від 31 січня 2001 р.

**Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Ф. Р-1246. 1984-2006**

Оп. 28. Протоколи засідань Вченої ради університету

702. Спр. 33. Протоколи №№ 1-3 засідань Вченої ради університету та документи до них, 07 жовтня - 02 грудня 1991 р., 193 арк.
703. Спр. 34. Те саме, №№ 4-6, 13 січня - 02 березня 1992 р., 206 арк.

704. Спр. 34. Ухвала Вченої ради університету «Про підготовку спеціалістів на механіко-математичному факультеті», протокол № 6, 2 березня 1992 р., арк. 177-179.
705. Спр. 35. Протоколи №№ 7-10 засідань Вченої ради університету та документи до них, 06 квітня - 25 червня 1992 р., 220 арк.
706. Спр. 36. Те саме, №№ 1-4, 07 вересня - 07 грудня 1992 р., 267 арк.
707. Спр. 36. Про підсумки роботи колективу Київського університету в 1991-1992 навчальному році та завдання на наступний навчальний рік, 7 вересня 1992 р., арк. 20-30.
708. Спр. 37. Протоколи №№ 5-8 засідань Вченої ради та документи до них, 04 січня - 05 квітня 1993 р., 165 арк.
709. Спр. 38. Те саме, №№ 9-11, 03 травня - 23 червня 1993 р., 179 арк.
710. Спр. 39. Те саме, №№ 1-4, 30 серпня - 6 грудня 1993 р., 172 арк.
711. Спр. 40. Те саме №№ 5-7, 10 січня - 05 березня 1994 р., 164 арк.
712. Спр. 41. Те саме №№ 8-11, 04 квітня - 27 червня 1994 р., 239 арк.
713. Спр. 41. Ухвала Вченої ради «Про перехід університету на систему ступеневої підготовки фахівців», 6 червня 1994 р., арк. 172-173.
714. Спр. 41. Статут Київського університету імені Тараса Шевченка, арк. 174-183.
715. Спр. 42. Протоколи №№ 1-5 засідань Вченої ради та документи до них, 02 вересня - 5 грудня 1994 р., 112 арк.
716. Спр. 42. Про підсумки роботи колективу Київського університету в 1993-1994 навчальному році та завдання на наступний навчальний рік, 2 вересня 1994 р., арк. 1-6.
717. Спр. 42. Протокол № 2 спільного засідання Вченої ради університету та Президії НАН України, 8 вересня 1994 р., арк. 9-13.
718. Спр. 43. Протоколи №№ 6-9 засідань Вченої ради та документи до них, 10 січня - 03 квітня 1995 р., 279 арк.
719. Спр. 44. Те саме, №№ 10-13, 28 квітня - 27 червня 1995 р., 203 арк.
720. Спр. 45. Те саме, №№ 1-4, 04 вересня - 04 грудня 1995 р., 236 арк.
721. Спр. 45. Звіт про роботу колективу Київського університету імені Тараса Шевченка в 1994-1995 навчальному році та завдання на наступний навчальний рік, протокол № 1, 4 вересня 1995 р., арк. 5-11.
722. Спр. 45. Про активізацію самостійної роботи студентів, вдосконалення контролю за якістю навчання та про впровадження модульно-рейтингової системи організації навчання, протокол № 1, 4 вересня 1995 р., арк. 12-15.
723. Спр. 45. Ухвала Вченої Ради університету «Про стан виховної роботи серед студентів», 4 грудня 1995 р., арк. 173-174.
724. Спр. 46. Протоколи №№ 5-8 засідань Вченої ради та документи до них, 04 січня - 01 квітня 1996 р., 189 арк.
725. Спр. 47. Те саме, №№ 9-11, 06 травня - 28 червня 1996 р., 170 арк.
726. Спр. 48. Те саме, №№ 1-4, 02 вересня - 02 грудня 1996 р., 239 арк.
727. Спр. 48. Звіт про роботу колективу Київського університету імені Тараса Шевченка в 1995-1996 навчальному році та завдання на наступний навчальний рік. Протокол № 1 від 02 вересня 1996 р., с. 1-60.
728. Спр. 49. Протоколи №№ 5-8 засідань Вченої ради та документи до них, 13 січня - 07 квітня 1997 р., 192 арк.

729. Спр. 49. Ухвала Вченої ради «Про підсумки науково-дослідної роботи за 1996 рік та завдання на 1997 рік», протокол № 6, 03 березня 1997 р., арк. 42-46.
730. Спр. 49. Статут Київського університету імені Тараса Шевченка, 3 березня 1997 р. арк. 49-61.
731. Спр. 50. Протоколи №№ 9-11 засідань Вченої ради та документи до них, 05 травня - 23 червня 1997 р., 127 арк.
732. Спр. 51. Те саме, №№ 1-4, 22 вересня - 01 грудня 1997 р., 209 арк.
733. Спр. 51. Довідка комісії по підготовці питання «Про комп'ютеризацію навчання та наукової роботи в університеті», протокол № 2, арк. 168-170.
734. Спр. 52. Протоколи №№ 5-9 засідань Вченої ради та документи до них, 04 січня - 06 квітня 1998 р., 224 арк.
735. Спр. 52. Рішення Вченої ради «Про вдосконалення наукової роботи студентів, аспірантів», протокол № 5, 05 січня 1998 р., арк. 20-23.
736. Спр. 52. Довідка про результати роботи комісії по підготовці питання «Про вдосконалення наукової роботи студентів, аспірантів та молодих вчених для обговорення на Вченій раді університету, протокол № 5, 05 січня 1998 р., арк. 47-56.
737. Спр. 52. Ухвала Вченої ради «Про стан культурно-масової та спортивно-оздоровчої роботи серед студентів університету», 09 лютого, 06 квітня 1998 р., арк. 100-113, 201-206.
738. Спр. 52. Положення про виховну роботу у Київському університеті (проект), 06 лютого 1998 р., арк. 108-113.
739. Спр. 52. Ухвала вченої ради університету «Про підсумки науково-дослідної роботи за 1997 рік та завдання на 1998 рік», протокол № 8, 02 березня 1998 р., арк. 129-131.
740. Спр. 52. Ухвала вченої ради університету «Про форми та зміст студентського самоврядування в університеті», протокол № 8, 02 березня 1998 р. арк. 132-158.
741. Спр. 52. Довідка «Про форми та зміст студентського самоврядування в університеті», протокол № 8, 02 березня 1998 р. арк. 159-164.
742. Спр. 52. Положення про виховну роботу у Київському університеті імені Тараса Шевченка, протокол № 9, 06 квітня 1998 р., арк. 220-224.
743. Спр. 53. Протоколи засідань Вченої ради та документи до них, №№ 10-12, 04 травня - 29 червня 1998 р., 188 арк.
744. Спр. 54. Звіт ректора В. В. Скопенка про роботу в 1993-1997 роках на спільному засіданні Вчених Рад університету, факультетів та інститутів, протокол № 1, 07 вересня 1998, 55 арк.
745. . 55. Те саме. №№ 6-8, 01 лютого - 05 квітня 1999 р., 270 арк.
746. Спр. 56. Те саме, №№ 9-11, 11 травня - 02 липня 1999 р., 246 арк.
747. Спр. 57. Те саме, №№ 1-5, 06 вересня - 13 грудня 1999 р., 223 арк.
748. Спр. 58. Те саме, №№ 6-9, 05 січня - 06 березня 2000 р., 209 арк.
749. Спр. 59. Те саме, №№ 10-13, 03 квітня - 30 червня 2000 р., 267 арк.
750. Спр. 60. Те саме, №№ 1-5, 04 вересня - 04 грудня 2000 р., 201 арк.
751. Спр. 61. Те саме, №№ 6-9, 02 січня - 02 квітня 2001 р., 185 арк.
752. Спр. 62. Те саме, №№ 10-12, 07 травня - 27 червня 2001 р., 104 арк.
753. Спр. 63. Те саме, №№ 1-4, 10 вересня - 03 грудня 2001 р., 271 арк.
754. Спр. 64. Те саме, №№ 5-9, 14 січня - 13 травня 2002 р., 253 арк.

755. Спр. 65. Те саме, №№ 10-11, 03 червня - 24 червня 2002 р., 218 арк.
756. Спр. 66. Те саме, №№ 1-3, 05 вересня - 07 жовтня 2002 р., 251 арк.
757. Спр. 67. Те саме, №№ 4-5, 04 листопада - 02 грудня 2002 р., 121 арк.
758. Спр. 68. Те саме, №№ 6- 7, 13 січня - 03 лютого 2003 р., 231 арк.
759. Спр. 69. Те саме, №№ 8-9, 03 березня - 07 квітня 2003 р., 231 арк.
760. Спр. 70. Те саме, №№ 10-12, 12 травня - 26 червня 2003 р., 288 арк.
761. Спр. 71. Те саме, №№ 1-4, 08 вересня - 01 грудня 2003 р., 249 арк.
762. Спр. 72. Те саме, №№ 5-8, 12 січня - 05 квітня 2004 р., 226 арк.
763. Спр. 73. Те саме, №№ 9-12, 05 травня - 30 червня 2004 р., 276 арк.
764. Спр. 74. Те саме, №№ 1-6, 15 вересня - 05 грудня 2004 р., 234 арк.
765. Спр. 75. Те саме, №№ 7- 11, 10 січня - 04 квітня 2005 р., 259 арк.
766. Спр. 76. Те саме, №№ 12-14, 16 травня - 25 червня 2005 р., 275 арк.
767. Спр. 77. Те саме, №№ 1-3, 05 вересня - 03 жовтня 2005 р., 210 арк.
768. Спр. 78. Те саме, №№ 4-5, 07 листопада - 05 грудня 2005 р., 251 арк.
769. Спр. 78. Аналітична доповідь «Підсумки науково-дослідної роботи в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за 2005 рік та завдання на 2006 рік», 28 грудня 2005 р., арк. 3-45.
770. Спр. 79. Протоколи засідань Вченої ради та документи до них, №№ 6-7, 16 січня - 06 лютого 2006 р., 182 арк.
771. Спр. 80. Те саме, №№ 8-9, 06 березня - 03 квітня 2006 р., 209 арк.
772. Спр. 81. Те саме, №№ 10-12, 06 травня - 26 червня 2006 р., 222 арк.
773. Спр. 82. Те саме, №№ 1-3, 11 вересня - 06 листопада 2006 р., 215 арк.
774. Спр. 83. Те саме, № 4, 04 грудня 2006 р., 152 арк.
775. Спр. 84. Аналітична доповідь «Науково-дослідна робота в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка : підсумки за 2006 рік і завдання на 2007 рік», протокол № 6, 5 лютого 2007 р., арк. 43-81.

Архів Київського національного лінгвістичного університету

776. Протоколи засідань Вченої ради КНЛУ за 1997-2006 рр.
777. Звіт виконання проекту Державного фонду фундаментальних досліджень України «Освітній капітал як фактор зменшення соціокультурних травм у період радикальних суспільних перетворень» (Реєстраційний номер проекту 09.07/00017). – К. : КНЛУ, 2006, 151 с.
778. Аналітичний звіт лабораторії соціологічних досліджень КНЛУ за темою «Навчальний процес очима студентів» (жовтень-листопад 1997 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 22 арк.
779. Навчальний процес очима викладачів (аналітичний звіт за даними соціологічного дослідження, лютий-березень 1998 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 20 арк.
780. Аналітичний звіт за результатами дослідження «Випускники про себе і про університет» (березень 1998 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 8 арк.
781. Студенти-випускники про проблеми працевлаштування і про університет (аналітичний звіт по матеріалах опитування, квітень - травень 1998 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 11 арк.

782. Аналітичний звіт про соціологічне дослідження за темою «Ціннісні орієнтації студентів КДЛУ» (листопад 1998 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 22 арк.
783. Аналітичний звіт за даними соціологічного дослідження проблем розвитку КДЛУ як університету в оцінках вузівської громадськості (березень - травень 1999 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 25 арк.
784. Мотивація навчання студентів КДЛУ (аналітичний звіт за даними соціологічного дослідження, вересень - грудень 1999 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 22 арк.
785. Навчальний процес очима заочників (за даними соціологічного дослідження, січень - лютий 2000 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 19 арк.
786. Магістратура (звіт за даними соціологічного опитування, квітень 2000 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 10 арк.
787. Забезпечення якісної підготовки фахівців із спеціальності «правознавство» (звіт за даними опитування студентів, квітень 2000 р.) / Г. Г. Січкаренко, 9 арк.
788. Фактори успішності студентів (звіт за даними соціологічного опитування, квітень-травень 2000 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 11 арк.
789. Звіт за результатами соціологічного дослідження «Зміст навчальних дисциплін як фактор мотивації навчання» (жовтень-листопад 2000 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 27 арк.
790. Наші випускники – про себе і про університет (звіт за даними опитування випускників КДЛУ, березень 2001 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 9 арк.
791. Актуальні проблеми навчального процесу. Опитування експертів (березень-квітень 2001 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 8 арк.
792. Молоді викладачі КДЛУ (Аналітичний звіт по матеріалах соціологічного дослідження, квітень 2001 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 15 арк.
793. Звіт по результатах порівняльного дослідження «Навчальний процес очима студентів» 1997-2001 рр. / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 20 арк.
794. Звіт по результатах порівняльного дослідження «Навчальний процес очима викладачів, 1997-2001 рр.» / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 19 арк.
795. Контроль і оцінювання знань, навичок і умінь студентів з практичних мовних дисциплін (за матеріалами опитування студентів університету, вересень 2002 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 22 арк.
796. Аналітичний звіт за результатами опитування студентів КНЛУ щодо стану підготовки майбутнього вчителя в університеті (жовтень 2002 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 18 арк.
797. Про стан та шляхи покращення позааудиторної виховної роботи зі студентами КНЛУ. Аналітичний звіт по результатах соціологічного дослідження (лютий-березень 2003 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 12 арк.
798. Фактори впливу на поліпшення засвоєння студентами іноземної мови (аналітичний звіт по матеріалах соціологічного дослідження, листопад 2003 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 25 арк.
799. Про стан і шляхи поліпшення виховної роботи у студентських гуртожитках КНЛУ (аналітичний звіт по результатах соціологічного дослідження (березень 2004 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 13 арк.

800. Навчання студентів на заочному та вечірньому відділенні університету (Звіт за даними соціологічного дослідження, квітень - червень 2004 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 17 арк.
801. Аналітичний звіт за темою соціологічного дослідження «Самостійна робота студентів» (опитані студенти КНЛУ, Академії муніципального управління, листопад-грудень 2004 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 21 арк.
802. Звіт по результатах дослідження з проблем введення системи рейтинго-модульного оцінювання знань і вмінь студентів перших курсів КНЛУ (лютий 2005 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 14 арк.
803. Аналітичний звіт за матеріалами опитування студентів КНЛУ з питань впровадження і функціонування кредитно-модульної системи організації навчання та модульно-рейтингової системи оцінювання знань (лютий 2006 р.) / В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко, 17 арк.

Поточне діловодство ЦК профспілки працівників освіти і науки України

804. Протокол № 28 засідання президії Центрального комітету профспілки, 30 листопада 1993 р.
805. Матеріали для доповіді на пленумі ЦК профспілки 1 грудня 1993 р. – 20 арк.
806. Постанова VII пленуму ЦК профспілки працівників освіти і науки України від 1 грудня 1993 р. (проект), 2 арк.
807. Матеріали до засідання президії ЦК профспілки працівників освіти і науки 14 червня 1994 р.
808. Постанова президії ЦК профспілки працівників освіти і науки № П-33 від 14 червня 1994 р. «Про заходи по посиленню захищеності студентів вищих навчальних закладів в сучасних умовах», 7 арк.
809. Заходи по посиленню захищеності студентів ВНЗ у сучасних умовах (до постанови президії ЦК профспілки від 14 червня 1994 р.), 4 арк.
810. Протокол III з'їзду профспілки працівників освіти і науки від 22 листопада 1995 р.
811. Матеріали до звітної доповіді голови ЦК профспілки працівників освіти і науки Л. Сачкова на III з'їзді галузевої профспілки 22 листопада 1995 р., 26 арк.
812. Виступи делегатів на III з'їзді профспілки працівників освіти і науки України 22 листопада 1995 р.
813. Постанова III з'їзду профспілки працівників освіти і науки від 22 листопада 1995 р. «Про звіт ЦК профспілки за період з квітня 1991 по листопад 1999 року та Програму дій профспілки на 1996-2000 роки», 4 арк.
814. Програма дій профспілки працівників освіти і науки України на 1996-2000 рр., прийнята III з'їздом працівників освіти і науки 22 листопада 1995 р., 5 арк.
815. Звернення делегатів III з'їзду профспілки працівників освіти і науки до Президента України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України від 22 листопада 1995 р., 2 арк.
816. Прес-реліз III з'їзду профспілки працівників освіти і науки України для засобів масової інформації 22 листопада 1995 р., 2 арк.

817. Постанова президії ЦК профспілки працівників освіти і науки № П-3 від 27 березня 1996 р. щодо участі працівників освіти у всеукраїнській акції протесту профспілок 21 лютого 1996 р., 4 арк.
818. Протокол № 4 засідання президії ЦК профспілки від 28 травня 1996 р.
819. Інформація про хід виконання рішення координаційного комітету соціального захисту працівників освіти і науки України від 18 квітня 1996 р. щодо підготовки та проведення загальнонаціональних акцій протесту освітян (до Постанови президії ЦК профспілки № П-4 від 28 травня 1996 р.), 3 арк.
820. Постанова президії ЦК профспілки № П-5 від 20 вересня 1996 р. «Про підсумки всеукраїнських профспілкових зборів з єдиним порядком денним «Про соціально-економічну ситуацію в колективі та подальші дії освітян щодо захисту їх прав та інтересів», 3 арк.
821. Постанова президії ЦК профспілки працівників освіти і науки «Про тактику дій профспілки працівників освіти і науки України» № П-7 від 24 грудня 1996 р., 3 арк.
822. Протокол № 8 засідання президії ЦК профспілки працівників освіти і науки України від 22 січня 1997 р.
823. Постанова ЦК профспілки працівників освіти і науки від 22 січня 1997 р. «Про хід підготовки в областях до Всеукраїнської попереджувальної акції протесту та роз'яснення правової інспекції праці ЦК профспілки», 4 арк.
824. Роз'яснення правової інспекції праці ЦК профспілки № 02-8/13 від 22 січня 1997 р., 1 арк.
825. Звернення Центрального Комітету профспілки працівників освіти і науки України до членів профспілки 22 січня 1997 р. (до Всеукраїнської акції протесту працівників освіти, студентів 5-6 лютого), 3 арк.
826. Стенограма засідання V з'їзду профспілки працівників освіти і науки України від 22 листопада 2000 р.
827. Виступ Л. С. Манзія, голови профспілки студентів Львівського державного університету імені І. Франка на V з'їзду профспілки працівників освіти і науки України 22 листопада 2000 р., 3 арк.
828. Резолюція освітянського віча у м. Львові від 20 листопада 2000 р., направлене Президенту України п. Кучмі Л. Д., Голові Верховної Ради України п. Плющу І. С., депутатам Верховної Ради України, 1 арк.
829. Протокол засідання III пленуму ЦК профспілки від 15 травня 2001 р.
830. Звернення III пленуму ЦК профспілки працівників освіти і науки України до Президента України Л. Д. Кучми від 15 травня 2001 р., 1 арк.
831. Звернення III пленуму ЦК Профспілки працівників освіти і науки України до Прем'єр-міністра України В. А. Ющенка від 15 травня 2001 р., 1 арк.
832. Постанова V пленуму ЦК профспілки працівників освіти і науки України № Пл-5 від 23 квітня 2002 р. «Про шляхи удосконалення форм і методів роботи профспілкових організацій вищих навчальних закладів щодо забезпечення законодавчо визначених прав та інтересів студентської молоді», 7 арк.
833. Протокол спільного засідання президій центральних комітетів профспілок освіти і науки, охорони здоров'я, культури та мистецтв від 24 березня 2003 р.
834. Протокол засідання президії ЦК профспілки від 31 травня 2005 р.

835. Інформація зав. відділом соціально-економічного захисту працівників вищої школи та студентів ЦК профспілки «Про практику роботи профспілкових організацій Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Донецького національного університету з удосконалення нормативно-правової бази вищих навчальних закладів» (до постанови президії ЦК профспілки № П-34 від 31 травня 2005 р.), 3 арк.

836. Матеріали до звіту ЦК Профспілки працівників освіти і науки України за період з листопада 2000 р. по листопад 2005 р. – Київ, листопад 2005 р., 28 арк.

837. Доповідь на III пленумі ЦК Профспілки працівників освіти і науки України заступника голови ЦК Профспілки Є. Нікітюка 18 грудня 2006 р., 18 арк.

Поточне діловодство Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності

838. Аналітична довідка про результати науково-дослідної роботи приватних вищих навчальних закладів за 2000 рік, 28 арк.

839. Аналітична записка про стан та перспективи розвитку НДР у ВНЗ недержавної форми власності (за даними звітів за 2004 рік), 26 арк.

840. Аналітична довідка про результати науково-дослідної роботи приватних вищих навчальних закладів за 2008 рік, 40 арк.

841. Доповідь голови Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності, ректора Європейського університету І. І. Тимошенко на загальних зборах Асоціації «Становлення, здобутки, перспективи Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності за 15 років», 12 березня 2009 р., 29 арк.

842. Порівняльна таблиця динаміки розвитку приватного сектору освіти (1995-2009 рр.), 2 арк.

Преса

843. *Алексєєв Ю.* Альтернативний вуз. Який він? / Ю. Алексєєв // Урядовий кур'єр. – 1996. – 18 червня. – С. 6.

844. *Алексєєв Ю. М.* : виступ на розширеному засіданні Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти / Ю. М. Алексєєв // Бєсїда. – 2008. – № 8. – липень.

845. *Алексєєв Ю.* Клановий егоїзм в освіті – це випуск безробітних спеціалїстів / Ю. Алексєєв // Україна молода. – 1999. – № 144. – 5 серпня. – С. 10.

846. *Андрущенко В. П.* Освіта України в світлі суспільних проблем і суперечностей / В. П. Андрущенко // Освіта. – 2002. – 23-30 січня. – С. 4-5.

847. *Асоціації навчальних закладів України приватної форми власності 15 років* // Освіта. Спецвипуск. – 2008. – № 51-52. – 17-24 грудня. – С. 1-8.

848. *Астахова Е.* Подолати «гіпноз спіни» / Е. Астахова // Дзеркало тижня. – 2004. – № 18-19. – 15 травня. – С. 20.

849. *Афанасьєв Ю. Н.* Перестройка и историческое знание / Ю. Н. Афанасьєв // Литературная Россия. – 1988. – № 24. – С. 2-3, 8-9.

850. *Бабич Н.* Не скасувати б етики... / Н. Бабич // Радянська освіта. – 1987. – 15 грудня.

851. *Бажал А.* Портрет студента в інтер'єрі / А. Бажал // «Дзеркало тижня. Україна». – 2011. – №18. – 20 травня.
852. *Бажал А.* Президент із...комсомольським значком / А. Бажал // Дзеркало тижня. – 2004. – № 18-19. – 15-21 травня. – С. 20.
853. *Байдак В.* Основний критерій (роздуми делегата) / В. Байдак // Південна правда. – 1988. – № 289. – 16 грудня.
854. *Балашов С.* Науці потрібна оранжева революція / С. Балашов // Дзеркало тижня. – 2005. – № 2. – 22 січня. – С. 14.
855. *Бєбєло А.* Євроінтеграція вищої школи : формат бажаного та формат можливого / А. Бєбєло // День. – 2004. – № 41. – 6 березня.
856. *Бєзталанна О.* Водночас у двох човнах / О. Бєзталанна // Радянська освіта. – 1987. – 23 січня.
857. *Бєленко В. Г.* Інженер «вообще» сьогодні не нужен / В. Г. Бєленко, В. Н. Шишкин // Правда Украины. – 1990. – 25 юлія.
858. *Бєлоус А.* Каким быть Уставу вуза? / А. Бєлоус // Комсомольское знамя. – 1990. – 14 фєвраля. – № 32. – С. 7.
859. *Бєрезовський Ю.* Інтернаціоналізм і чистота міжнаціональних відносин / Ю. Бєрезовський // Радянська освіта. – 1989. – 14 лютого.
860. *Бєспрєдел* законотворчєства // Нєофіційна газета Київського університету. – 2005. – 18 жовтня : [Електронний ресурс] : Режим доступу : www.gazeta.univ.kiev.ua
861. *Бєголюбов О.* Чи потрібен елітарний університет? / О. Бєголюбов, М. Рожєнко // Культура і життя. – 1992. – 11 січня.
862. *Бєлотських Н.* Кому учить студєнтов? / Н. Бєлотських // Красное знамя. – 1987. – 22 марта.
863. *Брюховєцький В. С.* Конвертований диплом? Будє / В. С. Брюховєцький // Освіта. – 1992. – 6 берєзнья.
864. *Брюховєцький В.* Про старти, страх і студєнтів / В. Брюховєцький // Дзеркало тижня. – 2008. – № 28. – 2-8 сєрпня.
865. *Бугай Ю. М.* За соціальним замовлєнням суспільства / Ю. М. Бугай // Радянська освіта. – 1990. – 6 лютого.
866. *Бугай Ю.* Тише едєшь, дальшє будєшь? / Ю. Бугай // Зєркало недєли. – 1995. – № 28. – 15 липня. – С. 14.
867. *Булавин Л.* Хто в університєті найголовніший? Нї, нє ректор / Л. Булавин // Дзеркало тижня. – 2009. – № 3. – 24-30 січня.
868. *Бутєнко А. П.* Советская демократия : исторический опыт / А. П. Бутєнко // Слово лектора. – 1988. – № 2. – С. 10-15.
869. *Бутєнко А. П.* Что во что перєстраивать? / А. П. Бутєнко // Правда. – 1990. – № 9. – 28 фєвраля. – С. 4.
870. «*Back to the USSR?*» // Нєофіційна газета Київського університету. – 2005. – 27 верєснья : [Електронний ресурс] : Режим доступу : www.gazeta.univ.kiev.ua
871. *Ващук Ф.* Твори, дерзай, майбутнє України, тобї у лєту – простір! У системї вищої освіти держави позитивні змїни / Ф. Ващук // Новини Закарпаття. – 2004. – № 173-174. – 19 листопада. – С. 14.

872. Вакарчук І. О. Львівський університет : проблеми відродження / В. Радовольський // Високий замок. – 1992. – 11 січня. – С. 4.
873. Васильєва Т. Система поглиблення знань / Т. Васильєва, В. Поплужний // Радянська освіта. – 1987. – 13 лютого. – С. 21.
874. Виступ І. Р. Юхновського голови Комітету з питань науки і освіти на пленарному засіданні Верховної Ради України 18 жовтня 2000 р. // Освіта України. – 2000. – № 43. – 23 жовтня. – С. 7.
875. Віват, Академія! // Урядовий кур'єр. – 1992. – № 35. – 28 серпня. – С. 3.
876. «Вірування» на рівні слів : бесіда зі студентами // Молодь України. – 1988. – 27 грудня.
877. Віхи історії // Освіта. – Спецвипуск. – 2008. – № 51-52. – 17-24 грудня.
878. Воліна Л. Обрії освіти. Які вони? / Л. Воліна // Одеські вісті. – 2002. - № 162. – 3 вересня. – С. 1.
879. Волович В. Колонка Президента / В. Волович // Український обозреватель. – 1993. – № 10. – С. 2.
880. Воронка З. «Тепер я чую більше «ми мусимо зробити...» і менше – «нам повинні дати» / З. Воронка // Народне слово. – 1996. – 25 липня.
881. Вороновский Г. Такі завдання не вирішуються в «окнах» між парами... / Г. Вороновский // Дзеркало тижня. – 2005. – № 13 (541). – 9 апреля. – С. 16.
882. Всяка освіта – державна. Бо вона працює на державу : Інтерв'ю з ректором Київського інституту «Слов'янський університет» Ю. Алексєєвим // Освіта України. – 1999. – 21 липня.
883. Высшая школа в ожидании осенних перемен // Киевский вестник. – 1995. – 5 августа.
884. Vivat, Academia! // Зеркало недели. – 1995. – № 27. – 8-14 июля.
885. Гаврилюк К. М. На принципах інтеграції // Радянська освіта. – 1989. – 24 квітня. – № 7. – С. 2.
886. Гадяцький В. Відкритий лист Міністру освіти В.О. Зайчуку з приводу фактичної ліквідації конкурсної системи відбору науково-педагогічних кадрів у вузах / В. Гадяцький // Освіта. – 1999. – № 41-42. – 25 серпня-1 вересня. – С. 3.
887. Гадяцький В. Псевдоконкурси – невігластво чи корупція? / В. Гадяцький // Дзеркало тижня. – 2009. – № 42. – 31 жовтня.
888. Галушко О. У церкві – свої бакалаври / О. Галушко // За вільну Україну. – 1999. – Ч. 54-55. – 9 липня. – С. 1.
889. Ганцяк Д. Що краще : диплом чи швабра / Д. Ганцяк // Радянська освіта. – 1990. – № 97. – 4 грудня. – С. 1.
890. Герасимчук В. Антинауковий підхід до «високолобих» / В. Герасимчук // День. – 2005. – № 40. – 5 березня 2005. – С. 1, 2.
891. Гергель О. Від програми до доктрини / О. Гергель // Освіта України. – 2001. – № 41. – 18 вересня.
892. Гірін В. Присягаюсь навчатися все життя / В. Гірін // Робітнича газета. – 1991. – 10 січня.
893. Гладковська О. Сумська революція або Студентські засоби проти «СНУ» / О. Гладковська // Молодь України. – 2004. – 22 липня.

894. *Глузман А.* Государственный язык – национальное достояние / А. Глузман // Крымские известия. – 2005. – № 153. – 19 августа.
895. *Глузман А.* Прекращена деятельность // Крымские известия. – 2005. – № 142. – 4 августа.
896. *Головатий М.* Недержавні ВНЗ : бути чи не бути? / М. Головатий // Персонал Плюс. – 2005 р. – № 44. – 2-8 листопада.
897. *Головенкін В.* Акредитація чи її дискредитація? Еволюція системи контролю якості вищої освіти в Україні / В. Головенкін, В. Чобіток // Освіта. – 1996. – № 34. – 26 червня. – С. 5.
898. *Гондюла В. П.* Правила гри – колишні, та судді працюватимуть ретельніше? / В. П. Гондюла // Освіта. – 1992. – 15 травня.
899. *Гондюла В. П.* Студентом можеш ти не стати, але абітурієнтом – будь ласка / В. П. Гондюла // Робітнича газета. – 1992. – 4 червня. – С. 3.
900. *Гондюла В.* У дев'ять вузів – одразу? / В. Гондюла // Хрещатик. – 1992. – № 156. – 19 серпня. – С. 6.
901. *Гондюла В. П.* Що ж вирішують кадри? / В. П. Гондюла // Урядовий кур'єр. – 1992. – № 25. – 19 червня. – С. 6.
902. *Гончарук Е. И.* «Мы ушли от стандарта» : Размышления после экзаменов / Е. И. Гончарук // Правда Украины. – 1990. – 11 августа.
903. *Горбачев М. С.* Политический доклад ЦК КПСС XVII съезду КПСС / М. С. Горбачев // Правда. – 1986. – 26 февраля. – С. 1-3.
904. *Грач Л.* Усвідомлення власної непотрібності / Л. Грач // Голос України. – 1995. – 21 листопада.
905. *Гриневецький С.* Інвестиції в людський потенціал / С. Гриневецький // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 89. – 14 травня. – С. 7.
906. *Громовий В.* Що то було? Нотатки про II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти / В. Громовий // Дзеркало тижня. – 2001. – № 42. – 27 жовтня - 2 листопада.
907. *Грушко І.* Інтелект на госпрозрахунку : Кого і як готувати вузам в нових умовах / І. Грушко, В. Руднев // Соціалістична Харківщина. – 1988. – 10 січня.
908. *Губський Ю.* Ви серйозно, панові? / Ю. Губський // День. – 2005. – № 46. – 17 березня. – С. 6.
909. *Демченко А.* Украинская наука : чёрная дыра в потока информации / А. Демченко // Зеркало недели. – 2005. – № 17. – 7 мая.
910. *Десятников В.* У зоні розумової напруги : Як викладачі суспільствознавчих кафедр Черкаського педагогічного інституту досліджують актуальні проблеми сучасності / В. Десятников // Черкаська правда. – 1986. – 10 грудня.
911. *Дідух Я.* У монети є зворотній бік / Я. Дідух // Дзеркало тижня. – 2005. – № 10. – 19 березня. – С. 15.
912. *Доценко Л.* Літати, літати і ще раз літати мріють студенти авіакосмічних спеціальностей / Л. Доценко // Україна молода. – 1999. – 6 січня. – С. 15.
913. *Доповідь* міністра освіти і науки В. Кременя на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України. – 2001. – № 47. – 12 жовтня. – С. 4-6.

914. *Дубик І.* Спудеї, до знань і праці! / І. Дубик // Хрещатик. – 1992. – № 167. – 4 вересня. – С. 6.
915. *Єрмилова Л.* Оздоровити систему. Кілька лекцій від ректора Віля Бакірова / Л. Єрмилова // День. – 2005. – № 6. – 18 січня. – С. 6.
916. *Евтушенко А.* Ректор на лобном месте / А. Евтушенко // Зеркало недели. – 1995. – № 35. – 2-8 сентября. – С. 16.
917. *Економіка знань : потрібна гра на своєму полі* // День. – 2004. – № 75. – 27 квітня.
918. *Жежеленко І.* Преподаватель глазами студента : Вуз : время перемен / І. Жежеленко, Л. Мандрыгаш // Правда Украины. – 1989. – 4 января.
919. *Жовтолюк Н.* В «андеграунде» образования темно / Н. Жовтолюк // Зеркало недели. – 1995. – № 12. – 25 березня.
920. *Жук Ю.* Треба вміти дивитися у вічі, або : В Болонський процес слід входити з українським позитивним досвідом, враховуючи реалії / Ю. Жук // Освіта. – 2005. – 16–23 березня. – № 12. – С. 4–5.
921. *Жолдак В.* Один ректор – не воїн : Вперше в мистецькому вузі обрано ректора / В. Жолдак // Культура і життя. – 1988. – 4 грудня.
922. *За і проти цільового прийому* // Радянська освіта. – 1989. – 17 листопада.
923. *Заброварний Б. Й.* Майбутнє – за університетом / Б. Й. Заброварний // Волинь. – 1992. – № 32. – 12 березня. – С. 2.
924. *Заславская Т. И.* Личность учёного и перестройка / Т. И. Заславская // Аргументы и факты. – 1987. – № 11. – С. 1-2; № 12. – С. 4-5.
925. *Зарплати малі та й ті не виплачуються* // Освіта України. – 2000. – № 1-2. – 5 січня. – С. 5.
926. *Зверев В. А.* Эксперимент на факультеті / В. А. Зверев // Соціалістична Харківщина. – 1988. – 3 лютого.
927. *Згуровський М.* Дипломована псевдоосвіта, або суперечності перехідного періоду у сфері вищої освіти України / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 6. – 18-24 лютого.
928. *Згуровський М.* Різних цифр ми вже наслухались. Пора займатися конкретною роботою / М. Згуровський // Голос України. – 1996. – 23 січня. – С. 14.
929. *Згуровский М.* Техническое (высшее) образование в меняющемся мире / М. Згуровский // Зеркало недели. – 1999. – № 34. – 13 августа-3 сентября. – С. 1, 12.
930. *Згуровський М.* Україна ще має шанс / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2005. – № 20. – 27 травня - 3 червня. – С. 13.
931. *Зеленецький В.* Тіньова наука : факти, гіпотези, коментарі // Юридичний вісник України. – 2005. – № 14. – 9 квітня. – С. 15.
932. *Зміцнювати зв'язок науки з життям* // Зоря Полтавщини. – 1986. – 2 грудня.
933. *Зорина Е.* Присоединиться к Болонському процессу как равные партнеры // Крымские известия. — 2005. — № 228. – 7 грудня.
934. *Зорина Е.* Система образования в Крыму должна быть гибкой, рациональной и в полной мере финансируемой / Е. Зорина // Крымские известия. – 2005. – № 158. – 30 августа.

935. *Зубкова Е.* Критерий – качественное образование / Е. Зубкова // Політехнік. Газета НТУ «ХПІ». – 2006. – №1. – 16 січня.
936. *Зубрицька М.* Вища освіта у «братській бюджетній могилі» / М. Зубрицька // Дзеркало тижня. – 2005. – № 42. – 29 жовтня - 4 листопада.
937. *Зубрицька М.* Україна і Росія – два погляди на освітню політику / М. Зубрицька // Дзеркало тижня. – 2001. – № 35. – 8-14 вересня.
938. *Зубрицька М.* Знання і звання у світлі кривих дзеркал / М Зубрицька // Дзеркало тижня. – 2004. – № 41. – 25 жовтня.
939. *Зустріч з Президентом України* // Харківський університет. – 1994. – № 4. – 22 лютого.
940. *Зязюн І. А.* Маршрутами пошуку / І. А. Зязюн // Радянська освіта. – 1988. – 8 січня.
941. *Іваненко В.* Експеримент на виживання : проблеми вищої школи / В. Іваненко // Заря. – 1996. – 23 березня.
942. *Іваненко Д.* Ваша воля – у ваших руках, як зробити кар'єру і що для цього потрібно / Д. Іваненко // Галичина. – 1998. – № 206. – 22 грудня. – С. 4.
943. *Іващенко Ю.* Самоврядування і педагогіка взаємин / Ю. Іващенко // Вільне життя. – 1987. – 7 березня.
944. *Ілляшенко В. Я.* Університетський диплом з Волині? / В. Я. Ілляшенко // Волинь. – 1992. – 6 лютого. – С. 3.
945. *Інтерв'ю з С. Ніколаєнко* // Освіта України. – 2001. – № 42. – 21 вересня.
946. *Іспит за бажанням студента* // Факт. – 1993. – № 4. – 29 січня.
947. *Канищенко Л. А.* Конфронтація или консолидація? / Л. А. Канищенко // Правда України. – 1990. – 22 лютого. – С. 1, 4.
948. *Канищенко Л. О.* Міністри і магістри / Л. О. Канищенко // Радянська освіта. – 1990. – № 97. – 4 грудня. – С. 12.
949. *Карась А.* Навчальний процес у вузі : проблеми зламу стереотипів / А. Карась // Молода Галичина. – 1992. – 13 лютого. – С. 3.
950. *Касьянов Г.* «Болонізація» : поспішай повільно / Г. Касьянов // Дзеркало тижня. – 2004. – № 20. – 22-28 травня. – С. 14.
951. *Касьянов Г.* Болонський процес та Україна : виклики і можливості / Г. Касьянов, Т. Фініков // Економічний часопис – ХХІ. – 2004. – № 10. – С. 50-52.
952. *Касьянов Г.* Нам потрібна суцільна платна вища освіта / Г. Касьянов // День. – 2000. – № 97. – 2 червня. – С. 20.
953. *Квіт С.* Інноваційність як норма освітніх реформ / С. Квіт // Дзеркало тижня. – 2009. – № 7. – 28 лютого - 6 березня.
954. *Киево-Могиліанская академия* : путь длиною в три века // Зеркало недели. – 1995. – № 30. – 29 лютого - 4 березня.
955. *Киянский Д.* Профессор уезжает. Навсегда / Д. Киянский // Зеркало недели. – 1995. – № 5. – 4 лютого. – С. 16.
956. *Кияшко О.* Студенти заснували політ клуб / О. Кияшко // Робітнича газета. – 1989. – 1 червня.
957. *Клименко М.* Чому пробуксовує система? / М. Клименко // Запорізька правда. – 1990. – 27 травня.

958. *Кобилянський І. Виховай... довір'я* / І. Кобилянський // Молодь України. – 1987. – 10 січня.
959. *Коваленко О. Що довірила «Довіра»?* / О. Коваленко // Освіта. – 1991. – 19 березня.
960. *Ковальов І. О. Нові можливості і нові бар'єри* / І. О. Ковальов // Ленінська правда. – 1991. – 8 серпня.
961. *Ковальський М. П. Волинські Афіни, або Острог знову стає академічним центром* / М. П. Ковальський // Вільне слово. – 1995. – 25 січня.
962. *Ковальчук В. Продаю... спеціаліста : Інститут на переправі* / В. Ковальчук // Радянська освіта. – 1990. – № 99. – 14 грудня. – С. 2.
963. *Козлакова Г. Університетські міста, що протирічить статусу малих? : Університетська освіта у малих містах* / Г. Козлакова // Освіта. – 2004. – № 5-6. – 4 лютого. – С. 3.
964. *Кондрат Р. Кому і як перебудувати вуз : Розповідає делегат Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти* / Р. Кондрат // Прикарпатська правда. – 1989. – 8 січня.
965. *Кондратець В. С. Знання – товар, але освіта, зведена до базару, загине.../ В.С. Кондратець* // Кіровоградська правда. – 1994. – 15 вересня.
966. *Коноваленко О. Демократія і демагогія : Як обирали ректора в Одеському політехнічному інституті* / О. Коваленко // Радянська освіта. – 1987. – 26 травня.
967. *Коновалов А. Платное образование : Почему бы и нет?* / А. Коновалов // Крымская газета. – 1998. – № 95. – 23 мая. – С. 8-9.
968. *Корлюк С. Вища школа та регіональні проблеми АПК* / С. Корлюк // Одеські вісті. – 2002. – № 185. – 4 жовтня. – С. 1-2.
969. *Корлюк С. Вуз не повинен бути утриманцем у держави* / С. Корлюк // Одеські вісті. – 1996. – 23 квітня.
970. *Корольов Б. І. Європейський вектор вищої школи України* / Б. І. Корольов // Трибуна. – 2005. – № 5/6. – С. 25–26.
971. *Корольов Б. Методична складова Болонського процесу* / Б. Корольов // Освіта. – 2004. – № 26. – 2-9 червня. – С. 2.
972. *Корольов Б. Творча співпраця вчених-освітян* / Б. Корольов // Освіта. – 2000. – № 10-11. – 16-23 лютого. – С. 4.
973. *Короткова С. Не выживать, а побеждать* / С. Короткова // Зеркало недели. – 1995. – № 36. – 9-15 сентября.
974. *Корпусенко Л. Болонському процесу — осмислений підхід : Чи приживаються нові правила у вищій школі?* / Л. Корпусенко // День. – 2005. – № 156. – 31серпня. – С. 1, 6.
975. *Корсак К. Міфи про Болонський процес* / К. Корсак // Дзеркало тижня. – 2005. – № 39. – 8-14 жовтня. – С. 15.
976. *Корсак К. Приховані перешкоди на шляху України в «Болонський клуб» європейських держав* / К. Корсак // Освіта. – 2004. – № 26. – 2 - 9 червня. – С. 3.
977. *Костюк П. Академики могут исчезнуть как динозавры* / П. Костюк // Зеркало недели. – 1995. – № 26. – 1 июля. – С. 15.

978. *Косянчук І.* Плюси і мінуси аграрного диплома / І. Косянчук // Урядовий кур'єр. – 2001. – 19 грудня.
979. *Кочур С.* Ближе к студенту / С. Кочур // Львовская правда. – 1986. – 23 декабря.
980. *Кравченко Л.* Не для ледачих... / Л. Кравченко // Радянська освіта. – 1990. – 21 грудня.
981. *Кравченко О.* Без кавалерійських наскоків : нотатки із засідання колегії шести міністерств / О. Кравченко // Освіта. – 1991. – 31 травня.
982. *Кравченко О.* Ентропія хабарництва / О. Кравченко // Радянська освіта. – 1990. – 5 жовтня.
983. *Кравченко О.* Чи потрібен цільовий прийом? / О. Кравченко // Радянська освіта. – 1989. – 18 серпня.
984. *Кравченко С.* Инженеры по... заказу / С. Кравченко, В. Мирошниченко // Правда Украины. – 1990. – 21 марта.
985. *Кравчук Н.* Научные кланы быстро «рассосутся» / Н. Кравчук // «2000». – 2005. – № 10. – 11-16 марта. – С. 1, 2.
986. *Кремень В.* Загальноцивілізаційні зміни : яким бачиться у їх контексті розвиток освіти в Україні / В. Кремень // Освіта. – 2005. – № 26. – 22 - 29 червня. – С. 8–9; № 27/28. – 6 - 13 липня. – С. 8–9.
987. *Кремень В.* Ми повинні створювати умови щоб якнайбільше громадян України здобули вищу освіту / В. Кремень // Освіта України. – 2000. – № 14. – 5 квітня. – С. 2.
988. *Кремень В.* Нам треба подивитися дітям в очі / В. Кремень // Освіта. – 2000. – № 12. – 23 лютого - 1 березня. – С. 5.
989. *Кремень В.* На ринку праці в ціні не липовий диплом, а професіоналізм / В. Кремень // День. – 2000. – 17 березня.
990. *Кремень В.* Нова доба нового прагне... діла / В. Кремень // Освіта. – 2000. – № 13-14. – 1-8 березня. – С. 3.
991. *Кремень В.* Студентських місць стане ще більше. Умови прийому покращаться / В. Кремень // Освіта. – 2003. – 21-28 травня.
992. *Кузь В.* Скільки виходів зі скрути? / В. Кузь // Освіта. – 1994. – № 69-70. – 19 жовтня. – С. 3.
993. *Кукурудза І.* Не батогом, а медяником / І. Кукурудза // Робітничая газета. – 1992. – 12 лютого. – С. 2.
994. *Курбатов С.* Між ідеологемою і панацеєю : концепція університету світового класу / С. Курбатов, А. Кашин // Дзеркало тижня. – 2009. – № 45. – 21-27 листопада.
995. *Кучма Л.* Освіченість, інтелект, творчий потенціал особистості – наріжний камінь прогресу цивілізації : Виступ Президента України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Урядовий кур'єр. – 2001. – 10 жовтня. – С. 3-4.
996. *Лазаренко П.* Уряд володіє ситуацією у повному обсязі / П. Лазаренко // Освіта України. – 1997. – № 2-3. – Січень. – С. 1; № 4-5. – С. 1.
997. *Лащенко С.* Кримчани вибирають Львівський лісотехнічний / С. Лащенко // Кримська світлиця. – 2004. – № 38. – 17 вересня. – С. 14.

998. *Лигачев Е. К.* О ходе перестройки средней и высшей школы и задачах партии по ее осуществлению : Доклад на Пленуме ЦК КПСС 17 февраля 1988 г. // Правда. – 1988. – № 49. – 18 февраля. – С. 2.
999. *Литвинчук А.* Кадри вирішують усе... Навчальний заклад : кроки реформи / А. Литвинчук // Червоний прапор. – 1989. – 12 травня.
1000. *Лысенко А.* Диплом – уже не «поплавок» / А. Лысенко // Деловая Украина. – 1999. – № 26. – 16 апреля. – С. 7.
1001. *Логачева Л.* Кредитно-модульная система работает / Л. Логачева // Політехнік. – 2005. – № 3-4. – 17 февраля.
1002. *Логвин В.* Девять шансів для абітурієнта - 93 / В. Логвин // Освіта. – 1992. – 8 вересня.
1003. *Локтев В.* «Парк юрского периода» – не худшее сравнение : НАНУ / В. Локтев // Зеркало недели. – 2005. – № 17. – 7 мая. – С. 15.
1004. *Локтев В.* Реформи в науці потрібні, але й консерватизм не завадить / В. Локтев // День. – 2005. – № 68. – 16 квітня. – С. 8.
1005. *Любченко Н.* «Высшее образование – зачем?» / Н. Любченко // «2000». – 2005. – № 7. – 18-24 февраля.
1006. *Мадзігон В.* Ключові проблеми інформатизації освіти / В. Мадзігон // Освіта України. – 2001. – № 44. – 28 вересня. – С. 6.
1007. *Майданник С.* Києво-Могилянській академії – жити! / С. Майданник // Освіта. – 1991. – 22 жовтня.
1008. *Малахов В. П.* Кульгаючи, університет стає на ноги / В. П. Малахов // Одеські вісті. – 1994. – 25 жовтня.
1009. *Мальований М.* Недержавні вузи : право і обов'язки / М. Мальований // Запорізька правда. – 1994. – 29 жовтня.
1010. *Марченко А.* Єдність освіти і науки – стратегічний чинник Болонського процесу / А. Марченко // Політехнік. – 2004. – № 5-6. – 16 березня.
1011. *Матеріали* до доповіді міністра освіти і науки С. Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України 23 лютого 2006 р. // Освіта України. – 2006. – № 13. – 17 лютого. – С. 2-3, 7-9.
1012. *Международный соломонов университет, возрождение еврейской цивилизации* // Зеркало недели. – 1995. – № 3. – 22-28 октября.
1013. *Михайловський В.* Ще одна грань життя / В. Михайловський // Радянська освіта. – 1988. – 5 січня.
1014. *Михайлюк А.* Закону — вето, студенту — старі проблеми / А. Михайлюк // Дзеркало тижня. – 2005. – № 48. – 10 грудня.
1015. *Міністр* освіти і науки Іван Вакарчук : «Сила традиції і метафізичний страх перед невідомим...» // Дзеркало тижня. – 2009. – № 1. – 28 березня - 4 квітня.
1016. *Мокін Б.* Сито для «професорів» / Б. Мокін // Дзеркало тижня. – 2005. – № 9. – 12 березня. – С. 13.
1017. *Моша С.* Студентський протест : Кому вигідне об'єднання трьох сумських університетів в один? / С. Моша // Сільські вісті. – 2004. – 20 липня.
1018. *Наука* — самий значимий ресурс ХХІ века : бесіда с міністром освіти і науки автономки А. Глузманом // Крымские известия. – 2005. – № 94. – 25 мая.

1019. *Наумовець А.* Обережно, панове : це – Академія ! : Які реформи потрібні вітчизняній науці / А. Наумовець // День. – 2005. – 14 квітня. – С. 6.
1020. *Наши* ориентиры, или как сделать, чтобы центральной фигурой системы образования Крыма стал школьник, студент : Пресс-конференция министра образования и науки АРК А. Глузмана // Крымские известия. – 2005. – № 39. – 2 марта.
1021. *Нечволод М.* Комплекс на орбіті педагогіки вищої школи : кроки перебудови / М. Нечволод // Радянська освіта. – 1990. – 3 квітня.
1022. *Нижник В.* Шлях до студентського самоврядування : Як готується спеціаліст? / В. Нижник // Радянське Поділля. – 1987. – 28 січня.
1023. *Никазаков В.* Тихая Варфоломеевская ночь альтернативного образования / В. Никазаков, К. Паришкура // Бизнес. – 1996. – 23 июля. – С. 24-25.
1024. *Никазаков В.* Меморандум о дискриминации негосударственных форм образования в Украине / В. Никазаков, В. Прохоров // Бизнес. – 1996. – 23 июля. – С. 25.
1025. *Никитин В.* «Наше высшее образование не встроено в мировой рынок труда» / В. Никитин // День. – 2000. – № 87. – 19 мая. – С. 18.
1026. *Никитин Э.* Каким быть инженеру / Э. Никитин // Ворошиловградская правда. – 1990. – 14 марта.
1027. *Нікітенко Л.* Ми – студенти «круті», бо навчаємось в ЧІТІ // Україна молода. – 1999. – № 10. – 20 січня. – С. 11.
1028. *Ніколаєнко С.* Наука – освіта – виробництво – основа розвитку нової України / С. Ніколаєнка // Світ. – 2005. – № 7-8. – С. 2.
1029. *Николаенко С.* «Я бы не спешил посыпать голову пеплом» / С. Николаенко // Зеркало недели. – 2005. – № 9. – 12 марта. – С. 1, 13.
1030. *Николай Томенко* : «В Украине есть ещё и певцы с голосом, а не только с деньгами для записи клипов» / Р. Томенко // Вечерние вести. – 2005. – № 028. – 23 февраля. – С. 7.
1031. *Новохатько І.* Самі собі господарі... / І. Новохатько // Радянська Житомирщина. – 1994. – 11 жовтня.
1032. *ХІ Пленум ЦК профспілки* // Освіта України. – 2000 р. – № 19-20. – 17 травня. – С. 2.
1033. *Обговорено* важливі аспекти гуманітарної політики // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 72. – 20 квітня. – С. 4.
1034. «*Олег, ти не правий?...*» // Дзеркало тижня. – 2005. – № 11. – 26 березня – С. 16.
1035. *Онищенко О.* Корупція — не злочин? / О. Онищенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 42. – 23 листопада.
1036. *Онищенко О. Г.* Акціонери? Чому б ні Вища школа : кроки перебудови / О. Г. Онищенко // Радянська освіта. – 1988. – 2 грудня.
- 1036а. «*Опальні*» викладачі ЧНУ у відставку не збираються // День. – 2005. – № 41. – 10 березня. – С. 2.

1037. *Открытость* – главный принцип в работе // Крымские известия. – 2005. – № 120. – 5 июля.
1038. *Оцінювання* навчальної роботи студентів у системі забезпечення якості вищої освіти / Л. Л. Антонюк // Економіст (газета КНЕУ ім. В. Гетьмана). – 2010. – № 9-10. – Березень-Квітень. – С. 2-3.
1039. *Пальок В.* Формувати історичну свідомість / В. Пальок // Закарпатська правда. – 1989. – 1 березня.
1040. *Пархоменко В. Д.* Вища школа : кроки перебудови / В. Д. Пархоменко // Молодь України. – 1989. – 8 лютого.
1041. *Пархоменко В. Д.* Кадровий потенціал оновлення / В. Д. Пархоменко // Радянська освіта. – 1989. – 31 січня. – С. 1.
1042. *Пасічник І. Д.* Острозький колегіум : традиція продовжується / І. Д. Пасічник // Вільне слово. – 1994. – 10 серпня.
1043. *Пасько И.* Киевский коммерческий... / И. Пасько // Зеркало недели. – 1995. – № 28. – 15 - 21 июля.
1044. *Пахолук П.* Будуть свої бакалаври і магістри / П. Пахолук // Вінниччина. – 1992. – 10 березня. – С. 3.
1045. *Пащенко В. О.* Необхідно виховувати справжніх патріотів / В. О. Пащенко // Полтавщина. – 1994. – 17 вересня.
1046. *Петров В.* Освіта : масовий обман / В. Петров // Дзеркало тижня. – 2004. – № 23. – 12 червня.
1047. *Пітішкін-Потаніч В.* Іспити у вузі – анахронізм / В. Пітішкін-Потаніч // Радянська освіта. – 1990. – № 66. – 17 серпня. – С. 2.
1048. *Повідомлення* // Радянська освіта. – 1989. – 13 січня. – С. 2.
1049. *Повідомлення* // Освіта України. – 2000 – № 3. – 19 січня. – С. 4.
1050. *Погребняк В.* Студент керує вузом / В. Погребняк, Ю. Ярміло // Радянська освіта. – 1990. – № 54. – 6 липня. – С. 2.
1051. *Позбутися* стереотипів // Харківський університет. – 1994. – № 5. – 1 березня. – С. 1-2.
1052. *Покальчук Ю.* Ще раз про Волинський університет і науковий комунізм / Ю. Покальчук // Народна трибуна. – 1992. – 26 серпня.
1053. *Попов В.* Сучасний спеціаліст. Як краще готувати / В. Попов // Запорізька правда. – 1992. – 29 лютого. – С. 3.
1054. *Попов Г. Х.* Побеседуем в духе гласности / Г. Х. Попов // Огонёк. – 1988. – № 33. – С. 6-7, 30-31.
1055. *Попырин Л.* Нужен ли сегодня заочник? / Л. Попырин // Социалистическая индустрия. – 1987. – № 29. – 5 февраля. – С. 2.
1056. *Потапенко К. К.* Вступ до вузу : нові підходи / К. К. Потапенко // Радянська освіта. – 1990. – 5 червня.
1057. *Працювати* на зміцнення української ідеї // Вечірній Київ. – 1996. – 23 грудня.
1058. *Пресняков В. Ф.* Вузи відходять від догм / В. Ф. Пресняков // Робітнича газета. – 1991. – 21 вересня.
1059. *Приватні* ВНЗ просять допомоги в ЮНЕСКО // Україна молода. – 2009. – 17 червня. – № 109.

1060. *Проблеми, проблеми...* // Харківський університет. – 1994. – № 3. – 25 січня. – С. 4.
1061. *Про додаткові заходи щодо забезпечення організованого закінчення 1999/2000 навчального року і початку нового навчального року* // Освіта України. – 2000. – № 22. – 31 травня. – С. 3.
1062. *Проект Закону УРСР про освіту : перше читання* // Радянська освіта. – 1990. – 27 листопада.
1063. *Прокопенко І. Ф.* «Вузи не зможуть залишатися островами в ринковому морі» / І. Ф. Прокопенко // Освіта. – 1994. – № 56-57. – 31 серпня. – С. 5.
1064. *Про пріоритетні завдання вищої освіти і вузівської науки в реалізації програми «Регіональна ініціатива».* Виступ голови облдержадміністрації С. Р. Гриневецького перед членами вчених рад 23.10.2002 // Одеські вісті. – 2002. – № 204. – 31 жовтня. – С. 1-2.
1065. *Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС.* Доповідь В. В. Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1988. – 11 жовтня. – С. 1.
1066. *Профессия и культура* // Знамя коммунизма. – 1990. – 6 января.
1067. *Радаева Л.* Болонскому процессу альтернативы нет. А ректору Николаю Багрову? / Л. Радаева // Крымские известия. – 2005. – № 161. – 2 сентября.
1068. *Радаева Л.* От успешного решения проблем образования зависит будущее страны / Л. Радаева // Крымские известия. – 2005. – № 208. – 8 ноября.
1069. *Резолюція Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти* // Радянська освіта. – 1989. – 3 січня.
1070. *Резолюція мітингу працівників освіти і науки України* // Освіта. – 2000. – 14 червня. – С. 2.
1071. *Резолюція міжнародної науково-практичної конференції «Профспілки та Болонський процес».* Москва, 29-30 листопада 2006 р. // Єдність. – 2006. – № 8. – листопад.
1072. *Ремонт в кузнице кадров : высшее образование* // Эксперт – 2007. – № 34. – 3 сентября.
1073. *Реформи в загальноосвітній і вищій школі взаємопов'язані.* Інтерв'ю з М. Степком // Освіта України. – 2000. – № 42. – 18 жовтня. – С. 2.
1074. *Рибалкін О.* Яка реформа потрібна вищій школі? / О. Рибалкін // Дзеркало тижня. – 2008. – № 18. – 17-23 травня.
1075. *Рутковський Ю.* Підготовці кадрів – комплексний підхід / Ю. Рутковський // Прапор перемоги. – 1989. – 14 березня.
1076. *Садлак Я.* Інструмент для вдосконалення вищої освіти / Ян Садлак // Дзеркало тижня. – 2009. – № 19. – 30 травня - 5 червня.
1077. *Салми Д.* Российские вузы в конкуренции университетов мирового класса / Д. Салми, И. Д. Фрумин // Троицкий вариант. Наука. – 2009. – № 13. – 7 июля. – С. 6-7.
1078. *Санько Г.* Віват, Академія! / Г. Санько // Хрещатик. – 1992. – № 161. – 27 серпня. – С. 6.

1079. Семиволос П. Тест на виживання : прагматики починають і... / П. Семиволос // Дзеркало тижня. – 2002. – № 46. – 30 листопада - 6 грудня.
1080. Семиножено В. Освіта : наші проблеми та євростандарти / В. Семиноженко // День. – 2004. – № 30. – 20 лютого.
1081. Семиноженко В. Сподіваюсь, оранжева революція відбудеться тепер і в економіці, і в науці / В. Семиноженко // День. – 2005. – № 2. – 12 січня. – С. 4.
1082. Семиноженко В. Економіка знань : потрібна гра на своєму полі / В. Семиноженко // День. – 2004. – № 75. – 24 квітня.
1083. Сидорченко В. Реорганизация или обычное уничтожение / В. Сидорченко // «2000». – 2004. – № 48. – 28 листопада - 4 декабрия.
1084. Симптоми тяжкої хвороби, або що являє собою вітчизняна наука // День. – 2005. – № 41. – 10 березня. – С. 6.
1085. Сіряченко В. Формувати новий тип мислення : З обласної наради-семінару викладачів суспільних наук навчальних закладів Сумської області / В. Сіряченко // Ленінська правда. – 1986. – 28 грудня.
1086. Систему – освіти на новий рівень : прес-конференція міністра освіти і науки АРК О. Глузмана // Крымские известия. – 2005. – № 99. – 1 червня. – С. 1.
1087. Скворцов Д. Украинцы все больше жалеют о «потерянном рае». Интервью з Е. Головахою / Д. Скворцов // «2000». – 2011. – № 33. – 19 - 25 августа.
1088. Скопенко В. В. Университет сегодня и завтра / В. В. Скопенко // Правда Украины. – 1990. – № 43. – 21 февраля. – С. 1.
1089. Скотний В. Г. Вступні экзамены – анахронізм / В. Г. Скотний // Освіта. – 1992. – 7 липня.
1090. Скрипник О. Стіну корупції руйнує ЗНО. Однак є чимало бажаючих підперти її хабарами / О. Скрипник // Дзеркало тижня. – 2008. – № 41. – 1 - 8 листопада.
1091. Соловійов В. Що все-такі потрібне українській науці? / В. Соловійов // Дзеркало тижня. – 2005. – № 5. – 12 лютого. – С. 16.
1092. Соціальний захист студентів – турбота постійна // Політехнік. – 2004. – № 3-4. – 20 лютого.
1093. Співаковський О. Будівля освіти : потрібен капітальний ремонт. Про моделі управління якістю підготовки студентів / О. Співаковський // «Дзеркало тижня». – 2005. – № 34. – 03 вересня.
1094. Степко М. Ф. Вища освіта – на «євроремонті» / М. Ф. Степко // День. – 2004. – № 137. – 5 вересня. – С. 6.
1095. Степко М. Менеджери всіх вузів, об'єднуйтесь... на біржі праці? / М. Степко // Україна молода. – 1999 р. – № 6. – 14 січня. – С. 10.
1096. Степко М. Очевидні зрушення у вищій школі / М. Степко // Слово Просвіти. – 2004. – Чис. 4. – 22-28 січня. – С. 7.
1097. Степко М. Студентське самоврядування – невід'ємна складова демократизації школи / М. Степко, Я. Боллюбаш, В. Шинкарук, К. Левківський, В. Даниленко // Освіта України. – 2005. – № 59 - 60. – 12 серпня. – С. 12-13.
1098. Стоян А. Студенческое самоуправление / А. Стоян // Правда Украины. – 1987. – 18 января.

1099. *Стріха М.* Дешева наука не може бути конкурентоспроможною / М. Стріха // Дзеркало тижня. – 2009. – № 19. – 30 травня - 5 червня.
1100. *Студент* заблукав у... тумані // Дзеркало тижня. – 2002. – № 5. – 5 лютого.
1101. *Табачник Д.* Разрушение образования : путь к нации лакеев / Д. Табачник // «2000». – 2009. – № 36. – 4 сентября.
1102. *Товажнянський Л.* Віхи розвитку Харківського політехнічного (частина 1) Л. Товажнянський // Політехнік. – 2005. – № 27-28. – 16 грудня.
1103. *Товажнянський Л.* Ми спроможні слідувати принципам Хартії / Л. Товажнянський // Політехнік. – 2004. – № 5-6. – 16 березня.
1104. *Таланчук П.* «Викрадення» України в контексті інтеграційних процесів в Європі / П. Таланчук // Дзеркало тижня. – 2004. – № 47. – 20 - 26 листопада. – С. 14.
1105. *Таланчук П.* Давайте дивитись в очі своїм студентам / П. Таланчук // Дзеркало тижня. – 2005. – № 19. – 21 травня. – С. 15
1106. *Таланчук П. М.* ...І виходимо на ринок : Інститут на переправі / П. М. Таланчук // Радянська освіта. – 1990. – 18 грудня.
1107. *Таланчук П.* Испити : відбір талантів чи лотерея? Абітурієнт - 92 / П. Таланчук // Голос України. – 1992. – 14 липня.
1108. *Таланчук П. М.* Учить всех, кто хочет учиться / П. М. Таланчук // Правда Украины. – 1991. – 22 мая.
1109. *Таран Д.* Студенческое самоуправление в Харькове : что это такое? Д. Таран // Політехнік. – 2005. – № 17-18. – 16 червня.
1110. *Тези ЦК Компартії України «Про ставлення до деполітизації народної освіти та роботу партійних організацій навчальних закладів в умовах багатопартійності»* // Радянська освіта. – 1990. – № 103. – 21 грудня. – С. 1.
1111. *Терно С.* «Банківська» модель освіти і ЗНО / С. Терно // Дзеркало тижня. – 2009. – № 20. – 6 - 12 червня.
1112. *Тимошенко І.* Приватна справа державної ваги / І. Тимошенко // Освіта. – 2001. – 12 - 19 грудня.
1113. *Торішні бур'яни* на освітній ниві // Дзеркало тижня. – 2009. – № 22. – 20-26 червня.
1114. *Трахтенберг І.* «Еквівалент» можливий, та чи потрібний він? / І. Трахтенберг // Дзеркало тижня. – 2006. – № 38. – 30 вересня - 6 жовтня.
1115. *Трахтенберг І.* Наукові аксакали та останні надії ? : НАНУ / І. Трахтенберг // Дзеркало тижня. – 2005. – № 18. – 14 травня. – С. 16.
1116. *Трох Ф.* Наука, як і осетрина, не буває другої свіжості / Ф. Трох // Дзеркало тижня. – 2004. – № 11. – 20 березня. – С. 15.
1117. *У Києві* відбулася конференція «Основні корупційні схеми в системі освіти та шляхи їх подолання» // Освіта. – 2007. – 13 червня.
1118. *Унгурян О.* «У нас всё будет по-другому...» / О. Унгурян // Комсомольское знамя. – 1989. – 15 декабря.
1119. *Устенко О.* Жебракувати у державі – то найлегше / О. Устенко // Голос України. – 1996. – № 1. – 4 січня. – С. 12.
1120. *Фурсов А.* Студент у черзі до верстата / А. Фурсов // Соціалістична Харківщина. – 1987. – 7 квітня.

1121. *Чи є у міністра мрія?* На запитання відповідає міністр В. Д. Пархоменко // Радянська освіта. – 1989. – 26 грудня.
1122. *ЦК Компартії України обговорив хід перебудови роботи парткому і ректорату Донецького державного університету відповідно до рішень XXVII з'їзду КПРС* // Радянська Україна. – 1988.— № 32. – 9 лютого. – С. 1.
1123. *Черевко В.* Не будемо сторонніми наблюдателями! / В. Черевко // Політехнік. – 2005. – № 17-18. – 16 червня.
1124. *Чернецька Т.* Студент і час / Т. Чернецька // Чорноморська комуна. – 1990. – 24 квітня.
1125. *Черній В.* Кого ми виховуємо? / В. Черній // Панорама (Вінниця). – 1994. – 3 грудня.
1126. *Шевченко В.* В обстановке нестабильности стабильно только нищенское существование образования / В. Шевченко // Акцент. – 1994. – № 151. – 18 жовтня. – С. 3.
1127. *Шейко В. М.* Економіка без культури тупцюватиме на місці / В. М. Шейко // Слобідський край. – 1995. – 13 квітня.
1128. *Шеховцова Н.* Когда тебу доверяют / Н. Шеховцова // Комсомольское знамя. – 1987. – 9 январа.
1129. *Шульман Л.* Про наукофобію та її ознаки / Л. Шульман // День. – 2005. – № 46. – 17 березня. – С. 6.
1130. *Ющук І.* Карбованцем, а не телефонним правом / І. Ющук // Радянська освіта. – 1990. – № 100. – 14 грудня. – С. 2.
1131. *Яблонський В.* Вища освіта очікує нових реформ / В. Яблонський // Голос України. – 1995. – № 112. – 21 червня. – С. 6.
1132. *Яблонський В.* «...З болонською зачіскою та в українській вишиванці...» / В. Яблонський // Освіта. – 2004. – 8 - 15 вересня. – С. 6.
1133. *Ягодин Г. А.* Вуз держит экзамен : К обсуждению проекта ЦК КПСС о перестройке высшей школы / Г. А. Ягодин // Советская Россия. – 1987. – № 61. – 15 марта. – С. 1.
1134. *«Я у жаху від реального стану справ...»* : Інтерв'ю з академіком О. О. Кришталем / О. Рожен // Дзеркало тижня. – 2005. – № 7. – 26 лютого. – С.1, 16.
1135. *Як живеш, вузівець?* // Єдність. – травень 2002. – № 5. – С. 4-5.
1136. *Якупов Н.* Знання, переконаність, творчість / Н. Якупов // Чорноморська комуна. – 1986. – 25 листопада.
1137. *Яновський С.* Як страйкували у Дрогобичі / С. Яновський // Радянська освіта. – 1990. – 27 березня.
1138. *Ярош Б.* Університет чи гімназія / Б. Ярош // Волинь. – 1992. – № 32. – 12 березня. – С. 2.
1139. *Яцкив Я.* Ждєт ли украинскую науку перестройка? / Я. Яцкив // Зеркало недели. – 2005. – № 17. – 7 мая. – С. 1, 15.
1140. *Яцунь О.* Голий інтелект / О. Яцунь // Дзеркало тижня. – 2009. – № 37. – 3-9 жовтня.
1141. *Яцунь О.* Профспілки : три крапки над «і» / О. Яцунь // Єдність. – № 7. – жовтень 2009. – С. 3.

Статистичні матеріали

1142. *Вища освіта і наука – найважливіші сфери відповідальності громадянського суспільства та основа інноваційного розвитку.* Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і наук. 24 березня 2005 р. – К. : МОНУ. – 116 с.
1143. *Вища освіта і наука України.* Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки. Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника суспільного розвитку та інтеграції в європейське співтовариство 27 лютого 2004 року, м. Одеса. – К. : КНЕУ, 2004. – 64 с.
1144. *Всеукраїнський перепис населення 2001* : [Електронний ресурс] : Режим доступу : www.ukrcensuc.gov.ua.
1145. *Державний комітет статистики України* : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
1146. *Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії МОН «Про підсумки діяльності вищих навчальних закладів у 2008/2009 навчальному році та основні завдання на 2009/2010 навчальний рік».* – Х., 2010. – 80 с.
1147. *Народное образование и культура в СССР // Статистический сборник.* – М. : Финансы и статистика, 1989. – С. 195-258.
1148. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні.* Статистичний збірник. – К. : ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2008. – 361.
1149. *Освіта України – 2005* : Інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства освіти і науки України у 2005 р. та головні завдання на 2006 р. / уклад. : К. М. Левківський, В. П. Погребняк, Д. Б. Панасевич, А. К. Солоденко. – К. : Знання, 2006. – 150 с.
1150. *Освіта України* : Інформаційно-аналітичний огляд : До II Всеукр. з'їзду працівників освіти / Під ред. В. Г. Кременя. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2001. – 224 с.
1151. *Освіта України.* Інформаційно-аналітичний огляд / Під ред. В. Г. Кременя. – К. : Нічлава, 2001. – 24 с.
1152. *Основні показники діяльності аспірантури і докторантури України.* Інформаційні матеріали до засідання Колегії МОН. – К., 2002. – 40 с.
1153. *Статистичні дані до засідання колегії Міністерства освіти України за підсумками 1997 року (вищі навчальні заклади).* – К. : «Генеза», 1998. – 301 с.
1154. *Статистичний збірник : Вищі навчальні заклади (1997-1998 рр.).* Міністерство освіти ; Державний комітет статистики України. – К. : ВВП «КОМПАС», 1999. – 64 с.
1155. *Статистичний щорічник України за 2007 р. / за ред. О. Г. Осауленка.* – К. : Держкомстат України, 2008. – 571 с.

Наукові дослідження

1156. *Адміністративна реформа в Україні : чи вдасться розірвати замкнене коло? (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона.* – 2000. – № 5. – С. 2-43.

1157. *Аитов Н. А.* Высшее техническое образование в условиях научно-технической революции / Н. А. Аитов, Г. Н. Александров, Р. Р. Мавлютов. – М. : Высшая школа, 1983. – 256 с.
1158. *Академія наук Вищої освіти України (1992-2007)* / М. І. Дубина (заг. ред.). – К. : АНВО Укр., 2007. – 71 с.
1159. *Актуальні проблеми інформаційної безпеки України (Аналітична доповідь УЦЕПД)* // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 2-59.
1160. *Алексєєв Ю. М.* Україна на зламі історичних епох : Державотворчий процес 1985-1999 рр. / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕксОб, 2000. – 296 с.
1161. *Алексєєв Ю. М.* Україна : освіта і держава (1987-1997 рр.) / Ю. М. Алексєєв. – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 110 с.
1162. *Алексєєв Ю. М.* Спочатку побудувати школи... / Ю. М. Алексєєв ; Київ. слов'ян. ун-т. – К. : Експрес - об'ява, 1998. – 96 с.
1163. *Алексійова О. А.* Зміна в соціальному статусі студентства в умовах переходу до ринкової економіки / О. А. Алексійова, Г. І. Кищенко // Вісник Київського університету. Серія : Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 87 - 99.
1164. *Алексюк А. М.* Педагогіка вищої освіти України : Історія. Теорія / А. М. Алексюк / Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Либідь. 1998. – 558 с.
1165. *Амбросов А. Є.* Моніторинг стану приватних вузів / А. Є. Амбросов, О. Д. Сердюк // Економіка і управління. – 1999. – № 3. – С. 64 - 68.
1166. *Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження щодо ставлення до корупції студентів ВНЗ в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Тернопільській областях [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.rirc.if.ua>.*
1167. *Андрейчук С. К.* Державне управління реформуванням вищої освіти в Україні в контексті Болонського процесу : дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України. Львівський регіональний ін-т держ. управління. — Л., 2007. — 235 арк.
1168. *Андерсон Дж. Х.* Борьба с коррупцией в переходный период 3 : Кто добивается успехов ... и почему? / Дж. Х. Андерсон, Ш. В. Грей. – Washington : The World Bank, 2006. – 127 с.
1169. *Андрущенко В. П.* Модернізація вищої освіти в Україні : теоретико-методологічні засади / В. П. Андрущенко // Теорія і практика управління соціальними системами : Філософія, психологія, педагогіка і соціологія. – 2001. – № 1. – С. 21 - 31.
- 1169а. *Андрущенко В. П.* Освіта на рубежі століть : філософія, методологія, практика / В. П. Андрущенко // Неперервна професійна освіта : філософія, педагогічні парадигми, прогноз / за ред. В. Г. Кременя. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 99-166.
1170. *Андрущенко В. П.* Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (спроба прогностичного аналізу) / В. П. Андрущенко // Вища школа України. – 2001. – № 1. – С. 11 - 17.

1171. *Андрущенко В. П.* Реальність освіти. Проблеми деміфологізації / В. П. Андрущенко // Практична філософія. – 2001. – № 1. – С. 185-191.
1172. *Андрущенко В. П.* Роздуми про освіту : Статті, нариси, інтерв'ю : 2-е вид., допов. / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2008. – 819 с.
1173. *Андрущенко В. П.* Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 5-13.
1174. *Анотаційний збірник завершених інноваційно-орієнтованих проєктів Державного фонду фундаментальних досліджень України.* – К. : ДФФД, 2007. – Проект 166.
1175. *Апшай Н. І.* Стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Н. І. Апшай. – Харків, 2005. – 21 с.
1176. *Артемчук Г. І.* Вища школа України : реальність і тенденції розвитку : Монографія / Г. І. Артемчук, В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко. – К. : Ленвіт, 2004. – 176 с.
1177. *Асоціація навчальних закладів України недержавної форми власності : структура та основні напрями діяльності* // Економіка і управління. – 1998. – № 1. – С. 6-9.
1178. *Астахов В. В.* Правове регулювання функціонування в Україні вищих закладів освіти, заснованих на недержавній формі власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. В. Астахов ; Нац. юрид. академія України імені Я. Мудрого. – Х., 1999. – 19 с.
1179. *Астахова В. И.* Глобальные проблемы образования и особенности их проявления в Украине / В. И. Астахова, Г. П. Климова ; Харьк. гуманит. ин-т «Нар. укр. акад.». – Х., 1995. – 63 с.
1180. *Астахова В. И.* Державні і недержавні вузи в системі освіти / В. И. Астахова // Економіка і управління. – 1999. – № 3. – С. 84 - 87.
1181. *Астахова В. И.* Концептуально-методологічні засади освітянської діяльності приватного вищого закладу освіти / В. И. Астахова // Учен. зап. Харьк. гуманитар. ин-та «Нар. укр. акад.». – 1997. – Т. 3. – С. 23 - 34.
1182. *Астахова В. И.* Концептуальные основы деятельности частных вузов в предстоящем десятилетии : Материалы к обсуждению на II Междунар. семинаре лидеров частного образования, Харьков, 3-5 июля 2000 г. / В. И. Астахова ; Харьк. гуманитар. ин-т «Нар. укр. акад.». – Х., 2000. – 16 с.
1183. *Астахова В. И.* Место и роль частных вузов в украинской национальной системе образования / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Х. : НУА, 2000. – Т. 6. – С. 27 - 45.
1184. *Астахова В. И.* Методологические материалы к разработке концепции развития частных вузов Украины в предстоящем десятилетии / В. И. Астахова ; Асоц. учеб. завед. небюджет. финансир. Укр., Нар. укр. акад. – Х., 2000. – 16 с.
1185. *Астахова В. И.* Невизначеність правового стану українського студентства як болюча проблема сьогодення / В. И. Астахова // Правове регулювання вищої освіти

- України : сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Вид-во Європейського університету, 2009. – С. 25-29.
1186. *Астахова В.* О государственной ответственности негосударственных вузов / В. Астахова, Е. Астахова // Высшее образование в России. – 2001. – № 2. – С. 24 - 34.
1187. *Астахова В. И.* О развитии частного высшего образования на Украине / В. И. Астахова // Социс. – 1996. – № 6. – С. 97-101.
1188. *Астахова В. И.* Особенности положения преподавателей вузов Украины / В. И. Астахова // Социс. – 2007. – № 8. – С. 114-120.
1189. *Астахова В. І.* Приватні вищі навчальні заклади України на порозі другого десятиліття своєї історії / В. І. Астахова // Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні / Під заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : НУА, 2001. – С. 12-25.
1190. *Астахова В. І.* Про стан і перспективи розвитку приватного сектора національної системи освіти України / В. І. Астахова // Проблеми освіти : Наук.-метод. зб. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 16–23.
1191. *Астахова В. И.* Реформа образования в Украине : концептуальные основы, принципы, достижения и проблемы / В. И. Астахова, В. В. Супрун // Вчені записки Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. акад.». – Х., 1999. – Т. 5. – С. 7–23.
1192. *Астахова Е. В.* Кадровая политика частной высшей школы : стратегия и тактика / Е. В. Астахова // Вчені зап. Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. акад.». – 1999. – Т. 5. – С. 24-40.
1193. *Астахова Е. В.* Кадровый корпус высшей школы Украины : метаморфозы развития / Е. В. Астахова. – Х. : Изд-во НУА, 2006. – 188 с.
1194. *Астахова Е. В.* Подготовка преподавательских кадров в системе частного образования : первое приближение к проблеме / Е. В. Астахова // Учен. зап. Харьк. гуманитар. ин-та «Нар. укр. акад.». – 1996. – Т. 2. – С. 66-71.
1195. *Астахова Е. В.* Социологическая характеристика кадрового потенциала высшей школы : украинский вариант / Е. В. Астахова // Инновации в образовании. – 2003. – № 1. – С. 41-42.
1196. *Астахова Е. В.* Трансформация социальных функций высшего образования в современных условиях / Е. В. Астахова ; Харьк. гуманіт. ін-т «Нар. укр. акад.». – Х., 1999. – 74 с.
1197. *Астахова К.* Система підготовки кадрів у закладах освіти недержавної форми власності : проблеми становлення / К. Астахова // Приватна вища школа України на шляху інновацій / В. П. Андрущенко, Б. І. Корольов, В. І. Астахова та ін. ; Ін-т вищ. освіти, Акад. пед. наук України, Харк. гуманіст. ун-т «Нар. укр. акад.». – Х. : Вид-во НУА, 2005. – 320 с.
1198. *Ашин Г. К.* Мировое элитное образование / Г. К. Ашин. – М. : Анкил, 2008. – 360 с.
1199. *Бабак В. В.* Недержавних завдань в освіті не буває / В. В. Бабак // Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні / Під заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : Нар. укр. акад., 2001. – С. 53-60.
1200. *Байденко В. И.* Болонские преобразования : проблемы и противоречия / В. И. Байденко // Высшее образование в России. – 2009. – № 11. – С. 26-40.

1201. Балабанов С. С. Многомерная типология аспирантов / С. С. Балабанов, Б. И. Бедный, Е. В. Козлов, Г. А. Максимов // Социс. – 2003. – № 3. – С. 26-39.
1202. Балакірева О. М. Система ціннісних орієнтацій, культурні потреби і духовний світ української молоді / О. М. Балакірева, О. А. Ганюков, Н. П. Дудар // Про становище молоді в Україні : Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів України. – К. : Укр. ін-т соціальних досл., 2000. – С. 53-58.
1203. Балакірева О. М. Трансформація цінностей освіти / О. М. Балакірева, О. В. Валькована // Український соціум. – 2007. – № 4. – С. 7-19.
1204. Батченко Л. В. Развитие системы высшего образования в Украине в период рыночных преобразований / Л. В. Батченко, Д. Ю. Череватский ; Ин-т экономики промышленности НАН Украины. – Донецк, 1997. – 120 с.
1205. Бачинський В. Професійна спілка студентів у палітрі молодіжних організацій України / В. Бачинський, Г. Долігіння // Генеза-Експерт. – 1996. – № 2 – С. 28-32.
1206. Бедный Б. И. Диагностика потенциала подготовки научных кадров вуза / Б. И. Бедный, Е. В. Козлов, Г. А. Максимов и др. // Высшее образование в России. – 2003. – № 4. – С. 3-14.
1207. Белая книга российского образования / Авт. кол. : Адриан Ж., Агранович М. Л., Каспржак А. Г. и др. – М. : Изд-во МЭСИ, 2000, Ч. 1. – 344 с.
1208. Беликова Л. Ф. Отношение студентов к внеучебной деятельности в вузе / Л. Ф. Беликова // Социс. – 2000. – № 6. – С. 51-57.
1209. Беляева Л. А. Стратегия выживания, адаптации, преуспевания / Л. А. Беляева // Социс. – 2001. – № 6. – С. 44-53.
1210. Бердашкевич А. П. Российская наука : состояние и перспективы / А. П. Бердашкевич // Социс. – 2000. – № 3. – С. 118-127.
1211. Бессалова Т. В. Організаційні форми науково-дослідницької роботи у вузах України та основні напрями їх розвитку (перша половина 90-х років) / Т. В. Бессалова // Нові технології навчання : Науково-методичний збірник. – К., 1996. – Вип. 18. – С. 30–35.
1212. Бех В. П. Студентство у дзеркалі соціології (за результатами соціологічного дослідження підготовки студентів НПУ ім. М. П. Драгоманова у 2004 р.) / В. П. Бех, А. О. Ярошенко, Н. В. Крохмаль. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2004. – 265 с.
1213. Бикбов А. Рассекреченный план Болонской реформы [Электронный ресурс] : «Пушкин». – 2009. – № 2. – Режим доступа до журн. : <http://www.russ.ru/pushkin>.
1214. Білан С. О. Аграрна освіта в Україні : історичний аспект (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. О. Білан – К., 2005. – 20 с.
1215. Бірюкова М. В. Вища школа регіону як об'єкт соціального прогнозу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти» / М. В. Бірюкова. – Х., 1999. – 18 с.
1216. Бирченко Е. В. Конкурентоспособность выпускника вуза : взгляд работодателя / Е. В. Бирченко // Вчені записки Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. акад.». – Х., 2001. – Т. 5. – С. 62-70.
1217. Биченко А. Українська освіта очима українців / А. Биченко // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 4. – С. 42-46.

1218. *Боголіб Т. М.* Ринкова модель ВНЗ : Монографія / Т. М. Боголіб. – К. : Міленіум, 2007. – 264 с.
1219. *Боголіб Т. М.* Фінансове забезпечення розвитку вищої освіти і науки в трансформаційний період / Т. М. Боголіб. – К. : Міленіум, 2006. – 508 с.
1220. *Богомолов А.* Сверхзадача образования : Концептуальные подходы к реформированию высшей школы в Украине / А. Богомолов // Персонал. – 1998. – № 4. – С. 77–81.
1221. *Болебрух А. Г.* Методология истории : поиск новых основ / А. Г. Болебрух, В. К. Якунин // Грани. – 2000. – № 2. – С. 3-10.
1222. *Болонська* декларація : проблеми теорії, методології і практичної реалізації : Зб. наук. праць наук.-практ. конф., Турція, Стамбул – Україна, Київ, 5-15 жовтня 2004 р. / Редкол. : І. І. Тимошенко та ін. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 135 с.
1223. *Болонський* процес : Бібліографія / Європейський ун-т ; За ред. З. І. Тимошенко. – К. : Європейський університет, 2004. – 19 с.
1224. *Болонський* процес в Україні : загальнонаціональне соціологічне опитування українських студентів 7-16 березня 2012 р. : Фонд «Демократичні ініціативи» [електронний ресурс] : [режим доступу] : <http://dif.org.ua/ua/polls/2012-year/1755.htm>
1225. *Болонський* процес : головні принципи входження в Європейський освітній простір вищої освіти / Упорядники В. С. Журавський, М. З. Згуровський. – К. : ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2003. – 200 с.
1226. *Болонський* процес і навчання впродовж життя / Упорядники Степко М. Ф., Клименко Б. В., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. – Х. : НТУ «ХП», 2004. – 110 с.
1227. *Болонський* процесс : концептуально-методологические проблемы качества высшего образования (Книга-приложение 3) / Под науч. ред. В. И. Байденко. – М. : Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 304 с.
1228. *Болонский* процесс : на пути к Берлинской конференции (европейский анализ) / Под науч. ред. В. И. Байденко. – М. : Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов РосНОУ, 2004. – 416 с.
1229. *Болонський* процес : перспективи і розвиток у контексті приєднання до Європейського простору вищої освіти / За ред. В. М. Бебика. – К. : МАУП, 2004. – 200 с.
1230. *Болонський* процес : проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу // Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ, 20-21 лютого 2004. – К. : Вид-во Європ. ун., 2004. – 196 с.
1231. *Болонський* процесс : тенденції, проблеми, перспективи / В. П. Бех, Ю. Л. Маліновський (уклад.) ; В. П. Андрущенко (ред.) ; Асоціація ректорів пед. унів-тів та ін. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – 221 с.
1232. *Болонський* процес у фактах і документах (Сорбона-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / Упорядники Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубінко В. В., Бабин І. І. – К.-Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. Гнатюка, 2002. – 52 с.
1233. *Болонський* процес : цикли, ступені, кредити / Упорядники Клименко Б. В., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л., Сокол Є. І. – Х. : НТУ «ХП», 2004. – 143 с.
1234. *Болюбаш Я.* Доповідна записка про стан роботи щодо викорінення, профілактики і запобігання проявам хабарництва та інших негативних явищ у сфері освіти МОН України [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>

1235. *Бондар Т. І.* Моніторинг стану діяльності органів студентського самоврядування вищих навчальних закладів України / Т. І. Бондар, Л. І. Кондратенко // Економіка і управління. – 2010. – № 2. – С. 122-133.
1236. *Бондаренко Л. Ю.* Изменения в структуре и социальном статусе преподавателей высшей школы / Л. Ю. Бондаренко // Социс. – 2000. – № 10. – С. 125-127.
1237. *Борецька Н.* Розвиток системи приватної вищої школи як гарантія якості освіти / Н. Борецька // Економіст. – 2005. – № 6. – С. 36-37.
1238. *Борисов В. М.* Высшая школа российской федерации в условиях системных реформ (1984-1999 гг.) : автореф. дис. на соискание учён. степени док. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. М. Борисов. – М., 2008. – 33 с.
1239. *Борисова Ю. В.* Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості : соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Ю. В. Борисова. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
1240. *Брежнев Л. И.* Речь на Всесоюзном слёте студентов 19 октября 1971 г. / Л. И. Брежнев. – М. : «Молодая гвардия», 1971. – 16 с.
1241. *Бурлаков О. О.* Ефективність реформування освіти в умовах трансформаційної економіки : автореф. дис. на здобуття аук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / О. О. Бурлаков / Переяслав-Хм., 2005. — 21арк.
1242. *Бутенко И. А.* Способствуют ли программы высшего образования становлению гражданского общества / И. А. Бутенко // Вестник МГУ. – Сер. 18 : Социология и политология. – 2001. – № 4. – С. 109-118.
1243. *Быстрова А. С.* Феномен коррупции : некоторые исследовательские подходы / А. С. Быстрова, М. В. Сильвестрос [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://read.newlibrary.ru/read/>
1244. *Бычко И. В.* Связь с практикой – ключ к перестройке общественознания и его преподавания / И. В. Бычко // Філософська думка. – 1987. – №2. – С. 14-20.
1245. *Вакарчук І. О.* Система тестувань для вступників до Львівського національного університету імені Івана Франка / І. О. Вакарчук. – Львів : ЛНУ, 2002. – 120 с.
1246. *Валлерстайн И.* Анализ мировых систем : современное системное видение мирового сообщества / И. Валлерстайн // Социология на пороге XXI века : Основные направления исследований / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Коэнен-Хутгера. – М. : Русаки, 1999. – С. 129-147.
1247. *Васильева Е. П.* Отношение студентов к общественным наукам / Е. П. Васильева, А. В. Кинсбургский и др. // Социс. – 1987. – № 4. – С. 20-24.
1248. *Ватлина Т. Н.* Формирование и реализация государственной политики РФ в области гуманитарного образования в высшей технической школе в 1991-2005 годах : автореф. дис. на соиск. учёной степени канд. истор. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Т. Н. Ватлина / Моск. гос. ун-т приборостроения и информатики. – М., 2006. – 27 с.
1249. *Величко А. В.* Питання бюджетного фінансування закладів освіти / А. В. Величко, І. В. Калько // Освіта Донбасу – 2007. – № 5. – С. 75-84.

1250. *Величко Т. П.* Про стан та чергові завдання впровадження Закону України «Про мови в Українській РСР» у системі Мінвузу України / Т. П. Величко. – К. : УМК ВО, 1991. – 196 с.
1251. *Вербицкая Л. А.* О модернизации российской высшей школы : сегодняшние проблемы и возможные решения / Л. А. Вербицкая, В. Б. Касевич // Вопросы образования. – 2004. – № 4. – С. 10-22.
1252. *Верменич Я. В.* Локально-регіональні рівні вітчизняного нарративу... / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 4-24.
1253. *Вишневський Ю. Р.* Парадоксальный молодой человек / Ю. Р. Вишневський, В. Т. Шапко // Социс. – 2006. – № 6. – С. 26-36.
1254. *Вишневский Ю. Р.* Социальный облик студенчества 90-х годов / Ю. Р. Вишневский, Л. Я. Рубина // Социс. – 1997. – № 10. – С. 56-69.
1255. *Вища освіта в Україні* : Навч. посіб. / За ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнка. – К. : Знання, 2005. – 327 с.
1256. *Вища освіта* : європейський вимір та українські перспективи. Матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти від 18 червня 2008 р. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
1257. *Вища освіта і Болонський процес* : Навч. посіб. / За ред. В. Г. Кременя. – Т. : Навч. кн. ; Богдан, 2004. – 384 с.
1258. *Вища освіта України – європейський вимір* : стан, проблеми, перспективи / Доповідь міністра освіти і науки І. Вакарчука на підсумковій колегії МОН України за 2007 р. 21 березня 2008 р. // Вища школа. – 2008. – № 3. – С. 3-18.
1259. *Вища освіта України* : матеріали до підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України / За ред. В. Г. Кременя. – К. : ЖІТІ, 2000. – 220 с.
1260. *Вища освіта України* : методологічні та соціально-виховні проблеми модернізації : Монографія / АПН України. Ін-т вищої освіти, Запоріж. держ. ун-т та ін. ; За заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Михальченка, В. Г. Кременя. – К. ; Запоріжжя, 2002. – 440 с. – (Соц. робота ; Кн. 6).
1261. *Вища педагогічна освіта і наука України* : історія, сьогодення та перспективи розвитку. АР Крим / Ред. рада вид. : В. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; Редкол. тому : О. В. Глузман (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2009. – 295 с.
1262. *Вища педагогічна освіта і наука України* : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Волинська область / Ред. рада вид. : В. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; Редкол. тому : І. Я. Коцан (голова) [та ін.]. – К. : Знання України, 2009. – 415 с.
1263. *Вища педагогічна освіта і наука України* : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Житомирська область / Ред. рада вид. : В. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; Редкол. тому : П. Ю. Саух (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2009. – 491 с.
1264. *Вища педагогічна освіта і наука України* : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область / Ред. рада вид. : В. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; Редкол. тому : І. Ф. Прокопенко (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2009. – 431 с.
1265. *Відкрита книга – відкритий діалог – відкрите суспільство. Генеалогія видавничих ініціатив Міжнародного фонду «Відродження»* : [Електронний ресурс] : Режим доступу : www.irf.ua.

1266. *Вознесенская Е. Д.* «Кончить курс и место достать...». Исследование вторичной занятости студентов / Е. Д. Вознесенская, Д. Л. Константиновский, Г. А. Чередниченко // Социологический журнал. – 2001. – № 3. – С. 101-120.
1267. *Волкова В. Н.* Из истории теории систем и системного анализа / В. Н. Волкова. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2004. – 41 с.
1268. *Волович В.* Болонський процес і нова парадигма освіти в Україні / В. Волович // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 101-120.
1269. *Ворона М. А.* Мотивы студенческой занятости / М. А. Ворона // Социс. – 2008. – № 8. – С. 106-115.
1270. *Всесоюзный съезд работников народного образования* // Современная высшая школа. – 1989. – № 3. – С. 190-198.
1271. *Вузовская наука сегодня : организация, управление, функционирование* / М. Е. Добрусин, А. Г. Мурашко, Э. Г. Петров и др. – Х. : РИП «Оригинал», 1995. – 230 с.
1272. *Вульфсон Б. Л.* Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века / Б. Л. Вульфсон. – М. : Изд-во УРАО. – 1999. – 208 с.
1273. *Выпускники вузов Украины на рынке труда : Progr. и мат. междунар. науч.-практ. конф. (5 февр. 1999 г., Харьков)* / Редкол. : В. И. Астахова (гл. ред.) и др. – Х. : ХГИ «НУА», 1999. – 146 с.
1274. *Высшая школа в зеркале общественного мнения* / Отв. ред. А. А. Овсянников. – М. : Высшая школа, 1989. – 176 с.
1275. *Высшая школа как фактор изменения социальной структуры развитого социалистического общества* / Отв. ред. М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Наука, 1978. – 488 с.
1276. *Гальперіна В. О.* Освітня політика в трансформаційному суспільстві : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Гальперіна. – К., 2003. – 17 с.
1277. *Герасина Л. Н.* Современная высшая школа в условиях реформации образования / Л. Н. Герасина. – Х. : УЮА, 1993. – 152 с.
1278. *Герасіна Л. М.* Вища школа : реформування в демократичному суспільстві / Л. М. Герасіна, А. Д. Ятченко. – К. : Акта, 1998. – 272 с.
1279. *Герчиков В. И.* Феномен работающего студента вуза / В. И. Герчиков // Социс. – 1999. – № 8. – С. 87-94.
1280. *Гіптерс З. В.* Художня творча діяльність студентів вищих закладів освіти України (1960-1995 рр.) : автореф. дис. на здобуття аук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / З. В. Гіптерс. – К., 1998. – 18 с.
1281. *Гладка Т. І.* Державне управління інноваційним розвитком освіти в Україні : автореф. дис... канд. наук. з держ. упр. : 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Т. І. Гладка. – Х., 2011. – 20 с.
1282. *Глузман А. В.* Университетское педагогическое образование, опыт системного исследования : Монография / А. В. Глузман. – К. : «Просвіта», 1996. – 312 с.

1283. *Говорян М. Н.* Партийное руководство высшей школой и повышение ее роли в формировании нового человека в условиях развитого социализма / М. Н. Говорян. – К. : Вища школа, 1984.
1284. *Голік М. М.* Формування вищої військової освіти в Україні (1992-98 рр.) : авторкф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / М. М. Голік. – Львів, 2000. – 22 с.
1285. *Головаха Е. И.* Профессиональное самоопределение и жизненная перспектива молодежи / Е. И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с.
1286. *Головаха Є. І.* Стратегія соціально-політичного розвитку України / Є. І. Головаха. – К. : Абрис. – 1994. – 63 с.
1287. *Головаха Є.* Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві : пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки / Є. Головаха // Україна – 2002 : Моніторинг соціальних змін. – К., 2002. – С. 665-669.
1288. *Головаха Е.* Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества : от перестройки до «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Панина // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.
1289. *Головенько В. А.* Український молодіжний рух : історія та сьогодення / В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. – К. : Наук. думка, 1994. – 114 с.
1290. *Головко В.* Українсько-німецький семінар «Соціальна історія в Україні та Німеччині у ХХ столітті» / В. Головко // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 229-232.
1291. *Горбунова С. А.* Социальная защита студенческой молодежи в условиях становления рыночных отношений / С. А. Горбунова : дис.... канд. социол. наук : 22.00.03 / Черновецкий держ. ун-т им. Ю. Федьковича. – Черновцы, 1999. – 216 с.
1292. *Горобець В.* Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? / В. Горобець // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 5. – К., 2006. – С. 7-9.
1293. *Горобець В.* «Нова соціальна історія» : можливі українські перспективи у світлі Європейських досягнень і проблем / В. Горобець // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 1-2. – К., 2003. – С. 72-81.
1294. *Горькин В. П.* Динамика учебно-познавательной активности студентов / В. П. Горькин, И. Е. Столярова // Социс. – 2000. – № 12. – С. 70-74.
1295. *Грабович Г.* Потьомкінська євроінтеграція / Г. Грабович. – Критика. – Рік XI. – Число 12. – Грудень, 2007. – С. 8-10.
1296. *Григанська С. В.* Державне регулювання системи вищої освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / С. В. Григанська. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
1297. *Грішнова О. А.* Людський капітал : формування в системі освіти і професійної підготовки / О. А. Грішнова. – К. : Т-во «Знання», КОО, – 2002. – 254 с.
1298. *Гудков Л.* «Нужные знакомства» : особенности социальной организации в условиях институциональных дефицитов / Л. Гудков, Б. Дубин // Мониторинг общественного мнения : экономические и социальные перемены. – 2002. – № 3. – С. 24-39.
1299. *Гуревич А. Я.* Социальная история и историческая наука / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23-35.

1300. *Гуржій А.* Методологічні засади оцінювання та прогнозування розвитку вищої освіти в Україні / А. Гуржій, В. Гапон // Вища освіта України. – 2006. – № 1. – С. 23-31.
1301. *Гуржій А. М.* Про стан та перспективи розвитку науки у вищих навчальних закладах / А. М. Гуржій, С. М. Порев // Вісник : [Зб. наук. пр.] / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 177-189.
1302. *Дагабян А. В.* Некоторые проблемы формирования системы образования / А. В. Дагабян, А. М. Михальченко / Л. А. Товажнянский (ред.). – Х. : Форт, 2001. – 320 с.
1303. *Даниленко В. М.* Україна в міжнародних науково-технічних зв'язках (70-80-ті рр.) / В. М. Даниленко. – К., 1993. – 145 с.
1304. *Даниленко В. М.* Шлях до незалежності : громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. / В. М. Даниленко, М. К. Смольницька // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 4-23.
1305. *Данилишин Б.* Інноваційна модель економічного розвитку : роль вищої освіти / Б. Данилишин // Вісник НАН України. – 2005. – № 9. – С. 26-35.
1306. *Демченко О. Л.* Державне регулювання в системі управління вищими навчальними закладами в умовах модернізації освіти : автореф. дис... канд. у галузі держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. Л. Демченко. – Запоріжжя, 2008. – 21 с.
1307. *Денисюк В. І.* Проблеми підготовки лікарів / В. І. Денисюк // Науково-інформаційний вісник. – 2013. – № 5 (88) жовтень-листопад-грудень. – С. 61-65.
1308. *Деятельность* Компартии Украины по коммунистическому воспитанию студентов в условиях развитого социализма. – К. : Вища школа, 1981
1309. *Джозефсон П. Р.* Наука и образование в бывшем СССР в XXI веке : можно ли извлечь уроки из советского и американского опыта? / П. Р. Джозефсон // Интеграция науки и образования – ключевой фактор построения общества, основанного на знаниях : Матер. междунар. симпоз. (Киев, 25-27 октября 2007 г.). – К. : Феникс, 2008. – С. 133-142.
1310. *Дідук І. А.* Соціально-нормативні настанови сучасних студентів / І. А. Дідук // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1 (57). – С. 102-113.
1311. *Дікова-Фаворська О. М.* Особливості формування особистості майбутнього спеціаліста в умовах інституціоналізації приватної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти» / О. М. Дікова-Фаворська. – Х., 1999. – 18 с.
1312. *Добреньков В. И.* Общество и образование / В. И. Добреньков, В. Я. Нечаев. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 381 с.
1313. *Добров Г. М.* Научно-технический потенциал крупного города / Г. М. Добров, В. Б. Салоиденко // Наука предлагает решение. – К., 1988. – С. 62-67.
1314. *Добрускин М. Е.* Социально-психологический портрет вузовского педагога / М. Е. Добрускин // Социс. – 1995. – № 9. – С. 136-147.
1315. *Добрускин М. Е.* Студент – кто он? / М. Е. Добрускин // Социс. – 1994. – № 8-9. – С. 79-88.

1316. *Добрынина В. И.* Перестройка преподавания общественных наук глазами студентов и преподавателей / В. И. Добрынина, Т. Н. Кухтевич // *Философские науки.* – 1990. – № 1. – С. 3-11.
1317. *Добрынина В. И.* Студент и преподаватель : грани взаимодействия / В. И. Добрынина, Т. Н. Кухтевич, М. В. Лисаускене // *Вестник Московского университета.* – Сер. 12. – 1990. – № 1. – С. 58-65.
1318. *Довгий С. О.* Наука та освіта в Україні : сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення / С. О. Довгий // *Наука та наукознавство.* – 2002. – № 2. – С. 104-110.
1319. *Документы об образовании : проблемы признания и сравнимости* / Г. В. Щекин. – К. : КМА, 1995. – 64 с.
1320. *Донченко Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
1321. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : «Либідь», 2001. – 334 с.
1322. *Доповідь* голови Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти С. Ніколаєнко // Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні : Матеріали парламентських слухань 13 травня 2004 р. – К. : Парлам. вид., 2004. – С. 12-20.
1323. *Доповідь* голови Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти В. І. Полохала на комітетських слуханнях з питань науки і освіти 18 червня 2008 р. // Вища освіта : європейський вимір та українські перспективи. – К. : Парлам. вид., 2009. – С. 7-17.
1324. *Доповідь* міністра освіти і науки В. Г. Кременя // Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні : Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 13 травня 2004 р. – К., 2004. – С. 21-29.
1325. *Доповідь* ЮНЕСКО про ситуацію в освіті, травень 2008 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : http://www.examen.ru/db/examine/ААВ9ЕВ24556Е4F81С32572F400468ЕДВ/root_id/abroad/doc.html.
1326. *Дробноход М.* Українська вища школа : стан, проблеми, перспективи / М. Дробноход // *Українознавство.* – 2006. – № 4 (21). – С. 162-169.
1327. *Дротянко Л.* Вища освіта як цивілізаційний чинник (рецензія на монографію : Артемчик Г. І., Попович В. В., Січкаренко Г. Г. Вища школа України : реальність і тенденції розвитку. – К. : Ленвіт, 2004. – 176 с.) / Л. Дротянко, В. Онопрієнко // *Вісник Національної академії наук України.* – 2005. – № 4. – С. 66-72.
1328. *Дротянко Л. Г.* Фундаментальна та прикладна наука в системі вищої освіти / Л. Г. Дротянко // *Наука та наукознавство.* – 1999. – № 3. – С. 81–90.
1329. *Дубин Б. В.* Российские университеты (Уроки прошлого и задачи на завтра) / Б. В. Дубин // *Общественные науки и современность.* – 2007. – № 1. – С. 17-18.
1330. *Дубровка О. В.* Система маркетингу в державному управлінні вищою освітою України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. В. Дубровка. – К., 2005. – 20 с.
1331. *Дудка Н. И.* Высшая школа Украины : стратегия управления и проблемы реформирования / Н. И. Дудка. – Х. : Основа, 2002. – 272 с.

1332. *Економіка* вищої освіти України : тенденції та механізм розвитку / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Пед. преса, 2006. – 208 с.
1333. *Ельчанинов В. А.* История и социология / В. А. Ельчанинов. – Барнаул : Алтайський гос. ун-т, 1992. – 113 с.
1334. *Елютин В. П.* Высшая школа общества развитого социализма / В. П. Елютин. – М. : Высшая школа, 1980. – 560 с.
1335. *Емельянова В. В.* Студенты об адаптации к вузовской жизни / В. В. Емельянова // Социс. – 2001. – № 9. – С. 77-82.
1336. *Ефимов В. М.* Студент 80-х в зеркале социологии / В. М. Ефимов, М. И. Милова // Вопросы общественных наук. – 1989. – Вып. 80. – С. 21-27.
1337. *Ефименко Г. Г.* Высшая школа Украинской ССР : успехи, проблемы развития / Г. Г. Ефименко, В. М. Красников, А. Н. Новоминский. – К. : Выш. шк., 1978. – 328с.
1338. *Ефименко Г. Г.* Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике / Г. Г. Ефименко, Г. А. Лилицкий, В. А. Баженок. – К. : Высшая школа, 1983. – 96 с.
1339. *Європейський простір* вищої освіти – досягнення цілей. Комюніке Конференції Міністрів країн Європи, відповідальних за сферу освіти, м. Берген, 19-20 травня 2005 р. // Основні засади розвитку вищої освіти України. – Ч. 3 / За ред. С. М. Ніколаєнка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 172-176.
1340. *Євтух М.* Гносеологічний фокус трансформаційних змін філософії освіти / М. Євтух, І. Волощук // Філософія освіти. – 2006. – № 2. – С. 7-14.
1341. *Єригін О. О.* Особливості формування і діяльності студентських громадсько-політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. О. Єригін. – Х., 1993. – 17 с.
1342. *Єрохін С.* Державне регулювання та ринкова саморегуляція в економічній моделі вищої освіти / С. Єрохін // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 4. – С. 23-29.
1343. *Жадан І. В.* Соціальні уявлення студентів як індикатор якості освіти / І. В. Жадан // Вища освіта України : теоретичний і науково-методичний часопис. – II (6) том. – 2007. – Додаток 3. – С. 75-80.
1344. *Жадан І. В.* Ціннісна складова якісної освіти / І. В. Жадан // Вища освіта України. – Дод. 3, том II (9) – 2008. – Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 210-218.
1345. *Жарая С. Б.* Управління системою вищих навчальних закладів недержавної форми власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.05 «Галузеве управління : управління освітою» / С. Б. Жарая. – К., 1999. – 17 с.
1346. *Життєві плани* випускників середніх шкіл та їх реалізація : Наук.-метод. посібник / За заг. ред. В. В. Олейника, Л. І. Даниленко. – К. : Міленіум, 2003. – 204 с.
1347. *Жовта І.* Якість науково-педагогічних кадрів вищої школи України / І. Жовта // Вища школа. – 2003. – № 4/5. – С. 22–30.
1348. *Журавльова Ю. О.* Механізми державного управління реформуванням вищої освіти України в умовах євроінтеграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. О. Журавльова. – Одеса, 2009. – 20 с.
1349. *Журавський В. С.* Вища освіта як фактор державотворення й культури в Україні / В. С. Журавський. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 416 с.
1350. *Журавський В. С.* Болонський процес : головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В. С. Журавський, М. З. Згуровський. – К. : ІВЦ «Видавництво Політехніка», 2003. – 195 с.
1351. *Журавський В. С.* Болонський процес : головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / В. С. Журавський, М. З. Згуровський. – К. : ІВЦ «Вид. «Політехніка», 2002. – 200 с.
1352. *Журавський В. С.* Корупція в Україні – не політика / В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. – К. : Фенікс, 2007. – 408 с.
1353. *Жураковский В.* Вузовский преподаватель сегодня и завтра / В. Жураковский, В. Приходько, И. Федоров // Высшее образование в России. – 2000. – № 3. – С. 3-13.
1354. *Зайцева І. В.* Формування мотивації учіння студентів вищих економічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. В. Зайцева. – Т., 2001. – 20 с.
1355. *Зайчук В.* Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні / В. Зайчук // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3-19.
1356. *Запесоцкий А. С.* Образование : философия, культурология, политика / А. С. Запесоцкий. – М. : Наука, 2002. – 456 с.
1357. *Заславская Т. И.* Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2002. – 567 с.
1358. *Заславская Т. И.* Социоструктурный аспект трансформации российского общества / Т. И. Заславская // Социс. – 2001. – № 3. – С. 3-11.
1359. *Зашкільняк Л.* Замітки про сучасну українську історіографію / Л. Зашкільняк // Україна ХХ ст. : Культура, ідеологія, політики. – Вип. 15 (1). – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 13-29.
1360. *Зашкільняк Л. О.* Методологія історії від давнини до сучасності / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – 224 с.
1361. *Зашкільняк Л.* Постмодерністський виклик і сучасна історична наука / Зашкільняк Л. // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5-6. – С. 90-99.
1362. *Зборовский Г. Е.* Образование как ресурс информационного общества / Зборовский Г. Е., Шуклина Е. А. // Социс. – 2005. – № 7. – С. 107-113.
1363. *Згуровський М. З.* Болонський процес : головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / Згуровський М. З. – К. : НТУУ «КПІ», 2006. – 544 с.
1364. *Згуровський М. З.* Вища освіта України : реалії, тенденції, перспективи розвитку / М. З. Згуровський. – К., 1996.
1365. *Згуровський М. З.* Стан та завдання вищої освіти в контексті Болонського процесу / М. З. Згуровський. – К. : Вид-во НТУ України «КПІ», 2004. – 70 с.
1366. *Золкіна М.* Відносини громадянина і влади : питання довіри та впливовості громадян / М. Золкіна // Громадська думка. – 2012. – № 5. – С. 3-12.

1367. *Зоська Я. В.* Соціокультурні чинники споживання послуг вищої освіти у регіоні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Я. В. Зоська. — Запоріжжя, 2007. — 16 с.
1368. *Ідея Університету : Антологія* / Відп. ред. М. Зубрицька. — Львів : Літопис, 2002. — 304 с.
1369. *Ильинский И. М.* Развитие социализма и молодежь / И. М. Ильинский // Коммунист. — 1987. — № 6. — С. 20-27.
1370. *Ильиных В. В.* Подготовка и использование молодых кадров науки : опыт и проблемы / Ильиных В. В., Малицкий Б. А., Савельев А. А. и др. — М., 1989. — 290 с.
1371. *Инглехарт Р.* Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглехарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6-32.
1372. *Інноваційний розвиток в Україні : наявний потенціал і ключеві проблеми його реалізації* // Національна безпека і оборона. — 2004. — № 7. — С. 2-25.
1373. *Інтеграція науково-дослідної роботи та навчального процесу в Донецькому національному університеті : стан та перспективи розвитку.* — Д. : ДНУ, 2006. — 8 с.
1374. *Інформаційний простір України* // Національна безпека і оборона. — 2001. — № 1. — С. 3-13.
1375. *Інформаційно-аналітичні матеріали Міністерства освіти і науки України «Про виконання законодавства у сфері вищої освіти»* // Вища освіта : європейський вимір та українські перспективи. — К. : Парламентське вид-во, 2009. — С. 90-116.
1376. *Інформація* // Вестник высшей школы. — 1989. — № 12. — С. 10-11, 88-89.
1377. *Історичні зошити. Історіографічний феномен кінця 1980-х — початку 1990-х років* [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=Preprint>
1378. *Кавалеров А. І.* Молодіжне середовище в його девіантному вимірі / А. І. Кавалеров, В. О. Довгополюк, А. А. Кавалеров. — О.: Астропринт, 2005. — 128 с.
1379. *Калинкин Е. В.* Высшая школа в системе непрерывного образования / Е. В. Калинин. — М. : Высшая школа, 1990. — 144 с.
1380. *Камінська Л. Ф.* Соціальна зумовленість і механізми впровадження освітніх реформ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Л. Ф. Камінська. — К., 2002. — 17 с.
1381. *Каніщенко Л. О.* Вища школа : шляхи перебудови / Л. О. Каніщенко, В. М. Литвин. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1988. — 48 с.
1382. *Капченко Р. Л.* Розвиток системи вищої освіти регіону в умовах формування різних форм власності (соціально-економічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Р. Л. Капченко. — К., 2005. — 20 с.
1383. *Карпенко О. О.* Трансформація навчальної книги в умовах інформатизації вищої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / О. О. Карпенко. — Харків, 2005. — 21 с.
1384. *Касьянов Г.* «Націоналізація» історії : нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми / за ред. Л. Зашкільняка. — Львів : Львівський національний університет ім. І. Я. Франка, 2004. — С. 57-73.

1385. *Касьянов Г.* Націоналізація історії та образ Іншого / Г. Касьянов // Критика. – Київ. – 2006. – Число 1-2. – С. 20-22.
1386. *Касьянов Г. В.* Система владних відносин у сучасній Україні : групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 160-180.
1387. *Касьянов Г. В.* Національні історії та сучасна історіографія : виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4-24.
1388. *Касьянов Г.* Україна 1991-2007 : нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
1389. *Касьянов Г.* Університетська автономія в Україні : спроба практичного впровадження / Г. Касьянов // Дух і літера. – 2008. – № 19. – Університетська автономія : спеціальний випуск. – К. : НУ «КМА». – С. 31-62.
1390. *Кафарська О. Б.* Педагогічні засади формування громадянської позиції студентської молоді (1991 - 2005 рр.) : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Б. Кафарська. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
1391. *Квієк М.* Глобалізація і вища освіта : [Трансформація держав у період глобалізації та поступова деградація стану добробуту країн ОЕСР] / М. Квієк // Вища школа. – 2001. – № 4/5. – С. 107–118.
1392. *Квієк М.* Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад / М. Квієк // Ідея Університету : Антологія / Відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 267-295.
1393. *Квієк М.* Польське законодавство про вищу освіту : досвід та уроки / М. Квієк, Т. Фініков ; Міжнародний фонд досліджень освітньої політики. – К. : Таксон, 2001. – 220 с.
1394. *Квіт С.* Алгоритм університетського розвитку / С. Квіт // Дух і літера. – 2008. – № 19. – Університетська автономія : спецвипуск. – К. : НУ «КМА». – С. 12-30.
1395. *Квятковский Д. О.* Аксиологические особенности гуманистических идеалов украинской молодёжи / Квятковский Д. О. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 235-241.
1396. *Київський університет імені Тараса Шевченка в 1993-1997 роках.* Звіт ректора академіка В. В. Скопенка на спільному засіданні Вчених Рад університету, факультетів та інститутів. – К. : ВПЦ «Київський університет», 1998. – 55 с.
1397. *Кігель Р. Ю.* Вища школа і перехід до ринкової економіки / Р. Ю. Кігель. – Вінниця : Вид-во при Вінницькому держ. технічному універ., 1994. – 415 с.
1398. *Кіпень В. П.* Викладачі вузів : соціологічний портрет / В. П. Кіпень, Г. В. Коржов. – Донецьк : Астро, 2001. – 200 с.
1399. *Кларк Б. Р.* Поддержание изменений в университетах. Преимущество кейс-стади и концепций / пер. с англ. Е. Стёпкиной / Б. Р. Кларк. – М. : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2011. – 312 с.
1400. *Кликунов Н. Д.* Рынок и доступность высшего образования / Н. Д. Кликунов, В. М. Огороков // Университетское управление. – 2005. – № 1. – С. 47-49.
1401. *Клімова Г. П.* Освіта і цивілізація / Г. П. Клімова. – Х. : Право, 1996. – 128 с.

1402. *Коваленко Т. А.* Приватні навчальні заклади на Україні : врахування історичного досвіду на сучасному етапі / Т. А. Коваленко // Структура освіти в регіоні : проблеми оптимізації : Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (12-14 груд. 1996 р.) / Міносвіти України, Асоц. приват. вузів України, Харк. облдержадмін., Харк. міськвиконком, Харк. гум. ін-т «Нар. укр. акад.». – Х. : Авеста, 1996. – С. 181-183.
1403. *Козієвська О. І.* Європейська перспектива : українські реалії Болонського процесу / О. І. Козієвська // Вища освіта : європейський вимір та українські перспективи. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – С. 178-209.
1404. *Козлова Л. А.* Изменение структуры финансовых инвестиций и личных доходов в российских социальных и гуманитарных науках, 1990-х – начало 2000-х годов / Л. А. Козлова // Социальные науки в постсоветской России / Под ред. Г. С. Батыгина, Л. А. Козловой, Э. М. Свицерски. – М. : Академический Проект, 2005. – С. 341-404.
1405. *Колесник И. И.* Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в. Методологический аспект / И. И. Колесник // Категоріальний апарат історичної науки : Харківський історіографічний збірник. – Вип. 4. –Х. : НМЦ «СД», 2000. – С. 56-62.
1406. *Колеснік І. І.* Українська історіографія : концептуальна історія / І. І. Колеснік ; За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Фенікс», 2013. – 566 с.
1407. *Колесник І.* Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи / І. Колесник // Ейдос. – Інститут історії України, 2008. – № 3. – С. 153-177.
1408. *Колісніченко Н. М.* Взаємозв'язок державного регулювання та механізмів самоорганізації в управлінні вищою освітою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Н. М. Колісніченко. – К., 2003. – 20 с.
1409. *Коляка І.В.* Студентський рух в Україні (кінець 80-х – початок 90-х рр.) : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Коляка. – К., 1994. – 22 с.
- 1409а. *Коммюнке* Всемирной конференции ЮНЕСКО по высшему образованию «Новая динамика высшего образования и науки для социальных изменений и развития» (Париж, 5-8 июля 2009 г.) // Высшее образование в России. – 2009. – № 11. – С. 41-48.
1410. *Кому і чому заважає ЗНО : роль незалежного оцінювання в українській освіті [Електронний ресурс] : загальнонаціональні опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва* <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/komu-i-chomkrainskii-osviti.htm>
1411. *Кон И. С.* История в системе общественных наук / И. С. Кон // Философия и методология истории. – Благовещенск : гуманитарный колледж им. И. А. Бодуэна де Куртена, 2000.
1412. *Кононов А. А.* Исследование проблем частного образования в современной научной литературе / А. А. Кононов // Учен. зап. Харьк. гуманитар. ин-та «Нар. укр. акад.». – 1997. – Т. 3. – С. 37-45.

1413. *Константиновский Д. Л.* Динамика неравенства. Российская молодёжь в меняющемся обществе : ориентации и пути в сфере образования (от 60-х годов к 2000-му) / Д. Л. Константиновский. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 344 с.
1414. *Конфедерація* недержавних вищих закладів освіти України [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://nonstateedu.pp.ua/index.html>
1415. *Концептуальні* засади діяльності вищих навчальних закладів не бюджетного фінансування у майбутньому десятилітті // Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні / Під заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : Нар. укр. акад., 2001. – С. 294-305.
1416. *Концептуальные* основы кадровой политики в высшей школе : соц-эк. аспекты / Под ред. Е. Н. Жильцова, Ю. Л. Кудрявцева. – М. : Иссл. центр Гособразования СССР, 1991. – 104 с.
1417. *Концепция* воспитательной работы в вузах Харьковского региона / Харьк. гос. политехн. ин-т, Харьк. гуманитар. ин-т «Нар. укр. акад.». – Х., 1998. – 16 с.
1418. *Концепция* частного образования : принципы, содержание, проблемы реализации / Харьк. гуманит. ин-т «Нар. укр. акад.». – Х., 1998. – 237 с.
1419. *Корольов Б. І.* Вища школа України на зламі епох / Б. Корольов // Вища освіта України в умовах трансформації суспільства : стан, проблеми, тенденції розвитку, 1991-2006 рр. : Наук.-доп. бібл. покажч. / АПНУ, ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – С. 14-40.
1420. *Корольов Б.* Недержавний сектор освіти в Україні : проблеми становлення і розвитку / Б. Корольов // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С. 8-15.
1421. *Коротєєва-Камінська В. О.* Викладання української мови та українознавства у вищих навчальних закладах (історичний аспект) / В. О. Коротєєва-Камінська. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – 304.
1422. *Корсак К.* Болонський процес та його міфологізація на теренах Росії й України / К. Корсак // Освіта і управління. – 2005. – Число 3/4. – С. 168–174.
1423. *Корсак К. В.* Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів / К. В. Корсак. – К. : МАУП, 1997. – 208 с.
1424. *Корнієвський О.А.* Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О.А. Корнієвський, В.М. Якушин. – К.: Київ. братство, 1997. – 132 с.
1425. *Корупція* у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс] : Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [Режим доступу] : http://dif.org.ua/ua/publications/policy_papers/korupcija-u-vishih.htm
1426. *Косалс Л. Я.* Становление институтов теневой экономики в постсоветской России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина // Социс. – 2002. – № 4. – С. 13-21.
1427. *Костенко Н. В.* Молодіжна печать : інтереси і цінності / Костенко Н. В. // Філософська та соціологічна думка. – 1990. – № 1. – С. 82-88.
1428. *Кравчук І. М.* Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Кравчук. – Донецьк, 2008. – 19 с.
1429. *Кравчук П. Ф.* Формирование развитой творческой личности студента / Философский, социологический и методический анализ / П. Ф. Кравчук. – К. : Вища школа, 1984. – 155 с.

1430. *Красняков Є.* Державна освітня політика : сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти / Є. Красняков // Віче. – № 20, листопад 2011 р. – С. 21-23.
1431. *Красняков Є. В.* Освітнянське законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства / Є. В. Красняков // Освіта Донбасу. – 2005. – № 4. – С. 96-99.
1432. *Красняков Є. В.* Роль Колегії МОН у формуванні та реалізації державної політики у галузі освіти (аналіз рішень колегіального органу з 1991 по 2002 роки) / Є. В. Красняков // Рідна школа. – 2007. – № 1. – С. 70-72.
1433. *Кремень В. Г.* Наукове забезпечення вищої освіти України в ХХІ столітті / В. Г. Кремень // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 8-10.
1434. *Кремень В. Г.* Освіта і наука України : шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи) / Кремень В. Г. – К. : Грамота, 2003. – 215 с.
1435. *Кремень В.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Кремень В. Г. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
1436. *Крижановский Р. А.* Качество образования : проблемы вузов Украины / Крижановский Р. А. // Высшее образование сегодня. – 2007. – № 8. – С. 18-22.
1437. *Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні* / Під заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : Нар. укр. акад., 2001. – 356 с.
1438. *Куклін О. В.* Економічні аспекти вищої освіти / О. В. Куклін. – К. : Знання України, 2008. – 331 с.
1439. *Кульчицький С. В.* Україна : суспільство й держава на терезах історії (1991-2006 рр.) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 15-32.
1440. *Кумбс Ф. Г.* Кризис образования в современном мире : Системный анализ / Под ред. Г. Е. Скорова ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1970. – 261 с.
1441. *Кучеренко Д. Г.* Соціально-економічні основи функціонування приватного сектору вищої освіти в Україні : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Д. Г. Кучеренко. — К., 2006. — 20 арк.
1442. *Курило В. М.* Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес : історія, досвід, уроки / В. М. Курило, В. П. Шепотько. – К. : «Деміург», 2006. – 432 с.
1443. *Курило В. С.* Вища освіта регіону на зламі століть : [Луган. обл.] / В. С. Курило // Освіта Луганщини. – 2001. – № 2. – С. 28–32.
1444. *Куценко В. І.* Людський капітал і шляхи його зміцнення // Україна на зламі тисячоліть : історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи / За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого. – К. : МАУП, 2000. – С. 161-164.
1445. *Ланберг М.* Списування : український і американський досвід / М. Ланберг, Т. Немоловська // Прозорість і корупція в системі вищої освіти України : Зб. матеріалів конф. (21-22 листоп. 2002 р., м. Львів). – К. : Таксон, 2003. – С. 270-271.
1446. *Латишева О. В.* Відродження освіти та культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991-2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Латишева. – Х., 2004. – 16 с.

1447. *Лахтин Г. А.* Организация советской науки : история и современность / Г. А. Лахтин. – М., 1990. – 224 с.
1448. *Левада Ю.* 1989-1998 : десятилетие вынужденных поворотов / Ю. Левада // Экономические и социальные перемены : мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 1 (39). – Январь-февраль. – С. 7-12.
1449. *Левченко Т. І.* Європейська освіта : конвергенція та дивергенція / Т. І. Левченко. – Вінниця : «Нова книга», 2007. – 656 с.
1450. *Левчишена О. М.* Реформування вищої школи в Україні в умовах соціально-економічних змін (1996-2007 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Левчишена. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 24 с.
1451. *Леонтьева В. Н.* Зачем «технарю» аспирантура? / В. Н. Леонтьева, В. Н. Сумятин // Социс. – 1993. – № 3. – С. 55-62.
1452. *Лисовский В. Т.* Советское студенчество : Социологические очерки / В. Т. Лисовский. – М. : Высшая школа, 1990. – 304 с.
1453. *Лисовский В. Т.* Социальный и нравственный портрет современного студента / В. Т. Лисовский // Социально-демографический портрет студента. – М. : Мысль, 1986. – С. 7-18.
1454. *Лист* Міністерства освіти і науки України керівникам вищих навчальних закладів від 30 серпня 2006 р. [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/>.
1455. *Литвин В. М.* Об усилении работы с научно-педагогическими кадрами высшей квалификации в условиях перестройки вузовской сферы / В. М. Литвин // Проблемы высшей школы : Сб. ст. – К., 1991. – Вып. 68. – С. 3–7.
1456. *Ломакина Т. Ю.* Современный принцип развития непрерывного образования / Т. Ю. Ломакина. – М. : Наука, 2006. – 221 с.
1457. *Луговий В. І.* Стратегія реформування освіти в Україні : Рек. з освітньої політики / В. І. Луговий. – К. : «К.І.С.», 2003. – 296 с.
1458. *Лузан К. О.* Аналіз розвитку економічних наук на тлі загальної ситуації в науковій системі України за період 1995-2001 рр. / Лузан К. О. // Наука та наукознавство. – 2004. – № 4. Додаток. – С. 50-61.
1459. *Магун В.* Структура і міжгенераційна динаміка життєвих домагань молоді в Росії та Україні : 1985-2001 / В. Магун, М. Енговатов // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 47-65.
1460. *Майборода В. К.* Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) / В. К. Майборода. – К. : Либідь, 1992. – 196 с.
1461. *Макаревич Э.* Интеллектуальный потенциал перестройки : Наука. Образование. Духовная культура / Э. Макаревич // Политическое образование. – 1988. – № 17. – С. 7-12.
1462. *Макарова М. Н.* Труд в обществе знаний. Образование под вопросом : Стратегия воспроизводства образовательного потенциала в современном обществе / М. Н. Макарова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 168 с.
1463. *Мальшева С.* Российская университетская корпорация XX в. как социокультурный феномен : традиции и инновации, преемственность и разрывы / С. Мальшева, А. Сальникова // Ейдос. – 2009. – Выпуск 4. – С. 236-261.

1464. *Мандибура В. О.* «Тіньова» економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження / В. О. Мандибура. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 134 с.
1465. *Марочко В.* Репресовані педагоги України : жертви політичного терору (1925-1941) / В. Марочко, Г. Хіллг. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.
1466. *Мартинов А. Ю.* Історична соціологія (циклічна парадигма) : Монографія / Нац. ун-т внутрішніх прав, Укр. товариство сприяння соціальним інноваціям. – К. : УАІД «Рада», 2004. — 288 с.
1467. *Материалы* по вопросам преподавания общественных наук. Сб. материалов / Госкомитет по народному образованию, Гл. упр. препод. общ. наук. – М. : Прометей, 1990. – 74 с.
1468. *Матеріали* конференції міністрів країн Європи, відповідальних за сферу освіти м. Берген. 19-20 травня 2005 р. // Основні засади розвитку вищої світи України. – Ч. 3 / За ред. С. Ніколаєнка. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 34-109.
1469. *Маяцкий М.* От Болоньи до Болоньи, или тупиковый процесс [Електронний ресурс] / Журнал «Пушкин». – 2009. – № 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.russ.ru/pushkin>.
1470. *Медведев В.* Недержавна вища школа : перші кроки / В. Медведев // Рідна школа. – 1996. – № 2. – С. 63-64.
1471. *Мельник М. І.* Корупція : сутність, поняття, заходи протидії / М. І. Мельник. – К. : Атіка, 2001. – 304 с.
1472. *Мещанинов О. П.* Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні : Монографія / О. П. Мещанинов. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2005. – 460 с.
1473. *Микитюк О. М.* Становлення та розвиток науково-дослідної роботи у вищих педагогічних закладах України (історико-педагогічний аспект) : Монографія / О. М. Микитюк. – Х. : ОВС, 2001. – 255 с.
1474. *Миронов Б. Н.* Социология и историческая социология : взгляд историка / Б. Н. Миронов // Социс. – 2004. – № 10. – С. 55-63.
1475. *Михаил К.* Система образования стран Восточной Европы и Болонский процесс // Эковест. – 2003. – № 5. – С. 85-94.
1476. *Михайлов Ф. Т.* Философия образования : её реальность и перспективы / Ф. Т. Михайлов // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 92-118.
1477. *Михальченко М.* Освіта і наука : пошуки нових парадигм модернізації / М. Михальченко // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 14-23.
1478. *Мишечкін Г. В.* Діяльність вищих закладів освіти України з підготовки фахівців історичного профілю у 90-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Мишечкін. – Донецьк, 2006. – 22 с.
1479. *Мишечкін Г.* Діяльність вищих навчальних закладів недержавної форми власності з підготовки істориків в Україні (90-ті рр. ХХ-поч. ХХІ ст.) / Г. Мишечкін // Схід. – 2004. – № 5. – С. 71–76.
1480. *Міжнародна* кадрова академія [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.mka.org.ua/>
1481. *Мірошніченко Ю. Р.* Актуальні питання законодавчого регулювання вищої освіти України / Ю. Р. Мірошніченко // Правове регулювання вищої освіти України:

- сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К. : Вид-во Європ. університету, 2009. – С. 7-11.
1482. *Міжнародний рейтинг університетів Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения [Електронний ресурс]* : Режим доступу : www.vcbometrics.info.
1483. *Моделі гармонізації національних та міжнародних стандартів вищої освіти в контексті Болонського процесу // Матеріали міжнар. семінару* : Львів, 27-28 травня 2004. – Л. : Літопис, 2004. – 110 с.
1484. *Модернізація освіти України у контексті євроінтеграційних процесів : історико-педагогічний аспект* : Монографія / О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук, О. А. Чемерис та ін. : Н. Г. Сидорчук (ред.) ; Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 300 с.
1485. *Модернізація системи вищої освіти : соціальна цінність і вартість для України* : Монографія / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко, О. І. Бульвінська та ін. ; В. Кремень (голова ред. кол.) ; АПН Укр., Ін-т Вищої освіти. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 257 с.
1486. *Молоде покоління нової України : Ескіз соціального портрету* / О. М. Балакірева, Л. О. Волинець, М. Ф. Головатий та ін. ; Укр. НДІ проблем молоді. – К. : АЛД, 1995. – 98 с.
1487. *Молодёжь Украины : ожидания, ориентации, поведение* / АН Украины. Ин-т социологии ; Под ред. В. Е. Пилипенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 160 с.
1488. *Молодцова В.* Еще один шаг по дороге в будущее (о встрече ректоров с Президентом М.С. Горбачевым) / В. Молодцова // Вестник высшей школы. – 1990. – № 7. – С. 4-9.
1489. *Молодь України у дзеркалі соціології* / За ред. О. Балакіревої, О. Яременка. – К. : УІСД, 2001. – 210 с.
1490. *Мочерний С. В.* Концептуальні засади економіки вищої освіти / С. В. Мочерний // Економіка вищої освіти України : тенденції та механізми розвитку / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Педагог. преса, 2006. – С. 13-15.
1491. *Навроцький О. І.* Вища школа України в умовах трансформації суспільства : Монографія / О. І. Навроцький. – Х. : Основа, 2000. – 240 с.
1492. *Навчання у ВНЗ очима студентів (Загальнонаціональне опитування студентів 23 березня по 3 квітня 2011 р.)* : Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [Електронний ресурс] : [Режим доступу] : <http://dif.org.ua/en/polls/2011-year/erthet5yk7tl;.htm>
1493. *Народная украинская академия : вчера, сегодня, завтра...* / Нар. укр. акад.; под общ. ред. Е. В. Астаховой. – Х., 2001. – 222 с.
1494. *Науково-освітній потенціал нації : погляд у ХХІ століття* : У 3 кн. / Авт. кол. : В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – К. : Навч. книга, 2003 ; Кн. 3 : Модернізація освіти. – 943 с.
1495. *Научно-технический потенциал : структура динамика, эффективность* / Г. М. Добров, А. А. Савельев, Б. А. Малицкий и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 346 с.
1496. *Національна доповідь. Розвиток системи освіти в Україні у 1995-2004 роках.* – К. : «Освіта України», 2005. – 66 с.

1497. *Національний звіт України про впровадження положень Болонського процесу від 14 грудня 2006 р.* [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/>.
1498. *Невмержицька О. О.* Студентське самоуправління у контексті демократизації вищої освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / О. О. Невмержицька. – К., 2009. – 21 с.
1499. *Нещадим М. І.* Військова освіта України : історія, теорія, методологія, практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. І. Нещадим. – К., 2004. — 56 с.
1500. *Никитин В. А.* Идея образования или содержание образовательной политики / В. А. Никитин. – К. : Оптима, 2004. – 205 с.
1501. *Ніколаєнко С. М.* Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2005. – 319 с.
1502. *Ніколаєнко С. М.* Освіта в інноваційному поступі суспільства / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2006. – 207 с.
1503. *Нове покоління незалежної України (1991-2001) : Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні за підсумками 2001 р.* – К. : ДПКСМ, 2002. – 211 с.
1504. *Новий курс : реформи в Україні. 2010–2015.* Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського, Ю. А. Левенця, Е. М. Лібанової, О. С. Онищенко. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
1505. *Нові форми виховної роботи у вищих закладах освіти України : пошуки, проблеми, завдання : Прогр. та матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (22-28 вересня 1997 р., Євпаторія)* / М-во освіти України, Асоц. приват. вузів України, Харк. гуманіт. ін-т «Нар. укр. акад.». – Х., 1997. – 156 с.
1506. *Нормативно-методичні матеріали щодо кредитно-модульної системи організації навчального процесу в Київському національному лінгвістичному університеті (вид. 2-ге, перероб. і доп.)* / Уклад. : Соловей М. І., Шутов О. Г., Максименко А. П. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – 18 с.
1507. *Носенко Е. Л.* Психологічні ознаки культури та напрями їх змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні / Е. Л. Носенко, Н. А. Маєвська. – Х. : Тарбут-Лам, 2005. – 105 с.
1508. *Образование и педагогическая мысль Крыма (XX - начало XXI ст.)* / А. В. Глузман, Л. И. Редькина, С. А. Вишневский, Н. Э. Аблатинов ; под общ. ред. А. В. Глузмана, Л. И. Редькиной. – Т. 2. – К. : Знання Укр. – 2008. – 359 с.
1509. *Образование : сокрытое сокровище. Доклад международной комиссии по образованию для XXI века.* ЮНЕСКО. – Paris : UNESCO, 1997. – 297 с.
1510. *Обличчям до людей.* Професійна спілка працівників освіти і науки України – історія та сучасність / Під ред. Б. В. Дяченко. – К. : Фенікс, 2005. – 344 с.
1511. *Огаренко В. М.* Развитие негосударственной высшей школы в Украине (конец 80-х – 2001 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Огаренко. – Запоріжжя, 2001. – 21 с.
1512. *Огаренко В. М.* Негосударственная высшая школа в Украине : первое десятилетие : Исторический нарис / В. М. Огаренко. – Запоріжжя : «Видавець», 2000. – 164 с.

1513. *Огнев'юк В. О.* Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К. : Знання України, 2003. – 448 с.
1514. *Оксамитная С.* Социально-классовые основы образовательного неравенства в Украине / С. Оксамитная // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 116-136.
1515. *Олійник М.* Проблеми реформування вищої школи за оцінками викладачів вузів / М. Олійник // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип. 5. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 516 с.
1516. *Оноприенко В. И.* Науковедение : поиск системных идей / В. И. Оноприенко. – К. : ГП «Инфор.-аналитическое агентство», 2008. – 288 с.
1517. *Оноприенко В. И.* Поколение в науке : взгляд социолога / В. И. Оноприенко // Социс. – 2007. – № 4. – С. 75-85.
1518. *Оноприенко В.* Введение / В. Оноприенко, Т. Хайн // Тартуский университет и Украина / Под ред. В. Оноприенко, Х. Танклера. – К. : ИИЦ Госкомстата Украины, 2004. – С. 5-13.
1519. *О результатах* повышения заработной платы работникам высших учебных заведений Украинской ССР // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 2. – С. 174.
1520. *Освіта* України в перехідний період. Міжнародний Фонд Відродження. – К., 1997. – 112 с.
1521. *Освіта* України за роки незалежності : стан, факти, події / За заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Вища шк., 2001. – 159 с.
1522. *Осипов А. М.* Общество и образование : Лекции по социологии образования / А. М. Осипов. – Новгород : НовГУ, 1998. – 204 с.
1523. *Осипова Т. Ю.* Формування професійно-орієнтованої особистості майбутнього вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. Ю. Осипова. – Одеса, 2001. – 20 с.
1524. *Основні засади розвитку вищої освіти України.* – Ч. 3 / за ред. С. М. Ніколаєнка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – 181 с.
1525. *Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003-2004 рр.)* / За ред. Кременя В. Г. Упоряд. Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я. та ін. – К.-Тернопіль : ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004. – 146 с.
1526. *О стратегии* образования (Мнения участников дискуссии) // Вестник высшей школы. – 1988. – № 12. – С. 3-7.
1527. *Островський К. С.* Підготовка фахівців в Україні : проблеми, перспективи на порозі третього тисячоліття (історико-освітній, психолого-педагогічний, соціальний аспекти) / К. С. Островський ; Технол. ун-т Поділля. – Хмельницький, 2002. – 346 с.
1528. *Очкасова М. П.* Особливості розвитку приватної вищої освіти в Україні : соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти» / М. П. Очкасова. – Х., 2001. – 16 с.
1529. *Павловський К.* Трансформація вищої освіти в ХХІ столітті : польський погляд / К. Павловський. – К. : Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 230 с.

1530. *Павлюткин М. В.* Управление университетом в условиях новой рыночной ситуации (к концепции «нового менеджери́зма») / М. В. Павлюткин // Вопросы образования. – 2004. – № 3. – С. 57-65.
1531. *Паламарчук Н. І.* Вузи України – науково-технічному прогресу / Н. І. Паламарчук. – К. : Знання, 1988. – 48 с.
1532. *Паніна Н.* Молодь України : структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5-26.
1533. *Панина Н. В.* Проблема двуязычия : межличностное и социальное общение / Н. В. Панина // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 3. – С. 43-47.
1534. *Панина Н.* Украинское общество 1994-2005 : год перелома. Социологический мониторинг / Н. Панина. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – 149 с.
1535. *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні / Н. Паніна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26-45.
1536. *Панченко Л. М.* Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. М. Панченко. – К., 2003. – 19 с.
1537. *Парламентські* слухання, присвячені стану освіти в Україні. Лабораторія законодавчих ініціатив. Експертні матеріали [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.parliament.org.ua/>.
1538. *Пахоменко В.* Высшая школа Украины : от усреднённости – к индивидуальности / В. Пахоменко // Alma mater. – 1991. – № 9. – С. 3-6.
1538. *Пелікан Я.* Ідея Університету. Переосмислення / Я. Пелікан. – 2-е доп. вид. / Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2009. – 360 с.
1539. *Перебудова* у наукових центрах // Вісник АН УРСР. – 1989. – № 9. – С. 14-16.
1540. *Перегудов Ф. И.* Задачи и опыт СССР в деле совершенствования высшего образования с перспективой его развития на 90-е годы / Ф. И. Перегудов // Современная высшая школа. – Варшава. – 1989. – № 2 (66). – С. 113-116.
1541. *Перший* загальнонаціональний форум «Майбутнє науки – майбутнє України». Узагальнені матеріали / Укл. В. І. Онопрієнко. – К., 2005. – 76 с.
1542. *Підаєв А. В.* Болонський процес в Європі. Що це таке і чи потрібний він Україні? Чи можлива інтеграція медичної освіти України в Європейський освітній простір? / А. В. Підаєв, В. Г. Передерій. – О., 2004. – 190 с.
1543. *Підсумки* кадрової роботи за 1990 рік і за п'ять років XII п'ятирічки (аналітичний огляд). – К. : Мін-во вищої і середньої спец. освіти УРСР, 1991.
1544. *Погребняк В.* Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів у контексті реформування освіти / В. Погребняк, А. Ятченко, А. Котлова // Рідна школа. – 1995. – № 12. – С. 2-10.
1545. *Плохій С. М.* Якої історії потребує сучасна Україна? / С. М. Плохій // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 3-12.
1546. *Покровский Н. В.* Трансформация университетов в условиях глобального рынка / Н. В. Покровский // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. VII. – № 4. – С. 152-153.

1547. *Положение* молодёжи в советском обществе. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 246 с.
1548. *Політична історія України. XX століття : У 6 т. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал. О. В. Гарань та ін. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.*
1549. *Політична система для України : історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин ; авт. кол. : О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; НАН України. Інститут історії України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Вид-во «Ніка-Центр», 2008. – 988 с.*
1550. *Поляков М. В. Класичний університет : еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К. : Генеза, 2004. – 416 с.*
1551. *Поляков М. В. Классический университет : от идей античности к идеям Болонского процесса / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – Д. : Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.*
1552. *Попова І. М. 1989-1991. Діагноз часу / І. Попова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 78-94.*
1553. *Попович О. С. Проблеми вдосконалення правового забезпечення підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації в Україні / О. С. Попович, Л. С. Лобанова // Наука та наукознавство. – 2004. – № 1. – С. 44–50.*
1554. *Похресник А. К. Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства : сутність та динаміка (На матеріалі життєтворчості сучасного українського студентства) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А. К. Похресник. – К., 2002. – 16 с.*
1555. *Правове регулювання вищої освіти України : сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Всеукраїнської науково - практичної конференції. – К. : Вид-во Європейського університету, 2009. – 216 с.*
1556. *Приватна вища школа України на шляху інновацій [В. П. Андрущенко, Б. І. Корольов, В. І. Астахова та ін.] / За ред. В. П. Андрущенка, Б. І. Корольова ; АПН України, Ін-т вищ. освіти, Харк. гуманіст. ун-т «Нар. укр. акад.» – Х. : Вид-во НУА, 2005. – 320 с.*
1557. *Приватная высшая школа в объективе времени : украинский вариант : Монографія / Министерство образования Украины / ХГИ «НУА» ; Под общ. ред. В. И. Астаховой. – Х. : Вид-во НУА, 2000. – 464 с.*
1558. *Приватное образование в посттоталитарном обществе : первые итоги, проблемы, перспективы : Прог. и мат-лы межд. семинара лидеров приват. образ., Харьков, 4 июня 1999 г. / М-во образования, Ассоц. учеб. заведений Украины негос. формы собственности, Харьк. гуман. ин-т «Нар. укр. акад.» и др. – Х., 1999. – 112 с.*
1559. *Прозорість і корупція в системі вищої освіти України : Зб. матеріалів конф. (21-22 листопада 2002 р., м. Львів). – К. : Таксон, 2003. – 308 с.*
1560. *Про підсумки діяльності вищих навчальних закладів у 2008/2009 навчальному році та основні завдання на 2009/2010 навчальний рік. Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії МОН. – Х., 2010. – 77 с.*
1561. *Про стан і перспективи розвитку вищої освіти в Україні : Матеріали Парламентських слухань у Верховній Раді України 13 травня 2004 року / Верховна*

- Рада України ; Комітет з питань науки і освіти ; упоряд. : С. М. Ніколаєнко, В. Ф. Орлов, Б. Г. Чижевський. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 184 с.
1562. *Про становище* молоді в Україні (за підсумками 1999 року) : Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 201 с.
1563. *Путь* в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров) / [С. А. Войтович, С. А. Макеев, В. И. Тарасенко и др.] ; отв. ред. В. Ф. Черноволенко. – К. : Наукова думка, 1991. – 212 с
1564. *Психолого-педагогические основы интенсификации учебного процесса* : Сб. науч. тр. / Редкол. : В. И. Ткачук (отв. ред.) и др. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1991. – 152 с.
1565. *Рарог Ю. В.* Державна політика у галузі вузівської науки в Україні у 80-х-поч. 90-х років : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Рарог. – Харків, 1994. – 23 с.
1566. *Революция* притязаний и изменение жизненных стратегий молодёжи : 1985-1995 годы / Под ред. В. С. Магуна. – М. : Ин-т социологии, 1998. – 148 с.
1567. *Решет О. П.* Сучасна історіографічна наука в Україні : шляхи поступу / О. П. Решет // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 3-22.
1568. *Регіональні проблеми впровадження української мови як державної у сферу освіти України* : [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=772>.
1569. *Резанова Н. О.* Інститут недержавної освіти як чинник формування особистості : (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. О. Резанова. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
1570. *Результати* моніторингового опитування населення України стосовно соціального становища молоді. – К. : Укр. ін-т соціал. досліджень, 2000. – 34 с.
1571. *Рей М. Джонс.* Академічна корупція в Україні / Рей М. Джонс // Прозорість і корупція в системі вищої освіти України : Зб. матеріалів конф. (21-22 листоп. 2002 р., м. Львів). – К. : Таксон, 2003. – С. 263-266.
1572. *Репина Л. П.* Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории / Л. П. Репина // Социальная история. Ежегодник. 1997. – М. : РОССПЭН, 1998. – С. 11-51.
1573. *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина ; РАН, Ин-т всеобщей истории. – М. : ИВИ РАН, 1998. – 278 с.
1574. *Реформування* вищої освіти у процесі демократизації українського суспільства / За ред. Б. А. Головка. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – 220 с.
1575. *Ридингс Б.* Университет в руинах / Б. Ридингс ; пер. С англ. А. М. Корбута : под. общ. ред. М. А. Гуваковского. – Минск : БГУ, 2009. – 248 с.
1576. *Рождественская И. А.* Образование / И. А. Рождественская, Т. Л. Клячко. – М. : Ин-т экономики переходного периода, 1999. – 78 с.
1577. *Розвиток* освіти в Україні 1992-1993 роки. Доповідь 44-й сесії Міжнародної конференції з питань освіти (жовтень, 1994). – К., 1994. – 118 с.
1578. *Романова Н. Ф.* Соціалізація українського студентства : огляд проблеми, шляхи розв'язання / Н. Ф. Романова // Український соціум. – 2004. – № 3. – С. 87-92.

1579. *Рощик І. А.* Трансформування економічних механізмів управління вищою освітою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / І. А. Рощик. — Рівне, 2006. — 20 с.

1580. *Рощина Л. О.* Православна духовна освіта в Україні (1991-2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. О. Рощина. — Донецьк, 2004. — 20 с.

1581. *Рубина Л. Я.* Советское студенчество : социологический очерк / Л. Я. Рубина. — М. : Мысль, 1981. — 207 с.

1582. *Рубльов О. С.* Інститут історії України НАН України : віхи історії (1936-2006 рр.) / О. С. Рубльов, О. В. Юркова // Український історичний журнал. — 2006. — № 6. — С. 4-34.

1583. *Рудницька Т.* Про соціально-професійний статус етнічних спільнот України / Т. Рудницька // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні та методологічні питання). Мат-ли міжнар. конференції. — К. : Ін-т соціології, 1994. — С. 127-131.

1584. *Руткевич М. Н.* Социология образования и молодежи : Избранное (1965-2002)

/ М. Н. Руткевич. — М. : Гардарики, 2002. — 543 с.

1585. *Рывкина Р. В.* Интеллигенция в постсоветской России — исчерпание социальной роли / Р. В. Рывкина // Социс. — 2006. — № 6. — С. 138-146.

1586. *Савельев А. А.* Молодёжь в науке. 1990-е годы : Социологическое исследование / А. А. Савельев, Б. А. Малицкий, В. И. Оноприенко. — К. : ЦИПИН НАН Украины, 2000. — 48 с.

1587. *Савченко С. В.* Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства / С. В. Савченко. — Луганск : Альма-Матер, 2003. — 496 с.

1588. *Салила С. Я.* Фінансове забезпечення вищої освіти / С. Я. Салила. — Запоріжжя : ЗЦНТЕІ, 2007. — 252 с.

1589. *Саралиева З. Х.-М.* Воспроизводство научно-педагогических кадров / З. Х.-М. Саралиева, С. С. Балабанов // Социс. — 2001. — № 11. — С. 110-120.

1590. *Сатаров Г.* Тепло душевных отношений : кое-что о коррупции / Г. Сатаров // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6. — С. 18-27.

1591. *Сафонова Н. М.* Реформування системи вищої освіти в Україні (90-ті рр. ХХ - початку ХХІ ст.) : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Сафонова. — Луганськ, 2005. — 21с.

1592. *Сбытнов В. Ф.* Социальное развитие советской научной интеллигенции / В. Ф. Сбытнов, С. Н. Быков, В. И. Чупров. — К. : Вища школа, 1988. — 112 с.

1593. *Северинюк А. В.* Дисфункціональні явища в освіті за умов реформування вищої школи : регіональний вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальна та галузева соціологія» / А. В. Северинюк. – Запоріжжя 2008. – 21 с.

1594. *Сидоренко О. Л.* Приватна вища освіта : шляхи України у світовому вимірі / О. Л. Сидоренко. – Х. : Основа, 2000. – 256 с.

1595. *Сидоренко О. Л.* Приватна вища школа як соціальний інститут : особливості становлення та розвитку в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини» / О. Л. Сидоренко. – Х., 2001. – 38 с.

1596. *Сікорський П.* Педагогічні роздуми після II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / П. Сікорський // Українознавство. – 2002. – № 3. – С. 94-96.

1597. *Система освіти в Україні : стан та перспективи розвитку (Аналітична доповідь Центру Разумкова)* // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 4. – С. 2-35.

1598. *Сиченко В. В.* Основні етапи розвитку державного управління системою вищої освіти / В. В. Сиченко // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 1. – С. 1-9.

1599. *Сиченко В. В.* Механізми державного регулювання системи вищої освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук з державного управління : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / В. В. Сиченко. – К., 2010. – 39 с.

1600. *Січкаренко Г. Г.* Адаптація положень Болонської декларації до системи вищої освіти України (кредитно-модульна система з позиції студентства) / Г. Г. Січкаренко // Гуманітарний вісник : Педагогіка. Вища освіта України і Болонський процес (Матер. Всеукр. конф.) : Спец. випуск : Наук.-теор. зб. / Ред. В. П. Коцур. – Секція 2. – Переяслав-Хм., 2005. – С. 289-301.

1601. *Січкаренко Г. Г.* Боротьба освітян за економічну стабілізацію галузі / Г. Г. Січкаренко // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 38. – С. 212-226.

1602. *Січкаренко Г. Г.* Вища освіта в дзеркалі соціологічного аналізу / Г. Г. Січкаренко, В. В. Попович // Соціологічна наука і освіта в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 1. – К. : МАУП, 2000. – С. 307-311.

1603. *Січкаренко Г. Г.* Вища освіта та позиції студентства сьогодні / Г. Г. Січкаренко, В. В. Попович // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип. 6. – К. : КНЛУ. – 2002. – С. 112-122.

1604. *Січкаренко Г.* Вища освіта як фактор соціального захисту особистості / Г. Січкаренко // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 18. – С. 173-180.

1605. *Січкаренко Г.* Вища школа напередодні проголошення незалежності України / Г. Г. Січкаренко // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. «Історія, економіка, філософія». – Вип. 13. – К., 2007. – С. 77-91.

1606. *Січкаренко Г. Г.* Вплив процесів перебудови в СРСР на розвиток вищої освіти в Україні / Г. Г. Січкаренко // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 31. – С. 193-202.

1607. *Січкаренко Г. Г.* Впровадження структурних змін у вищій школі України в контексті Болонського процесу / Г. Г. Січкаренко // Вища освіта України. – Дод. 4. –

- 2006 р. – Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». – К. : «Гнозис», 2006. – С. 191-198.
1608. *Січкаренко Г. Г.* Динаміка підготовки науково-педагогічних кадрів в Україні на рубежі століть / Г. Г. Січкаренко // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 36. – С. 212-223.
1609. *Січкаренко Г. Г.* Зміни соціального становища і умов професійної діяльності викладачів України / Г. Г. Січкаренко // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 39. – С. 185-197.
1610. *Січкаренко Г. Г.* Зміни у соціальному становищі українських студентів / Г. Г. Січкаренко // Університет. – 2010. – № 4. – С. 67-75.
1611. *Січкаренко Г. Г.* Інтелігенція в пострадянській Україні : криза ідентичності (пошук соціальної ролі) / Г. Г. Січкаренко // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – Вип. 5. Спецвипуск. – К. : Вид-во НАУ, 2006. – С. 181-187.
1612. *Січкаренко Г.* Корупційні відносини у галузі вищої освіти (у плані дискусії) / Г. Г. Січкаренко // Університет. – 2009. – № 2. – С. 90-102.
1613. *Січкаренко Г. Г.* Модифікації ролі професорсько-викладацького складу кафедр у системі управління ефективністю та якістю навчально-виховного процесу / Г. Г. Січкаренко, І. М. Мельникова // Проблеми освіти: Наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України. – К., 2011. – Вип. 66. Частина II. – С. 69-75.
1614. *Січкаренко Г. Г.* Молоді викладачі вищих навчальних закладів України : професійний потенціал / Г. Г. Січкаренко // Проблеми освіти : Наук. зб. – К. : Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОНУ, 2008. – Вип. 55. – С. 73-79.
1615. *Січкаренко Г. Г.* Мотивація навчання студентів / Г. Г. Січкаренко, В. В. Попович // Соціологічна наука і освіта в Україні. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К. : МАУП, 2003. – С. 330-336.
1616. *Січкаренко Г. Г.* Навчальний процес і академічні свободи студентів / Г. Г. Січкаренко // Університет. – 2009. – № 4. – С. 81-87.
1617. *Січкаренко Г. Г.* Початок структурних перетворень в системі вищої освіти незалежної України / Г. Г. Січкаренко // Українознавство. – 2008. – Номер 4. – С. 179-183.
1618. *Січкаренко Г. Г.* Початок формування державної політики в галузі вищої освіти в Україні (кінець 1980 - початок 1990 рр.) / Г. Г. Січкаренко // Історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 19-30.
1619. *Січкаренко Г. Г.* Проблеми наукових досліджень у ВНЗ в оцінках викладачів (прикладний аспект) / Г. Г. Січкаренко // Наукові і освітянські методології та практики. – К. : ЦГО НАН України, 2003. – С. 398-407.
1620. *Січкаренко Г. Г.* Процеси адаптації вищої школи України до розвитку ринкових відносин / Г. Г. Січкаренко // Університет. – 2008. – № 6. – С. 89-98.
1621. *Січкаренко Г. Г.* Реформування вищої освіти та організація роботи студентів / Г. Г. Січкаренко, Попович В. В. // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип. 9. – К. : КНЛУ. – 2004. – С. 91-96.
1622. *Січкаренко Г. Г.* Реформування вищої освіти України та створення ринку освітніх послуг / Г. Г. Січкаренко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 6. Історичні науки : Зб. наук. праць. – Випуск 6. – К., 2009. – С. 197-204.

1623. *Січкаренко Г. Г.* Розвиток науки і наукових досліджень у вищих навчальних закладах України / Г. Г. Січкаренко, В. В. Попович // Наука та наукознавство. – 2002. – № 3. – С. 55–65.
1624. *Січкаренко Г. Г.* Самостійна робота як чинник пізнавальної активності студентів / Г. Г. Січкаренко, В. В. Попович // Наука та наукознавство. – 2005. – № 2. – С. 94-107.
1625. *Січкаренко Г. Г.* Складності реформування вищої освіти в Україні : хроніка одного року / Г. Г. Січкаренко // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Укр. агентство «Рада», 2008. – Т. XXII. – С. 209-221.
1626. *Січкаренко Г. Г.* Становлення приватної вищої школи в незалежній Україні / Г. Г. Січкаренко // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип. 16 / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2011. – С. 63-80.
1627. *Січкаренко Г. Г.* Суперечності впровадження вимог Болонського процесу у вищу освіту України / Г. Г. Січкаренко // Гілея (науковий вісник) : Зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 31. – С. 331-337.
1628. *Січкаренко Г. Г.* Сучасні рецепції ідеї університету / Г. Г. Січкаренко // Ейдос. – 2009. – Випуск 4. – С. 578-583.
1629. *Січкаренко Г. Г.* Трансформації вищої освіти в незалежній Україні : Монографія / Г. Г. Січкаренко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – 362 с.
1630. *Січкаренко Г. Г.* Університетська освіта і виклики часу / Г. Г. Січкаренко // Вісник Національної академії наук України. – 2004. – № 10. – С. 62-66.
1631. *Скаржинская Е.* Статусная рента в образовании / Е. Скаржинская, В. Чекмарев // Вестник высшей школы. – 2002. – № 9. – С. 12-17.
1632. *Скідін О. Л.* Соціальні технології в управлінні закладами освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. соціол. наук : спец. 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти» / О. Л. Скідін. – К., 2001. – 44 с.
1633. *Смолій В. А.* Історія інститутська, історія українська / В. А. Смолій, О. А. Удот, О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 4-28.
1634. *Соколов А. В.* Ценностные ориентации постсоветского гуманитарного студенчества / А. В. Соколов, И. О. Щербакова // Социс. – 2003. – № 1. – С. 115-123.
1635. *Сокурянская Л. Г.* Ценностный мир постсоветского студенчества : результаты применения методов интеллектуального анализа данных / Л. Г. Сокурянская, О. Н. Кислова // СОЦІОПРОСТІР : міждисциплінарний зб. наукових праць з соціології та соціальної роботи. – 2010. – № 1. – С. 43-55.
1636. *Сокурянская Л. Г.* Трансформация преподавательских практик в условиях реформирования высшего образования в Украине / Сокурянская Людмила Георгиевна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 844. Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи. – Вип. 23. – С. 260 – 272.
1637. *Соловійов Ю. І.* Система підготовки вчителів початкової школи України (1991-1997 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Соловійов. – Донецьк, 1999. – 18 с.
1638. *Сопівник Р. В.* Зростання ролі студентів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України : історичний аспект (90-ті рр. ХХ - початок ХХІ

- ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. В. Сопівник. – К., 2004. – 22 с.
1639. *Сохань Л.* Історична соціологія : спроба самовизначення // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С.164-168.
1640. *Социальная история.* Ежегодник. 1998/99. / Отв. ред. К. М. Андерсон, Л. И. Бородкин. – М. : РОССПЭН, 1999. – 454 с.
1641. *Соціальні уявлення молоді : особливості та шляхи формування* / За ред. І. В. Жадан. – К. : «Педагогічна думка», 2007. – 218 с.
1642. *Социальные науки в постсоветской России* / РАН, Ин-т социологии; Ун-т Фрибурга ; под ред. Г. С. Батыгина, Л. А. Козловой, Э. М. Свицерски. – М. : Академический проект, 2005. – 416 с.
1643. *Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР)* / Отв. ред. А. И. Вишняк, И. Н. Чурилов ; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1990. – 216 с.
1644. *Социальный портрет молодёжи. По материалам государственной статистики социологического исследования «Пути поколения».* – М. : Институт молодёжи, 1990. – 168 с.
1645. *Соціологічне дослідження Центру Разумкова 16-22 вересня 2006 р. : [Електронний ресурс]* : Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/>.
1646. *Старченко Т. Я.* Вища школа на шляху оновлення / Т. Я. Старченко, О. М. Стоян, О. І. Бобик. – Л. : Світ, 1991. – 128 с.
1647. *Стельмах С.* Українська історіографія в міжнародному порівнянні (спільний українсько-німецький проект) / С. Стельмах, Г. Хаусманн // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 231-245.
1648. *Степко М.* Компетентнісний підхід : його сутність. Що є прийнятним, а що проблемним для вищої освіти України / М. Степко // Вища освіти України. – 2009. – № 1. – С. 43-52.
1649. *Степко М. Ф.* Деякі зауваження з приводу 10-річчя існування в Україні вищих навчальних закладів недержавної форми власності / М. Ф. Степко // Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні / Під заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : Нар. укр. акад., 2001. – С. 26-31.
1650. *Степко М.* Проблеми балансування системи управління в період реформування освіти / М. Степко // Управління університетом : проблеми та шляхи їх вирішення : Матер. міжнар. семінару 23-24 листопада 2001 р., м. Львів - Драгобич, 2002. – С. 7-18.
1651. *Стетар Дж.* Оновлення та реформа вищої освіти : приватна вища освіта в Україні у 1991-1996 рр. = Higher Education Innovation and Reform : Ukrainian Private Higher Education 1991-1996 : Монографія / Дж. Стетар. – К., 1996. – 32 с.
1652. *Стратегія реформування освіти в Україні : Рек. з освітньої політики* / За ред. В. Андрущенко. – К. : К.І.С., 2003. – 296 с.
1653. *Студенти образ майбутнього : Міжнародне дослідження 2011 р.* [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/102/00/dba87fa10733.pdf>
1654. *Студентська молодь України : сучасний вимір.* Щорічна державна доповідь Президентіві України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів України про становище

- молоді в Україні (за підсумками 2008 року) / Мін-во у справах сім'ї, молоді та спорту ; гол. ред. кол. Ю. О. Павленко. – К. : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2009. – 164 с.
1655. *Студенческая* група / Сост. : В. Грошев, В. Угорелов. – М. : Молода гвардия, 1980. – 190 с.
1656. *Структура* освіти в регіоні : проблеми оптимізації : Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (12-14 груд. 1996 р., Харків) / М-во освіти України, Асоц. приват. вузів України, Харк. облдержадмін., Харк. міськвиконком, Харк. гуманіт. ін-т «Нар. укр. акад.». – Х. : Авеста, 1996. – 236 с.
1657. *Струнсе В.* Місія досяжна : підвищення академічної чесності в українській освіті / В. Струнсе // Прозорість і корупція в системі вищої освіти України : Зб. матеріалів конф. (21-22 листоп. 2002 р., м. Львів). – К. : Таксон, 2003. – С. 272-273.
1658. *Сударенков В.* Национальная доктрина образования, её роль и место в истории развития отечественного образования / В. Сударенков // Социальные модели общества в период перехода к социально-ориентированной рыночной экономике (к вопросу о разработке социальной модели России XXI века) / Аналитический вестник Совета Федерации РФ. – № 24 (112). – 1999. – С. 12-17.
1659. *Супрун В. В.* Акредитація навчальних закладів як механізм державного регулювання освітньої діяльності в Україні / В. В. Супрун. – Миколаїв, 2001. – 346 с.
1660. *Сучасні системи вищої освіти : порівняння для України.* – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1997. – С. 61-62.
1661. *Табачник Д.* Стан та перспективи розвитку освіти в Україні у контексті євроінтеграції / Д. Табачник // Вища школа. – 2004. – № 4. – С. 3–21.
1662. *Товажнянський Л. Л.* Болонський процес : цикли, ступені, кредити / Л. Л. Товажнянський, Є. І. Сокол, Б. В. Клименко. – Х. : ХПІ, 2004. – 312 с.
1663. *Тарапов И. Е.* Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. – Х. : «Фолио», 1994. – 174 с.
1664. *Таций В. Я.* Научное обеспечение путей противодействия коррупции в Украине / В. Я. Таций, В. И. Борисов // Громадська експертиза. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 44-48.
1665. *Тимофеев Л. М.* Институциональная коррупция / Л. М. Тимофеев. – М. : Российский гуманитарный ун-т. – 2000. – 365 с.
1666. *Тимошенко І. І.* Актуальні проблеми розвитку вищих навчальних закладів приватної форми власності у правовому полі України / І. І. Тимошенко // Правове регулювання вищої освіти України : сучасний стан та перспективи розвитку : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Вид-во Європ. університету, 2009. – С. 11-15.
1667. *Тимошенко І. І.* Недержавні приватні вуз : етапи непростого становлення / І. І. Тимошенко, З. І. Тимошенко // Економіка і управління. – 1998. – № 1. – С. 9-13.
1668. *Тимошенко І. І.* Створення приватних ВНЗ як історична подія 90-х років минулого століття / І. І. Тимошенко // Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні / Під заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : НУА, 2001. – С. 32-47.
1669. *Титма М. Х.* Молодое поколение / М. Х. Титма, Э. А. Саар. – М. : Мысль, 1986. – 255 с.
1670. *Ткаченко І. С.* Вища школа : моделювання вибору пріоритетного варіанту / І. С. Ткаченко, В. А. Ткаченко. – Т. : Екон. думка, 2000. – 56 с.

1671. *Толстоухов А. В.* Проблеми та перспективи правового забезпечення вищої освіти України / А. В. Толстоухов // Правове регулювання вищої освіти України : сучасний стан та перспективи розвитку : мат-ли Всеукр. науково-практичної конференції. – К. : Вид-во Європейського університету, 2009. – С. 4-6.
1672. *Удовицька Т. А.* До питання про періодизацію історії виникнення недержавних вищих учбових закладів в Україні / Т. А. Удовицька // Вісник Харківського університету. – № 456. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова. – Х., 2000. – Ч. 1. – С. 300-302.
1673. *Удовицкая Т. А.* Возникновение высшего частного образования в Украине : первое приближение к проблеме / Т.А. Удовицкая // Вчені зап. Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. акад.». – 1999. – Т. 5. – С. 190-198.
1674. *Удод О. А.* З. І. Зайцева. Український науковий рух : інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX - початок XX ст.) / О. А. Удод // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 220-223.
1675. *Удод О. А.* Про історію повсякденності / О. А. Удод // Борисфен.– 2000. – № 4.
1676. *Удосконалення концепції приватної освіти в Україні та проблеми організації науково-дослідної роботи в приватних вузах : Тез. Всеукр. наук.-практ. конф. (1-3 лют. 1995 р., Харків) / М-во освіти України, Асоц. приват. вузів України, Міжнар. фонд «Відродження», Харк. гуманіт. ін-т «Нар. укр. акад.».* – Х., 1995. – 164 с.
1677. *Україна : утвердження незалежної держави (1991-2001) / [Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.] ; под ред. В. М. Литвина.* – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 704 с.
1678. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми / за ред. Л. Зашкільняка.* – Л. : ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2004. – 406 с.
1679. *Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с.
1680. *Ульяніна М.* Болонський процес і з чим його їдять в українських ВНЗ / М. Ульяніна // Статті з питань освіти 08.01.2008 : [Електронний ресурс] : Режим доступу : www.osvita.org.ua.
1681. *Учащаяся молодежь : социальные проблемы самоуправления / Отв. ред. Е. И. Суименко ; АН Украины, Ин-т социологии.* – К. : Наукова думка, 1991. – 175 с.
1682. *Филиппов Ф.* Что даёт социология образования / Ф. Р. Филиппов // Вестник высшей школы. – 1989. – № 12. – С. 16-18.
1683. *Филиппов Ф. Р.* Школа и социальное развитие общества / Ф. Р. Филиппов. – М. : Педагогика, 1990. – 159 с.
1684. *Философия социальных и гуманитарных наук / Под общ. ред. проф. С. А. Лебедева.* – М. : Академический Проект, 2006. – 912 с.
1685. *Фініков Т.* Академічні свободи студентів та їх значення у реформі вищої освіти / Т. Фініков // Управління університетом : проблеми та шляхи їх вирішення. Матеріали міжнародного семінару. – Л., Драгобич : Коло, 2002. – С. 52-119.
1686. *Фініков Т. В.* Вища освіта України : ліцензування та акредитація : Аналітичне дослідження / Т. В. Фініков, О. І. Шаров. 2 - е вид. – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 68 с.
1687. *Фініков Т. В.* Стратегічна позиція приватного сектора освіти в Україні / Т. В. Фініков. – К. : Ун-т економіки і права «Крок», 2004. – 15 с.

1688. *Фініков Т. В.* Сучасна вища освіта : світові тенденції і Україна / Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2002. – 176 с.
1689. *Фомичева И. Г.* Философия образования : некоторые подходы к проблеме / И. Г. Фомичева. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2004. – 242 с.
1690. *Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы. Доклад всемирного банка.* – М. : «Весь мир», 2003. – 232 с.
1691. *Харчева В. Г.* Высшая школа в зеркале социологии / В. Г. Харчева, Ф. Э. Шереги // Социс. – 1994. – № 12. – С. 41-50.
1692. *Хёсле В.* «Хорошая философия – это разные формы рациональности» / В. Хёсле // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 2. – С. 61-65.
1693. *Ходаков В. Е.* Высшее образование : взгляд со стороны и изнутри / В. Е. Ходаков. – Херсон : Олди-плюс, 2002. – 212 с.
1694. *Ципко С. Ю.* Роль вищого навчального закладу у формуванні політичної культури студентської молоді (соціологічний аспект) : автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти» / С. Ю. Ципко. – К., 1999. – 19 с.
1695. *Червинский К. А.* Высшая школа и научно-технический прогресс / К. А. Червинский // Коммунист Украины. – 1987. – № 2. – С. 47-54.
1696. *Черевичний Г. С.* Вища освіта в Україні на зламі епох / Г. С. Черевичний. – К. : ІВЦ Держкомстату України. – 2002. – 122 с.
1697. *Черевичний Г. С.* Розвиток вищої освіти в Україні у другій половині 1980-х років : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Г. С. Черевичний. – К., 1997. – 18 с.
1698. *Чередниченко Г. А.* Личные планы выпускников средних учебных заведений (сравнительный анализ) / Г. А. Чередниченко // Социс. – 2001. – № 12. – С. 108-115.
1699. *Чередниченко Г. А.* Молодёжь вступает в жизнь / Г. А. Чередниченко, В. Н. Шубкин. – М. : Наука, 1985. – 239 с.
1700. *Через гуманизацию и демократизацию к новому качеству образования : Доклад председателя Госкомитета СССР по народному образованию на Всесоюзном съезде работников народного образования, 20 декабря 1988 г.* / Г. Ягодин. – М. : Изд-во Агентства печати «Новости», 1989. – 30 с.
1701. *Черников Е. Л.* Перестройка высшего образования и общественные науки / Е. Л. Черников // Научный коммунизм. – 1989. – № 2. – С. 90-93.
1702. *Черноволенко В. Ф.* Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодёжи / В. Ф. Черноволенко, В. А. Оссовский, В. И. Паниотто. – К. : Наукова думка, 1979. – 214 с.
1703. *Чупрунов Д. И.* Экономика, организация и планирование высшего образования / Д. И. Чупрунов, Е. Н. Жильцов. — М. : Высшая школа, 1988. – 175 с.
1704. *Шаповал М. Ю.* Загальна соціологія / М. Ю. Шаповал. – К. : Укр. центр духовної культури, 1996. – 368 с.
1705. *Шаронова Н. В.* Аналітична записка про стан і розвиток НДР у вузах недержавних форм власності за даними звітів за 1999 р. / Н. В. Шаронова // Інформ. бюл. / Асоц. навч. закл. Укр. недерж. форми власності. – 2000. – Вип. 21. – С. 37-44.

1706. *Шаронова Н. В.* Наукові дослідження в приватних ВНЗ : перші досягнення, подальші перспективи // *Крізь терни... : Нариси становлення приватної вищої освіти в Україні / Під заг. ред. В. І. Астахової.* – Х. : Нар. укр. акад., 2001. – С. 71-85.
1707. *Шереги Ф.* Социология образования : прикладные исследования / Ф. Шереги. – М. : Академия, 2001. – 484 с.
1708. *Шереги Ф. Э.* Социология образования : прикладной аспект / Ф. Э. Шереги, В. Г. Харчева, В. В. Сериков. – М. : Юристъ, 1997. – 304 с.
- 1708а. *Шерр Д.* Жесткая дипломатия и мягкое принуждение : российское влияние за ребежом / Дж. Шерр. Пер. з англ. / Королевский ин-т междунар. отнош. Chatham House, Центр Разумкова. – К. : Заповіт, 2013. – 152 с.
1709. *Шишикин В. Г.* Концептуальная подготовка реформ высшего образования в СССР (1987-1991 гг.) / В. Г. Шишикин // *Актуальные проблемы исторических исследований : взгляд молодых ученых : Сб. матер. I Всерос. молодежной науч. конф. / Отв. ред. Р. Е. Романов; Институт истории СО РАН.* – Новосибирск : Параллель, 2011. – С. 247-253.
1710. *Шиян О. М.* Соціальний статус навчальних закладів приватної форми власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні і галузеві соціології» / О. М. Шиян. – К., 2002. – 16 с.
1711. *Шмаков А. В.* Коррупция в высших образовательных учреждениях : экономико-юридический подход / А. В. Шмаков // *Экономический вестник Ростовского государственного университета.* – 2007. – Т. 5. – № 4. – С. 45-50.
1712. *Шпак А.* Академия наук Украины : инновационные традиции, новые вызовы и главные ориентиры действий / А. Шпак // *Фундаментальные исследования в современном инновационном процессе : организация, эффективность, интеграция : Материалы междунар. симпоз.* – К. : Феникс, 2004. – С. 58-64.
1713. *Шубкин В. Н.* Начало пути (проблемы молодёжи в зеркале социологии и литературы) / В. Н. Шубкин. – М. : Молодая гвардия, 1979.
1714. *Шукшунов В. Е.* К новому качеству вузовской науки / В. Е. Шукшунов // *Вестник высшей школы.* – 1989. – № 8. – С. 3-15.
1715. *Шульга М.* Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М. Шульга // *Соціологія : теорія, методи, маркетинг.* – 2006. – № 4. – С. 24-37.
1716. *Шурыгина И. И.* Жизненные стратегии подростков / И. И. Шурыгина // *Социс.* – 1999. – № 5. – С. 52-61.
1717. *Экономико-правовые аспекты деятельности частных вузов и концептуальные основы их дальнейшего развития : материалы II Междунар. семинара лидеров приват. образования, (Харьков, 3-5 июля 2000 г.) / МОН Украины, Нар. укр. акад. и др.* – Х., 2000. – 207 с.
1718. *Юревич А. В.* Нужны ли России учёные? / А. В. Юревич, И. П. Цапенко. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 200 с.
1719. *Юревич А. В.* Расслоение российского научного сообщества / А. В. Юревич // *Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки.* – М. : Логос, 2005. – С. 223-243.
1720. *Юревич А. В.* Умные, но бедные : учёные в современной России / А. В. Юревич. – М. : МОНФ, 1998. – 201 с.

1721. Яблонський В. А. Вища освіта України на рубежі тисячоліть : Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації / В. А. Яблонський. – К. : Лібрис, 1998. – 227 с.
1722. Ягодин Г. А. Перестройка высшей школы : Интервью министра высшего и среднего специального образования СССР / Г. А. Ягодин // Слово лектора. – 1987. – № 6. – С. 9-14.
1723. Ягодин Г. А. Перестройка : Стать нормой жизни / Г. А. Ягодин // Вестник высшей школы. – 1987. – № 4. – С. 3-6.
1724. Яковенко А. В. Особливості світних мотивацій студентської молоді в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / А. В. Яковенко. – Х., 2003. – 20 с.
1725. Яковенко М. Л. Розвиток інноваційної активності студентів в умовах оновлення вищої школи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 2.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / М. Л. Яковенко. – Х., 2003. – 19 с.
1726. Яковенко М. Формування інноваційної активності студентства (прикладний аспект) / М. Яковенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 153-166.
1727. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 368 с.
1728. Яковенко Н. Нариси кризової історіографії / Н. Яковенко // Критика. – Київ. – 2006. – Число 1-2. – С. 22-24.
1729. Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957-2005) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Янкович. – Тернопіль, 2009. – 42 с.
1730. Ярошко О. Сучасна Україна у дзеркалі міжнародних рейтингів / О. Ярошко // Економічний часопис. – 2003. – № 6. – С. 19-20.
1731. Arjomand S.-A. Theory and the Changing World. Mass Democracy, Development, Modernization and Globalization / S.-A. Arjomand // International Sociology. – 2004. – N 3. – P. 295-298.
1732. Academic Ranking of World Universities [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://ed.sjtu.edu.cn/ranking.htm>
1733. Byram M. Students, staff and academic mobility in higher education / Byram M., Dervin F. (eds.). – Newcastle-upon-Tyne : Cambridge Scholars, 2008. – 313 p.
1734. Carnoy M. Globalization and Education Reform / M. Carnoy // Globalization and Education : Integration and Contestation across Cultures. – Lanham, Boulder. – P. 43-61.
1735. Charle C. et Soulié C. (dir.). Les ravages de la «modernization» universities en Europe. Paris : Syllepse, 2007. – 260 p.
1736. Cheit E. F. The New Depression in Higher Education / E. F. Cheit. – N. Y. : McGraw-Hill, 1971.
1737. Clark B. R. Creating Entrepreneurial Universities : Organizational Pathways of Transformation / B. R. Clark. – Oxford : Pergamon / Elsevier Science, 1998. – 198 p.

1738. *Clark B. R.* The Entrepreneurial University: The New Foundations for Collegiality, Autonomy, and Achievement // Higher Education Management. – 2001. – Vol. 13. – No 2. – P. 9-24.
1739. *El-Khawas E.* Staffing Issues in the Next Decade : Complex and Challenging // Higher Education Policy. June, 1994. – N 2. – Vol. 7. – P. 43-44.
1740. *Fiske E.* Decentralization of Education. Politick and Consensus / E. Fiske. – W., 1996. – P. 1-15.
1741. *Flower J.* Downstairs, Upstairs. The Changed Spirit and Face of College Life in America / J. Flower. – The University of Akron Press. – Akron, 2003. – 375 p.
1742. *Galbraith K.* Towards quality private higher education in central and eastern Europe // Higher Education in Europe. – Volume 28. – Issue 4. – 2003. – p. 539-558.
1743. *Higher Education in a Globalized Society.* UNESCO Education Position Paper. UNESCO, 2004. – Paris. – 28 p.
1744. *Higher Education in Ukraine /* Vasyl Kremen and Stanislav Nikolajenko Co-Editors. – Bucharest, 2006. UNESCO-CEPES. – 101 p.
1745. *Horta H.* Global and National Prominent Universities : Internationalization, Competitiveness and the Role of the State / H. Horta // Higher Education. – September 2009. – Vol. 58. – P. 387-405.
1746. *Hrytsak Y.* Ukrainian Historiography 1991-2001. The Decade of Transformation / Y. Hrytsak // Österreichische Ost hefte. – Wien, 2002.– Jg. 44. – Heft 1/2. – P. 107-126.
1747. *Kogan M.* The Attack on Higher Education / M. Kogan, D. Kogan // London : Kogan Page, 1983. – 248 p.
1748. *Kwiek M.* The Emergent European Educational Policies under Scrutiny : the Bologna Process from a Central European perspective / M. Kwiek // European Educational Research Journal. Poznan University, Poland. – Vol. 15. – N 4. – 2004. – P. 759-776.
1749. *Kwiek M.* The University and the State. A Study into Global Transformations / M. Kwiek. – Frankfurt am Main and New York : Peter Lang Scientific Publishers., 2006. – 424 p.
1750. *Law School Accreditation in the New Independent States of the Former Soviet Union: What Steps for the Future? /* C. Turturica // Discussion Paper Series, November 6th, 2003 : Central European and Eurasian Law Initiative (CEELI). – Washington, 2003. – 35 p.
1751. *Leslie, David W.* Wise Moves in Hard Times. Creating and Managing Resilient Colleges and Universities / Leslie, David W., Fretwell, E. K. Jr. – San Francisco : Jossey Bass. 1996. – 288 p.
1752. *Liessmann K.H.* Theorie der Unbildung. L. Die Irrtümer der Wissensgesellschaft / K.H. Liessmann. – Wien : Zsolnay Verlag, 2006. – 175 S.
1753. *Mortimer K. P.* The Three “R’s” of the Eighties : Reduction, Reallocation and retrenchment / K. P. Mortimer // Tierney AAHE- ERIC Higher education report. – N 4. – Washington, D.C. : American Association for Higher Education (ED 172 642), 1979.
1754. *Osipian A.* Higher Education Corruption in Ukraine as Reflected in the Nation's Media / A. Osipian. – November 1, 2007. – P. 4-11. Available at SSRN [Електронний ресурс] : Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=1124569> .

1755. *Osipian A.* Corruption as a legacy of the medieval university : Financial affairs : [Электронный ресурс] : Режим доступа : 2004 // <http://mpira.uni-muenchen.de/8472/>.
1756. *Osipian A.* Dissertations for Sale: Corruption in Russia's Doctoral Education : [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.aeaweb.org/aea/conference/program/retrieve.php?pdfid=88>.
1757. *Panina N.* Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators (Tables, Illustrations and Commentaries) / N. Panina, E. Golovakha. – K. : Institute of Sociology, 1999. – 164 S.
1758. *Privatization in Higher Education : Cross-Country Analysis of Trends, Policies, Problems, and Solutions* / D. HolzHacker, O.ChornoIvan, D. YazIIItas, K. Dayan-Ochir // Institute Higher Education. – March 2009. –Washington. – 31 p.
1759. *Reshaping the University. New Relationships between Research, Scholarship and Teaching.* – Ed. by R. Barnett. – Society for Research into Higher Education & Open University Press. – London, 2005. – 224 p.
1760. *Response to Shifts in Higher Education in Europe and Implications for European Nazarene College* by Jayne Himmelwricht. By Robert L Woodruff DMin, PhL Clobal Education Coordinator, World Mission Department, Church of the Nazarene [Электронный ресурс] : Режим доступа : http://didache.nts.edu/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=765&Itemid
1761. *Schultheis F.* Le cauchemar de Humboldt. Les réformes de l'enseignement supérieur européen / Schultheis F., Roca M. I. Escoda et Paul-Frantz Cousin (dir.). – Paris : Raisons d'agir, 2008. – 231 p.
1762. *Sharon A. Raver.* The Emergence of Inclusion for Students with Disabilities in Ukraine / Sharon A. Raver // International Journal of Special Education. – Vol. 22. – 2007. – N 1. – P. 32-38.
1763. *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography / Subtelny O. // Journal of Ukrainian Studies. Edmonton, Alberta, 1993. – Vol. 18. – Nr. 1-2. – P. 49-52.
1764. *Slaughter S.* Academic capitalism. Politics, Policies, and the Entrepreneurial University / S. Slaughter, L. L. Leslie. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 1997. – 296 p.
1765. *Stetar J.* Evolution of Private Higher Education in Ukraine / Stetar J., Berezkina E. // International Higher Education, Fall 2002. [Электронный ресурс] / Center for International Higher Education Boston College. – Режим доступа до журн. : http://www.bc.edu/bc_org/avp/soe/cihe/newsletter/News29/text010.htm.
1766. *Stetar J.* Higher Education Innovation and Reform : Ukrainian Private Higher Education. 1991-1996 / J. Stetar. – Vienna, 1996. – 61 p.
1767. *Stetar J.* Ukrainian Private Higher Education / J. Stetar. – San Francisco, 1995. – 32 p.
1768. *Stetar J.* Evolution of Ukrainian Private Higher Education : 1991-2003 / Stetar J., Panych O., Berezkina E., 2003. Available at : [Электронный ресурс] : Режим доступа : www.prophesee.com/research.htm.
1769. *Stetar J.* United States Aid and the Development of Higher Education in Ukraine and South Africa / J. Stetar ; Tale of Two Countries – 15 p. : [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.home.hiroshimo-u.ac.jp/cice/stetar>.

1770. *Tertiary Education and Research in the Russian Federation. Reviews of national policies for education.* – Paris : OECD, 1999. – 182 p.

1771. *Times Higher Education-QS World University Rankings* [Электронный ресурс] : Режим доступа : www.timeshighereducation.co.uk.

1772. *The Bologna Process for U.S. Eyes* : Clifford Adelman, April 2009. – 285 p.